

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

Διπλωματική εργασία με θέμα:

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΕΠΟΧΕΣ* (1963-1967)

Ιδεολογικές αναζητήσεις και Πολιτισμός

Ευαγγελία Σκούρα

Σύμβουλος Σπουδών: Δέσποινα Παπαδημητρίου

Αθήνα 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΚΕΦ. 1: ΟΙ ΕΠΟΧΕΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ	17
Σχέση παράδοσης-μοντέρνου	17
Οι αναφορές στην αρχαιότητα	23
Από τα ελληνιστικά χρόνια έως και τον 19 ^ο αιώνα	25
Οι Εποχές και τα γεγονότα του αιώνα τους	33
Συγκεφαλαίωση των παρατηρήσεων πάνω στη σχέση παρελθόντος-παρόντος	40
ΚΕΦ. 2: Η ΣΤΑΣΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΕ ΚΥΡΙΑΡΧΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ	42
Φιλελευθερισμός και λόγος περί έθνους	42
Η διαμάχη του ιδεολογικά ακραίου με το μετριοπαθές	57
Η θέση των Εποχών απέναντι στην αριστερή ιδεολογία	60
Σε σχέση με την έννοια της ελευθερίας	66
Η εννοιολογική σύγχυση στην Ελλάδα	70
Συνοπτικά για τη στάση των Εποχών απέναντι σε κυρίαρχες έννοιες και ιδεολογίες	73
ΚΕΦ. 3: ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	75
Σχόλια πάνω στην κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα	75
Οι Εποχές και τα ζητήματα παιδείας	88
Η συζήτηση γύρω από την ελληνική γλώσσα	99
Η Ελλάδα και η σχέση της με τις άλλες χώρες-θέματα εξωτερικής πολιτικής	106
Παλάτι-στρατός-εκκλησία	110
Η συνολική οπτική επί των ελληνικών πραγμάτων	115
ΚΕΦ. 4: Η ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΕΠΟΧΩΝ ΠΑΝΩ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ	119
Το περιοδικό απέναντι στον ψυχρό πόλεμο	119
Οι δύο υπερδυνάμεις	123
Δύο ακόμη πρωταγωνιστές της διεθνούς σκηνής: η Γαλλία και η Κίνα	130
Οι εξελίξεις στον υπόλοιπο κόσμο	136
Διεθνείς ενώσεις και οργανισμοί	145
Γενικά συμπεράσματα για τη θέση των Εποχών ως προς τον ψυχρό πόλεμο	150
ΚΕΦ. 5: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ '60	152

Το σύγχρονο περιβάλλον και τα ζητήματα που θέτει.....	152
Η θέση του ανθρώπου μέσα στο νέο περιβάλλον	159
Η «ηθική κρίση»	164
Ένα ακόμη παράδειγμα κοινωνικού προβληματισμού: η μετανάστευση	169
Οι κοινωνικοί προβληματισμοί των Εποχών εν συντομία ...	177
ΚΕΦ. 6 : ΟΙ ΕΠΟΧΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗ ΤΕΧΝΗ	179
Το παραδοσιακό και το σύγχρονο στην τέχνη.....	179
Μερικές ακόμη γενικές σκέψεις γύρω απ' την τέχνη	187
Η τέχνη παγκοσμίως	193
Η τέχνη στην Ελλάδα	198
Σύνοψη των απόψεων περί τέχνης.....	205
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	207
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	222
ΠΗΓΕΣ.....	232

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μία πρόσφορη μέθοδος για τη νοηματοδότηση της εκάστοτε εκδοτικής πρωτοβουλίας, είναι ο συσχετισμός του κοινωνικοιστορικού και ιδεολογικοπολιτικού πλαισίου μέσα στο οποίο αυτή εκδηλώνεται με τις συνιστώσες του λόγου που αρθρώνεται στο έντυπο. Η αποκωδικοποίηση του λόγου καθίσταται τοιουτρόπως μία διαδικασία συνεκτίμησης της ρητής και της άρρητης διάστασης των κειμένων, δηλαδή πραγματοποιείται μια ανάλυση στη βάση τόσο του ίδιου του περιεχομένου του λόγου, όσο και σ' εκείνη που ορίζεται από τα επιμέρους στοιχεία που συνθέτουν την ταυτότητά του, στοιχεία όπως ο χώρος, ο χρόνος και το υποκείμενο του λόγου. Προκειμένου όμως να αποσαφηνιστεί η σχέση ανάμεσα στο ρητό και το άρρητο, αναγκαίος είναι ο παραλληλισμός της με την αντίστοιχη που υπάρχει ανάμεσα στα στοιχεία του διπλού προσδιορισμός-αυτοπροσδιορισμός. Στα πλαίσια της διαδικασίας αυτής, η έρευνα προσπαθεί να επιτύχει μια ισορροπία ανάμεσα στη δική της, *a posteriori* εκτίμηση των συμφραζομένων που ενέχει κάποιο εκδοτικό εγχείρημα, και στον τρόπο που οι ίδιοι οι συμμετέχοντες σε αυτό επιλέγουν να το χρωματίζουν.

Στην περίπτωση του περιοδικού *Εποχές* οι παραπάνω παρατηρήσεις δείχνουν να αποκτούν ειδική βαρύτητα. Η έκδοση του περιοδικού εν μέσω της δεκαετίας του 1960, επομένως σε μια περίοδο πόλωσης, πολιτικού αναβρασμού και κοινωνικών αναταραχών, από ανθρώπους μάλιστα των οποίων ο λόγος και η δράση έχουν κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις, δεν αφήνει στο σημερινό μελετητή το περιθώριο να αποδεχθεί παθητικά το αξίωμα ότι οι *Εποχές* αποτελούν ένα έντυπο με αμιγώς παιδευτικούς σκοπούς και την απορρέουσα απ' αυτό επίφαση απαρέγκλιτης ιδεολογικής ουδετερότητας. Δε θα πρέπει, ωστόσο, να υποθέσουμε εξ αυτού ότι το περιοδικό δεν ανταποκρίνεται στους παιδευτικούς στόχους που θέτει. Είναι πρόδηλη η προσπάθεια συστηματικής επέκτασης σε ζητήματα πολιτιστικά, φιλοσοφικά, επιστημονικά και σε όλα εκείνα που συγκροτούν τον πυρήνα της ανθρώπινης γνώσης. Με τον τρόπο αυτό οι *Εποχές* επιθυμούν να συμβάλουν στον προβληματισμό και την εξοικείωση του αναγνωστικού κοινού με θέματα λιγότερα τετριμμένα, αλλά ιδιαίτερος επιμορφωτικά. Παράλληλα με τον παιδευτικό τους ρόλο, οι *Εποχές* δείχνουν σε γενικές γραμμές να υπερασπίζονται πειστικά και το δόγμα της ουδετερότητας και μετριοπάθειας που προβάλλουν. Η αμφισβήτηση έγκειται στο κατά πόσον, σε περιόδους ιδίως έντονων ανακατατάξεων, μπορεί να ευδοκιμήσει ως πρόταγμα η ουδετερότητα. Αν κάτι τέτοιο είναι εκ των πραγμάτων εξαιρετικά δυσχερές, τότε εύλογα δημιουργείται η υπόνοια ότι η επίκληση της τελευταίας χρησιμοποιείται

ως μέσο νομιμοποίησης της συγκάλυψης ή της άτονης εκδήλωσης των κοινωνικοπολιτικών θέσεων του εντύπου.

Προτού όμως μελετηθεί ο τρόπος που βρίσκουν εφαρμογή οι επισημάνσεις που προηγήθηκαν στην υπό εξέταση περίπτωση, κρίνεται σκόπιμο να σκιαγραφήσουμε εναργέστερα την εικόνα του περιοδικού. Οι *Εποχές* εκδίδονται σε μηνιαία βάση κατά την περίοδο 1963-1967, ως πρωτοβουλία του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη. Βάσει αυτού, δεν είναι δύσκολο να υποθέσει κανείς ότι πρόκειται για ένα έντυπο που διάκειται ευνοϊκά στην κεντρικά παράταξη της εποχής. Οι συντελεστές χαρακτηρίζουν τις *Εποχές* ως «έκδοση πνευματικού προβληματισμού και γενικής παιδείας» και, προλογίζοντας όσα θα δει ο αναγνώστης να αναπτύσσονται στην αρθρογραφία, καθιστούν σαφείς του στόχους τους από το πρώτο κιόλας τεύχος. Καταρχάς, ως βάση για τη συγκεκριμένη εκδοτική προσπάθεια ορίζεται ο σεβασμός στην «ελευθερία του στοχασμού» και στη συγγενή προς αυτή «ελευθερία στην έκφραση των διανοημάτων». Ως σημαντική αξία για το περιοδικό προβάλλεται ακόμη η ανάδειξη του «ατόμου» έναντι της «μάζας», αλλά και η αξία της «κριτικής απέναντι στην αυθεντία». Το τελευταίο αυτό στοιχείο είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον αν αναλογιστούμε ότι τα περισσότερα άρθρα του περιοδικού συντάσσονται πράγματι από «αυθεντίες», από ανθρώπους διακεκριμένους στο χώρο τους και αναγνωρισμένους σε πανελλαδικό ή και παγκόσμιο επίπεδο. Η υπογράμμιση της αξίας της «κριτικής στην αυθεντία» εξασφαλίζει τη δυνατότητα των ανθρώπων να αμφισβητούν αλλά και να αμφισβητούνται: «για τον άνθρωπο που θέλει να είναι άνθρωπος, καμιά αυθεντία δεν επιτρέπεται να καταλύσει την ελευθερία του πνεύματος». Όπως φαίνεται, οι *Εποχές* δε θεωρούν κανέναν αρμόδιο να εκφέρει λόγο από καθέδρας, πράγμα που αποδεικνύουν άλλωστε με τη δημοσίευση κειμένων και επιστολών αντιτιθέμενων στις θέσεις ακόμη και των στενότερων εκ των συνεργατών. Μέσα από την ενθάρρυνση για έκφραση συμπληρωματικών ή και αντιτιθέμενων απόψεων, οι *Εποχές* επιδιώκουν την ανάπτυξη του διαλόγου ως «βασικής λειτουργίας του ανθρώπινου συνόλου» και προϋπόθεσης για την «πορεία του ανθρώπου προς την πρόοδο». Στο σημείο αυτό, προβάλλει για πρώτη φορά η προσφιλής, όπως θα διαπιστώσουμε, στο περιοδικό, ιδέα της ισορροπίας, εφόσον ως απόρροια του διαλόγου παρουσιάζεται «το ισόρροπο ζύγισμα των ιδεών».

Για την «αδιάκοπη περιφρούρηση» των παραπάνω αξιών, οι *Εποχές* εμφανίζονται έτοιμες να επιδοθούν σε ένα συνεχή αγώνα:

«...έναν τέτοιο αγώνα, ψυχικό και πνευματικό, φιλοδοξεί να εξεγείρει μέσα στις συνειδήσεις όλων μας το περιοδικό αυτό. Θ' αντλήσει δυνάμεις από το χτες κι από το σήμερα. Θα στραφεί με προσδοκία θερμή, με λαχτάρα στο αύριο, σ' αυτούς που έρχονται, νέοι και άφθαρτοι με τα

μηνύματά τους...Θα προσπαθήσουμε να συγκομίσουμε στις σελίδες μας όλων των εποχών τους καρπούς, προσέχοντας ιδιαίτερα στις φωνές του καιρού μας...Ο φωτισμός όλο και μεγαλύτερου αριθμού συνειδήσεων, η παροχή ενός μέσου να προσπελάζεται η υψηλή παιδεία, να επισημαίνονται και ν' αναλύονται χωρίς προκατάληψη τα ζητήματα του κόσμου, να προβάλλεται η ελευθερία του κριτικού στοχασμού είναι μόνιμα πνευματικά αιτήματα του ανθρώπου. Θα τα υπηρετήσουμε...Επιδίωξη μας είναι να γίνει πλατύτερο το μορφωμένο κοινό της χώρας μας και να του προσφερθεί ένα μέσο πνευματικής επικοινωνίας που να μη γίνεται περιττό μετά το διάβασμα αλλά να παίρνει θέση στη βιβλιοθήκη»¹.

Οι ενότητες με άξονα τις οποίες αναπτύσσεται η θεματολογία του περιοδικού παρουσιάζουν προφανή ποικιλία²: πολιτική, τέχνη, οικονομία, φιλολογία, φιλοσοφία, ψυχολογία κ.ο.κ. Στο πρώτο μέρος κάθε τεύχους, το οποίο αριθμεί περί τις εκατό σελίδες, εντοπίζουμε κατά κύριο λόγο δοκίμια, θεωρητικές αναλύσεις πάνω σε διάφορα θέματα και κάποια λογοτεχνικά κείμενα. Στο δεύτερο μέρος, που συντάσσεται κατά βάση από τους κύριους συνεργάτες του περιοδικού, βρίσκουμε, μεταξύ άλλων, τη στήλη *Χρονικά*, η οποία ξεκινάει με κάποια ανυπόγραφα σχόλια, πολιτικού κυρίως περιεχόμενου, «γραμμένα σχεδόν αποκλειστικά από τον (διευθυντή του περιοδικού) Τερζάκη», όπως μαθαίνουμε από έναν εκ των συμβούλων του περιοδικού, τον Κ. Σκαλιόρα³. Έπειτα από τα σχόλια, υπάρχουν κριτικές και αναλύσεις πάνω στις τέχνες και τα γράμματα. Ακολουθεί το αναφερόμενο στη διεθνή επικαιρότητα *Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής*. Οι *Εποχές* ολοκληρώνουν κάθε τεύχος με ένα τρίτο μέρος που συμπεριλαμβάνει συνήθως κάποιο αφιέρωμα, σε πρόσωπα και καταστάσεις που σημάδεψαν τα ελληνικά ή διεθνή πράγματα. Στο προλογικό σημείωμα του πρώτου τεύχους οι *Εποχές* μιλούν για τον τρόπο με τον οποίο επιλέγεται και οργανώνεται η ύλη:

«Τη διάρθρωση της ύλης μας...δεν θα την προσδιορίζει η αξιολόγηση προσώπων ή θεμάτων. Η διάταξη των κειμένων θα γίνεται με βάση την καθαρά εσωτερική οικονομία της ποικιλίας και της εναλλαγής. Τα

¹ *Εποχές*, τεύχος 1, Μάιος 1963 (εισαγωγικό σημείωμα).

² Ο Ευριπίδης Γαργαντούδης κάνει ξεχωριστή μνεία στο γεγονός ότι πολλά από τα μεταπολεμικά περιοδικά, μεταξύ των οποίων και οι *Εποχές*, δεν ήταν καθαρά λογοτεχνικού περιεχομένου, αλλά «έντυπα πολιτιστικής γενικότερα ύλης». Βλ. Ευριπίδης Γαργαντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά: λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 313-337 και ειδικότερα 315.

³ *Καθημερινή*, 15/2/2004, ένθετο *Επτά Ημέρες* (Ηλίας Μαγκλίνης, «Η εποχή των Εποχών»).

Σχόλια μας δεν έχουν προέλευση προσωπική· εκφράζουν απόψεις του περιοδικού. Μερικοί από τους τομείς που θα επισκοπούμε, υπηρετούνται κιόλας άριστα από την Ελληνική Διάνοηση, Τέχνη και Επιστήμη. Άλλοι, σ' ό,τι αναφέρεται ειδικότερα στη συγγραφή δοκιμίων, θεωρητικών κειμένων για τις θετικές επιστήμες, που να ενημερώνουν τον ειδικό χωρίς και να ξεπέφτουν στην κακώς νοούμενη εκλαϊκευση, υστερούν ακόμα. Κι εδώ θα καταβάλουμε προσπάθεια να δημιουργηθεί μια εγχώρια κατηγορία συγγραφέων που να συμβάλει στη γενική διαφώτιση».

Τα ηχηρά ονόματα διανοητών της εποχής που συμμετέχουν στο περιοδικό ως συντελεστές ή συνεργάτες, προσδίδουν μεγάλο κύρος στις *Εποχές*. Ενδεικτικά είναι τα παρακάτω ονόματα: Χ.Δ. Λαμπράκης (εκδότης και σύμβουλος), Άγγελος Τερζάκης (διευθυντής), Γ. Σεφέρης, Γ. Θεοτοκάς, Κ. Θ. Δημαράς, Λ. Καραπαναγιώτης (σύμβουλοι). Η περισσότερο «επαγγελματική» βάση συνεργασίας της διεύθυνσης του περιοδικού με τους τακτικούς αρθρογράφους, με άλλα λόγια η επ' αμοιβή σύνταξη κειμένων, θεωρείται καινοτομία των *Εποχών* κατά τη συγκεκριμένη περίοδο⁴. Εκτός από τους μόνιμους συνεργάτες, από τις σελίδες του περιοδικού «παρελαύνουν» κάθε μήνα γνωστά ονόματα ελλήνων και ξένων συγγραφέων, φιλοσόφων, ακαδημαϊκών, καλλιτεχνών κ.ο.κ. Στις *Εποχές* παρουσιάζονται μεταφρασμένα κείμενα ξένων προσωπικοτήτων όπως: Raymond Aron, Ernst Bloch, Wolfgang Clemen, Benedetto Croce, Georges Devereux, T.S. Eliot, Rene Etiemble, M.I. Finley, Leo Hamon, Peter Heyworth, Julian Huxley, Eug. Ionesco, Ian Kott, Georg Lukacs, Thomas Mann, Ludwig Marcuse, Cottfried Martin, Louis Mercier, Alberto Moravia, Boris Pasternak, Jean Roudaut, Nathalie Sarraute, Jean Paul Sartre, Ignazio Silone, Aldo Vallone, Philip Vellacott, κ.τ.λ. Από τα ελληνικά ονόματα ενδεικτικά αναφέρουμε: Άρης Αλεξάνδρου, Έλλη Αλεξίου, Μανόλης Ανδρόνικος, Θανάσης Βαλτινός, Βασίλης Βασιλικός, Κώστας Γεωργουσόπουλος, Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, Οδυσσέας Ελύτης, Ανδρέας Εμπειρίκος, Πάυλος Ζάννας, Ι.Θ. Κακριδής, Νίκος Κάσδαγλης, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Μένης Κουμανταρέας, Αικατερίνη Κουμαριανού, Εμμ. Κριαράς, Μαρίνα Λαμπράκη, Ζήσιμος Λορεντζάτος, Γεωρ. Λυκιαρδόπουλος, Δ.Ν. Μαρωνίτης, Παν. Μουλλάς, Χ.Κ. Μπουσμπουρέλης, Δημήτρης Μυταράς, Ασημάκης Πανσέληνος, Τάκης Παπατσώνης, Λίνος Πολίτης, Παντελής Πρεβελάκης, Γ.Π. Σαββίδης, Αντώνης Σαμαράκης, Κώστας Ταχτσής, Στρατής Τσίρκας, Δημήτριος Φατούρος, Χρήστος Μαλεβίτσης, Μανόλης Χατζηδάκης, κ.α. Στο κυρίως

⁴ Ευριπίδης Γαργαντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά· λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία», ό.π., σ. 315-316. Τη συγκεκριμένη πληροφορία επιβεβαιώνει ο Κώστας Στεργιόπουλος, μόνιμος συνεργάτης των *Εποχών* στη στήλη της βιβλιοκριτικής, σε προσωπική συνέντευξη στις 14/6/2005.

μέρος της μελέτης, παράλληλα με την ανάλυση της αρθρογραφίας και με σκοπό την καλύτερη εμπέδωση αυτής, θα παρουσιαστούν κάποια βιογραφικά στοιχεία ορισμένων προσωπικοτήτων, κυρίως συνεργατών, που εμφανίζονται συχνά στις Εποχές⁵.

Αξίζει να αναφερθεί κανείς στο γεγονός της συνεργασίας του περιοδικού Εποχές με πολλά εκ των διασημότερων ξένων περιοδικών της εποχής: *Preuves*⁶, *Encounter*, *Der Monat*, *Forum*, *Tempo*, *Presente*, *Diogenes*, *Esprit*⁷, *Nouvelle Revue Francaise*. Η συνεργασία, στην οποία οφείλει το περιοδικό την παρουσία ξένων προσωπικοτήτων του βεληνεκούς των προαναφερθέντων, μεταφράζεται σε δυνατότητα άντλησης οποιουδήποτε δημοσιεύματος από τα συγκεκριμένα περιοδικά και δημοσίευσης του στις Εποχές. Σημειωτέον ότι η ιδεολογική τοποθέτηση των ξένων αυτών εντύπων κάθε άλλο παρά κοινή είναι. Σε ένα από τα τεύχη των Εποχών χρησιμοποιείται η παραπάνω διαπίστωση ως πειστήριο του ότι «οι Εποχές έχουν στόχους καθαρά παιδευτικούς, που δεν κρύβουν καμία συγκεκριμένη, πολιτική ή άλλη υστεροβουλία». Ως μοναδικός στόχος προβάλλεται η πνευματική χειραφέτηση του αναγνώστη, χάριν της οποίας αναφέρεται ότι οι Εποχές συνεχίζουν την δημοσίευση κειμένων «ακαθοδήγητες, χωρίς άλλες από τις δικές τους “ντιρεκτίβες” (η αιχμή έχει ως στόχο την Επιθεώρηση της Τέχνης, που επέβαλλε ένα είδος ελέγχου στο περιεχόμενο των δημοσιευμάτων, κάτι που στιγματίζεται από τις Εποχές ως μια μορφή λογοκρισίας)»⁸. Η δημοσίευση εξάλλου μεγάλης γκάμας κειμένων διαφορετικών ιδεολογικών κατευθύνσεων στο ίδιο φιλελεύθερο περιοδικό συμβαδίζει με αυτό που αναφέρει ο Michael Freedén, δηλαδή με το γεγονός ότι κάτω από τη σκέπη του φιλελευθερισμού συνυπάρχουν αντίπαλες ιδεολογικές «οικογένειες», από συντηρητικές έως σοσιαλιστικές⁹.

⁶ Στην ιστορία της Ευρώπης των Berstein και Milza διαβάζουμε ότι το περιοδικό *Preuves*, κινείται περίπου στο κλίμα που έχει διαμορφώσει μετά το 1947 στη Γαλλία «ένας γκαλικός πυρήνας με προέλευση αντιστασιακή», ο οποίος έχει «δεξιά απόκλιση». Ωστόσο το *Preuves* διατηρεί ένα περισσότερο «ευρωπαϊκό» και «διεθνιστικό» προφίλ. Κύριοι εκπρόσωποι του περιοδικού ο Αμερικανός πρώην τροτσκιστής Τζέιμς Μπέρναμ, ο Ελβετός Ντενί ντε Ρουζμάν, ο Βρετανός Άρθουρ Κέστλερ, ο Ιταλός Ινάτσιο Σιλόνε, ο Ρώσος συνθέτης Νικολάι Ναμπόκωφ, και οι Γάλλοι Τιερρύ Μωλνιέ και Ρεϋμόν Αρόν. Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, μετάφραση Μιχάλης Κοκολάκης, γ' έκδοση(α' έκδοση: 1997), εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 315-316.

⁷ Το περιοδικό *Esprit* παρουσιάζεται ως κέντρο συσπείρωσης των «αριστερών καθολικών» στη Γαλλία. Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 315.

⁸ Εποχές, τεύχος 15, Ιούλιος 1964, [«Όχι σ' όλα τα επίπεδα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια(πάντα ανυπόγραφα), σελ. 55].

⁹ Michael Freedén, *Ideologies and political theory, A conceptual approach*, Clarendon Press-Oxford 1996, σ. 141.

Με αφορμή την νύξη για τα ξένα έντυπα, αναφέρουμε την έκφραση ικανοποίησης από τις *Εποχές* για το ότι το «έγκυρο γαλλικό περιοδικό *Les Temps Modernes*» με διευθυντή τον Jean Paul Sartre δημοσίευσε μελέτημα πάνω στο μεταναστευτικό πρόβλημα στην Ελλάδα που «στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στα στοιχεία που παρουσίασαν οι *Εποχές*- τις οποίες χαρακτηρίζει ως “το σοβαρότερο από τα μη ειδικευμένα ελληνικά περιοδικά”...»¹⁰. Είναι προφανές ότι οι συντελεστές του περιοδικού δείχνουν να κολακεύονται από τη σχέση που έχουν αναπτύξει με μερικά από τα σημαντικότερα διεθνώς έντυπα και με προσωπικότητες παγκόσμιας αναγνώρισης. Ο Κ. Σκαλιόρας αναφέρει σχετικά: «...είχαμε, επανειλημμένα, προσωπική επικοινωνία με ξένους συγγραφείς και διανοητές από τους οποίους ζητούσαμε να γράψουν κείμενα ειδικά για τις *Εποχές*»¹¹. Είναι ίσως αυτό ένα από τα στοιχεία που κάνουν το συνεργάτη των *Εποχών* Κώστα Στεργιόπουλο να χαρακτηρίζει το περιοδικό πρώτιστα ως «ευρωπαϊκό»¹². Οι *Εποχές* θα τονίσουν και σε άλλο σημείο την «προθυμία» με την οποία διαπρεπείς άνθρωποι των γραμμάτων από την Ελλάδα και πολλές ακόμη χώρες προσφέρουν άρθρα «που γράφονται ειδικά για το περιοδικό», πράγμα που μαρτυρά την «είσοδο των *Εποχών* στο διεθνή πνευματικό στίβο»¹³.

Η έλλειψη πολιτικής ή άλλης υστεροβουλίας που επικαλούνται οι συντάκτες του περιοδικού αποτελεί την αφετηρία του προβληματισμού της συγκεκριμένης έρευνας. Πρόκειται δηλαδή να μελετηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι συντελεστές των *Εποχών* αποποιούμενοι κάθε ακρότητα ή δογματική πεποίθηση σε επίπεδο πολιτικό και ιδεολογικό, προσπαθούν να αναδείξουν τη μετριοπάθεια, τη σύνεση και τον ορθολογισμό ως κινητήριους μοχλούς ανάπτυξης και εξυγίανσης της ελληνικής κι όχι μόνο κοινωνίας. Η αποστασιοποίηση τόσο από το συντηρητισμό όσο και από κάθε τι ακραία επαναστατικό και ριζοσπαστικό είναι, σύμφωνα με αυτή τη νοοτροπία, η μόνη διέξοδος από την πολιτική και κοινωνική αστάθεια και ανωμαλία. Κάτι τέτοιο συνεπάγεται ισορροπία ανάμεσα σε αντιτιθέμενες τάσεις με την αποφυγή τόσο της δογματικής απαξίωσης όσο και του ενστερνισμού αντιλήψεων που ανήκουν αποκλειστικά στον ένα ή στον άλλο ιδεολογικό χώρο. Η στάση αυτή υπενθυμίζει ότι το ελληνικό κέντρο γενικότερα, όπως διαμορφώνεται από την απελευθέρωση κι έπειτα, συγκροτείται περισσότερο στη βάση μιας διπλής άρνησης, απέναντι στην «άκρα δεξιά» και την «άκρα αριστερά», παρά ως ιδεολογικός χώρος που έλκει τη δύναμη του από την ακτινοβολία των

¹⁰ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966, [«Η απήχηση», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 260(Από τον Ιανουάριο 1966 η αρίθμηση των σελίδων του περιοδικού γίνεται ανά εξάμηνο)].

¹¹ Προσωπική συνέντευξη στις 2/2/2006.

¹² Προσωπική συνέντευξη στις 14/06/2005.

¹³ *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966, («Εν όψει του 1967», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια σ. 556).

δογμάτων που το ίδιο εκπροσωπεί. Αυτή ή έλλειψη ιδεολογικής συνειδητοποίησης ίσως να ήταν το στοιχείο που ευνοούσε τις συχνές παλινδρομήσεις του ελληνικού κέντρου σε περιοχές εκτός του, υπό τη στενή έννοια, κεντρικού χώρου¹⁴.

Δεν προκαλεί επομένως εντύπωση το γεγονός ότι, και στις *Εποχές*, η μετριοπάθεια και η ισορροπημένη στάση απέναντι στα πράγματα, η οποία προβάλλεται ως το δέον, δεν προκύπτει αναγκαστικά από εμμονή σε κεντρικές θέσεις, κάτι που άλλωστε θα οδηγούσε το περιοδικό στον έντονο πολιτικό χρωματισμό, τον οποίο προσπαθεί να αποφύγει, αλλά κυρίως από την παράλληλη ανάδειξη θέσεων από όλους τους χώρους. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, το περιοδικό δημοσίευε συχνά άρθρα διαφόρων ιδεολογικών αποχρώσεων, απέχοντας, όμως, πάντα από καθετί ακραίο. Αρκετά από αυτά τα άρθρα μπορεί να μη συμβαδίζουν απόλυτα με τις πάγιες θέσεις του περιοδικού, αν υποθέσουμε ότι υπάρχουν τέτοιες. Η δημιουργία αντιφάσεων ή αλληλοαναιρούμενων σχημάτων που κάποιες φορές μπορεί να εντοπίσει κανείς κατόπιν συγκριτικής μελέτης μερικών εκ των δημοσιευμάτων, δεν είναι αποτέλεσμα «απροσεξίας», αλλά συνειδητή προσπάθεια ανάπτυξης ενός τύπου διαλεκτικής πάνω στα κείμενα. Η παράθεση αντικρουόμενων απόψεων «βοηθάει τον ελληνικό στοχασμό ν' αναπτύσσεται και να μπαίνει σαν ισότιμος στο διεθνή χώρο»¹⁵, επισημαίνεται.

Οι επιστολές των αναγνωστών που δημοσιεύονται σε κάθε τεύχος αποτελούν μια ακόμη απόδειξη του ότι ο αντίλογος και η διαφορετικότητα είναι όχι μόνο δεκτά, αλλά απαραίτητα στα πλαίσια μιας δημοκρατίας. Οι επιστολές είναι αυτές που παρέχουν στον αναγνώστη «την ευκαιρία να μετέχει, όταν το νομίζει σκόπιμο στη ζύμωση των ιδεών, κι έτσι να θεωρεί το βήμα τούτο ό,τι πραγματικά είναι: ένα ελληνικό βήμα». Το ελληνικό κοινό παρουσιάζεται αρκετά ώριμο ώστε να ανταποκριθεί στη συγκεκριμένη πρόσκληση, καθώς «η Κοινή Γνώμη έχει αποκτήσει μια ευαισθησία», γεγονός που μπορεί να δικαιολογήσει, σύμφωνα με το περιοδικό, τη μεγάλη ανταπόκριση που γνώρισαν οι *Εποχές* εξ αρχής, και μάλιστα χωρίς τη βοήθεια της διαφήμισης¹⁶. Να σημειωθεί, ωστόσο, ότι το περιοδικό παραδέχεται πως

¹⁴ Σύμφωνα με τη διατύπωση του Ηλία Νικολακόπουλου «η διαμόρφωση... του ελληνικού “Κέντρου” μόνον επικουρικά πραγματοποιείται στη βάση της μετριοπάθειας... Ως σημείο αφετηρίας έχει κυρίως τη διπλή αντίθεση προς τη “βασιλόφρονα άκρα Δεξιά” και την “κομμουνιστική άκρα Αριστερά”...». Πάντως, αναφέρει παρακάτω, «η διάταξη Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά... περιείχε πολλά διφορούμενα και αμφισημίες, ιδιαίτερα ως προς τα ακριβή όρια ανάμεσα στις πολιτικές παρατάξεις, δηλαδή ουσιαστικά ως προς τα όρια του Κέντρου». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001, σ. 34.

¹⁵ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963, («Τα αντιλεγόμενα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 58).

¹⁶ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963, («Πρώτος απολογισμός», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 58).

το απρεπές ύφος μιας επιστολής αποτελεί αιτία μη δημοσίευσης της. Θα μπορούσε κάποιος στο σημείο αυτό να εγείρει ενστάσεις επικαλούμενος το θέμα του ορισμού της έννοιας «ευπρέπεια» ή «κοσμιότητα». Γνωρίζοντας την πιθανότητα να διατυπωθεί ένα τέτοιο επιχείρημα οι *Εποχές*, στο 35^ο τεύχος τους, τονίζουν ότι, παρά το θεωρητικό αίτημα να μη γίνεται κατάχρηση της δυνατότητας που δίνεται στους αναγνώστες να εκφράζουν την άποψή τους, στην πράξη οι συντελεστές του περιοδικού εμφανίστηκαν «πιο φιλελεύθεροι», όπως αναφέρουν, δημοσιεύοντας ακόμη κι επιστολές που «αγνοούσαν ηθελημένα πώς ο φιλοξενούμενος οφείλει ν' αντιμετωπίζει με κάποιαν αβρότητα τον οικοδεσπότη...». Οι ίδιοι συσχετίζουν το γεγονός αυτό με την υπάρχουσα «τάση να στρέφονται τα όπλα της ελευθερίας κατά της ελευθερίας» και διακηρύσσουν την πρόθεσή τους να είναι στο εξής «περισσότερο φειδωλοί»¹⁷. Στο θέμα των επιστολών θα αναφερθεί η *Ενδοχώρα*, «περιοδικό με σοβαρές προθέσεις που βγαίνει στα Γιάννινα», όπως διαβάζουμε στις *Εποχές*. Η *Ενδοχώρα* υποστηρίζει ότι η στήλη *Επιστολές των Εποχών* είχε ως στόχο το «να διαμορφωθεί ένας ελεύθερος στίβος, όπου θα παγιδεύεται ο σφυγμός του μέσου αναγνώστη», αλλά, σύμφωνα πάντα με το ίδιο περιοδικό, απέτυχε. Οι *Εποχές* αντιλέγουν σ' αυτό ότι η φιλοδοξία ήταν «μετριοφρονέστερη», αφού το περιοδικό επιθυμούσε απλά να δώσει τη δυνατότητα στον αναγνώστη να εκφράσει ελεύθερα τη γνώμη του, κι αν όντως η εν λόγω πρωτοβουλία απέτυχε, αυτό οφείλεται στην προαναφερθείσα έλλειψη «αβρότητας» κάποιων, που ωστόσο οι *Εποχές* δεν προσπάθησαν να συγκαλύψουν¹⁸.

Επανερχόμαστε σ' αυτό που προβάλλεται από τις *Εποχές* ως κυρίαρχη ιδέα: στα περισσότερα αμφιλεγόμενα ζητήματα η μέση οδός, ο συμβιβασμός των αντικρουόμενων τάσεων μπορεί να δώσει τη λύση. Η αριστοτέλεια μεσότητα, μοιάζει να είναι η αρχή που προσιδιάζει στο περιοδικό. Οι *Εποχές* βρίσκουν μάλιστα συχνά τη ευκαιρία να τονίσουν την ανωτερότητα που τους προσδίδει έναντι άλλων εντύπων το γεγονός ότι διέπονται από τις συγκεκριμένες ιδέες. Πρώτο παράδειγμα αποτελεί η (αντ)επίθεση των *Εποχών* σε «κομματικό όργανο της άκρας Αριστεράς», το όνομα του οποίου δεν προσδιορίζεται. Η αντίθεση που εκδηλώνεται λαμβάνει ως αφορμή τον ισχυρισμό του συγκεκριμένου εντύπου ότι οι *Εποχές* «δεν βρήκαν ούτε μια λέξη για να μιλήσουν για τις παραβιάσεις της δημοκρατικής νομιμότητας και για το φρικαλέο έγκλημα της Θεσσαλονίκης», δηλαδή για τη δολοφονία Λαμπράκη¹⁹. Οι *Εποχές*

¹⁷ *Εποχές*, τ. 35, Μάρτιος 1966, («Χρήση και κατάχρηση», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 256).

¹⁸ *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966, («Ελευθερία και ασυδοσία», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 556).

¹⁹ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963, («Η δημοκρατική συνέπεια», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 56-57).

αγανακτούν βλέποντας «με πόσο θάρρος ψεύδονται οι άνθρωποι» και παραπέμπουν σε άρθρο του τεύχους Ιουλίου 1963, όπου, όπως θα παρακολουθήσουμε εν συνεχεία, το περιοδικό πράγματι εκφράζει ανησυχία για τη «διαστροφή των καταστατικών βάσεων της δημόσιας ζωής»²⁰, ως δείγμα της οποίας παρουσιάζεται η δολοφονία Λαμπράκη. Άλλο σημείο αντιπαράθεσης με έντυπο που ανήκει στον καθαρά αριστερό χώρο, είναι η δημοσίευση από τις *Εποχές* του πεζογραφήματος *Έντεκα Γράμματα* της Λίας Μεγάλου. Η Αυγή θεώρησε ότι επρόκειτο για έναν τρόπο εκδήλωσης των αντικομμουνιστικών πεποιθήσεων του περιοδικού. Η απάντηση σε αυτό είναι η εξής:

«...ο διευθυντής των *Εποχών*, που αναδέχεται προσωπικώς την ευθύνη για την έγκριση του πεζογραφήματος εκείνου, δεν σκέφτηκε ούτε στιγμή να το κρίνει από τη σκοπιά της *Αυγής*. Δεν ασκεί κανενός είδους λογοκρισία²¹. Απόδειξη, ότι συχνότατα δημοσιεύονται στις *Εποχές*, κείμενα καθαρώς μαρξιστικά...Δικαίωμα βέβαια της *Αυγής* είναι να επιθυμεί να δημοσιεύονται μόνον τέτοια κείμενα. Αν όμως οι *Εποχές* ακολουθούσαν μια τέτοια τακτική, και μάλιστα στα λογοτεχνικά έργα, ένα από τα δύο θα συνέβαινε: Ή θα είτανε περιοδικό κομμουνιστικό, πράγμα που δεν είναι, ή το λιγότερο, θα είτανε περιοδικό προσωποδοφόρο, πράγμα που δεν καταδέχονται να είναι»²².

Αν θέλαμε να συνοψίσουμε κάποια χαρακτηριστικά του λόγου των *Εποχών*, θα μιλούσαμε για ένα λόγο φιλελεύθερο, κατά βάση αντικομμουνιστικό, αλλά σαφώς όχι δεξιό, ο οποίος προβάλλει ως θεμελιώδεις τις έννοιες του ορθολογισμού, του ανθρωπισμού και της μετριοπάθειας. Κατά συνέπεια το περιοδικό βρέθηκε στο στόχαστρο τόσο αριστερών, όσο και δεξιών παραγόντων, μια και οι μεν το κατηγορούσαν για συντηρητισμό και οι δε για ριζοσπαστισμό²³. Παραδείγματα της

²⁰ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963, («Η δημοκρατία αναστέλλεται», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 52).

²¹ Ο Κώστας Στεργιόπουλος επιβεβαιώνει ότι, απ' όσο γνώριζε ο ίδιος, δεν υπήρχε κάποιος περιορισμός που να είχε επιβάλει η διεύθυνση του περιοδικού. Υπήρχε μόνο η γενική γραμμή «να μην είναι ακραία τα κείμενα». Ο μόνος περιορισμός, τουλάχιστον σε σχέση με τη στήλη της βιβλιοκριτικής όπου έγραφε ο ίδιος ήταν «ποιοτικός», όπως τον χαρακτηρίζει. «Ο Τερζάκης μου έδινε μία λίστα με βιβλία από την οποία με καλούσε να επιλέξω. Δεν υπήρχε όμως περιορισμός στο περιεχόμενο»(προσωπική συνέντευξη, 14/6/2005).

²² *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966, («Ιδεολογικά», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 554).

²³ Πάντως το πολύ δημοφιλές περιοδικό *Νέα Εστία*, παρά τον συντηρητικό χαρακτήρα του, εντάσσει τις *Εποχές* αρκετές φορές στη λίστα με τα αξιόλογα περιοδικά και τις εφημερίδες. Π.χ. τεύχος Ιουλίου 1963, σ. 971: «Στις *Εποχές* αξιόλογα ελληνικά και ξένα μελετήματα». Έπειτα τεύχος Σεπτεμβρίου 1963, σ. 1252: «Πολλά αξιόλογα μελετήματα και στο 5^ο τεύχος των *Εποχών*. Αξιοσημείωτες και οι λίγες καθαρά λογοτεχνικές σελίδες

πρώτης κατηγορίας παρακολουθήσαμε παραπάνω. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσεται το περιστατικό που οι Εποχές αναφέρουν ότι συνέβη στη Ζυρίχη, όπου έλληνας διπλωματικός εκπρόσωπος επέπληξε καταγόμενη από την Ελβετία κυρία, η οποία «είχε τολμήσει να συνεργασθεί “σ’ αυτό το κομμουνιστικό περιοδικό”». Οι Εποχές αντιδρούν στο συμβάν με τον εξής τρόπο:

«Το τι είναι οι Εποχές κάθε άνθρωπος που ξέρει ανάγνωση και γραφή το καταλαβαίνει. Αλλά βέβαια δεν είναι καθόλου απαραίτητο να ξέρει ανάγνωση και γραφή ο διπλωματικός μας αυτός εκπρόσωπος. Του αρκούν ως εφόδια η αναίδεια και η βλακεία»²⁴.

Θα ήταν χρήσιμο να συνδέσουμε το λόγο των Εποχών με τις τάσεις της εποχής κατά την οποία αυτός αρθρώνεται. Όπως θα έλεγε ο Hobsbawm, βρισκόμαστε εν μέσω των «χρυσών χρόνων»²⁵ της ιστορίας του 20^{ου} αιώνα, σε μία περίοδο έξαρσης της μεταπολεμικής ανάπτυξης, κάτι που συνδυάζεται με εκσυγχρονισμό, άνοδο του βιοτικού επιπέδου και ανακατατάξεις σε όλα τα επίπεδα. Στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες η ανάπτυξη σήμαινε ανάκαμψη της οικονομίας και γενική ευημερία. Η έννοια της ανάκαμψης μάλιστα, ο Hobsbawm θεωρεί ότι στα μη κομμουνιστικά κράτη, όπως η Ελλάδα, «σήμαινε το ξεπέραςμα του φόβου της κοινωνικής επανάστασης και της κομμουνιστικής προώθησης». Το ότι ο αντικομμουνισμός, παρά το γεγονός ότι ήταν συστατικό στοιχείο του φιλελεύθερου λόγου της εποχής, προβαλλόταν συνήθως όχι ιδιαίτερα έντονα στις σελίδες των Εποχών, μπορεί να συνδεθεί με αυτό τον κατευνασμό του φόβου της κομμουνιστικής ανάκαμψης. Στο επίκεντρο, εξάλλου, της κριτικής των Εποχών θα βρεθεί η δεξιά εξίσου ή και περισσότερο συχνά απ’ ότι η αριστερά, πράγμα που υπενθυμίζει την ένταση που αποκτά ο αντιδεξισμός²⁶ κατά τη δεκαετία του 1960, παράλληλα ή και εις βάρος του αντικομμουνισμού²⁷.

τους»(ίσως εδώ η Νέα Εστία να προβάλλει έμμεσα ως καλύτερη την τακτική της δημοσίευσης περισσότερων λογοτεχνικών κειμένων, την οποία ακολουθούσε η ίδια) κ.ο.κ.

²⁴ Εποχές, τ. 30, Οκτώβριος 1965, («Προβολή της χώρας», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 59).

²⁵ Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, γ’ έκδοση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 329-367.

²⁶ Ο Κώστας Στεργιόπουλος αναφέρει βάσει όσων θυμάται πως «κανένας συνεργάτης(από τους βασικούς) δεν ήταν στη Δεξιά. Οι περισσότεροι ήταν στην ΕΚ και κάποιοι λίγο αριστερότερα(ο ίδιος δηλώνει ότι ανήκε στην αριστερή πτέρυγα της ΕΚ)». Για το περιοδικό γενικότερα μιλάει χαρακτηρίζοντάς το «προοδευτικό έως σοσιαλιστικό. Όχι παραπέρα».

²⁷ Σύμφωνα με τον Γεράσιμο Μοσχονά η διαίρεση δεξιά-αντιδεξιά ήταν «συμπληρωματική και σε μεγάλο βαθμό αναιρετική της διαίρεσης εθνικοφρόνων-μη εθνικοφρόνων». Βλ. Γεράσιμος Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη

Η ευημερία της εποχής και η αποκατάσταση μιας σχετικής ομαλότητας, έδωσε έδαφος στο φιλελεύθερο λόγο για να αναπτυχθεί. Η αλλαγή των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών δεδομένων σήμαινε την αναγκαστική επανεξέταση όλων των πτυχών της συγκρότησης μιας κοινωνίας. Οι διανοούμενοι της εποχής προσπάθησαν να γίνουν, μέσα από το φιλελεύθερο λόγο που ανέπτυξαν, φορείς των συγκεκριμένων αλλαγών που σχετίζονταν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, με ζητήματα πολιτικής πρακτικής, κοινωνικής συμπεριφοράς, πολιτισμικών προσλήψεων κ.τ.λ.. Κάτι τέτοιο φαίνεται να κάνουν και οι υπογράφωντες τα άρθρα των *Εποχών*, οι περισσότεροι από τους οποίους δείχνουν να έχουν κατανοήσει το πόσο βαθιά τομή αποτελεί για την ελληνική κοινωνία η δεκαετία του 1960. Μια τομή που αποτυπώνεται στα αιτήματα των ανερχόμενων κοινωνικοπολιτικών ομάδων για παύση του άνομου τρόπου λειτουργίας του μετεμφυλιακού κράτους, ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών και αποκατάσταση του ρόλου του κοινοβουλίου. Τα συγκεκριμένα αιτήματα, τα οποία μαρτυρούν την ανάδυση του πολιτικού στοιχείου στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1960 και εξωτερικεύονται δια μέσω μαζικών κινητοποιήσεων, όσο κι αν ενυπάρχουν ως δυναμική στην ελληνική κοινωνία που βαίνει «φιλελευθεροποιούμενη», δεν μπορούν να υλοποιηθούν ελλείψει κομματικών φορέων συγκροτημένων ή ανασυγκροτημένων στη βάση των κοινωνικών αυτών διεκδικήσεων. Η, σε κάθε περίπτωση, πορεία φιλελευθεροποίησης, η οποία αντικατοπτρίζεται στην αρθρογραφία των *Εποχών*, θα ανακοπεί στην Ελλάδα το 1967 με την έλευση της δικτατορίας, περίοδο κατά την οποία θα σταματήσει η έκδοση του περιοδικού.

Η μελέτη που θα ακολουθήσει, η οποία αποσκοπεί στο να καταδείξει τα βασικά χαρακτηριστικά του λόγου των *Εποχών*, όπως περιγράφηκαν παραπάνω, θα συγκροτηθεί γύρω από έξι ενότητες, των οποίων η θεματική επελέγη με κριτήριο τη δυνατότητα της σαφέστερης απόδοσης των πολιτικών, κοινωνικών κ.τ.λ. θέσεων του περιοδικού. Επιμείναμε δηλαδή στα κείμενα εκείνα που, κατά τη γνώμη μας, μπορούν να βοηθήσουν τον αναγνώστη να αποκρυσταλλώσει άποψη γύρω από τον τρόπο που οι *Εποχές* αντιλαμβάνονται την εικόνα του ελληνικού και διεθνούς τοπίου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, εντάσσοντας τη μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικοπολιτικής εξέλιξης ανά τους αιώνες. Αυτή ακριβώς η σχέση ανάμεσα στο παλιό και το καινούργιο θα αποτελέσει αφετηρία για την ανάλυσή μας. Το παρελθόν και το παρόν, το παραδοσιακό και το σύγχρονο εξετάζονται παράλληλα και με έμφαση

στην ανάγκη συνύπαρξής τους, επιβεβαιώνοντας την πρόθεση του περιοδικού να διατηρήσει μια ισορροπημένη και μετριοπαθή στάση ως προς όλα τα βασικά ζητήματα που τίθενται. Ήδη από αυτό το σημείο, όμως, προκύπτει το ερώτημα αν είναι δυνατή η συνάρθρωση παράδοσης και προόδου κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να συγκροτήσουν ένα απόλυτα αρμονικό σύνολο. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η σύνθεση των δύο στοιχείων μπορεί να εμφανιστεί ως ιδανικό ακόμη και στη συντηρητική σκέψη, η πρόκληση για τις *Εποχές* έγκειται στο να αποδείξουν ότι η βαρύτητα που αποδίδεται στην παράδοση σε σχέση με την πρόοδο δεν είναι τέτοια που να μπορεί να συστήσει επιχείρημα υπέρ της συντηρητικότητας του περιοδικού.

Από το δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης θα αποκτήσουμε αμεσότερη αντίληψη για την ιδεολογική κατεύθυνση του περιοδικού. Οι *Εποχές* θα προβάλουν τη μεσότητα σε όλα τα επίπεδα ως τη μοναδική λύση για την ουσιαστική εξέλιξη των κοινωνιών. Οι κάθε λογής ακρότητες νοούνται ως παράγοντες που δεν επιτρέπουν τη νηφάλια και αντικειμενική στάση απέναντι στα ζητήματα που καλείται να επεξεργαστεί ο σύγχρονος άνθρωπος. Στα πλαίσια αυτού του κεφαλαίου, θα κάνουμε λόγο για ιδεολογίες και έννοιες όπως ο σοσιαλισμός, ο συντηρητισμός, το έθνος, η ελευθερία κ.ο.κ., ανάμεσα στις οποίες ως συνδετικός ιστός θα λειτουργήσει το ιδανικό του μέτρου, βάσει του οποίου άλλες από τις έννοιες θα αναδειχθούν ως θετικές, άλλες ως αρνητικές και άλλες ως θετικές υπό προϋποθέσεις. Για την κυρίαρχη έννοια του αντικομμουνισμού αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι οι *Εποχές* επιλέγουν να επιχειρηματολογούν κατά του κομμουνισμού, χωρίς να αυτοχαρακτηρίζονται ως αντικομμουνιστική δύναμη, θέλοντας έτσι να αμβλύνουν την εντύπωση της ιδεολογικής αγκύλωσης που φαίνεται να θεωρούν ότι δε συνάδει με το κλίμα φιλελευθεροποίησης της περιόδου. Όσον αφορά στο έθνος και τα παράγωγά του, γίνεται μια προσπάθεια να καταγραφούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις αναφοράς σε θέματα εθνικισμού, πατριωτισμού, ελληνικότητας κ.ο.κ., οι οποίες μαρτυρούν μια ευαισθησία σε ζητήματα έθνους, που συχνά είναι τόσο αυξημένη ώστε να θέτει για άλλη μια φορά υπό αμφισβήτηση την δεκτικότητα του περιοδικού απέναντι στο σύγχρονο και το διαφορετικό.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται σε περισσότερα πρακτικά θέματα που απασχολούν την ελληνική κοινωνία και στην υπόδειξη του τρόπου με τον οποίο όλα όσα το περιοδικό θεωρεί ιδανικά μπορούν να βρουν εφαρμογή σ' αυτήν. Το γεγονός ότι, όσον αφορά στην Ελλάδα, το δέον γενέσθαι δεν ταυτίζεται με το γίνεσθαι στις περισσότερες περιπτώσεις, παρουσιάζεται να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αδυναμία εφαρμογής ισορροπημένων μέτρων, μέτρων προσανατολισμένων στον εκσυγχρονισμό, που ταυτόχρονα σέβονται την ελληνική κληρονομιά και φυσιογνωμία. Κεντρικά αιτήματα είναι η κοινωνικοπολιτική

αναμόρφωση και ειδικότερα ο εκδημοκρατισμός της παιδείας, η οικονομική ανάπτυξη που, ελλείψει πλέον της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας(αλλά όχι και εξάρτησης), πρέπει να στηριχθεί στην ουσιαστική αναδιάρθρωση των οικονομικών θεμελίων της χώρας, καθώς και η ανεξάρτητη και δυναμική εξωτερική πολιτική, που καλείται να αντιμετωπίσει την κρίση στην Κύπρο. Το αίτημα για απεξάρτηση της πολιτικής από το ρόλο του παλατιού και του στρατού υπάρχει, στο βαθμό που αποτελεί προϋπόθεση για την πραγματοποίηση των περισσότερων από τα επιμέρους αιτήματα, ωστόσο δεν εκφράζεται με την ένταση και τη σαφήνεια που επιτάσσει το περιεχόμενό του. Οι *Εποχές*, παρουσιάζονται έτσι σαν εθνικόφρων δύναμη(ακόμη κι αν χρησιμοποιούν σπάνια την έννοια της εθνικοφροσύνης), η οποία ζητάει αλλαγές στα πλαίσια του υπάρχοντος καθεστώτος. Η έμφαση στην, σύμφωνα με το σύνταγμα, τήρηση των αρμοδιοτήτων κάθε πλευράς, δεν μετατρέπεται σε καμία φάση σε αμφισβήτηση των μετεμφυλιακών δομών εξουσίας.

Οι συνθήκες που επικρατούν σε διάφορα άλλα σημεία του πλανήτη είναι, πάντως, ενδεικτικές του ότι οι ανασταλτικοί παράγοντες για την εξυγίανση της πολιτικής ζωής έχουν εξίσου ισχυρή δράση κι εκτός Ελλάδας. Η κατάσταση που έχει δημιουργήσει ο ψυχρός πόλεμος για τη διεθνή κοινότητα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, με το διαχωρισμό του κόσμου σε «σφαίρες επιρροής», έχει αντίκτυπο όχι μόνο στη γενική πορεία των διεθνών εξελίξεων, αλλά και μεμονωμένα στην κάθε χώρα που συμμετέχει, είτε ως διαμορφωτής είτε ως αποδέκτης, στις αλλαγές που συνεπάγεται η εξέλιξη της ψυχροπολεμικής κατάστασης. Τα διεθνή δεδομένα γενικότερα και πολλά από τα ζητήματα που αυτά θέτουν θα παρακολουθήσουμε στο τέταρτο κεφάλαιο. Ως κεντρικό διεθνές αίτημα θα προκύψει η ανάγκη προσέγγισης του ανατολικού και του δυτικού μπλοκ στη βάση του διαλόγου και των διαπραγματεύσεων. Ακόμη μια φορά, οι *Εποχές* απορρίπτουν το δογματισμό και ενστερνίζονται τη μετριοπάθεια και τη διαλλακτικότητα, η οποία μπορεί να οδηγήσει στην απαραίτητη για τη διεθνή ισορροπία εξάλειψη των ψυχροπολεμικών αντιθέσεων. Η φάση ύφεσης στην οποία φαίνεται να έχει εισέλθει ο ψυχρός πόλεμος κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ευνοεί την ανάπτυξη ουδετερόφιλων επιχειρημάτων, όπως εκείνα που διατυπώνονται στο περιοδικό. Οι *Εποχές* διαπιστώνουν εύστοχα την απώλεια του ιδεολογικού στοιχείου στη συγκρότηση των δύο συνασπισμών, θέτοντας, αντ' αυτού, ως κεντρικό στοιχείο για τον διαχωρισμό του κόσμου το ζήτημα της ανάπτυξης και την εξ αυτού προερχόμενη διάκριση σε πλούσιες και φτωχές χώρες.

Ακολουθεί η ανάλυση κάποιων θεμάτων που απασχολούν την κοινωνία της δεκαετίας του 1960. Στο πέμπτο κεφάλαιο της μελέτης θα γίνει λόγος για την πρόοδο της τεχνολογίας, την «ηθική κρίση», τη θέση της γυναίκας, το φαινόμενο της μετανάστευσης και άλλα ζητήματα που

αφήνουν να διαφανεί η τάση της εποχής για επαναπροσδιορισμό δεδομένων θέσεων και αξιών και ως εκ τούτου ο λόγος χαρακτηρισμού της ως μεταβατικής περιόδου. Το περιοδικό δικαιώνει εν μέρει το χαρακτηρισμό «προοδευτικό» που διεκδικεί, ο οποίος υπονομεύεται όμως σε κάποια σημεία, με περισσότερο ίσως χαρακτηριστικό την εκτεταμένη συζήτηση γύρω από την ύπαρξη ή μη «ηθικής κρίσης». Επικρατεί, σε κάθε περίπτωση, η άποψη περί λελογισμένης και προσανατολισμένης προς τον άνθρωπο προόδου, προϋπόθεση για την οποία παρουσιάζεται να είναι η εξισορρόπηση ανάμεσα στις παραδοσιακές αξίες και τον εκσυγχρονισμό.

Το τελευταίο κεφάλαιο συμπεριλαμβάνει μία επισκόπηση των θέσεων του περιοδικού πάνω στην τέχνη. Στην τελευταία αφιερώνεται μεγάλο μέρος της ύλης των *Εποχών*, ωστόσο επιλέξαμε να αναφερθούμε στα σχετικά με τους στόχους της μελέτης μας σημεία. Μολονότι οι απόψεις που εκφράζονται είναι πολλές και συχνά διαφοροποιούνται αρκετά μεταξύ τους, από την παράλληλη μελέτη αυτών καταλήγουμε στην γνώριμη θέση του περιοδικού περί ισορροπίας. Η τέχνη, όπως και η κοινωνία, πρέπει να είναι σε θέση, προκειμένου να εξέλθει ενισχυμένη από τη μάχη του παλιού με το καινούργιο, να είναι ανοικτή απέναντι στις νέες προκλήσεις χωρίς να παραγνωρίζει την αξία του κλασικού.

Στο κυρίως μέρος της μελέτης που έπεται, θα γίνει προσπάθεια να δοθεί μία αναλυτικότερη εικόνα του τρόπου που το περιοδικό προσεγγίζει τα παραπάνω ζητήματα, με έμφαση στην προσπάθεια μη παρέκκλισης από τη γραμμή του μέτρου, καθώς και από ιδέες, όπως ο εκδημοκρατισμός, η εθνική ανάπτυξη, και η πρόοδος. Να επισημάνουμε για μία ακόμη φορά ότι τα θέματα που τίθενται συνολικά υπό διαπραγμάτευση στις *Εποχές* ανήκουν σε πολύ μεγάλο αριθμό γνωστικών πεδίων, τα οποία η ανάλυση θα ήταν πρακτικά δύσκολο να συμπεριλάβει. Έχοντας υπόψη το γεγονός αυτό, προτείνουμε την παραπάνω διάκριση, η οποία προτιμήθηκε λόγω της δυνατότητας που παρέχει για σκιαγράφηση των κεφαλαιωδών χαρακτηριστικών της σχέσης του περιοδικού με την εποχή του.

ΚΕΦ. 1: ΟΙ ΕΠΟΧΕΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ

Σχέση παράδοσης-μοντέρνου

Δεδομένου ότι οι *Εποχές* αποτελούν ένα περιοδικό που επιδιώκει την ισορροπία ανάμεσα στο παλιό και το νέο και στέκεται κριτικά απέναντι σε καθετί σύγχρονο, χωρίς ωστόσο να το αποκηρύσσει, είναι αναμενόμενο οι

αναφορές στην παράδοση και σε εξέχουσες ιστορικές, κοινωνικές, πολιτιστικές πτυχές του παρελθόντος να καταλαμβάνουν περίοπτη θέση μέσα στην αρθρογραφία.

Αυτό που αντιλαμβάνεται κανείς ως κεντρική θέση γύρω από την παράδοση²⁸ είναι η ανάγκη ένταξής της με οργανικό τρόπο στο σύγχρονο περιβάλλον, ώστε να είναι δυνατή η ανάπτυξη μιας διαλεκτικής σχέσεως με το τελευταίο, με αποτέλεσμα την αξιοποίηση των παραδοσιακών εκείνων στοιχείων, η επιβίωση των οποίων συνεισφέρει στην υγιή ανάπτυξη των σύγχρονων κοινωνιών. Το παρελθόν, στα πλαίσια αυτά, νοείται όχι ως ξένο σώμα, αποκομμένο από τη σύγχρονη πραγματικότητα, αλλά ως ένα στενά συνδεδεμένο με το παρόν κοινωνικο-ιστορικό στάδιο, οι επιδράσεις του οποίου είναι αδύνατο να αγνοηθούν, εφόσον επιθυμούμε μια συνολική και διαφωτιστική εκτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης, η οποία με τη σειρά της θα οδηγήσει στη χάραξη μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής για το μέλλον.

Το θέμα που τίθεται είναι αν στη σκέψη των *Εποχών* η εξέλιξη υπηρετείται από την παράδοση, ή υποτάσσεται σε αυτήν. Η συνύπαρξη των δύο εννοιών δεν επαρκεί προκειμένου να αποδεχθούμε την ιδέα της ενδιάμεσης τοποθέτησης, καθώς μια τέτοια συνύπαρξη συναντάται ακόμη και σε κείμενα που εκφράζουν ιδέες του «παλαιού συντηρητισμού», όπως είναι εκείνα του Burke. Ο τελευταίος αναφέρει ότι «ένα κράτος χωρίς τα μέσα κάποιας αλλαγής δεν διαθέτει τα μέσα για τη διατήρησή του»²⁹, εστιάζοντας ακριβώς στο ότι η παράδοση χρειάζεται την εξέλιξη προκειμένου να επιβιώσει, κατά τον ίδιο τρόπο που η εξέλιξη βασίζεται σε στοιχεία της παράδοσης για να συντελεστεί. Αυτή η σχέση δεδομένης αμοιβαιότητας ανάμεσα στα δύο στοιχεία, συνδυασμένη από την πρόθεση των *Εποχών* να αποδώσουν ίση βαρύτητα στην έννοια της προόδου και της παράδοσης, καθιστά την αποσαφήνιση των πραγματικών προθέσεων του εντύπου δυσχερές έργο. Πάντως, μπορούμε αν μη τι άλλο να παρατηρήσουμε ότι μία από τις αιτίες που η επιθυμία ολοκληρωτικής

²⁸ Ο Ricoeur αναφέρεται στην άποψη του Gaddamer περί ταύτισης παράδοσης-αυθεντίας με το επιχείρημα ότι «το ιστορικά πεπερασμένο Είναι μας καθορίζεται απ' αυτήν την αυθεντία των πεπερασμένων πραγμάτων...». Στην προέκταση αυτής την άποψης, η αυθεντία της παράδοσης «καθαγιάζεται», καθώς στη βάση της αναγνωρίζεται το στοιχείο όχι της «τυφλής υπακοής», αλλά της «αναγνώρισης». (Πωλ Ρικέρ, *Δοκίμια Ερμηνευτικής*, μτφ. Αλέκα Μουρίκη, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1990, σ. 242-244). Πάντως, οι *Εποχές*, θεωρητικά τουλάχιστον, δεν παρουσιάζονται διατεθειμένες να αποδεχθούν αυτό το σχήμα της αυθεντίας που αξίζει να γίνει σεβαστή στο βαθμό που στηρίζεται στην αναγνώριση. Όπως παρακολουθήσαμε και προηγουμένως, στο εισαγωγικό σημείωμα του πρώτου τεύχους των *Εποχών* η «κριτική στην αυθεντία» παρουσιάζεται ως θεμελιώδης αξία [*Εποχές*, τεύχος 1, Μάιος 1963 (εισαγωγικό σημείωμα)].

²⁹ Τη θέση αυτή του Burke επικαλείται ο Giddens στο Anthony Giddens, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, μτφ. Στέφανος Ροζάνης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 46.

απόρριψης της συντήρησης, όσο κι αν είναι εμφανής, δεν υλοποιείται πάντα, είναι η υπερβολική συχνά έμφαση στην έννοια της παράδοσης.

Ας περάσουμε όμως σε συγκεκριμένα παραδείγματα που παρέχει η αρθρογραφία των *Εποχών*. Ενδεικτική ως προς την ανάγκη ενσωμάτωσης στοιχείων του παρελθόντος σε κάθε τομέα της σύγχρονης ζωής, είναι η πρόταση του φιλολόγου Εμμ. Κριαρά για την παιδεία, η οποία, όπως θα αναλύσουμε σε επόμενο κεφάλαιο, αντιμετωπίζεται από τις *Εποχές* ως ο πλέον νευραλγικός τομέας για μια κοινωνία. Η εν λόγω πρόταση συνίσταται στην άντληση στοιχείων από το ελληνικό παρελθόν (αρχαιότητα, βυζαντινός κόσμος, νεότερος ελληνισμός), ώστε να επιτευχθεί ένα ολοκληρωμένο και πολύπλευρο εκπαιδευτικό σύστημα³⁰. Επεξηγηματικά ως προς αυτή την πρόταση, έρχεται να προστεθεί η επισήμανση του Άγγελου Καλογερά³¹ ότι η εκπαίδευση πρέπει να στέκεται αρωγός στην προσπάθεια του νέου ανθρώπου «να καταλάβει τις ρίζες του και τον εαυτό του, τη γλώσσα του, αλλά και τον πολύπλοκο αυτό κόσμο». Προκειμένου να γίνει κάτι τέτοιο, χρειάζεται «σύνθεση σωστή» του παλιού με το νέο. Παράλληλα με όλα αυτά, που υπογραμμίζουν τη σημασία της εμβάθυνσης σε γνώσεις του παρελθόντος, προκειμένου η σχέση του ανθρώπου με το σύγχρονο κόσμο να μην περιοριστεί στην επιφάνεια, η αναφορά του φιλολόγου και τέως γενικού διευθυντή του Υπουργείου Παιδείας Ε. Παπανούτσου, αμβλύνει την εντύπωση ότι τελικά ίσως να δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στις παρελθούσες παρά στις σύγχρονες τάσεις: «Να ανοίξω με τις πόρτες και τα παράθυρα του ελληνικού σχολείου να μπη μέσα ο αέρας της εποχής μας»³².

Σχετικό με το ζήτημα της παιδείας είναι εκείνο της σωστής αφομοίωσης ξένων επιδράσεων, κάτι που είναι ενδεικτικό της ικανότητας ενός έθνους να μην παρασύρεται, στα πλαίσια της προσπάθειας για αξιοποίηση των διδαγμάτων του παρελθόντος, σε «στείρα προσήλωση σε νεκρά, σε ξεπερασμένα στοιχεία της παράδοσης...»³³. Από το σχετικό άρθρο που υπογράφει και πάλι ο γνωστός φιλόλογος Εμμ. Κριαράς, προκύπτει το ιδανικό της ισορροπίας για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω. Ο σεβασμός στην παράδοση με άλλα λόγια, όσο κι αν είναι απαραίτητος,

³⁰ *Εποχές*, τεύχος 1, Μάιος 1963, («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΕΠΟΧΩΝ, σ. 45-51).

³¹ Άγγελος Καλογεράς(1903-1969): πολιτικός μηχανικός και καθηγητής. Σπούδασε στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και εξελέγη καθηγητής του το 1951. Ασχολήθηκε με θέματα βιομηχανικής ανάπτυξης. Κυριότερα βιβλία του *Η μελέτη της βιομηχανίας* και *Ο τόπος της βιομηχανίας*. (Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 31^{ος}, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1988, σ. 263).

³² *Εποχές*, τεύχος 1, Μάιος 1963, («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», ό.π.).

³³ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963, (Εμμ. Κριαράς, «Ιταλικές επιδράσεις σε παλιότερα ελληνικά κείμενα», σ. 9-22).

οφείλει να γνωρίζει όρια και να σταματάει προτού μετατραπεί σε άκριτη προσκόλληση στο παρελθόν, κάτι που θα είχε ως συνέπεια την απώλεια της επαφής ενός έθνους με την εποχή του και τον εγκλωβισμό του σε μια κατάσταση απομόνωσης, αδυναμίας εξέλιξης και ανταλλαγής ωφέλιμων στοιχείων με άλλα πολιτισμικά περιβάλλοντα. Αντίστοιχου περιεχομένου είναι οι επισημάνσεις που κάνει ο Αλέξης Δημαράς³⁴, τις οποίες συνοδεύει από το αίτημα για απαλλαγή από την «άγωνα και συχνά επικίνδυνη προγονολατρία», η οποία, όχι μόνο δεν ευνοεί, αλλά αντιθέτως θέτει εμπόδια στην εντρύφηση στα αρχαία κείμενα, καθώς και στην ερμηνεία τους με σύγχρονους όρους³⁵.

Το ότι δεν υπάρχει δίλημμα ανάμεσα στο παλιό και το σύγχρονο, αλλά αντίθετα δυνατότητα γόνιμης σύμπραξης, επιβεβαιώνει και ο διευθυντής του περιοδικού, Αγγ. Τερζάκης³⁶, όταν προβάλλει το αίτημα

³⁴ Το όνομα του Αλέξη Δημαρά εμφανίζεται πολύ συχνά στις σελίδες των *Εποχών*. Ο γεννηθείς το 1932 Αλέξης Δημαράς, σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και έπειτα έγινε διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Λονδίνου και έταίρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου στο ίδιο πανεπιστήμιο. Δίδαξε ως φιλόλογος στη μέση και ανώτατη εκπαίδευση και ασχολήθηκε επιστημονικά «με την ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και τις σχέσεις της με το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο και την πραγματικότητα στη σημερινή σχολική πράξη» (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, Τόμος 20^{ος}, Πάπυρος 1984, σ. 166).

³⁵ *Εποχές*, τ. 9, Ιανουάριος 1964, (Αλέξης Δημαράς, «Σκέψεις από ένα συνέδριο», στήλη: Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ, σ. 56-58).

³⁶ Άγγελος Τερζάκης (1907-1979): λογοτέχνης, νομικός και ακαδημαϊκός. Άρχισε να δικηγорεί από το 1929, εκδίδοντας παράλληλα το περιοδικό *Πνοή* (1928-1930) κι έπειτα το *Λόγο*. Το 1937, ενώ είχε ήδη καταξιωθεί σαν συγγραφέας, και είχε στεφθεί με επιτυχία και το πρώτο του θεατρικό έργο, το *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ* (1936), διορίζεται αρχικά γενικός γραμματέας του Εθνικού Θεάτρου, έπειτα καλλιτεχνικός διευθυντής και εν συνεχεία γενικός διευθυντής. Εν τέλει όμως προτίμησε τη θέση του διευθυντή δραματολογίου. Το 1950 έγινε καθηγητής και διευθυντής στη Δραματική Σχολή του Εθνικού Θεάτρου. Τιμήθηκε με Α' Κρατικό Βραβείο Θεάτρου (για τους *Είλωτες*, 1938), με το Α' Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος (για τη *Μυστική ζωή*, 1957), με το Βραβείο της Ομάδας των Δώδεκα (για τη συλλογή δοκιμίων *Προσανατολισμός στον αιώνα* (1963) και με το Αριστείο Γραμμάτων της Ακαδημίας Αθηνών (για τη θεατρική μελέτη *Το μυστήριο του Ιάγου*, 1969). Κάποιες παρατηρήσεις σε σχέση με τον προσανατολισμό του έργου του είναι οι εξής: «επίκεντρο του ενδιαφέροντος και των αναζητήσεών του είναι ο αθώς και ανυστερόβουλος άνθρωπος... Ιδιαίτερα προβληματισμένος και διαρκώς αμφιταλαντευόμενος, ο Τερζάκης φοβόταν και απέφευγε τις γενικεύσεις και τις δεσμεύσεις. Δίσταζε να ακολουθήσει κάποιο από τα κοινωνικά ρεύματα της εποχής του και προτιμούσε να διατηρεί μια απόσταση ασφαλείας, επιζητώντας να διαφυλάξει την καθαρότητα της συνειδήσής του, να παραμείνει "αμόλυντος". Έτσι έμεινε έξω από κάθε μορφή ενεργού κοινωνικής δράσης και περιορίστηκε στο να εκφράσει τον αποτροπιασμό του για την ασχήμια και την αδικία που τον περιέβαλλαν, και να γίνει το φερέφωνο, η φωνή διαμαρτυρίας των ανθρώπων-θυμάτων, των χαρακτήρων που με τόση ευαισθησία και συμπόνια περιγράφει στα ψυχογραφήματά του...». Στο λήμμα από το οποίο αντλήθηκαν οι παραπάνω πληροφορίες (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 57^{ος}, Πάπυρος 1993, σ. 81), γίνεται ξεχωριστή μνεία στο γεγονός ότι ο Τερζάκης υπήρξε

την ανέγερσης ενός υπαίθριου θεάτρου στην Ελλάδα, το οποίο να είναι «αισθητά σύγχρονο κι απόλυτα ελληνικό», και το οποίο να αποπνέει μια καλλιτεχνική ιδιαιτερότητα αντίστοιχη με εκείνη του αρχαίου θεάτρου³⁷. Η ταυτόχρονη αναφορά στο ελληνικό, έτσι όπως έχει διαμορφωθεί μέσα στους αιώνες, και το σύγχρονο δεν αποτελεί για τον Τερζάκη αντίφαση, αλλά, αντιθέτως, ανάγκη. Με άλλη μορφή συναντάμε σε επόμενο άρθρο την ανάγκη για «ενιαία σύνθεση παρόντος και παρελθόντος», αυτή τη φορά ως κριτήριο επιτυχίας για τους ποιητές που θέλουν το έργο τους να έχει εθνικό χαρακτήρα. Σε αυτούς τους ποιητές συγκαταλέγει ο Κώστας Στεργιόπουλος³⁸ τον Τάκη Παπατσώνη³⁹.

Μολονότι το στοιχείο της ισορροπίας είναι πανταχού παρόν στην αρθρογραφία των *Εποχών* και η σύνθεση των αντικρουόμενων τάσεων παρουσιάζεται συχνότατα ως γενικό ιδανικό, εντοπίζουμε σε κάποιο σημείο τη διαφοροποίηση του ελληνικού έθνους από κάποια άλλα ως προς το στοιχείο της σύνθεσης παλιού-νέου. Συγκεκριμένα, ο καθηγητής φιλοσοφίας και κριτικός τέχνης Γ. Μουρέλος⁴⁰ θα υποθέσει ότι η

διευθυντής του περιοδικού *Εποχές*. Σε άλλο λήμμα (Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Σκουζές-Τηλέμαχος, τόμος 22^{ος}, εκδ. Πυρρός, Αθήνα 1993, σ. 885), ο Τέλλος Αγρας αναφέρει για το έργο του Τερζάκη: «...επί γλώσσης δημοτικής, καλαισθήτου και επιμελούς, το περιεχόμενον των έργων του βαίνει από της διαγραφής ιδιαζόντων τινών ψυχολογικών τύπων, προς πολυμερεστέραν σύνθεσιν κοινωνικών έργων, ρεαλιστικών υπό την ευρύτεραν της λέξεως σημασίαν και ψυχολογικών συνάμα...».

³⁷ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963, (Αγγελός Τερζάκης, «Κάτω από το φως του Θεού», στήλη: ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ, σ. 60-62).

³⁸ Ο Κώστας Στεργιόπουλος είναι μόνιμος συνεργάτης των «Εποχών» στη στήλη της βιβλιοκριτικής. Γεννήθηκε το 1926 στην Αθήνα. Σπούδασε φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και εκπόνησε διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Υπήρξε επί δεκαετία φιλόλογος καθηγητής στην ιδιωτική μέση εκπαίδευση κι από το 1966 λέκτορας στην έδρα Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, απ' όπου παύθηκε από τη δικτατορία. Από το 1974-1984 ήταν καθηγητής στην ίδια έδρα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, από το 1986 ομότιμος. Διετέλεσε κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής και συγκλητικός του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Στη λογοτεχνία εμφανίστηκε το 1943 από τη *Νέα Εστία*. Εκτός από τις *Εποχές*, είχε υπάρξει βιβλιοκριτικός στο περιοδικό *Ξεκίνημα* (1946-1947) και στην εφημερίδα *Νίκη* (1962-1963). Επίσης ήταν ιδρυτικό μέλος και, κάποια στιγμή, πρόεδρος της εταιρείας Συγγραφέων. Έχει τιμηθεί με Κρατικό Βραβείο Ποίησης, Βραβείο Κριτικής Μελέτης της Ομάδας των Δώδεκα, Α' Κρατικό Βραβείο Μελέτης και Δοκιμίου, Βραβείο Δοκιμίου και Μελέτης της Ακαδημίας Αθηνών. Δύο από τα ποιητικά του έργα είναι *Τα τοπία του φεγγαριού* (1955) και *Η σκιά και το φως* (1960). Ποιήματα, διηγήματα και κριτικά κείμενα του Κώστα Στεργιόπουλου έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες (*Who's who*, Επίτομο Βιογραφικό Λεξικό 2002-2003, 8^η έκδοση, εκδόσεις Μέτρον, Αθήνα 2003, σ. 967).

³⁹ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963, (Κώστας Στεργιόπουλος, «Ένας ιδιότυπος Νεοέλληνας πιστός», στήλη: ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ, σ. 64-67).

⁴⁰ Επίσης εκ των μόνιμων συνεργατών του περιοδικού. Ο Γιώργος Μουρέλος γεννήθηκε το 1912. Σπούδασε φιλοσοφία, ψυχολογία και αισθητική στη Σορβόνη, όπου και αναγορεύθηκε διδάκτορας. Καθηγητής του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών. Εξελέγη καθηγητής Α' έδρας Συστηματικής Φιλοσοφίας

συνύπαρξη παρελθόντος και παρόντος είναι στοιχειώδης για ένα «αρχαίο έθνος», όπως το ελληνικό, «που ζει ταυτόχρονα μέσα σε τρεις διαφορετικούς χρόνους που ο καθένας έχει το δικό του ρυθμό»(αρχαίος, βυζαντινός, νεοελληνικός). Αυτό δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό, κατά το Μουρέλο, για άλλα έθνη, όπως το αμερικανικό, που δεν απλώνει τις ρίζες του τόσο βαθιά μέσα στο χρόνο. Σε κάθε περίπτωση, ο συγγραφέας του συγκεκριμένου άρθρου δε δείχνει να αμφισβητεί τη γενικότητα της αξίας της συμβίωσης του παλιού με το νέο, απλώς φαίνεται να πιστεύει ότι τα σχετικά πιο σύγχρονα έθνη έχουν εκ των πραγμάτων επαφή με το παρελθόν τους, μια και δεν απέχουν πολύ απ' αυτό, ενώ τα έθνη με μακρά πορεία στο χρόνο έχουν να συμβιβάσουν περισσότερες, πολυπλοκότερες και λιγότερο ομοιογενείς ιστορικές στιγμές⁴¹. Σύμφωνα ως προς αυτό παρουσιάζεται και ο Κ. Δημαράς⁴², ο οποίος υποστηρίζει ότι «αυτό το μείγμα του παλιού και του καινούργιου» δεν είναι ελληνική αποκλειστικότητα, ωστόσο είναι ιδιαίτερα έντονο στην Ελλάδα και το συσχετίζει με τη μεγάλη συμμετοχή της χώρας «στην οικοδόμηση του νεώτερου ευρωπαϊκού κόσμου»⁴³.

Αν και η θεωρητική επεξεργασία του σχήματος παλιό-σύγχρονο οδηγεί σε παρατηρήσεις όπως οι παραπάνω, οι νεοέλληνες και κυρίως η ηγεσία τους, σύμφωνα με τις *Εποχές*, δεν έχουν κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο μπορεί η παράδοση να καταστεί χρήσιμη για τον τόπο. Έτσι αναλώνονται σε κινήσεις εντυπωσιασμού για τη διάσωση μιας υποτιθέμενης παράδοσης, αδιαφορώντας για την ουσία του πράγματος:

«Τόσα και τόσα χρόνια που χώλαινε η ουσία, κανένας πρόμαχος της εθνοκαπηλίας δεν είχε ενοχληθεί. Μόλις υστέρησαν οι τύποι,

στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Συνεργάστηκε με ελληνικά και ξένα περιοδικά. Ασχολήθηκε με τη λογοτεχνία και τη θεωρία των εικαστικών τεχνών (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, Τόμος 43^{ος}, Πάπυρος 1990, σ. 146).

⁴¹ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963, (Γιώργος Μουρέλος, «Οι διαστάσεις του χρόνου», σ. 30-34).

⁴² Αρκετά συχνά εμφανίζεται στο περιοδικό ο Κ. Θ. Δημαράς, που είναι, εξάλλου, ένας εκ των συμβούλων του περιοδικού· γεννήθηκε το 1904. Κριτικός και ιστορικός της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Αρχικά σπούδασε στη φιλοσοφική σχολική Αθηνών κι έπειτα πέρασε στην Ιατρική, την οποία δεν ολοκλήρωσε. Πανεπιστημιακούς τίτλους έλαβε από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Στο ενεργητικό του έχει πολλές δημοσιεύσεις βιβλιοκρισιών. Είχε μακρά συνεργασία με το περιοδικό *Νέα Εστία*. Υπήρξε προδικτατορικά διευθυντής του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Κατά τη δικτατορία μετέβη στη Σορβόννη όπου δίδαξε Νέα Ελληνική Λογοτεχνία. Ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το νεοελληνικό διαφωτισμό. Στην ομώνυμη σειρά μελετημάτων «επισημαίνει φαινόμενα της παιδείας μας, εντάσσοντας, μέσα από ένα σύνολο θεωρήσεων και στοχασμών, τη νεοελληνική πολιτισμική ιστορία στα φυσικά της πλαίσια, στην ευρωπαϊκή παιδεία»(Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, Τόμος 20^{ος}, Πάπυρος 1984, σ. 166).

⁴³ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963, (Κ. Θ. Δημαράς, «Μια προβολή στα περασμένα», σ. 5-9).

αναστήθηκε η Ιερή Εξέταση...Αυτό θα πει πίστη στην παράδοση: Να ζούμε στον 15^ο αιώνα».⁴⁴

Τελικά, για να μπορέσουμε να εντάξουμε τα διαχρονικά στοιχεία της ιστορίας και της παράδοσης στο σύγχρονο περιβάλλον, οι Εποχές προτείνουν να βρούμε τον τρόπο να μετουσιώσουμε τα στοιχεία αυτά σε σύγχρονα δεδομένα:

«...είναι ανάγκη να βρούμε μέσα από τη δική μας εσωτερική αντινομική προβληματική δικά μας εσωτερικά στηρίγματα. Κι εκσυγχρονισμός των “αιώνιων στοιχείων” δεν σημαίνει να τα συνδέσουμε, να τα επενδύσουμε με επίκαιρα ιστορικά στοιχεία, αλλά να τα καταστήσουμε και πάλι επίκαιρα-και τότε αληθινά-νέα ιστορικά δεδομένα»⁴⁵.

Οι αναφορές στην αρχαιότητα

Όπως είναι αναμενόμενο, η αρχαία Ελλάδα αποτελεί κοινό τόπο στις αναφορές στο ελληνικό παρελθόν, ενώ η ιδιαίτερη πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική της υπόσταση εξαιρείται, λειτουργεί ως πρότυπο και αφετηρία σύγχρονων αναζητήσεων. Όλα αυτά με την προϋπόθεση ότι ο θαυμασμός προς την αρχαιότητα δεν θα καταστεί, σύμφωνα με το πνεύμα όσων έχουν ήδη αναφερθεί, «αρχαιομανία». Η «αρχαιομανία» αυτή έχει, εξάλλου, αρχίσει να εξασθενεί ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, πιεζόμενη από το βάρος των νεότερων προταγμάτων που οι νέες κοινωνικές δυνάμεις είχαν φέρει στο προσκήνιο⁴⁶. Θα ήταν επομένως ανακόλουθο για ένα αυτοαποκαλούμενο ως προοδευτικό περιοδικό, δεκαετίες έπειτα από την εξέλιξη αυτή, να παρουσιάσει εμμονή στην έννοια του αρχαίου.

Ένα πρώτο επίπεδο αναφοράς στην αρχαιότητα, εντοπίζουμε στη συζήτηση για την ανάγκη δημιουργίας πρόσφορου εδάφους προκειμένου ν' αναδειχθούν σπουδαίες προσωπικότητες, όπως αυτές που, σύμφωνα με το περιοδικό, έδρασαν στην αρχαία Ελλάδα. Η μελέτη των συγγραφέων της αρχαιότητας έχει ως σκοπό τόσο «να διασπασθεί το φράγμα μεταξύ

⁴⁴ Εδώ με αφορμή την αχρήστευση «άριστων» σχολικών βιβλίων «επειδή δεν είχαν τηρηθεί οι νόμιμοι για την έγκρισή τους τύποι». Βλ. Εποχές, τ. 30, Οκτώβριος 1965, («Επιστροφή στην παράδοση», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 59).

⁴⁵ Εποχές, τ. 44, Δεκέμβριος 1966, [Βασίλης Φράγκος, «Προβληματισμός και σύγχρονο ιστορικό γίνεσθαι»(Πάνω στο ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ, Δοκίμια, Χρήστου Μαλεβίτη, Αθήνα 1965), στήλη: Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, σ. 571].

⁴⁶ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1999, σ. 11-12.

της εποχής τους και της εποχής μας» όσο και το να διδαχθούν οι σύγχρονοι συγγραφείς κάτι από την πυκνότητα του λόγου και την εκφραστική δεινότητα των αρχαίων.⁴⁷

Αλλά και ως σύνολο ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός παραμένει ενεργός «με τα μνημεία, με τα έργα τέχνης, με τις ηρωικές πράξεις, με τα κλασικά κείμενα»⁴⁸, εξ ου και η μελέτη του μπορεί να αποτελέσει ελατήριο που θα οδηγήσει τους συγχρόνους προς δημιουργικότερες κατευθύνσεις, διεγείροντας τις καλλιτεχνικές, φιλοσοφικές και άλλες τάσεις τους. Για τον ίδιο λόγο, το αρχαίο ελληνικό πνεύμα, το εμποτισμένο, όπως παρουσιάζεται, με τα ανθρωπιστικά ιδεώδη, πρέπει να επιβιώνει μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος⁴⁹.

Το γεγονός ότι ο αρχαίος ελληνικός κόσμος συμπεριλαμβάνεται στην κληρονομιά των σύγχρονων ελλήνων ποιητών, αποτελεί σύμφωνα με τον Βρετανό Stephen Spender, έναν από τους εκδότες του περιοδικού *Encounter*, στοιχείο αξιοζήλευτο και συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με τους ποιητές άλλων χωρών («κυβερνάνε ολόκληρη την ελληνική παράδοση», «το ήθος είναι ήθος αρχαίων ηρώων και ταυτόχρονα σύγχρονο»)⁵⁰. Η αναγνώριση της αξίας της αρχαιότητας για τους συγχρόνους αποτυπώνεται με εξίσου παραστατικό τρόπο στα λόγια του γάλλου Jean Seznec (καθηγητής Γαλλικής Λογοτεχνίας στην Οξφόρδη), ο οποίος μιλάει για «μαγιά ζωής», η οποία δίνει στη μελέτη της αρχαιότητας ένα χαρακτήρα όχι θεωρητικό, αλλά ενεργητικό. Ο ίδιος, εστιάζοντας στο έργο του Michelet, αναφέρεται σ' έναν απ' τους σημαντικούς ρόλους της αρχαιότητας σήμερα, που είναι να παρέχει σύμβολα. Ενδεικτική είναι η φράση «η Γαλλία παρουσιάζεται μπροστά μου σαν ένα αρχαίο άγαλμα, η Αφροδίτη ή ο Ηρακλής», μέσω της οποίας ο Michelet βρίσκει ένα συμβολικό τρόπο για να υποστηρίξει την ιδιαίτερη αρμονικότητα του γαλλικού έθνους⁵¹.

Με ανάλογη θέρμη αναφέρεται στον αρχαιοελληνικό κόσμο ο φιλόσοφος και ψυχολόγος Robert Heiss, υπογραμμίζοντας το γεγονός ότι η αρχαία Ελλάδα αποτελεί τόπο γέννησης της φιλοσοφίας. Μιας φιλοσοφίας που ως «αναζήτηση και κριτική διερεύνηση της γνώσης», δε μπορεί παρά να συνεχίζει να υπάρχει όσο υπάρχει και ο δυτικός

⁴⁷ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963, (Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, «Ο κλασικός ιστορικός της πολιτικής», στήλη: Η ΙΣΤΟΡΙΑ, σ. 75)

⁴⁸ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963, (Γιώργος Μουρέλος, «Οι διαστάσεις του χρόνου», ό.π.).

⁴⁹ *Εποχές*, τ. 7, («Άγχος καθυστέρησης και αιτήματα Παιδείας», στήλη: Η ΠΑΙΔΕΙΑ, σ. 61-65).

⁵⁰ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964, [Stephen Spender (ραδιοφωνική ομιλία), «Ο Σεφέρης και οι Άγγλοι ποιητές», στήλη: Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ, σ. 57-59)].

⁵¹ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964, (Jean Seznec, «Ο ουμανιστής Michelet και τα σύμβολα της ιστορίας», σ. 36-42).

πολιτισμός⁵². Σύμφωνα ως προς αυτό δείχνει να είναι και ο Κ. Δεσποτόπουλος⁵³, ο οποίος εμμένει στην αρχαία ελληνική πολιτική φιλοσοφία που έχει αποδώσει «με ανεπανάληπτη πυκνότητα και διαύγεια» κάποια διαχρονικά ζητήματα της πολιτικής φιλοσοφίας⁵⁴.

Η αγάπη για την αρχαιότητα διεθνώς, δείγματα της οποίας παρουσιάστηκαν παραπάνω, τείνει να θεωρείται από το περιοδικό ως ακρογωνιαίος λίθος του φιλελληνισμού. Τα λόγια του Delacroix που παρατίθενται σε σχετικό με το θέμα άρθρο συνηγορούν υπέρ αυτού:

«Οι σύγχρονοί μας βρήκαν έτοιμη τη συνταγή: τις αρετές των αρχαίων μνημείων της Αθήνας...είναι οι δάσκαλοί μας σε όλα(οι αρχαίοι) και όλες μας οι ανακαλύψεις που έγιναν τυχαία και μας έδωσαν μιαν υπεροχή σε ορισμένες επιστήμες, δε μπόρεσαν να μας κάνουν να ξεπεράσουμε το ηθικό ύψος, την ευγένεια και το μεγαλείο που ξεχωρίζει τους αρχαίους πάνω απ' τα κοινά ανθρώπινα κατορθώματα»⁵⁵.

Από τα ελληνιστικά χρόνια έως και τον 19^ο αιώνα

Η αρχαιότητα λοιπόν είναι για τις Εποχές η αφετηρία για το ταξίδι στο χρόνο. Ένα ταξίδι πολύπλευρα ωφέλιμο, καθώς συμβάλλει στον εντοπισμό των ριζών των ατόμων, στην κατανόηση των διαφόρων παλαιότερων τάσεων και ρευμάτων με αντίκτυπο στη σύγχρονη εποχή, στην εμπέδωση του τρόπου και της ταχύτητας της ανθρώπινης εξέλιξης, στην αποκωδικοποίηση κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων μέσω του συσχετισμού τους με αντίστοιχα φαινόμενα του παρελθόντος κ.ο.κ. Παρακάτω θα επισημανθούν τα βασικά επιχειρήματα κάποιων εκ των χαρακτηριστικότερων, κατά τη γνώμη μας, άρθρων των Εποχών, τα οποία καλύπτουν ένα φάσμα χρόνου αρκετών αιώνων και, σε μεγάλο βαθμό, χρησιμοποιούνται για την εμβάθυνση σε στοιχεία που αφορούν, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, στη σύγχρονη κοινωνία.

⁵² *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964, (Robert Heiss, «Μπορεί να υπάρξει σήμερα φιλοσοφία;», σ. 43-51).

⁵³ Ο Κ. Δεσποτόπουλος υπήρξε υφηγητής φιλοσοφίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και από το 1955 καθηγητής φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας στο «Αθήναιον». Γνωστός για τα πρωτότυπα επιστημονικά του έργα, τις πραγματείες, τις ανακοινώσεις σε συνέδρια, τις κριτικές και τα δοκίμια του. Βλ. *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963(«Οι συνεργάτες του τεύχους», σ. 83).

⁵⁴ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963, (Κ. Ι Δεσποτόπουλος, «Φιλοσοφία και πολιτική», στήλη: Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, σ. 67-72).

⁵⁵ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963, (Έφη Ραυτοπούλου, «Το ημερολόγιο του Delacroix», σ. 9-16).

Θα ξεκινήσουμε την περιήγηση σε διάφορα σημεία-σταθμούς για την εξέλιξη των ελληνικών και διεθνών πραγμάτων ανά τους αιώνες, με τα ελληνιστικά χρόνια. Συναντάται συχνά η αντίληψη ότι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο ο ελληνισμός είχε να αντιμετωπίσει τους «βαρβαρισμούς» σε επίπεδο γλώσσας κι όχι μόνο. Πρόκειται για κάτι που άλλοτε παρουσιάζεται ως γεγονός, ενώ αλλού ο χαρακτηρισμός «βάρβαρο» φαίνεται να χρησιμοποιείται ειρωνικά, υπό την έννοια ότι σ' αυτόν υπολανθάνουν σοβινιστικές τάσεις. Πέρα από τέτοιες φευγαλέες νύξεις, αξιοσημείωτο παράδειγμα αναλυτικότερης προσέγγισης του ελληνιστικού κόσμου στις *Εποχές* αποτελεί άρθρο του μεταπολεμικού λογοτέχνη Ρόδη Ρούφου⁵⁶. Σ' αυτό παρουσιάζεται η αντίληψη πολλών ότι ο ελληνιστικός πολιτισμός είναι «ριζικά αλλιώτικος» κι «ασύγκριτα κατώτερος» σε σχέση με τον ελληνικό, ενώ η ελληνιστική εποχή συνοδεύεται συχνά από τη λέξη «παρακμή»⁵⁷. Από τα πλέον συνήθη επιχειρήματα που συνθέτουν την πολεμική ενάντια στην ελληνιστική εποχή είναι η πολιτική συγκρότηση, στην οποία δεν αναγνωρίζει κανείς «το ήθος της ελεύθερης αρχαίας πόλης». Στο στόχαστρο των επικριτών βρίσκονται και οι διανοητές της εποχής εκείνης για το λόγο ότι απείχαν από τα σύγχρονά τους κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα και δίδασκαν «απάθεια» ή «αταραξία». Κατά συνέπεια, θεωρείται ότι τη λογοτεχνία της εποχής χαρακτήριζε μια «αποπολιτικοποίηση». Σύμφωνα με τον Ρούφο, ακόμη κι αν δεχθούμε κάτι τέτοιο ως κανόνα, οι εξαιρέσεις

⁵⁶ Ο Ρόδης Ρούφος γεννήθηκε το 1924 και πέθανε το 1972. Ήταν πεζογράφος, δοκιμιογράφος και διπλωμάτης. Το 1942, όντας πρωτοετής φοιτητής νομικής, εντάχθηκε στην Εθνική Αντίσταση, ως μέλος της παράνομης στρατιωτικής οργάνωσης ΠΑΝ. Το 1944 ακολούθησε τους αντάρτες στο βουνό και έγινε μέλος του Ιερού Λόχου του ΕΔΕΣ. Από το 1949 δούλεψε στο Υπουργείο Εξωτερικών ως διπλωματικός υπάλληλος. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας τάχθηκε με σθένος ενάντια στο καθεστώς. «Συγγραφέας με ουσιαστική καλλιέργεια και ευρωπαϊκή παιδεία, με πνευματώδες ύφος και σύγχρονο προβληματισμό, ο Ρόδης Ρούφος έδωσε από την αρχή στο έργο του έντονο πολιτικό χρώμα. Στη μυθιστορηματική τριλογία του *Χρονικό μιας σταυροφορίας*...προσπάθησε να εκφράσει τις εμπειρίες της Αντίστασης από μια εθνικιστική θέση. Από τα τρία μέρη του έργου-που διαπνέεται από αντικομμουνισμό- ξεχωρίζει η *Πορεία στο Σκοτάδι*, που το θέμα της είναι η δράση των αντάρτικων εθνικιστικών ομάδων στο βουνό...»(Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 52^{ος}, Πάπυρος 1992, σ. 317).

⁵⁶ *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966, (Ρόδης Ρούφος, «ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΜΙΑΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ, 1^ο , Ο φόβος του καθρέφτη», σ. 299-305).

⁵⁷ Κλειδί για την ανασκευή αυτής της διαδομένης θέσης σε σχέση με την ελληνιστική περίοδο, είναι πέρα από την αναγνώριση της συγγένειας με τη σύγχρονη εποχή [*Εποχές*, τ. 42, (Ρόδης Ρούφος, «ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΜΙΑΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ, 1^ο», ό.π.)], η αναφορά στις «αξιόλογες επιδόσεις στη Φιλοσοφία, στα γράμματα και τις τέχνες»(Βλ. Γιώργος Διζικιρίκης, *Η τέχνη και οι Έλληνες*, Εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1992, σ. 44).

φιλοσόφων με έργο που είχε να επιδείξει κοινωνικό και πολιτικό προβληματισμό ήταν αρκετές και φωτεινές⁵⁸.

Ο ίδιος ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι πολλά από τα χαρακτηριστικά του ελληνιστικού κόσμου προσιδιάζουν στη σύγχρονη εποχή:

«..γενικευμένη αμφισβήτηση παραδοσιακών δογμάτων κι αξιών, κοσμοπολιτισμός και χλιδή, ατομικισμός και χαλάρωση ηθών, μεγάλοι διοικητικοί και οικονομικοί οργανισμοί, βεντετισμοί καλλιτεχνών, συνδικαλιστική οργάνωση, πληθώρα συλλόγων και λεσχών...»⁵⁹.

Στο βαθμό που εντοπίζουμε τα χαρακτηριστικά αυτά σήμερα, συνεχίζει, πρέπει να αποδεχθούμε ότι είναι «ώριμα, όχι γεροντικά» και να αποδεχθούμε τη συνάφεια του ελληνιστικού με το σύγχρονο κόσμο.

Ως προς το πολιτιστικό σκέλος της ιστορίας των παρελθόντων αιώνων, σημαντική παρουσιάζεται η βυζαντινή περίοδος, η οποία έχει να επιδείξει ολοκληρωμένα και αξιομνημόνευτα στη σύγχρονη εποχή έργα⁶⁰. Το Βυζάντιο αναφέρεται στις *Εποχές* ως φορέας της αρχαίας ελληνικής παράδοσης, στα πλαίσια της οποίας δημιουργήθηκαν αναντίρροπα έργα «άφθαστης τελειότητας»⁶¹. Αυτό το πνεύμα διαπνέει, μεταξύ άλλων, άρθρο του Μανόλη Χατζηδάκη, ο οποίος παρουσιάζει ως «φιλανθρωπία» του μεσαιωνικού ελληνισμού την αρχαία παράδοση και τις αξίες της, τις οποίες προσέφερε στη βυζαντινή τέχνη:

«Η βυζαντινή τέχνη είναι ευρωπαϊκή και επίσης μόνο αυτή έζησε τις αξίες του ελληνικού ανθρωπισμού που αναγνωρίστηκαν ως ευρωπαϊκές αξίες»⁶².

⁵⁸ *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966, (Ρόδης Ρούφος, «ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΜΙΑΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ, 3ο», σ. 537-542).

⁵⁹ *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966, (Ρόδης Ρούφος, «ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΜΙΑΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ, 1ο», ό.π.).

⁶⁰ Η θέση αυτή αποτυπώνει τη γενικότερη αντίληψη που έχει πλέον επικρατήσει ότι το Βυζάντιο συνέχισε να είναι ζωντανό μετά το 1453 «και ότι ο πολιτισμός του παρέμεινε ως ισχυρή δύναμη στις ζωές, στις αντιλήψεις και στα πολιτισμικά δημιουργήματα» τόσο των Ελλήνων, όσο και πολλών ακόμη λαών. Βλ. Speros Vryonis, «Η βυζαντινή κληρονομιά στον επίσημο και έντεχνο πολιτισμό των βαλκανικών λαών», μετάφραση: Στέφανος Ευθυμιάδης, στο John Yiannias (επιμ.), *Η βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994, σ. 35-68 και ειδικότερα 35.

⁶¹ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964, (Ντούλα Μουρίκη, «Η βυζαντινή τέχνη τέχνη ευρωπαϊκή», στήλη: Η ΤΕΧΝΗ, σ. 60-63).

⁶² *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964, (Μανόλης Χατζηδάκης, «Ο ευρωπαϊκός χαρακτήρας της βυζαντινής τέχνης», σ. 27-29).

Επεκτείνοντας την οπτική μας επί του θέματος, μεταφερόμαστε σε άλλο ένα ζήτημα που τίθεται προς εξέταση από τις *Εποχές* και είναι ο αποκαλούμενος «σκοταδισμός» του Μεσαίωνα σε σχέση με τον Διαφωτισμό. Ο Τάκης Παπατσώνης⁶³ αμφισβητεί την αντίληψη αυτή, αντιπαρατάσσοντας στα έργα του Μεσαίωνα τα «έργα εξίσου πηχτού σκοταδιού και βάρβαρα» που συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια των αιώνων του Διαφωτισμού(πυρά Ιωάννας, κυρίευση Πόλης, ο «σάλος» που προκλήθηκε με την Αντιμεταρρύθμιση, Ιερά Εξέταση, εκτέλεση Καρόλου Α΄ κ.τ.λ.). Προβάλλεται επίσης το επιχείρημα ότι το σπέρμα του «επιστημονισμού» και του «εγκυκλοπαιδισμού» ενυπήρχε κατά το Μεσαίωνα, ακόμη κι αν οι συγκεκριμένες τάσεις εκδηλώθηκαν με ολοκληρωμένη μορφή κατά τους επόμενους αιώνες. Ο συγγραφέας του άρθρου φαίνεται να βρίσκεται σε απόλυτη διάσταση με όσους μελετητές παραγνωρίζουν τις «φωτεινές» πτυχές της εν λόγω περιόδου και κατά συνέπεια θεωρούν το έργο σπουδαίων μορφών, όπως του Δάντη, κάτι τελείως αποσυνδεδεμένο και ασύμφωνο προς το περιβάλλον του Μεσαίωνα, μέσα στο οποίο οι μορφές αυτές έζησαν. Εν τέλει αυτό που προτείνεται δεν είναι «να ονομάσουμε το Μεσαίωνα Αναγέννηση, αλλά το να του αναγνωρίσουμε τουλάχιστον χαρακτήρα συνεχώς προδρομικό...»⁶⁴.

⁶³ Ο ποιητής και δοκιμογράφος Τάκης Παπατσώνης γεννήθηκε το 1895 και πέθανε το 1970. Στα γράμματα εμφανίζεται με δημοσιεύσεις ποιημάτων στις αρχές της δεκαετίας του 1910. Κατά την περίοδο εκείνη προσλαμβάνεται στο Υπουργείο Οικονομικών και συνεχίζει τις σπουδές νομικής στο πανεπιστήμιο Αθηνών. Το πρωτότυπο ποιητικό του έργο συνίσταται σε δύο συλλογές, με τίτλο *Εκλογή Α΄* και *Εκλογή Β΄* και σε σκόρπια ποιήματα. Το υπόλοιπο συγγραφικό έργο του είναι δοκιμιακής-ταξιδιωτικής και μεταφραστικής φύσεως. Χρονολογικά ο Παπατσώνης ανήκει στους στη γενιά των ποιητών του μεσοπολέμου, «όμως η ποίησή του, τόσο από άποψη μορφής όσο και από άποψη περιεχομένου, είναι σα να θέλει να συγκριθεί με εκείνη ποιητών της επόμενης γενιάς, της γενιάς δηλαδή του Γ. Σεφέρη, του Οδ. Ελύτη, του Α. Εμπειρίκου και του Ν. Εγγονόπουλου». Βρίσκεται κοντά σε «ανανεωτικά ποιητικά κινήματα της Ευρώπης, όπως ο Υπερρεαλισμός και ποιητές με βαθιά χριστιανική πίστη όπως ο Πωλ Κλωντέλ...Οπωσδήποτε το θεολογικό βάθος των ποιημάτων του μοιάζει συχνά να διασπάει την λυρική του έμπνευση. Τα τελευταία ποιήματα του Τ. Παπατσώνη είναι εκείνα όπου ακριβώς η διάσπαση αυτή αποφεύγεται και όπου η θεολογία εναρμονίζεται με τον λυρισμό...»(Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 48^{ος}, Πάπυρος 1990, σ. 123-124). Για τον Τ. Παπατσώνη, μιλάει και ο Κ. Θ. Δημαράς(Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Από τις πρώτες ρίζες ως της εποχή μας*, 6^η έκδοση, εκδ. Ίκαρος 1975, σ. 452): «...βασικό χαρακτηριστικό της έμπνευσης του Παπατσώνη είναι η αδιάκοπη επαφή της με τη ζωή...η δεκτικότητα του ποιητή, η γενική καλλιέργειά του, η ελεύθερη στάση του αντίκρου στα μετρικά και στα γλωσσικά θέματα, μόνος πραγματικός σύνδεσμος με τη γενιά του, του επέτρεψαν να αφομοιώσει με το πέρασμα των χρόνων τις νεώτερες επιτεύξεις του λυρισμού...Η θρησκευτική πίστη έφερε τον ποιητή κοντά στον άνθρωπο. Ο τόνος είναι πάντοτε υψηλός, αλλά επικρατεί μια λυρική διάθεση που εκφράζει αμεσώτερα τις καθημερινές συγκινήσεις...».

⁶⁴ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965, [Τ. Κ. Παπατσώνης, «Dante Alighieri(1265-1965)», σ. 3-13].

Οφείλει κανείς να υπογραμμίσει στο σημείο αυτό ότι η αποκατάσταση της μεσαιωνικής περιόδου και η «αποδαιμονοποίηση», ας μας επιτραπεί να πούμε, που γνωρίζει, δεν είναι μια ιδέα ρηξικέλευθη, αφού η νεότερη ελληνική ιστορία αναγνωρίζει συχνά την αξία της, ενώ την εντάσσει και ως αναπόσπαστο τμήμα στην ευρύτερη ιστορία του έθνους. Ο Παπαρηγόπουλος, για παράδειγμα, διατείνεται ότι στον Μεσαιωνικό Ελληνισμό, που είχε επιτελέσει «τους καλλίστους και ευεργετικωτάτους των ιστορικών άθλων»⁶⁵, βρίσκονται οι ρίζες του ακολουθούντος νέου Ελληνισμού.

Όταν η συζήτηση μεταβαίνει στον 17^ο αιώνα, οι Εποχές κάνουν λόγο, μεταξύ άλλων, για θεωρητικές αναζητήσεις της εποχής που είχαν ιδιαίτερη αξία στο βαθμό που εντρύφησαν στην μελέτη του ανθρώπου. Εξετάζοντάς τις κανείς, μπορεί, σύμφωνα με το περιοδικό, να μιλήσει για ισορροπία. Κυρίαρχη είναι η άποψη περί μη ενότητας του ανθρώπου που συμπυκνώνεται στη θέση του Καρτέσιου σε σχέση με το διαχωρισμό ψυχής και σώματος. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται από τους θεωρητικούς του αιώνα αυτού στην προσπάθεια για επίτευξη ενότητας ανάμεσα στα δύο αυτά στοιχεία, που όμως συναντά έντονες δυσκολίες, όπως και γενικότερα η μελέτη του ανθρώπου «σύμφωνα με τα αιτήματα της ανάλυσης και του λόγου»⁶⁶.

Όσον αφορά σε μία άλλη περίοδο, αυτή του νεοελληνικού διαφωτισμού, εγκωμιαστικά τείνει να σχολιάζεται η διαπαιδαγώγηση του έθνους και η προετοιμασία του για όσα ακολούθησαν. Η κατανόηση των αναγκών του έθνους στη συγκεκριμένη περίοδο κατά τρόπο που να προκληθεί η αφύπνισή του ήταν η βασική συμβολή ανθρώπων όπως ο Καταρτζής⁶⁷. Ο τελευταίος θεωρείται εκείνος που κατά βάση προέταξε την ιδέα της αρχαιότητας, συνδυασμένης από την ανανέωση, πρότυπο που περιλαμβανόταν και στη γαλλική επανάσταση. Δε θα επρόκειτο για μια «εκδήλωση αντιδραστικού χαρακτήρα», αλλά για «μια από τις μορφές τις οποίες έπαιρνε το φιλελεύθερο και προοδευτικό κίνημα»⁶⁸.

Σε σχέση με τον Αδαμάντιο Κοραή, τον άνθρωπο που αποκαλύπτει την κατάσταση του ελληνισμού στις αρχές του 19^{ου} αι. και αργότερα «προεξάρχει στις πνευματικές ζυμώσεις που συνοδεύουν τον Αγώνα»,

⁶⁵ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Από της αρχής της Φραγκοκρατίας μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων και Από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι της Επανάστασεως του 1821*, τόμος 6^{ος}, 8^η έκδοση, Ν. Δ. Νίκας Α.Ε., σ. 17

⁶⁶ Εποχές, τ. 25, [Ferdinand Alquié(από ομιλία), «Ο άνθρωπος στη φιλοσοφική σκέψη του 17^{ου} αιώνα», σ. 43-48].

⁶⁷ Εποχές, τ. 6, Οκτώβριος 1963, (Μιμίκια Κρανάκη, «Το Α' Συνέδριο για τον Αιώνα του Διαφωτισμού», στήλη: Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ, σ. 51-53).

⁶⁸ Εποχές, τ. 44, Δεκέμβριος 1966, [Κ. Θ. Δημαράς, «ΔΕΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ στην ιστορική τους προοπτική(1791-1800)», σ. 510-516].

επισημαίνεται ότι κατάφερε να ενσταλάξει στους Έλληνες την αντίληψη πως το παρελθόν τους δε δικαιολογεί μια στάση κατωτερότητας απέναντι στους υπόλοιπους Ευρωπαίους:

«...οι σημερινοί Γραικοί “τρέχουσιν πανταχόθεν εις την Ευρώπην, διά να απολαύσωσιν εκείνα τα φώτα, με τα οποία ζώντες εφώτιζον τ’ άλλα έθνη και φωτίζουν ετι και μετά θάνατον τους σημερινούς Ευρωπαίους, οι πρόγονοί του”»⁶⁹.

Για τον Κοραή, η δυτική παιδεία μπορεί να βοηθήσει τον ελληνισμό να αντιληφθεί ποιες είναι οι ρίζες του και να αναθερμάνει τις σχέσεις του με την παράδοση⁷⁰. Η αντίληψη αυτή βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το πνεύμα των προκηρύξεων της ελληνικής επανάστασης που εκφράζουν «τον ιδιότυπο ελληνικό φιλελευθερισμό, εθνικό και πολιτικό»⁷¹, ο οποίος στηρίζεται στη μίξη αυτόχθονων και δυτικών ιδεών⁷².

Ως ένας ακόμη από τους «εθνεγέρτες» κατά τον ελληνικό διαφωτισμό παρουσιάζεται ο Ρήγας, ο οποίος πρόβαλλε την «Ελληνική Δημοκρατία» ως μοναδικό πρότυπο και πανανθρώπινο ιδανικό και θέλησε να καταστήσει τους πάντες «συγκληρονόμους» της. Μέσα σε αυτό το πρότυπο συμπεριλαμβάνονται οι αξίες της λογικής, της τάξης, της συνέπειας, της αξιοπρέπειας, τις οποίες οι έλληνες και φιλέλληνες της περιόδου συσχετίζουν με την ελληνική ιδέα⁷³.

Ωστόσο, ευρύτερες παρατηρήσεις γύρω από τον 18ο- αρχές 19ου αιώνα, που ξεφεύγουν από το θέμα της ελληνικής επανάστασης και της προετοιμασίας της, εντοπίζουν το στοιχείο της φθοράς του λόγου που σε δεύτερο επίπεδο αντικατοπτρίζει τη φθορά των αξιών της αστικής τάξης και των ελληνικών ιδεολογιών, οι οποίες φαίνεται να χάνουν το αντίκρισμα τους(π.χ. στα λόγια Καβάφη)⁷⁴. Αν μελετήσει κανείς τις παρατηρήσεις αυτές συνδυαστικά ως προς αντίστοιχο άρθρο του φιλόλογου και συνεργάτη του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Σπ.

⁶⁹ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963, (Κ. Θ. Δημαράς, «ΚΟΡΑΗΣ», στήλη: Η ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΚΕΨΗ, σ. 79-96).

⁷⁰ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964, (Αικ. Κουμαριανού, «ΛΟΓΙΟΣ ΕΡΜΗΣ, Κοσμοπολιτισμός και εθνικός χαρακτήρας», σ. 24-28).

⁷¹ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967, (Α. Ι. Δεσποτόπουλου, «ΠΡΟΚΗΡΥΞΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ», στήλη: Το Φιλελεύθερο Πνεύμα στην Ελλάδα, σ. 87-100).

⁷² Για τον «πολιτισμό ισορροπίας και μέτρου» που οραματίστηκε ο Κοραής και στον οποίο θα συνδυάζονταν τα αρχαία με τα νέα ιδανικά, βλ. Δημ. Τσάκωνας, *Προβλήματα ελληνικότητας*, Αθήνα (χ.ό.), 1970, σ. 75-76

⁷³ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964, (Λ. Ι. Βρανούσης, «Ο ΡΗΓΑΣ», στήλη: Η ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΚΕΨΗ σ. 86-100).

⁷⁴ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963, (Ζωή Καρέλλη, «Το καβαφικό ιδίωμα», στήλη: ΝΥΞΕΙΣ, σ. 30-35).

Ασδραχά, μπορεί να συσχετίσει φαινόμενα όπως τα παραπάνω με τις μεταβολές που συντελέστηκαν σε πολλά επίπεδα(οικονομικό, πολιτισμικό κ.τ.λ.) κατά τη συγκεκριμένη περίοδο και επηρέασαν βαθιά όλο τον αστικό πληθυσμό της Βαλκανικής⁷⁵. Αλλαγές παρατηρούνται κατά τον 19^ο αιώνα και πάνω στο ρόλο της εκκλησίας⁷⁶, η οποία παρουσιάζεται αποδυναμωμένη από την εξάπλωση του νεοκλασικισμού και του μοντερνισμού⁷⁷.

Σε επόμενο κείμενο, το οποίο φαίνεται να διαφοροποιείται ως προς κάποια σημεία από τη γενική αντίληψη του περιοδικού πάνω στο θέμα, γίνεται λόγος για «κρίση συνείδησης» στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, ως απόρροια του ότι η χώρα «στον πνευματικό τομέα, είχε μόλις αντιδράσει σε εξωτερικές παρορμήσεις» ⁷⁸. Η διαμάχη καθαρεύουσας-δημοτικής παρουσιάζεται σαν εκδήλωση αυτής της κρίσης⁷⁹. Οι πνευματικές αναζητήσεις του ελληνισμού είναι πράγματι έντονες κατά τη συγκεκριμένη περίοδο και αποτυπώνονται στην αντίληψη της γλώσσας ως ζητήματος εθνικού. Η συσπείρωση γύρω από την καθομιλουμένη γλώσσα παρουσιάστηκε από τις εκσυγχρονιστικές δυνάμεις ως ο κατεξοχήν τρόπος ενδυνάμωσης της εθνικής συνείδησης, προκαλώντας την έντονη αντίδραση των κύκλων που έμεναν προσκολλημένοι στα παραδοσιακά πρότυπα παιδείας⁸⁰.

Ο Cyril Mango, καθηγητής Νεοελληνικής και Βυζαντινής Ιστορίας, εκθέτει στις *Εποχές* την άποψή του, ότι εκτός πραγματικότητας για τον 19^ο αιώνα ήταν τόσο οι προτάσεις κάποιων για επιστροφή στο βυζαντινισμό(ο οποίος παρουσιάζεται να είναι «η πίστη σε μία μόνη Χριστιανική, Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» κι αρά ήταν «περισσότερο βιβλικός,

⁷⁵ *Εποχές*, τ. 13, Μάιος 1964, [Σπ. Ι. Ασδραχάς, «ΣΤΑΘΜΟΙ ΠΡΟΣ ΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ(1790-1840), Πραγματικότητες από τον ελληνικό 18^ο αιώνα», σ. 79-100].

⁷⁶ Για το φόβο της Εκκλησίας απέναντι στους κάθε είδους νεωτερισμούς βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, γ' έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1973, σ. 65-67.

⁷⁷ *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966, [Κ. Θ. Δημαράς, «ΔΕΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ στην ιστορική τους προοπτική(1791-1800)», σ. 510-516].

⁷⁸ *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967, (Cyril Mango, «Βυζαντινισμός και ρομαντικός ελληνισμός», σ. 133-143).

⁷⁹ Ο Γιάννης Κορδάτος προσδίδει κοινωνικο-ιδεολογικές διαστάσεις στη γλωσσική διαμάχη που μαινόταν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο: «Κάτω από τη μάχη της γλώσσας κρύβονταν από τη μια μεριά οι νεωτεριστικές και προοδευτικές ιδέες και από την άλλη ο σχολαστικισμός, η αντίδραση, η συντηρητικότητα, η αμάθεια, η θρησκοληψία» (Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, ό.π., σ. 51). Ο ίδιος προσθέτει αλλού ότι οι αριστεροί(στην προηγούμενη έκδοση είχε επιλέξει τον όρο «νεωτεριστές» στο ίδιο σημείο) ήταν εκείνοι που κατά κύριο λόγο «θέλαν για γραφή τη λαϊκή», καθώς κατανοούσαν τις ανάγκες και τα συμφέροντα του λαού. Μ' αυτή την έννοια ο Κορδάτος τους ονομάζει «διανοητές των λαϊκών στρωμάτων»(Γ. Κορδάτος, *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, β' έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1974, σ. 43).

⁸⁰ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 10-11.

παρά ελληνικός») όσο και ο «μύθος» του ρομαντικού ελληνισμού. Ο Mango τοποθετεί στον 20^ο αιώνα την απαρχή της συνεισφοράς του ελληνικού πολιτισμού στον ευρωπαϊκό, δείχνοντας να αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο γεγονός της δρομολόγησης της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας στην Ελλάδα, που εμπεριέχει την έννοια του εξευρωπαϊσμού και του δυτικισμού⁸¹. Σε κάθε περίπτωση, ο τρόπος με τον οποίο διαλέγει ο Mango να διατυπώσει αυτή του τη θέση δε φαίνεται να είναι εκείνος που θα επέλεγαν σε αντίστοιχη περίπτωση, οι, συνήθως επιδεικνύοντες «ευαισθησία» σε εθνικά θέματα, συντελεστές του περιοδικού:

«Η Ελλάδα χρειάστηκε μια μεγάλη και οδυνηρή μαθητεία στα πόδια της Ευρώπης...Αλλά από το 1900 άρχισε η δική της διακριτική προσφορά στον Ευρωπαϊκό πολιτισμό. Προσωπικά, δεν βρίσκω σ' αυτό τίποτα λυπηρό και είμαι βέβαιος ότι η φωτισμένη Ευρώπη που επισκοπεί σήμερα την Ελλάδα, δεν μπορεί να υποστηρίξει ότι οι ελπίδες της διαψεύστηκαν»⁸².

Ενδιαφέρουσα είναι ακόμη η παρατήρηση της φιλόλογου Αικ. Κουμαριανού για τις αντίρροπες δυνάμεις που επενεργούν στην ελληνική κοινωνία, κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αλληλοεξουδετερώνονται και να οδηγούμαστε στη στασιμότητα και την ανάσχεση της προόδου. Τέτοιες ήταν και οι δυνάμεις που λειτούργησαν από την αρχή της πορείας του νέου ελληνισμού: «από τη μια μεριά ένας ακμαίος φιλελευθερισμός...κι από την άλλη πράξεις οπισθοδρόμησης κι άκρατου συντηρητισμού...»⁸³.

Προτού ολοκληρώσουμε το υποκεφάλαιο, κρίναμε σκόπιμο, να επανέλθουμε, ξεφεύγοντας από τα στενά πλαίσια της αρθρογραφίας των *Εποχών*, σε προηγούμενη μνεία στον Παπαρηγόπουλο, από την οποία οδηγούμαστε στην έννοια της αλληλουχίας αρχαίου, μεσαιωνικού και νεότερου Ελληνισμού, που αποτελεί κοινό τόπο των σύγχρονων προσεγγίσεων. Ο Σβορώνος επιβεβαιώνει αυτή τη θέση, ενώ αναφέρει, ειδικά ως προς το νεότερο Ελληνισμό, ότι τον χαρακτηρίζει η «ανάπτυξη μιας ελληνικής εθνικής συνείδησης», που δε θα ήταν υπερβολή να οδηγήσει στην «ταύτιση των όρων Νεότερος Ελληνισμός και Ελληνικό Έθνος»⁸⁴. Η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου είδαμε να συσχετίζει την προαναφερθείσα «ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης» με την αντίληψη, περί μίας ενιαίας, εθνικής γλώσσας, της δημοτικής, αντίληψη που ωριμάζει από το 19^ο αιώνα κι έπειτα. Η ίδια αναφέρει:

⁸¹ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 31-32.

⁸² *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967, (Cyril Mango, «Βυζαντινισμός και ρομαντικός ελληνισμός», ό.π.).

⁸³ *Εποχές*, τ. 46, (Αικ. Κουμαριανού, «Η ΕΛΕΥΘΕΡΟΦΡΟΣΥΝΗ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΙΡΗ», στήλη: το φιλελεύθερο πνεύμα στη νεότερη Ελλάδα, σ. 184-200).

⁸⁴ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μετάφραση: Αικατερίνη Ασδραχά, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 20-21.

«η δημοτική είναι ο μείζων συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην αρχαία και τη νεοελληνική παράδοση, η επιβεβαίωση της συναρμογής των δύο πολιτισμών, το βυζαντινό γεφύρωμα· εν ολίγοις είναι η κατεξοχήν απόδειξη της αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνισμού»⁸⁵.

Οι Εποχές και τα γεγονότα του αιώνα τους

Επειδή όμως παρελθόν συνιστούν, πέραν όλων όσων αναφέρθηκαν, και τα γεγονότα του πολύ πρόσφατου παρελθόντος, των οποίων ο απόηχος είναι ακόμη έντονος, θα αφιερώσουμε το παρόν υποκεφάλαιο στον τρόπο που οι Εποχές παρουσιάζουν τα γεγονότα του 20^{ου} αιώνα, τα οποία ανήκουν σε προηγούμενες δεκαετίες από εκείνη κατά την οποία εκδίδεται το περιοδικό. Ο τρόπος που γίνεται αντιληπτό το πρόσφατο ελληνικό παρελθόν, είναι σε αρκετά σημεία ενδεικτικός των περί έθνους αντιλήψεων και των εξ αυτών προερχόμενων πολιτικών και ιδεολογικών θέσεων των Εποχών.

Αρχικά θα μελετήσουμε το αφιέρωμα που παραθέτει το περιοδικό (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1966) σ' ένα από τα πρώτα σημαντικά για τον ελληνισμό γεγονότα του 20^{ου} αιώνα, τη «βουλγαρική επανάσταση» του 1903, που στο άρθρο αναφέρεται ως «Ηλίν-Ντεν»⁸⁶. Ο φιλόλογος Ι. Νοτάρης, συγγραφέας του σχετικού άρθρου, αναρωτιέται ποιος χαρακτηρισμός για το Ηλίν-Ντεν θα ανταποκρινόταν πλήρως στην πραγματικότητα: «παμμακεδονική εξέγερση»; «επανάσταση και μάλιστα αυθόρμητη»⁸⁷; Σε κάθε περίπτωση ήταν κάτι που οι βούλγαροι παρουσιάζονται να σχεδίαζαν από καιρό και το οποίο θα έπληττε τόσο τους Τούρκους κυρίαρχους όσο και τον ελληνισμό:

«Γιατί, σε τελευταία ανάλυση, σκοπός της ήταν η βουλγαροποίηση της Μακεδονίας και της Θράκης⁸⁸, η πραγματοποίηση δηλαδή της συνθήκης

⁸⁵ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 181. Για την διατήρηση της συνέχειας του ελληνικού κόσμου, παρά την αντιμετώπιση πολύπλοκων ρήξεων, όπως αυτή ανάμεσα στον βυζαντινό και τον οθωμανικό κόσμο, βλ. ακόμη Ελένη Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, *Προβλήματα Ιστορίας, Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 270.

⁸⁶ Για την «εξέγερση του Ίλιντεν», όπως έχει επικρατήσει να γράφεται σήμερα, βλ. Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 220-254.

⁸⁷ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Ι. Σ. Νοτάρης «Ηλίν-Ντεν, 2^ο», σ. 139-145).

⁸⁸ Ο Ιωάννης Μαζαράκης στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* αναφέρεται στο ότι, φαινομενικά τουλάχιστον, σκοπός της Επαναστατικής Οργάνωσης, που είχε συγκροτηθεί από το 1893 στη Βουλγαρία με σκοπό να προετοιμάσει την επανάσταση, ήταν «η απελευθέρωση από τους Τούρκους με σύνθημα “η Μακεδονία για τους

του Αγ. Στεφάνου, προς την οποία, επειδή αυτή δεν εφαρμόστηκε, η πολιτική της Βουλγαρικής ηγεμονίας προχωρούσε σταδιακά με σύστημα και μέθοδο»⁸⁹.

Κάτι τέτοιο θα σήμαινε για την Ελλάδα, όπως επισημαίνεται, οριστική απώλεια μιας περιοχής, στην οποία, αντίθετα με τους Βουλγάρους, οι Έλληνες είχαν τα ιστορικά δικαιώματα, αλλά και τα περισσότερα από τα ουσιαστικά δικαιώματα. Σε κάθε περίπτωση, την «τεχνητή αυτή επανάσταση» τόσο οι Βούλγαροι όσο και οι «“Μακεδόνες” των Σκοπίων» μεταπολεμικά, την έχουν αναγάγει σε «εθνική εορτή»⁹⁰, τονίζει ο συγγραφέας με εμφανή δόση ειρωνείας, κλείνοντας το άρθρο.

Επόμενος σταθμός στην ιστορική αυτή αναδρομή, το 1909, χρονολογία-τομή για τα ελληνικά πράγματα στον 20^ο αιώνα, κατά την οποία «το Γουδί εγκαίνιασε μια καινούργια κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα στη χώρα μας», με την ανάληψη κυριαρχικού ρόλου από την αστική τάξη. Αρωγός στο νέο της αυτό ρόλο στάθηκε το κόμμα των Φιλελευθέρων που συμπεριέλαβε «όλα τα πρωτοπόρα και προοδευτικά στοιχεία της χώρας» και προχώρησε σε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, με επίκεντρο τον εργατικό, αγροτικό και εκπαιδευτικό χώρο. Ανασταλτικοί παράγοντες στην προσπάθεια αυτή στάθηκαν οι ιδεολογικές διαφορές ανάμεσα στα στελέχη του κόμματος, αλλά και κάποιες ριζωμένες αντιλήψεις και παραδόσεις που ήταν δύσκολο να υπερκεραστούν. Οι Εποχές έχοντας πάντα σαν προτεραιότητα την παιδεία, στέκονται σε δημιουργικές ιδέες και πρωτοβουλίες που όμως δεν υλοποιήθηκαν, όπως αυτή της «ίδρυσης ενός Ελευθέρου Πανεπιστημίου», που γεννήθηκε από τον Γληνό⁹¹ και το Δελμούζο⁹².

Μακεδόνες”. Θεωρητικά βέβαια στην οργάνωση μπορούσαν να μετέχουν όλοι οι ντόπιοι χωρίς διάκριση θρησκείας και εθνικότητας, στην πράξη όμως δε συνέβαινε αυτό»(σελ. 223). Για περισσότερα βλ. Ιωάννης Μαζαράκης, ό.π, σ. 223-233.

⁸⁹ Εποχές, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Ι. Σ. Νοτάρης, «Ηλίν-Ντεν, 1^ο», σ. 43-49).

⁹⁰ Εποχές, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Ι. Σ. Νοτάρης «Ηλίν-Ντεν, 2^ο», ό.π.)

⁹¹ Ο γνωστός δημοτικιστής Δ. Γληνός εντάσσει το πρόβλημα της παιδείας και ειδικά της ανώτερης παιδείας στην Ελλάδα στην ευρύτερη προβληματική γύρω από τη σχέση παρελθόντος-παρόντος, την οποία ο ίδιος ονομάζει σχέση «ιστορισμού-συγχρονισμού». Ιδανικός για τον ίδιο είναι «ο δημιουργικός ιστορισμός δηλ. ο αρμονικός συνδυασμός των αξιών του παρελθόντος με τις δυνάμεις και τις ορμές του παρόντος». Για να επιτευχθεί, απαραίτητη είναι η επικράτηση της δημοτικής, που φέρει, εκτός από τη δυναμική της ανανέωσης, όλα τα στοιχεία του αρχαίου και μεσαιωνικού ελληνικού πολιτισμού και λειτουργεί έτσι ως «ατράνταχτο τεκμήριο της ιστορικής μας ενότητας». Βλ. Δημήτρης Γληνός, *Έθνος και Γλώσσα, Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους*, Αθήνα 1976, σ. 39, 55-57 & 71-73.

⁹² Εποχές, τ. 27, Ιούλιος 1965, [Κ. Γάτος(παρουσίαση), «Ανέκδοτο υπόμνημα του Δελμούζου προς τον Ελ. Βενιζέλο», σ. 3-13].

Μία ακόμη σημαντική χρονολογία για την πρόσφατη ιστορία θεωρείται το 1935. Πληροφορίες σε σχέση με τον τρόπο που βλέπουν οι *Εποχές* την ιστορική εκείνη περίοδο παρέχει η κριτική του Λ. Καραπαναγιώτη⁹³ πάνω στο βιβλίο του Σπ. Λιναρδάτου «Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου»⁹⁴. Με απογοήτευση διαπιστώνεται η διατήρηση της εξουσίας ως τον β' παγκόσμιο πόλεμο από έναν άνθρωπο με «απίστευτη μικρότητα», όπως αναφέρεται, στο πρόσωπο μάλιστα του οποίου είχε συγκεντρωθεί η δυσαρέσκεια του μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού λαού. Για το λόγο αυτό, ο Καραπαναγιώτης πιστεύει ότι η σύγχρονη ιστορική έρευνα πρέπει να ασχοληθεί και να αναλύσει το «ανοργάνωτο» και το «ανεπιτυχές» της αντίδρασης απέναντι στη δικτατορία Μεταξά. Ως προς την κριτική του για το συγγραφικό εγχείρημα του Λιναρδάτου, ο Καραπαναγιώτης φαίνεται να τον επικροτεί για την περιγραφή του τρόπου που φτάσαμε στη μεταξική δικτατορία, για την τοποθέτηση της τελευταίας στο διεθνές πλαίσιο και για το συσχετισμό της με τις κοινωνικές δυνάμεις της εποχής, στοιχεία που συνθέτουν ένα έργο που τείνει προς την «προοδευτική» ιστοριογραφία. Ωστόσο, παρουσιάζονται κάποιες ενστάσεις, οι οποίες φωτίζουν τον τρόπο που οι ίδιες οι *Εποχές* αντιλαμβάνονται τα γεγονότα της περιόδου εκείνης:

α) «Ήταν τόσο “φασιστικό” το κίνημα του 1935 όσο διακήρυξε τότε το ΚΚΕ κι όσο φαίνεται να πρεσβεύει σήμερα ο κ. Λιναρδάτος;» (ή μήπως ήταν ένας ατυχής τρόπος αντίδρασης κάποιων δημοκρατικών «εναντίον της εγκατάστασης ενός μονοκομματικού κράτους»);

β) Μπορούμε να παραδεχτούμε ότι πράγματι «αποτελεί μια από τις ωραιότερες σελίδες της ιστορίας του “Ριζοσπάστη” η κατάδοση στην Ασφάλεια, από τις στήλες του, του Σαράφη και άλλων δημοκρατικών αξιωματικών;»,

γ) «όταν παραμονές του κινήματος το ΚΚΕ εξίσωνε τον Πλαστήρα και τον Κονδύλη, δεν ακολουθούσε τον δρόμο που ακολούθησαν άλλα κομμουνιστικά κόμματα εξισώνοντας τον “σοσιαλφασισμό” με το ναζισμό, ή το ίδιο, χρόνια αργότερα, με το σύνθημα “Τί Πλαστήρας, τι Παπάγος”;»⁹⁵.

Αυτά και άλλα ερωτήματα θέτουν οι *Εποχές* στο έργο του Λιναρδάτου, τονίζοντας, ωστόσο, ότι δεν αμφισβητείται ούτε η πείρα, ούτε το ταλέντο

⁹³ Ένας ακόμη σύμβουλος του περιοδικού, ο δημοσιογράφος Λέων Καραπαναγιώτης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1934. Σπούδασε νομικά στο Παρίσι και τη Γενεύη. Υπήρξε συντάκτης από το 1955, ενώ το 1963 ανέλαβε τη διεύθυνση σύνταξης της εφημερίδας *Το Βήμα*. Μέλος του συντακτικού προσωπικού των *Εποχών* (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 32^{ος}, Πάπυρος 1988, σ. 97).

⁹⁴ Σπύρος Λιναρδάτος, «Πώς εφτάσανε στην 4^η Αυγούστου», Θεμέλιο 1965. Για την κριτική βλ. *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Ένα χρονικό», στήλη: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ, σ. 70-71).

⁹⁵ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Ένα χρονικό», ό.π.)

του. Πρόκειται για επισημάνσεις που δεν ξενίζουν, αντίθετα συμβαδίζουν με την εικόνα των Εποχών ως αντικομμουνιστικού περιοδικού, που, πάντως, προσπαθεί να διατηρεί αποστάσεις από αυτό που το ίδιο αντιλαμβάνεται ως ακραία αριστερή και ακραία δεξιά ιδεολογία.

Τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1965, είτε χαρακτηριστούν ως «εκτροπή»⁹⁶, είτε ως «ανωμαλία»⁹⁷, είτε ως «κορύφωση μιας κρίσης που βρισκόταν σε εξέλιξη από καιρό»⁹⁸, θα αντιμετωπιστούν από τις Εποχές ως μία διαφωνία που εκτείνεται πέρα από το δικαίωμα του πρωθυπουργού να μην παρακωλύεται από το βασιλιά στο θέμα του διορισμού των υπουργών του. Κάθε «στενότερη» ερμηνεία των γεγονότων, όπως θα έλεγε ο Meynaud, παραγνωρίζει το γεγονός ότι η πρόκληση που είχε να αντιμετωπίσει ο Γ. Παπανδρέου δεν ήταν η επιβολή της επιρροής του στο βασιλιά σε σχέση με μεμονωμένα θέματα, αλλά η ανατροπή ενός ολόκληρου συστήματος, με συγκεκριμένες οικονομικές και πολιτικές δομές διαμορφωθείσες κατά κύριο λόγο από ισχυρά ξένα συμφέροντα⁹⁹. Οι Εποχές, όσο κι αν δεν είναι διατεθειμένες να τοποθετηθούν ξεκάθαρα απέναντι στο θέμα, φαίνεται να αναγνωρίζουν την ευρύτητα και την πολυσημία του. Αρχικά το συνδέουν με μνήμες από το 1935, με σκοπό να θέσουν ερωτηματικά συνολικά γύρω από το ρόλο του θρόνου, θέμα με το οποίο θ' ασχοληθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια. Οι Εποχές αναφέρονται στο δημοψήφισμα της δικτατορικής κυβέρνησης Κονδύλη με το οποίο καταλύθηκε η πρώτη δημοκρατία, αυθαίρετα, «με λογοκρισία και με απροκάλυπτη τρομοκρατία»¹⁰⁰. Υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες, η παλινόρθωση της βασιλείας, χαρακτηρίζεται ως «ανωμαλία», δεδομένου ότι πίσω από αυτήν υπέβασκε ο συμβιβασμός του Βενιζέλου προκειμένου να «σώσει» του πολιτικούς του φίλους. Επιγραμματικά γίνεται στη συνέχεια αναφορά στην ταραχή που προκάλεσε ο πόλεμος, η Κατοχή και το «δεκεμβριανό κίνημα», έως ότου υπήρξε «συμβιβασμός ειλικρινής και καλοπροαίρετος», με την αποδοχή της βασιλευόμενης δημοκρατίας ως «μέσης λύσης»¹⁰¹. Ωστόσο, «το συμβόλαιο του

⁹⁶ Τσουνάκος, Όθων, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία», 1963-1967», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 208-223 και ειδικότερα σ. 221.

⁹⁷ Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η Ταραγμένη Εξαετία (1961-1967)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1997, σ. 237.

⁹⁸ Φώντας Λάδης, *ΙΟΥΛΙΑΝΑ 1965, 100 μέρες που συγκλόνισαν την Ελλάδα, Ανάλυση των γεγονότων και 170 φωτογραφίες-ντοκουμέντα*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1985, σ. 8.

⁹⁹ Ο Meynaud καταλογίζει και στον ίδιο τον Γ. Παπανδρέου αδυναμία να αντιληφθεί το πόσο στενά συνδεδεμένη ήταν η επίλυση των επιμέρους προβλημάτων με την αντιμετώπιση ολόκληρης της «δομής εξουσίας». Βλ. Jean Meynaud, *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, ό.π., σ. 41.

¹⁰⁰ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965, («Η πολιτειακή κρίση», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 57)

¹⁰¹ Ο συμβιβασμός αυτός ή «συμφιλίωση» με το στέμμα, όπως την αποκαλεί ο Meynaud, παρουσιάζεται από τον τελευταίο, όχι ως συνειδητή αποδοχή της μοναρχίας, αλλά ως

συμβιβασμού έχει ισχύ μόνο αν και εφόσον τηρούνται οι όροι του απ' όλες τις πλευρές». Το περιοδικό, φαίνεται να υπονοεί ότι κατά τα «Ιουλιανά» το συμβόλαιο συμβιβασμού που είχε αποδεχθεί η δημοκρατική παράταξη κλονίζεται λόγω του ότι ο βασιλιάς καταπάτησε τις υποχρεώσεις του. Αν μάλιστα το συμβόλαιο πράγματι περιέλθει σε αχρηστία και ακουστεί το επιχείρημα ότι «η μέση λύση απέτυχε», τότε θα αναβιώσουν παλιές πεποιθήσεις και αυτό θα αποτελέσει την «αρχή ενός νέου κύκλου περιπετειών, από τις οποίες ο μετριοπαθής δημοκρατικός κόσμος προσπάθησε να απαλλάξει τις νεώτερες γενιές», αναφέρουν οι Εποχές προεικάζοντας τα όσα ο σημερινός αναγνώστης γνωρίζει ότι επακολούθησαν¹⁰².

Αφορμή για την αναφορά στον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940 θα αποτελέσει η έκδοση ενός ιταλικού βιβλίου σε σχέση με το θέμα¹⁰³, το οποίο οι Εποχές φαίνεται να θεωρούν εύστοχο ως προς το ότι παρουσιάζει τον πόλεμο «μέσα από το πρίσμα μιας φασιστικής ενέργειας», η οποία δεν είχε λογική βάση ούτε θα μπορούσε να εξυπηρετεί τα ιταλικά συμφέροντα κι επίσης ως προς το ότι η ευθύνη για την ιταλική αποτυχία ανήκει κυρίως στο Μουσολίνι*, τον Τσιάνο(Αρχηγός Γενικού Επιτελείου Στρατού), τον στρατάρχη Badoglio και σε κάποιους διοικητές των ιταλικών δυνάμεων Αλβανίας(Prasca, Soddu, Cavallero). Εκφράζονται, ωστόσο, παράλληλα κάποιες αντιρρήσεις πάνω στο περιεχόμενο του βιβλίου κι αυτές αφορούν κυρίως στην έλλειψη αντικειμενικότητας που προκύπτει από την εμμονή στα οργανωτικά και άλλα προβλήματα των Ιταλών, και στην απουσία αναφοράς στις ελλείψεις του ελληνικού στρατού αντίστοιχα. Ωστόσο το βιβλίο χαρακτηρίζεται συνολικά ως αποκαλυπτικό σε σχέση με τον «ανόητο φασιστικό κόσμο της προπολεμικής Ιταλίας»¹⁰⁴.

Μένοντας στην περίοδο αυτή και με αφορμή μία από τις επετείους της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940, οι Εποχές θα αναρωτηθούν αν θα μπορούσε η Ελλάδα να έχει αποφύγει την εμπλοκή της στον πόλεμο, όπως έκανε η Τουρκία, και να μην είχε εισέλθει σε μία νέα δοκιμασία, με νωπές ακόμη

υποχώρηση με αντάλλαγμα την εξασφάλιση έναντι του κομμουνισμού και την εγγύηση της «παραμονής της Ελλάδος στο δυτικό στρατόπεδο». Βλ. Jean Meynaud, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1966, σ. 335-336.

¹⁰² Εποχές, τ. 28, Αύγουστος 1965, («Η πολιτειακή κρίση», ό.π.).

¹⁰³ Carlo Baudino, *Una Guerra assurda, La campagna di Grecia*, Milano-Varese, Istituto Editoriale, Cisalpino 1965.

* Για τον τρόπο γραφής των ξένων ονομάτων θα προτιμηθούν οι ξένοι χαρακτήρες. Κατ' εξαίρεση θα χρησιμοποιηθούν ελληνικοί χαρακτήρες για κάποιες περιπτώσεις ονομάτων που έχουν αποκτήσει οικουμενικό χαρακτήρα εντασσόμενα στην παγκόσμια ιστορική παράδοση ή όταν το περιοδικό μας υποδεικνύει κάτι τέτοιο (π.χ. παρέχοντάς μας μόνο την ελληνική απόδοση ονομάτων που δεν είναι παγκοσμίως γνωστά).

¹⁰⁴Βλ. Εποχές, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966, (Ζ. Ν. Τσιρπανλής, «Ένα ιταλικό βιβλίο για τον πόλεμο του 1940-4», στήλη: Η ΙΣΤΟΡΙΑ σ. 271-273).

τις αναμνήσεις από τη μικρασιατική καταστροφή. Κι έπειτα, εφόσον έγινε και εισήλθε στον πόλεμο, θα έπρεπε, υποστηρίζεται, να έχει διαπραγματευθεί τη συμμετοχή της με την Αγγλία, σε μια προσπάθεια να αντλήσει κάποιο όφελος μελλοντικά.. Σύμφωνα με το άρθρο, η Ελλάδα αντί να ενεργήσει βάσει στρατηγικής και με συγκεκριμένο όραμα και εθνικούς στόχους, «παραδοθήκε» άνευ όρων στους Άγγλους. Λαμβάνοντας αυτά υπόψη,

«...μένει η μνήμη από ένα θαυμάσιο, αυθόρμητο, πάνδημο ξέσπασμα του ενστίκτου της εθνικής ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ένα απροσδόκητο ξεχείλισμα του λαϊκού ηρωισμού του Εικοσιένα. Κι ύστερα ο πόνος, το γκρέμισμα, η αγωνία. Και μαζί η ασάφεια, το θόλωμα της σκέψης, η εθνική ανισορροπία, η πίκρα των απογοητεύσεων-όλα αυτά που συνεχίζονται ακόμα»¹⁰⁵.

Απογοήτευση προκαλεί, επιπρόσθετα, ο τρόπος που ένα ακόμη σημαντικό κομμάτι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, η Αντίσταση, χρησιμοποιείται από όλους τους κομματικούς σχηματισμούς, οι οποίοι επιδιώκουν να την οικειοποιηθούν προς ίδιον όφελος. Τοιουτοτρόπως, το μόνο που επιτυγχάνεται είναι η έγερση παράλογων αξιώσεων διεθνώς από τους «αντιπάλους», όπως χαρακτηρίζονται, των Ελλήνων, που εκμεταλλεύονται τον ευτελισμό της έννοιας της Αντίστασης από τα ελληνικά πολιτικά κόμματα. Μιας Αντίστασης, που οι Εποχές καταξιώνουν, αλλά αποφεύγουν να της προσδώσουν ιδεολογικό χαρακτήρα. Με άλλα λόγια οι Εποχές, ακολουθώντας το παράδειγμα της Ένωσης Κέντρου¹⁰⁶, δεν αναγνωρίζουν την αντίσταση ως εαμική, ωστόσο και μόνο εκ του γεγονότος ότι την προβάλλουν ως φωτεινό σημείο του πρόσφατου ελληνικού παρελθόντος, δείχνουν να συνειδητοποιούν την ανάγκη αντικατάστασης των εμφυλιοπολεμικών όρων με άλλους, όπως είναι οι κατοχικοί¹⁰⁷. Ισχυρίζεται το περιοδικό σχετικά:

«...για όσους την έζησαν(την Αντίσταση) είχε ένα ζηλευτά ανιδιοτελή χαρακτήρα. Ανεξάρτητα από τις ιδεολογικές, κοινωνικές ή άλλες αφετηρίες εκείνων που την υπηρέτησαν, τα ελατήριά της ήταν

¹⁰⁵ Εποχές, τ. 42, Οκτώβριος 1966, («Αναμνήσεις του Οκτωβρίου», στήλη:ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 357).

¹⁰⁶ «Σε σύγκριση με τους προκατόχους της», αναφέρει ο Jean Meynaud, «η κυβέρνηση του Κέντρου υιοθέτησε γενικά μια κάπως ελευθεριώτερη στάση απέναντι στις εκδηλώσεις που τιμούσαν την μνήμη της Εθνικής Αντιστάσεως». Βλ. Jean Meynaud, *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1974, σ. 19.

¹⁰⁷ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 346.

ανεπίληπτα: η συνέχιση, με όλα τα πρόσφορα μέσα, του αγώνα κατά των εισβολέων και η έξαρση της αξιοπρέπειας του ελληνικού λαού»¹⁰⁸.

Αξίζει να σημειώσει κανείς, ότι τα άρθρα στην προ των «Ιουλιανών» εποχή υπογράμμιζαν συχνά την φανερή βελτίωση που γνωρίζει ο ελληνικός δημόσιος βίος στην παρούσα φάση σε σχέση με το παρελθόν. Το Μάρτιο, για παράδειγμα, του 1965 οι *Εποχές*, αξιολογώντας την περίοδο από τις αρχές του αιώνα έως τη στιγμή που αποτελεί το παρόν για την ανάλυσή μας, τη δεκαετία του '60 δηλαδή, διαπιστώνουν ότι στο μεγαλύτερο μέρος της διάρκειας αυτής της περιόδου κάποιος διχασμός ταλάνιζε την Ελλάδα. Κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, η μια παράταξη συντασσόταν με τη Γερμανία και η άλλη με τους δυτικούς. Έπειτα, στο μεσοπόλεμο, «το έθνος υπόφερε βαθιά από τα ψυχικά κατάλοιπα του παλαιού διχασμού του». Πέραν τούτου, όμως, υπήρχε και μία άλλη «αιτία διχασμού σπουδαιότατη» που αφορούσε στη «νομιμότητα ολόκληρης της κρατικής μας ζωής». Επρόκειτο για το θέμα της αβασίλευτης δημοκρατίας, που κάποιοι θεωρούσαν «πολίτευμα νόμιμο και εθνοσωτήριο», ενώ άλλοι έκαναν τα πάντα προκειμένου να το ανατρέψουν. Λέγοντας αυτά οι *Εποχές*, θέλουν να τα αντιδιαστείλουν από τα όσα συμβαίνουν την (τότε) σημερινή εποχή, κατά την οποία οι όποιες κομματικές διαφωνίες δε συνιστούν αιτία «εμφύλιου σπαραγμού» κι επομένως δε δικαιολογείται, κατά τη γνώμη των συντακτών του περιοδικού, τόση οξύτητα στο πολιτικό σκηνικό της χώρας¹⁰⁹.

Στο παραπάνω άρθρο έρχεται να προστεθεί ένα ακόμη, που τονίζει και πάλι ότι, όσο κι αν κάποιοι θα είχαν συμφέρον να επιβάλουν «κλίμα εμφυλίου πολέμου» στη χώρα, κάτι τέτοιο δε δικαιολογείται από τα πράγματα. Το σχετικό κείμενο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς πραγματεύεται το ζήτημα του φόβου απέναντι στον κομμουνισμό, τον οποίο και καταδικάζει ως τεχνητό. Ξεκινώντας από το κίνημα του Δεκεμβρίου του 1944, οι *Εποχές* υποστηρίζουν ότι :

«...δημιούργησε υστερικές καταστάσεις συλλογικής φοβίας σε μεγάλα στρώματα του πληθυσμού, κατά κύριο λόγο της αστικής τάξης, αλλά και των λαϊκών μαζών επίσης ...Έγινε μεθοδική, οργανωμένη, κομματική εκμετάλλευση της φοβίας για να κρατηθούν στην αρχή όσο το δυνατό περισσότερο τα “υπερεθνικόφρονα” αντιδραστικά στοιχεία και για να δικαιώνονται εκ των υστέρων όλες οι εκδηλώσεις βίας και νοθείας...»¹¹⁰.

¹⁰⁸ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966, («Εθνική σπατάλη», στήλη:ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 465).

¹⁰⁹ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965, («Γιατί ένας νέος διχασμός;», στήλη:ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 61).

¹¹⁰ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965, («Η φοβία», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια σ. 59).

Επίσης η εκμετάλλευση παρουσιάζεται να επεκτάθηκε σε πνευματικό επίπεδο(για να μην πληγεί ο «καθαρευουσιανισμός»), αλλά και σε επαγγελματικό(ασυδοσία «επιτηδείων» στις ένοπλες δυνάμεις και το στράτευμα). Το 1944, κατά τις Εποχές, δεν υπήρχε κράτος και η «πανίσχυρη κομμουνιστική εξέγερση»(το «πανίσχυρη» φαίνεται να λέγεται ειρωνικά εδώ) ήταν ζήτημα ολιγάριθμων άγγλων και ελλήνων στρατιωτών και χωροφυλάκων. Σήμερα, αναρωτιέται ο συντάκτης του σχετικού άρθρου, που το κράτος και ο στρατός είναι ισχυρά, «ποιος θα τα βάλει» μαζί τους; Όσο κι αν θεωρείται δεδομένο ότι η άκρα αριστερά «θα κάνει την πολιτική της, θα προπαγανδίζει...και θα επηρεάζει ένα μέρος της κοινωνίας», κομμουνιστικός κίνδυνος, σύμφωνα με το περιοδικό, δεν υφίσταται, αν βέβαια υπάρχει μέριμνα για άσκηση μιας δημοκρατικής πολιτικής κάτω από συνθήκες ελευθερίας και νομιμότητας¹¹¹.

Αυτές ήταν κάποιες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, απέναντι στις οποίες οι Εποχές έκριναν σκόπιμο να πάρουν θέση. Στις θέσεις του περιοδικού διακρίνουμε στοιχεία, που όπως προείπαμε, επιβεβαιώνουν τις αρχικές υποθέσεις για το προφίλ των Εποχών. Η αυξημένη ευαισθησία απέναντι στον όρο «έθνος» και ο, συνήθως ήπια εκφραζόμενος, αντικομμουνισμός είναι κάποια από τα πλέον εμφανή στοιχεία. Σ' αυτά μπορούμε να προσθέσουμε την άποψη των Εποχών για την ανάγκη επίδειξης σεβασμού απέναντι στην ιστορία και την παράδοση του τόπου και την άντληση διδαγμάτων από αυτές. Απέναντι σε όσους ξεχνούν αυτή τους την υποχρέωση, οι Εποχές αγανακτούν:

«Γιατί περιφρονούμε τόσο πολύ σ' αυτόν εδώ τον τόπο, τη νεώτερη ιστορία μας; Πότε επιτέλους θα καταλάβουμε πώς αυτή κυρίως προσδιορίζει την ταυτότητά μας; Τα αρχαία μνημεία ανήκουν σ' όλο τον κόσμο. Έχουμε χρέος να τα φυλάμε ως εντολοδόχοι του. Τα νεώτερα όμως ανήκουν μόνο σ' εμάς, χρειάζονται λοιπόν την υπερήφανη στοργή μας»¹¹².

Συγκεφαλαίωση των παρατηρήσεων πάνω στη σχέση παρελθόντος-παρόντος

Έχοντας ανατρέξει σε κάποια από τα περισσότερα ενδεικτικά, κατά τη γνώμη μας, κείμενα των Εποχών που έχουν ως σημείο αναφοράς το απώτερο ή το εγγύς παρελθόν, κλίνουμε προς τη θέση ότι η μελέτη του παρελθόντος παρουσιάζεται στις περισσότερες περιπτώσεις ως τρόπος καλύτερης κατανόησης του σύγχρονου περιβάλλοντος. Αν υποθέσουμε

¹¹¹ Εποχές, τ. 24, («Η φοβία», ό.π).

¹¹² Εποχές, τ. 37, Μάιος 1966, («Ηροστρατισμοί», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια σ. 457)

ότι ο ένας τρόπος αντίληψης του παρελθόντος και της διαμορφωθείσας μέσα σ' αυτό παράδοσης είναι ο εξιδανικευτικός που εμφανίζει μια διάθεση νοσταλγίας, ενώ ο άλλος ο απαξιωτικός που προτείνει τη λήθη, τότε οι Εποχές επιδίδονται στην προσπάθεια στήριξης μιας τρίτης επιλογής. Εκείνης που αναγνωρίζει την σημασία της αξιοποίησης της παράδοσης για την εξέλιξη των κοινωνιών και ταυτόχρονα αναδεικνύει την ανάγκη αφοσίωσης στο παρόν και πίστης στην πρόοδο. Εκείνης που φροντίζει να αποκαταστήσει τις όποιες δαιμονοποιήσεις συνόδευσαν παλιότερες περιόδους, εξασφαλίζοντας όμως ότι αυτές δε θα μεταφερθούν στη σύγχρονη κοινωνία. Ωστόσο, αυτό το, σύμφωνα με έκφραση του Giddens, «επιδέξιο μίγμα παρόντος και μέλλοντος»¹¹³, το βασισμένο στη διατήρηση της ισχύος των παραδοσιακών συμβόλων αλλά και στη ιδέα της προόδου, είναι ένα μοντέλο που μπορεί να καταστεί αντικείμενο διεκδίκησης από τον συντηρητικό χώρο. Υπό αυτή την έννοια, η επίκληση στην πρόοδο που πραγματοποιούν οι Εποχές δεν είναι ικανή να άρει κάθε υπόνοια συντηρητισμού στον τρόπο που τίθεται υπό διαπραγμάτευση η σχέση παρελθόντος-παρόντος.

Σε σχέση με την αρχαιότητα είδαμε να πραγματοποιείται μία προσπάθεια μετριασμού της εικόνας που δημιουργεί η αρχαιολατρία κάποιων εκ των γραφόντων, χωρίς όμως να αποκρύπτεται ο θαυμασμός και του ίδιου του περιοδικού για τα επιτεύγματα που συντελέστηκαν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Στην περίπτωση, άλλων περιόδων, όπως η ελληνιστική ή η βυζαντινή, που συχνά απεικονίζονται με μελανά χρώματα, η προσπάθεια εστιάστηκε στην ανάδειξη των στοιχείων εκείνων που καθιστούν ενδιαφέρουσες τις συγκεκριμένες περιόδους, λόγω της αντιστοιχίας που μπορεί να βρεθεί ανάμεσα σ' αυτές και στη σύγχρονη εποχή ή λόγω των αγνοημένων κατά το παρελθόν θετικών στοιχείων που τις χαρακτηρίζουν. Για τις Εποχές όλες αυτές οι περίοδοι εντάσσονται οργανικά σε ένα ενιαίο ιστορικό σώμα, που έχει ως βάση την αρχαιότητα και ως κορυφή τα γεγονότα του νεότερου ελληνισμού.

Η απόπειρα πάντως της ισοστάθμισης των παρελθόντων τάσεων με τις σύγχρονες αποδεικνύεται αρκετά δύσκολη, καθώς είναι ηχηρές οι φωνές όσων αντιδρούν στο μεταλλασσόμενο περιβάλλον της δεκαετίας του 1960 με την πρόταση για εγκλεισμό στην παράδοση. Στις Εποχές αυτή η τάση είναι εμφανής, αφού υπάρχουν αρκετά σημεία στα οποία εντοπίζει κανείς τον κίνδυνο να γείρει η πλάστιγγα στην οποία ισορροπεί το παρόν με το παρελθόν προς το μέρος του τελευταίου. Η παράδοση, με άλλα λόγια, φαίνεται να ανήκει στους τομείς που οι Εποχές δε θέλουν να αφήσουν να πληγεί από τις παρεμβάσεις κάποιων. Έτσι τα περισσότερα κείμενα εγκολπώνονται την ιδέα μιας προόδου που λαμβάνει υπόψη την παράδοση, ενώ υπάρχουν και αρκετά ακόμη που δείχνουν να αποκτούν

¹¹³ Anthony Giddens, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, ό.π., σ. 55.

συντηρητικότερη κατεύθυνση, καθώς στην προσπάθεια τους να συνηγορήσουν υπέρ της διάσωσης της παράδοσης ξεχνούν να αναφερθούν στην αξία της προόδου και των σύγχρονων επιτευγμάτων. Όσον αφορά στα άρθρα που στηρίζουν την πρόοδο παραγνωρίζοντας την παράδοση, ο αριθμός των σχετικών κειμένων δεν είναι αυτός που θα έδινε στη συγκεκριμένη κατηγορία κειμένων ισότιμη θέση με εκείνη των δύο προηγούμενων κατηγοριών.

Σε κάθε περίπτωση, θα ήταν ίσως υπερβολή ή ανακρίβεια να προσάψει κανείς προφανή συντηρητικότητα στο περιοδικό ακόμη και σε θέματα παράδοσης, όπου όντως οι τείνουσες προς το συντηρητισμό θέσεις έχουν μία αξιοπρόσεκτη παρουσία δίπλα στην κυριαρχούσα άποψη περί λελογισμένης προόδου. Είναι, ωστόσο, επόμενο να υποθέσει κανείς, ερχόμενος σε επαφή με τα κείμενα, ότι οι Εποχές προσπαθούν και σε μεγάλο βαθμό επιτυγχάνουν να συνταχθούν με τις προοδευτικές φωνές της εποχής, αποφεύγοντας όμως κατά το δυνατό τις ρηξικέλευθες απόψεις που θα τις έφερναν αντιμέτωπες με παγιωμένες και σταθερά αναπαραγόμενες αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας. Κι αυτό τόσο επειδή η αρχή της μετριοπάθειας δεν μπορεί παρά να συνοδεύεται από επιθυμία για ομαλή, σταδιακή μετάβαση από το παραδοσιακό στο μοντέρνο περιβάλλον, όσο και επειδή οι ίδιοι οι συντελεστές του περιοδικού ίσως να μην είναι απόλυτα εξοικειωμένοι με τα παρεπόμενα που αντιλαμβάνονται ότι θα δημιουργήσει η συγκεκριμένη μετάβαση.

ΚΕΦ. 2: Η ΣΤΑΣΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΕ ΚΥΡΙΑΡΧΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ

Φιλελευθερισμός και λόγος περί έθνους

Λαμβάνοντας υπόψη τις ζυμώσεις και διεργασίες που συντελούνται στην ελληνική και διεθνή κοινωνία της δεκαετίας του 1960 και τις ανακατατάξεις που φέρνουν σε όλα τα επίπεδα, είναι ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς την ιδεολογική έκφραση όλων αυτών των μετασχηματισμών, τη φθορά ή την εκ νέου νοσηματοδότηση εννοιών και ιδεολογιών. Ο φιλελευθερισμός, που σαν πολιτικοιδεολογικό μόρφωμα έχει τις ρίζες του στη γαλλική επανάσταση και είχε διαμορφωθεί έκτοτε σε ιδεολογία της αστικής τάξης¹¹⁴, όσο κι αν είχε παγιωθεί ως θεμέλιο του

¹¹⁴ Ιστορικά ο φιλελευθερισμός τοποθετείται στο 19^ο αιώνα. Φαίνεται ότι πρωτοχρησιμοποιήθηκε το 1810-11 για ν' αναφερθεί σε μια ομάδα Ισπανών τα μέλη της οποίας πρότειναν τον περιορισμό των προνομίων του βασιλιά και την καθιέρωση μιας

δυτικού πολιτικού συστήματος, φαίνεται κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα να χάνει κάτι από τον ιδεολογικό του χαρακτήρα. Στη μεταπολεμική όμως περίοδο γίνεται προσπάθεια να ιδεολογικοποιηθεί εκ νέου, προκειμένου να καταστεί εργαλείο καταπολέμησης του κομμουνισμού, και σε πολλές περιπτώσεις της αριστεράς γενικότερα, η οποία παρουσιάζεται να ενεργεί ενάντια στο άτομο και τα δικαιώματά του. Παράλληλα με τον «φιλελεύθερο συντηρητισμό» όμως που ψάχνει θεμελίωση στο παραπάνω επιχείρημα, ο φιλελευθερισμός, στο βαθμό που στηρίζεται στις αρχές της πολιτικής ελευθερίας και της ισότητας¹¹⁵, παρουσιάζεται ανεξαρτητοποιημένος, αφού τον ενστερνίζονται και κόμματα της «μετριοπαθούς αριστεράς»¹¹⁶. Όλα αυτά λαμβάνουν χώρα μέσα σε μια διαδικασία «κρίσης του κοινωνικού κράτους», που αρχίζει ήδη από τη δεκαετία του 1960 και μέσω της οποίας έρχεται αντιμέτωπη η ελεύθερη οικονομία του κλασικού φιλελευθερισμού με τον παρεμβατισμό που συνεπάγεται ο κοινωνικός φιλελευθερισμός¹¹⁷.

Μαζί με το φιλελευθερισμό, μεταλλάξεις υφίσταται και ο, επίσης γεννημένος από τη μήτρα της γαλλικής επανάστασης, εθνικισμός¹¹⁸.

συνταγματικής μοναρχίας βρετανικού τύπου. Θεωρητικοί πρόδρομοι του φιλελευθερισμού θεωρήθηκαν ο Σπινόζα, ο Λοκ, ο Μοντεσκιέ, ο Άνταμ Σμιθ κ.τ.λ. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η αφηρημένη θεωρητική δομή του φιλελευθερισμού απέκτησε αναφορά σε μια κοινωνική πραγματικότητα, μια πολιτική κίνηση που θεσμοποιήθηκε, τουλάχιστον εν μέρει, μέσα σε πολιτικά κόμματα. Στις ιδέες του κλασικού φιλελευθερισμού ανήκουν ο ατομισμός, η ανοχή, η οριοθέτηση της κρατικής εξουσίας, η ελεύθερη συναίνεση των μελών της κοινωνίας ως θεμέλιο της πολιτικής εξουσίας κ.ο.κ. Βλ. Raymond Geuss, «Liberalism and its discontents», *Political Theory*, vol. 30, 2002, Sage Publications, σ. 320-338 και ειδικότερα 321-323.

¹¹⁵ Ο γνωστός θεωρητικός του φιλελευθερισμού Τζων Ρωλς θεωρεί κεντρικές για τον πολιτικό φιλελευθερισμό τις ιδέες «της επάλληλης συναίνεσης», «της προτεραιότητας του ορθού», και «του δημόσιου λόγου». Βλ. Τζων Ρωλς, *Ο Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σ. 173-302.

¹¹⁶ Ιωάννης Δημάκης, *Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός και εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1983, σ. 132-133, 234-236

¹¹⁷ Σπύρος Μακρής, *Φιλελευθερισμός, Ιστορικές και φιλοσοφικές καταβολές, Σύγχρονες θεωρητικές τάσεις*, Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2002, σ. 62-63&82-83.

¹¹⁸ Ένας δημοφιλής ορισμός για τον εθνικισμό είναι εκείνος του Gellner που υιοθετεί και ο Hobsbawm, και αναφέρεται σ' ένα «αξίωμα που θεωρεί ότι η πολιτική και εθνική ενότητα πρέπει να συμπίπτουν» (E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός, Από το 1780 μέχρι σήμερα*, μτφ. Χρυσ. Νάντρινς, Ινστιτούτο του βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 22). Οι φιλελεύθεροι εθνικιστές, προσπαθούν να συμβιβάσουν τις κατ' άλλους αταίριαστες φιλελεύθερες ελευθερίες και δικαιώματα με την αξία της αίσθησης του συνανήκειν σ' ένα εθνικό σύνολο. Σύμφωνα μ' αυτούς, οι φιλελεύθεροι στόχοι δεν μπορούν να επιτευχθούν πλήρως παρά σε κοινωνίες που συναπαρτίζονται από μέλη με κοινή εθνική ταυτότητα. Οι επικριτές τους, από την άλλη, ισχυρίζονται δε μπορεί να παραγνωριστεί το γεγονός ότι η φιλελεύθερη και η εθνικιστική θεωρία υποδεικνύουν διαφορετικές θέσεις σε θέματα όπως: μετανάστευση, δικαιώματα πολιτιστικών μειονοτήτων, χωριστικά κινήματα, διεθνής φτώχεια κ.τ. λ. (Βλ. David Miller, «Crooked

Παράλληλα με τον τελευταίο, επανεξετάζεται παγκοσμίως η γενικότερη αντίληψη περί έθνους. Κατά την περίοδο αυτή, η επικρατούσα «τεχνοδημοκρατία»¹¹⁹, όπως αποκαλεί ο Duverger την εξέλιξη της φιλελεύθερης δημοκρατίας, φέρνει αλλαγές στο οικονομικό σύστημα¹²⁰, αλλά και στις αντιλήψεις και τα ήθη, οι οποίες συνεπιδρούν στην προσέγγιση της εικόνας των δυτικών εθνών με αυτήν του αμερικανικού έθνους. Οι τεχνολογικές εξελίξεις που αναδεικνύουν τα μέσα ενημέρωσης σε διαμορφωτές συνειδήσεων ευνοούν την παγίωση της παραπάνω εξέλιξης και θέτουν υπό αμφισβήτηση τις ιδεολογίες, ως φορείς προτάσεων νέων κοινωνικών μοντέλων¹²¹.

Για μία εθνοκεντρική χώρα¹²², όπως η Ελλάδα, τα ιδεολογικά ζητήματα που θέτουν οι παγκόσμιες εξελίξεις εντάσσονται σε αναλύσεις που περιστρέφονται κατά βάση γύρω από το έθνος και τις παράγωγές του έννοιες. Κάτι τέτοιο είναι εξάλλου αναμενόμενο δεδομένης της σταθερής προσπάθειας του σύγχρονου ελληνισμού να κατανοήσει τα βαθύτερα στοιχεία της εθνικής του υπόστασης, προσδιορίζοντας τη θέση του στο σύγχρονο περιβάλλον μέσα από τη συνεκτίμηση των στοιχείων που έχουν επιδράσει πάνω στο ελληνικό έθνος¹²³: αρχαιότητα, βυζαντινισμός, οι δεσμοί με την Ανατολή, με τους βαλκανικούς λαούς, δυτικισμός¹²⁴ κ.τ.λ. Ο

Timber or Bent Twig? Isaiah Berlin's Nationalism», *Political Studies*, 2005, vol. 53, σ. 100-123 και ειδικότερα 113-117).

¹¹⁹ Όρος που χρησιμοποιεί ο Duverger για να περιγράψει το μεταπολεμικό δυτικό σύστημα. Για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της «τεχνοδημοκρατίας»(μεγάλη έμφαση στο ρόλο του κράτους, κόμματα μαζών κ.τ.λ.) και τη σχέση της με τη κλασική φιλελεύθερη δημοκρατία(νόμος της αγοράς, όχι «ισχυρό» κράτος, κ.τ.λ) βλ. Maurice Duverger, *Ο ΙΑΝΟΣ, το διπλό πρόσωπο της Δύσης, Κοινωνικοπολιτική ανατομία της αστικής κοινωνίας*, Μετάφραση: Άλκης Σταύρου, Εκδ. Ράππας, Αθήνα 1975, σ. 152-153.

¹²⁰ «...ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1960, ο ρόλος των “εθνικών οικονομιών” υπονομεύθηκε ή ακόμη και αμφισβητήθηκε από τις μεγάλες αλλαγές στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, οι βασικές μονάδες της οποίας είναι εθνικές ή πολυεθνικές εταιρείες κάθε μεγέθους, και από την αντίστοιχη ανάπτυξη διεθνών κέντρων και δικτύων οικονομικών συναλλαγών που, για πρακτικούς λόγους, βρίσκονται έξω από τον έλεγχο των κρατικών κυβερνήσεων». Βλ. E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός*, Από το 1780 μέχρι σήμερα, ό.π., σ. 253.

¹²¹ Maurice Duverger, *Ο ΙΑΝΟΣ, το διπλό πρόσωπο της Δύσης, Κοινωνικοπολιτική ανατομία της αστικής κοινωνίας*, ό.π., σ. 179-186.

¹²² Κατά τον Γ. Κοντογιώργη ο εθνοκεντρισμός, ως στοιχείο που «επέβαλε η μετάβαση του ευρωπαϊκού κόσμου στον ανθρωποκεντρισμό», χαρακτηρίζει γενικότερα το μεταπολεμικό ευρωπαϊκό περιβάλλον. Ως ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης περιγράφεται το γεγονός ότι «το έθνος συγκροτείται εξ αρχής ως κοσμοσύστημα ανθρωποκεντρικού τύπου και λειτουργεί έως το τέλος με βάση τη λογική του». Βλ. Γ. Κοντογιώργη, *Νεοτερικότητα και πρόοδος, Το ελληνικό παράδειγμα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 2001, σ. 74&80-81.

¹²³ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 155-156.

¹²⁴ Η Στέλλα Μανέ, εξετάζοντας τη διαδικασία της «acculturation», δηλαδή της «πολιτισμικής σύμμιξης» Ελλάδας και Δυτικής Ευρώπης από τον 19^ο αιώνα, διαπιστώνει,

εθνικισμός, η εθνικοφροσύνη, η ελληνικότητα, το εθνικό συμφέρον, η εθνική συνείδηση πρωτοστατούν σε αναλύσεις σχετικές με το κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι της περιόδου. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα είναι πράγματι οι συσχετιζόμενες με το έθνος έννοιες και αντιλήψεις, αυτές που κινούν τα νήματα στο ελληνικό και διεθνές τοπίο και διαμορφώνουν πολιτικές πρακτικές και συνειδήσεις. Οι Εποχές αποτελούν ένα δείγμα λόγου που επιβεβαιώνει την παραπάνω διαπίστωση.

Το πρώτο κείμενο που θα μας απασχολήσει στο κεφάλαιο αυτό σχετίζεται με τον σοβιετικό λόγο περί έθνους και είναι υπογεγραμμένο από το Γ. Θεοτοκά¹²⁵. Το γεγονός ότι πρόκειται για το πρώτο άρθρο του

ότι παρά τη δεδομένη σχέση Ελλάδας και Ευρώπης μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η Ελλάδα δεν δείχνει να αποδέχεται την ένταξή της στο δυτικοευρωπαϊκό παρελθόν, τάση που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον τρόπο που αντιλαμβάνεται το παρελθόν της. Βλ. Στέλλα Μανέ, «Πολιτισμική σύμμιξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας δια μέσου της κατασκευής του ελληνικού κράτους(1821-1862), Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας», στο Α. Αργυρίου-Κ. Δημάδης-Α. Λαζαρίδου(επιμ.), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 459-472.

¹²⁵ Ο Γ. Θεοτοκάς γεννήθηκε το 1905 και πέθανε το 1966. Με σπουδές νομικών στην Αθήνα και ελεύθερες σπουδές στο Παρίσι και το Λονδίνο, έγινε από τους γνωστότερους πεζογράφους, δοκιμιογράφους και θεατρικούς συγγραφείς της γενιάς του '30. Αρθρογράφησε σε πολλά περιοδικά, μερικών από τα οποία υπήρξε ιδρυτής, καθώς και σε εφημερίδες. Υπήρξε γενικός διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου, Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής ΚΘΒΕ. Τιμήθηκε με το Βραβείο Πεζογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, το Α' Κρατικό Βραβείο Δοκιμίου και το Α' Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος. Ο Γεωργουσόπουλος(Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 27^{ος}, Πάπυρος 1984, σ. 406-408) δίνει έμφαση στις μοντέρνες αφηγηματικές τεχνικές που ο Θεοτοκάς χρησιμοποίησε στα μυθιστορήματά του, προκειμένου να εκφράσει τα αδιέξοδα της μεσοπολεμικής κοινωνίας, φαίνεται όμως να αμφισβητεί τις ικανότητες του ως θεατρικού συγγραφέα(«έμεινε θεατρικός συγγραφέας ιδεοληπτικός, διδακτικός και αδύνατος»). Ο Γεωργουσόπουλος συνεργάζεται με τον Αλεξ. Αργυρίου για τη συγγραφή ενός ακόμη λήμματος(Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τόμος 4^{ος}, Εκδοτική Αθηνών 1985, σ. 69-70). που μεταξύ άλλων, αναφέρεται στο πολύ γνωστό έργο *Ελεύθερο Πνεύμα* του Θεοτοκά: «Σ' αυτό επιχειρούσε να κτυπήσει τις κρατούσες αντιλήψεις στον ελληνικό πνευματικό χώρο της δεκαετίας του '20 κηρύσσοντας συγχρόνως την ανάγκη μιας αναγέννησης και προφητεύοντας την εμφάνιση μιας νέας γενιάς και αντίληψης στην ελληνική λογοτεχνία». Ο Γ. Θεοτοκάς είναι ένα από τα πρόσωπα, για τη συνεργασία με τα οποία οι Εποχές δείχνουν υπερήφανες. Με αφορμή το θάνατό του, το Νοέμβριο του 1966, το περιοδικό θα παρουσιάσει αφιέρωμα σε επόμενο τεύχος(Ιανουάριος 1966) στο πρόσωπο του. Αυτό θα περιλαμβάνει αναφορές στο Θεοτοκά ως τον άνθρωπο που επεδίωξε τη «χειραφέτηση της μεταπολεμικής γενεάς» και την κοινωνική και πολιτική εξέλιξη της χώρας, που επεσήμανε το ρόλο των νέων στη δημοκρατική αναγέννηση του έθνους, ενώ υπήρξε πάντα μη δογματικός, ανοικτός σε νέα ρεύματα. Επιδοκιμάζεται από το περιοδικό η επιλογή του να μην ενταχθεί σε κάποιο κόμμα, ενώ εκφράζεται αγανάκτηση για το χαρακτηρισμό του κάποτε ως «φοβισμένου συντηρητικού». Η έλλειψη φανατισμού του,

παρθενικού τεύχους των *Εποχών*, το ότι ο αντίκτυπος των ιδεολογικών αναζητήσεων της Σοβ. Ένωσης είναι διεθνής, ιδίως ενόσω βρισκόμαστε σε κλίμα του ψυχρού πολέμου, αλλά και το βάρος του ονόματος του Θεοτοκά¹²⁶, θεωρήσαμε ότι δικαιολογούν την επιλογή του κειμένου ως πρώτου παραδείγματος για τις ανάγκες του συγκεκριμένου κεφαλαίου. Επιπλέον ο μετριοπαθής χαρακτήρας του κειμένου, μας δίνει την εντύπωση ότι ο Θεοτοκάς επιθυμεί να δώσει κάποιες κατευθυντήριες γραμμές επί του θέματος, χωρίς να χειραγωγήσει τον αναγνώστη από δογματικά διατυπωμένες θέσεις. Ανάμεσα στα ενδιαφέροντα στοιχεία του άρθρου, είναι ότι η συζήτηση για το σοβιετικό έθνος, γίνεται ερέθισμα για να επεκταθεί ο Θεοτοκάς σε διαφωτιστικές αναφορές σε σχέση με την εθνική συνείδηση της Αμερικής, αλλά και της Ανατολικής, σοσιαλιστικής Ευρώπης¹²⁷.

Ο συγγραφέας λοιπόν, θα επισημάνει αρχικά την τροπή που έχει πάρει ο πατριωτισμός στη Σοβ. Ένωση, από την εποχή του Στάλιν, προς

επισημαίνεται, δεν εμπεριείχε «καμμίαν υποχωρητικότητα». Επέδειξε πίστη στην «ορθοφροσύνη» και το «μέτρο». Ανυποχώρητος σε θέματα γλώσσας και ανεξαρτησίας των πνευματικών ανθρώπων. Η «Αργώ» του χαρακτηρίζεται το «τολμηρότερο βιβλίο της γενιάς του '30, με αυτό «θέλησε ν' αγκαλιάσει ολόκληρη την ιδεολογική και ηθική μετάβαση του νεοελληνικού αστισμού...» Τιμής ένεκεν, το όνομά του Θεοτοκά θα συνεχίσει να υπάρχει ανάμεσα σε εκείνα των υπολοίπων συμβούλων του περιοδικού και μετά το θάνατό του.

¹²⁶ Ο Θεοτοκάς είχε συνυπάρξει και στο παρελθόν ως συνεργάτης με τον Τερζάκη, στο περιοδικό *Ιδέα*, ένα «περιοδικό παρέμβασης, κυρίως στον τομέα της ιδεολογίας και της λογοτεχνίας» που πρωτοκυκλοφόρησε το 1933. Και οι δύο λογοτέχνες τότε εξέθεταν τις σημαντικές για την εποχή του μεσοπολέμου απόψεις τους περί παράδοσης και ανανέωσης και αναπτύχθηκε μία μορφή διαλεκτικής ανάμεσα στα κείμενά τους, μολονότι «ο Τερζάκης είναι ένα κριτικό και στοχαστικό πνεύμα διαφορετικό από τον Θεοτοκά». Ο Θεοτοκάς τότε προτείνει ένα «ανασημασιοδοτημένο μοντερνισμό» για τη γενιά του. Θα μπορούσε ίσως να ισχυριστεί κανείς ότι προσπαθεί να απαλύνει την εντύπωση της ρήξης των αριστερών με τους υπόλοιπους διανοούμενους. (Γ. Λαδογιάννη, «Η Γενιά του '30 στο περιοδικό *Ιδέα*», *Ο Περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 26&27 Μαρτίου 1999, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001, σ. 127-134). Ο Αλυσανδράτος αναφέρεται στην έκδοση του περιοδικού *Ιδέα* «από το στοχαστή, αντιμαρξιστή, και επίδοξο λογοτέχνη Γιώργο Θεοτοκά». Στη διακήρυξη των αρχών του περιοδικού, που το πιθανότερο είναι να έχει γραφτεί από τον Θεοτοκά, η Συντακτική Επιτροπή τάσσεται υπέρ του ιδεαλισμού, των ανανεωτικών τάσεων της φιλελεύθερης δημοκρατίας, του δημοτικισμού κ.τ.λ. Στο άρθρο «ολέθριο στραβοπάτημα» (Απρίλιος 1933), που στρέφεται εναντίον του Δ. Γληνού, ο Θεοτοκάς αυτοπροσδιορίζεται ως «αριστερός» με την έννοια ότι καταδικάζει «την ανισορροπία και την αδικία του καπιταλισμού», πιστεύει στην «κοινωνική εξέλιξη», αλλά και στην «ανάγκη της ελευθερίας και της κοινωνικής ειρήνης». (Γιώργος Αλυσανδράτος, «Τέσσερα περιοδικά ιδεών στη δεκαετία του '30», *Ο Περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 26&27 Μαρτίου 1999, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001, σ. 283-328 και ειδικότερα 299-316).

¹²⁷ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963, (Γιώργος Θεοτοκάς, «Ο Σοβιετικός πατριωτισμός», σ. 5-8).

κατευθύνσεις που δε συνάδουν με το «άδολο διεθνιστικό πνεύμα» της πρώτης περιόδου της ρωσικής επανάστασης, όταν ως σκοπός προβαλλόταν η «κατάργηση των εθνικών συνειδήσεων» και της έννοιας της «πατρίδας». Όταν ο Στάλιν, στον αντίποδα όλων αυτών, έκανε λόγο για «πόλεμο για την πατρίδα», κάποιοι μίλησαν περί ιδεολογικής συγχύσεως. Στην παρούσα φάση(δεκ. '60) το καθεστώς συνεχίζει να είναι βασισμένο θεωρητικά στις αρχές του μαρξισμού-λενινισμού, πράγμα που, όμως, συνεπάγεται ότι ο διεθνισμός, η «κατάργηση και συγχώνευση των εθνών», συνεχίζει να βρίσκεται στην κορυφή των προτεραιοτήτων.

Σε κάθε περίπτωση, οι δηλώσεις των Σοβιετικών πάνω σε θέματα επιστήμης, εκπαίδευσης, ανάπτυξης κ.τ.λ. υποδηλώνουν «έντονη εθνική υπερηφάνεια» και αίσθημα υπεροχής έναντι των άλλων λαών. Αυτό που πρέπει να επισημανθεί σε σχέση με το σοβιετικό πατριωτισμό, είναι, σύμφωνα με τον Θεοτοκά, ότι «δεν είναι καθαρά ρώσικος ή σλάβικος», αλλά αποκτά ένα χαρακτήρα υπερεθνικό, παρά το ότι έχει μια δεδομένη γεωγραφική τοποθέτηση. Κάπου εδώ εντοπίζεται μία σημαντική ομοιότητα της ΕΣΣΔ με την άλλη υπερδύναμη της εποχής, την Αμερική:

«Πλάθουν μιαν εθνική συνείδηση νέου τύπου, που δεν στηρίζεται πια στην κοινότητα της ιστορικής καταγωγής, στην ομαδική, προαιώνια μνήμη από κοινές ευτυχίες, δόξες και συμφορές, καθώς συμβαίνει με τα έθνη της παλαιάς Ευρώπης, αλλά σε κάτι ουσιαστικά διαφορετικό: στην κοινότητα ενός υπερκρατικού κοινωνικοπολιτικού συστήματος και στην αποδοχή των αρχών του πολιτεύματός του».

Ο Θεοτοκάς χαρακτηρίζει «χωνευτήρι» την Αμερική λόγω της ανομοιογενούς εθνικής της σύστασης. Η εθνική συνείδηση στην Αμερική στηρίζεται σε ανθρώπους πολλαπλών εθνικοτήτων που αποδέχονται την ιδιότητα που αμερικανού πολίτη. Ωστόσο, το «χωνευτήρι» της Αμερικής έχει την δυνατότητα της αφομοίωσης και ομοιογενοποίησης των πολιτών της. Αντίθετα, στα πλαίσια της ΕΣΣΔ υπάρχουν δεκαπέντε ομόσπονδες δημοκρατίες με δική τους εθνική υπόσταση και γλώσσα. Όσον αφορά στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης, ειδικά της Βαλκανικής, «τα κράτη είναι εθνικά με την παλαιάν έννοια». Μολονότι υπάρχουν εθνικές μειονότητες, «εθνικό πρόβλημα δεν υπάρχει», κάθε λαός καλλιεργεί τη δική του εθνική παράδοση, δίνεται έμφαση στην εθνική τέχνη και ιστορία και «γενικά επικρατεί έντονη εθνικοφροσύνη». Ωστόσο, όλοι έχουν συνείδηση της «σιωπηρής αρχής» της μη σύγκρουσης ανάμεσα σε σοσιαλιστικά κράτη. Οι ανατολικές λαϊκές δημοκρατίες ουσιαστικά «συμβιβάζονται με τη Σοβιετική Ένωση ως ένα σημείο...αλλά υπό τον όρο να διατηρήσουν, μες στα νέα δεδομένα, την εθνική τους υπόσταση».

Ο Θεοτοκάς προχωρά σε μια αναφορά στο Τρίτο Πρόγραμμα του Κομμουνιστικού Κόμματος της ΕΣΣΔ(δημοσιεύτηκε το 1961 από τον Χρυστσώφ) απ' όπου προκύπτει η ιδέα ότι ο πατριωτισμός των Σοβιετικών είναι καθ' όλα συμβατός με το αίσθημα αλληλεγγύης απέναντι στους υπόλοιπους λαούς του ανατολικού συνασπισμού. Το σημείο του προγράμματος το οποίο ο Θεοτοκάς αντιλαμβάνεται ως προβληματικό είναι ο διαχωρισμός του «σοσιαλιστικού πατριωτισμού» και «διεθνισμού» από τον «αστικό εθνικισμό» και «κοσμοπολιτισμό», με την επιδοκιμασία των πρώτων και την απαξίωση των δεύτερων. Ο Θεοτοκάς αντιπαρατάσσει το επιχείρημα της ρευστότητας των ορίων ανάμεσα σε πατριωτισμό-εθνικισμό και διεθνισμό-κοσμοπολιτισμό και κλείνει εναποθέτοντας την αποσαφήνιση τέτοιων θεμάτων «στην άδηλη κρίση των μελλοντικών γενεών».

Σε άρθρο-απάντηση του Ασημάκη Πανσέληνου¹²⁸ σε σχέση με τη σοβιετική κοινωνία, καθίσταται σαφές για μια ακόμη φορά ότι οι Εποχές δεν θεωρητικολογούν όταν μιλούν για την παροχή βήματος προκειμένου να εκφράζονται όλες οι απόψεις, ακόμη κι όταν αυτές δεν ταυτίζονται με τις θέσεις των συντακτών του περιοδικού. Ο Πανσέληνος, λοιπόν, στο άρθρο φαίνεται να κινείται προς αριστερότερες ατραπούς από αυτές του περιοδικού. Μία από τις απόψεις που αντιπαραθέτει στην αντίστοιχη του Θεοτοκά είναι ότι «ο σοβιετικός πατριωτισμός δεν έρχεται σε αντίθεση με το σοσιαλιστικό διεθνιστικό πνεύμα». Ο ίδιος πιστεύει ότι υπάρχουν άνθρωποι ανώτεροι και κατώτεροι απο' μας, εννοώντας μάλλον ότι αυτό που αποκαλεί ο Θεοτοκάς σοβιετικό πατριωτισμό(οίηση των σοβιετικών για την ανάπτυξη της κοινωνίας τους, την εκπαίδευση, την επιστημονική πρόοδο κ.τ.λ.), στην ουσία δεν είναι κομπασμός εθνικιστικού περιεχομένου, αφού κατά τον Πανσέληνο, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Επισημαίνει μάλιστα, ότι είναι δύσκολο να συλλάβουμε αυτό το σχήμα «εμείς που είμαστε παιδιά ενός ταξικού κόσμου, ακόμα κι όταν θεωρητικά είμαστε σοσιαλιστές». Το άρθρο εκπέμπει γενικότερα

¹²⁸ «Πανσέληνος Ασημάκης· δικηγόρος, ποιητής και κριτικός(1903-1984). Σπούδασε νομικά στην Αθήνα και άσκησε τη δικηγορία. Άρχισε να δημοσιεύει στίχους, άρθρα και σχόλια απ' τα νεανικά του χρόνια σε περιοδικά της αριστερής διάνοησης(*Νέα Επιθεώρηση* κ.α.) και, κατά την περίοδο της δικτατορίας Μεταξά, συνδέθηκε στενά με το πρωτοποριακό τότε περιοδικό *Νεοελληνικά γράμματα*. Για τα δημοσιεύματά του φυλακίστηκε από το καθεστώς...Μετέχοντας στον κύκλο των αντιστασιακών λογοτεχνών κατά την κατοχή, ο Πανσέληνος συνεργαζόταν σε παράνομα έντυπα...Κατά την μεταπελευθερωτική περίοδο συνεργάστηκε με τα *Ελεύθερα Γράμματα* που διηύθυνε ο Δημ. Φωτιάδης. Μετριοπαθέστερος, αργότερα προχώρησε στο κόμμα ΣΚ-ΕΛΔ(που σχηματίστηκε από το Σοσιαλιστικό Κόμμα του Αλ. Σβώλου και την ΕΛΔ του Ηλία Τσιριμώκου), έγραφε στο δημοσιογραφικό όργανό του *Μάχη* και εξελέγη βουλευτής του κόμματος αυτού ως υποψήφιος Λέσβου, το 1950. Διετέλεσε μέλος του διοικητικού συμβουλίου και αντιπρόεδρος της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών(1975-1977)...»(Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 48ος, Πάπυρος 1990, σ. 72-73).

μία αισιοδοξία για την κατάσταση που επικρατεί στη σοβιετική κοινωνία¹²⁹.

Μένοντας στη σχέση διεθνισμού-πατριωτισμού¹³⁰ που απασχόλησε μέρος και των δύο παραπάνω κειμένων, χαρακτηριστική είναι η άποψη του Jean Jaurés, την οποία οι *Εποχές* παραθέτουν σε πλαίσιο και με βάση την οποία τα δύο στοιχεία είναι άρρηκτα δεμένα σε μία ιδανική σοσιαλιστική κοινωνία:

«Λίγος διεθνισμός απομακρύνει από την πατρίδα. Πολύς διεθνισμός ξαναφέρει εκεί. Λίγος πατριωτισμός απομακρύνει από τη Διεθνή. Πολύς πατριωτισμός ξαναφέρει εκεί»¹³¹.

Ζητήματα που αφορούν στη Σοβ. Ένωση θα απασχολήσουν και τον Λ. Καραπαναγιώτη στην παρέμβαση του, που δανείζεται το θέμα της από παρατήρηση του καθηγητή Griffith, ότι τη σοσιαλιστική ενότητα υπέσκαψε η παρείσφρηση διαφόρων εθνικών συμφερόντων¹³². Ανάμεσα στις «παρεκκλίσεις» από τη γραμμή του σοσιαλιστικού στρατοπέδου συγκαταλέγεται η περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας, που χαρακτηρίζεται «δεξιά» παρέκκλιση και της Αλβανίας που θεωρείται αντίστοιχα «αριστερή». Αν στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας «ο άλλος δρόμος προς τον σοσιαλισμό» τον οποίο επικαλείται αποτυπώνει την άρνηση της πίστης σε μία σοσιαλιστική ενότητα στα πλαίσια της οποίας πρώτο και μοναδικό λόγο στις αποφάσεις έχει η ΕΣΣΔ, τότε πρόκειται για την ίδια περίπου τάση που χαρακτηρίζει τους Κινέζους και τον «εθνικό κομμουνισμό τους». Όσον αφορά στην περίπτωση της Αλβανίας, ο ίδιος ο Χότζα αμφισβητεί το χαρακτηρισμό «εθνικιστική» που της αποδίδεται. Σε σχέση με το Βορειοηπειρωτικό θέμα, ο Καραπαναγιώτης παραθέτει δήλωση του Χότζα με την οποία ο τελευταίος αρνείται να παραδώσει την πατρίδα του «στους Έλληνες μοναρχοφασίστες¹³³ για να επιτύχει η

¹²⁹ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963, (Α. Πανσέληνος, «Σοβιετική κοινωνία και σοβιετικός άνθρωπος», στήλη: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ, σ. 57-60)

¹³⁰ Μία αξιοσημείωτη άποψη για το διεθνισμό και το διεθνισμό, ο οποίος παρουσιάζεται ως «επινόηση» που «σχετίζεται με τη διαμόρφωση της Κομμουνιστικής Διεθνούς και των τμημάτων της μετά το 1919», εκφράζει ο Serge Wolikow στο συλλογικό έργο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*. Για περισσότερα βλ. Serge Wolikow, «Διεθνιστές και διεθνισμοί στο πλαίσιο του κομμουνισμού», *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 474-496.

¹³¹ *Εποχές*, τ. 16, Αύγουστος 1964, (Jean Jaurés, «Πατρίδα και διεθνισμός», σ. 27)

¹³² *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963, (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Αποκρυπτογράφηση μιας παρέκκλισης», σ. 3-10)

¹³³ Ο Χότζα εδώ φαίνεται να αναφέρεται στο ενδεχόμενο αποδοχής της αυτονομίας της Β. Ηπείρου, που ο ίδιος ερμήνευε σα μέρος της στρατηγικής της Σοβ. Ένωσης για αποπυρηνικοποίηση των Βαλκανίων. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, Παπαζήσης, Αθήνα 1986, σ. 34.

“ειρηνική συνύπαρξη” και να καταλάβουν με “ειρηνικά και κοινοβουλευτικά μέσα” την εξουσία». Η θέση του άρθρου είναι τελικά, ότι φαινόμενα όπως τα παραπάνω είναι αναμενόμενα δεδομένης της ανομοιογένειας της εθνολογικής σύνθεσης της ΕΣΣΔ και της συνύπαρξης διαφορετικών εθνικών στόχων εντός του σοσιαλιστικού στρατοπέδου¹³⁴.

Ερχόμενοι από τη διεθνή, στην ελληνική συζήτηση περί έθνους, θα σταθούμε αρχικά στην περίπτωση της εθνικοφροσύνης, οι χρήσεις της οποίας, δεκαπέντε περίπου χρόνια από το τέλος του Εμφυλίου, παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Οφείλει να επισημάνει κανείς ότι η «εθνικοφροσύνη» δεν εμφανίζεται συχνά στις σελίδες των *Εποχών*, οι οποίες αντί της διαίρεσης εθνικοφροσύνη-μη εθνικοφροσύνη¹³⁵ χρησιμοποιούν περισσότερο εκείνη που είχε εμφανιστεί τα τελευταία χρόνια, πιο έντονα μετά τις εκλογές του 1961, τη διαίρεση δηλαδή δεξιά-αντιδεξιά¹³⁶. Τα μόνα ίσως δείγματα επιβίωσης της εθνικοφροσύνης ως διαιρετικής τομής για τα ελληνικά πράγματα εμφανίζονται στο πέμπτο και το έκτο τεύχος των *Εποχών*, όπου το περιοδικό προβάλλει την εθνικοφροσύνη ως προϋπόθεση νομιμότητας για ένα κόμμα:

«Νοείται το να διώκεται αστυνομικά ένα κόμμα του οποίου αμφισβητείται η εθνικοφροσύνη ή μήπως θα έπρεπε να έχει τεθεί ευθύς αμέσως εκτός νόμου και να έχει διαλυθεί, αν υπήρχαν τα ηθικά ερείσματα γι' αυτό;»¹³⁷.

Βάσει αυτού, οι *Εποχές* φαίνεται να θεωρούν ότι θα έπρεπε στην Ελλάδα να έχουν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις εκείνες που θα εξοβελίζαν κάθε μη εθνικόφρον στοιχείο από την πολιτική σκηνή, χωρίς να χρειάζεται η επιλήψιμη πρακτική των αστυνομικών διώξεων. Στο άρθρο αυτό η

¹³⁴ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963, (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Αποκρυπτογράφηση μιας παρέκκλισης», ό.π.).

¹³⁵ Η συγκεκριμένη διαίρεση, αναφέρει ο Γεράσιμος Μοσχονάς, είχε ως βασικό άξονα το ιδεολόγημα του έθνους, το οποίο τροφοδοτούσε μια αντιπαράθεση πολιτικού καθαρά περιεχομένου, χωρίς κοινωνική διάσταση. Βλ. Γεράσιμος Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση(1974-1990). Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του “αντιδεξιού υποσυστήματος”», ό.π., σ. 164-166.

¹³⁶ Τα χαρακτηριστικά της νέας αυτής διαίρεσης δεν προσιδιάζουν στη μορφή που παίρνει η διάκριση αριστερά-δεξιά σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Αυτό αποδίδεται στην ιδιαιτερότητα του ελληνικού πολιτικού σκηνικού, όπου επενεργούν παράγοντες όπως «η ηγεμόνευση του αντιδεξιού “στρατοπέδου” από το αστικό κέντρο», «η κυριαρχία ενός ιδεολογικού και αξιακού πλαισίου με έντονα τα σημάδια της τομής του εμφυλίου» και «η εστίαση του πολιτικού ανταγωνισμού στη μορφή πολιτικής κυριαρχίας». Βλ. Γεράσιμος Μοσχονάς, ό.π., σ. 169. Για αναφορές στην τομή δεξιά-αντιδεξιά βλ. ακόμη Γιάννης Γιανουλόπουλος *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία(1945-1963)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992, σ. 376. Επίσης στο Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σελ. 203.

¹³⁷ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963, («Ερωτήματα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 43-44).

εθνικοφροσύνη παρουσιάζεται ως θεμέλιο της πολιτικής ζωής κατά τη συγκεκριμένη περίοδο¹³⁸. Το άλλο άρθρο που διέπεται από αντίστοιχο πνεύμα, είναι εκείνο που προτείνει τη χάραξη εθνικής γραμμής για τη χώρα, πάνω στην οποία θα πρέπει να συμφωνήσουν όλα τα «εθνικόφρονα κόμματα». Δε γίνεται λόγος για τη γνώμη των «μη εθνικοφρόνων» κομμάτων, μια και στα τελευταία δεν αναγνωρίζεται, όπως φαίνεται, ούτε το δικαίωμα ύπαρξης¹³⁹. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, ωστόσο, η εθνικοφροσύνη χρησιμοποιείται συνήθως εναλλακτικά ως προς τον εθνικισμό ή τον πατριωτισμό (όπως είδαμε να συμβαίνει και στο κείμενο του Θεοτοκά), χωρίς να επιδεικνύεται προσήλωση στην κυρίαρχη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, έτσι όπως διαμορφώθηκε κατά τον Εμφύλιο¹⁴⁰.

Υπάρχουν κάποια σημεία στις *Εποχές* που γίνεται αναφορά σε θεωρητικό επίπεδο στον ελληνικό εθνικισμό ή πατριωτισμό και κάποια άλλα όπου οι έννοιες αυτές αποκτούν πρακτικό χαρακτήρα αναδυόμενες από τον ίδιο το λόγο των γραφόντων. Αναμφίβολα είναι συχνά δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τα όρια ανάμεσα στο πατριωτικό, το εθνικιστικό¹⁴¹ ή το εθνικόφρον. Η στάση των *Εποχών* απέναντι στον εθνικισμό, πάντως, είναι κατά βάση αρνητική, πράγμα που συνάγουμε όχι μόνο εκ του γεγονότος ότι αυτός καταγγέλλεται συχνά μέσα από άρθρα, αλλά και για το λόγο ότι ο ενστερνισμός του εθνικισμού δε θα ταίριαζε με το μετριοπαθές προφίλ του περιοδικού. Ωστόσο, δε μπορεί να παραβλέψει κανείς την παρουσία άρθρων, τα οποία, ίσως είναι υπερβολή να χαρακτηριστούν εθνικιστικά, όμως ο αναγνώστης αναγνωρίζει σε αυτά εθνικιστικές αποχρώσεις. Σημαντικό είναι το ότι τέτοια κείμενα εξισορροπούνται από άλλα, αντίθετου περιεχομένου, ώστε και πάλι ν' αναπτύσσονται οι σχετικές ιδέες στη βάση του διαλόγου.

¹³⁸ Ο Αλιβιζάτος αναφέρεται στη συνέχιση της απαξίωσης των «μη εθνικοφρόνων» στοιχείων, λόγω των πολιτικών τους φρονημάτων, ως τη δικτατορία του 1967. Βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983 και ειδικότερα σελ. 580-581.

¹³⁹ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963, («Η εθνική γραμμή», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 54).

¹⁴⁰ Όπως επισημαίνει ο Ελεφάντης, κατά την περίοδο αυτή «η εθνικοφροσύνη βέβαια, εξακολουθεί να είναι πάντα η επίσημη κρατική ιδεολογία του κράτους των νικητών. Δοκιμάζει, ωστόσο, ολοένα και περισσότερες δυσκολίες να κυριαρχήσει, να δαμάσει με το νόμο του χωροφύλακα την κοινωνική απείθεια και τις νέες ζητήσεις». Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «1951-1967: Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς», Στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 31-42 και ειδικότερα 37.

¹⁴¹ Ο Giddens προτείνει τη διάκριση που στηρίζεται στη θέαση του πατριωτισμού ως μιας τάσης που «προέρχεται από την προσήλωση στο παρελθόν μιας χώρας», σε αντίθεση με τον εθνικισμό που «πηγάει από την ελπίδα για το μέλλον της». Βλ. Anthony Giddens, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, ό.π., σ. 57.

Ανάμεσα στα κείμενα που προειδοποιούν για τους κινδύνους που ελλοχεύουν για το ελληνικό έθνος, υπάρχει κάποιος που εστιάζει την προσοχή του αναγνώστη στο «ξένο μίasma» που μας απειλεί, στα δεινά που μπορεί να προκαλέσει η «εισβολή του “ξένου χρόνου” στην εθνική και ατομική μας ιστορία»¹⁴². Προτείνεται λοιπόν να προστατεύσουμε τον ελληνισμό από τέτοια φαινόμενα. Έναν ελληνισμό που ακόμη και ξένες επιφανείς προσωπικότητες, όπως ο Matthew Arnold, επικαλούνται ως στοιχείο ικανό «να μετριάσει το στενοκέφαλο ζήλο ή τη σχολαστικότητα της μεσαίας τάξης», έναν ελληνισμό που έχει ως κυρίαρχη ιδέα «να ιδεί τα πράγματα όπως είναι στ’ αλήθεια».¹⁴³

Η ιδέα της ελληνικότητας προβάλλει πολύ συχνά, ιδίως όταν γίνεται λόγος για τέχνη¹⁴⁴. Ωστόσο, το γεγονός ότι, παράλληλα με αυτήν, οι Εποχές εκτιμούν στις περισσότερες περιπτώσεις ως θετική και την επαφή με το ξένο στοιχείο, θα μπορούσε να κάνει κάποιον να διαχωρίσει την ελληνικότητα που υποστηρίζουν οι Εποχές από τον ελληνοκεντρισμό, στον οποίο τείνει να προσδίδεται ένας περισσότερο αδιάλλακτος χαρακτήρας¹⁴⁵.

¹⁴² *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963, (Παντελής Πρεβελάκης, «Ιδέες και χαρακτήρες στην “κεφαλή της Μέδουσας”», σ. 17-20).

¹⁴³ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964, [Γ.Δ. Κλιγγόπουλος (εισήγηση), «MATTHEW ARNOLD», στήλη: Η ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΚΕΨΗ, σ. 86-95].

¹⁴⁴ Στα μεταπολεμικά έντυπα, επιβεβαιώνει ο Ευρυπίδης Γαραντούδης, υπάρχει η «αναζήτηση της ελληνικότητας μέσω της λογοτεχνίας και των τεχνών, ως στοιχείου ταυτότητας και προόδου της ελληνικής λογοτεχνίας». Βλ. Ευρυπίδης Γαραντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά: λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία», ό.π., σ. 323.

¹⁴⁵ Ο Χ. Α. Καράογλου χαρακτηρίζει «ελληνοκεντρικές» τις αντιλήψεις εκείνες που «θεωρούν ασύμβατες, αντίπαλες ή εχθρικές μεταξύ τους τις δύο έννοιες σε καθένα από τα παρακάτω διπολικά σχήματα: εθνισμός-διεθνισμός ή κοσμοπολιτισμός, ελληνικό-ξένο, παραδοσιακό-νεωτερικό, δυτικό-ανατολικό κ.τ.λ. Αντιθέτως, δε θεωρεί ελληνοκεντρικές αντιλήψεις που «ενώ εκτιμούν και προβάλλουν ως υψηλή αξία την παράδοση, το ελληνικό κ.λ.π., υποστηρίζουν συγχρόνως τη συνύπαρξη, την επαφή και τη σύνθεσή τους με το ξένο». (Βλ. Χ. Α. Καράογλου, «Βιβλιογραφώντας τα περιοδικά του μεσοπολέμου», *Ο Περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 26&27 Μαρτίου 1999, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 217-231 και ειδικότερα 222). Ωστόσο, υπάρχει και η άποψη ότι η «ελληνικότητα» της ελληνικής μεταπολεμικής τέχνης εμπεριέχει τον «ελληνοκεντρισμό» στο βαθμό που προσπαθεί να επενδύσει τη σύγχρονη ευρωπαϊκή τέχνη με ελληνικά στοιχεία που ανάγονται από την αρχαιότητα ως τις σύγχρονες ημέρες. (Βλ. Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Ιδεολογία και τεχνοκριτική τα χρόνια 1949-1967: ελληνοκεντρισμός, σοσιαλιστικός ρεαλισμός, μοντερνισμός», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 363-400 και ειδικότερα 368-369).

Στα πλαίσια σχολιασμού του έργου του Σεφέρη¹⁴⁶ η ελληνικότητα είναι η παράμετρος που εξαιρείται προσδιοριζόμενη ως «ιστορικότητα, δηλαδή αναγκαιότητα του έργου του»¹⁴⁷. Σε άλλο σημείο παρουσιάζονται μερικά από τα στοιχεία της ελληνικότητας γενικότερα: ομορφιά, αποθέωση σώματος, ήθος, μέτρο, κατάφαση ζωής¹⁴⁸. Σ' αυτά έρχονται να προστεθούν «η κινήσεις, το μοναδικόν και το ανεπανάληπτον», καθώς και η έλλειψη δογματικότητας¹⁴⁹. Κατά τον Μουλλά¹⁵⁰, η συζήτηση αυτή περι

¹⁴⁶ Το όνομα του Σεφέρη, αναγράφεται πρώτο στη λίστα των συμβούλων του περιοδικού, καθώς οι υπόλοιποι συντελεστές φαίνεται να το θεωρούν ως ένα από τα «θέλγητρα» του περιοδικού. Όταν θα αποχωρήσει από το περιοδικό για ν' αφοσιωθεί στο έργο του (Μάρτιος 1966), οι συντάκτες θα συνεχίσουν να μιλούν με επαινετικά λόγια. Λίγα βιογραφικά στοιχεία για το Γιώργο Σεφέρη (1900-1971): από του σημαντικότερους Έλληνες ποιητές του 20^{ου} αιώνα, ανήκει στη γενιά του '30. «Από τους πρωτεργάτες της νεωτερικής στροφής στην ελληνική ποίηση. Δέχθηκε την επίδραση του ευρωπαϊκού μοντερνισμού, αφομοιώνοντας ποιητικούς πειραματισμούς και αισθητικές καινοτομίες... Ο μοντερνισμός του Σεφέρη, παρατηρεί ο Γιώργος Θεοτοκάς υπήρξε "ένας μοντερνισμός τολμηρός, αλλά που κρατούσε το νήμα της παράδοσης, με αίσθημα ευθύνης και με σεβασμό για τη γλώσσα"». Ασχολήθηκε εκτός από την ποίηση, με το κριτικό δοκίμιο και τη λογοτεχνική μετάφραση. Το έργο του μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες. Είναι ο πρώτος Έλληνας λογοτέχνης που τιμήθηκε με το βραβείο νομπέλ το 1963. Επίτιμος διδάκτορας του πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, του Καίμπριτζ και της Οξφόρδης (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 53^{ος}, Πάπυρος 1992, σ. 386-390). Ενδιαφέρουσες και οι παρατηρήσεις του Κ. Θ. Δημαρά για τον Σεφέρη: «...μέσα από τη λαϊκή παράδοση ποιητής ξαναβρήκε το δρόμο προς την αρχαιότητα και έδωσε οργανικά τα περασμένα με τα καινούρια. Το αρχαίο δεν αποτελεί πια αντικείμενο, αλλά είναι βίωμα· διαμορφώνεται η ιστορική συνείδηση του Σεφέρη και η τραγική συνείδηση της μοίρας του ελληνισμού... Μέσα στην τραγική μοίρα του ελληνισμού, μέσα στην τραγική μοίρα της γενιάς του, ο Σεφέρης συλλαμβάνει την καθολική αγωνία των καιρών μας... Τα κύρια θέματα των απασχολήσεων του είναι το πρόβλημα της τέχνης και το πρόβλημα του ελληνισμού... Ίσως η θέση του Σεφέρη να εκφράζει υπεύθυνα την θέση της γενιάς του· ωστόσο, η συζήτηση η ίδια φανέρωσε τον δρόμο που έπαιρνε ο νέος πνευματικός πολιτισμός· η Ελλάδα, έννοια απόλυτη, όχι στατική, χαρακτηρίζεται από την αδιάκοπη ανανέωση μιας προαιώνιας παράδοσης» (Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, ό.π., σ. 483-485).

¹⁴⁷ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963, (Κ. Θ. Δημαράς, «Μια προβολή στα περασμένα», σ. 5-9).

¹⁴⁸ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964, (Απόστολος Σαχίνης, «Η Πεζογραφία ενός ποιητή», στήλη: Η ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ, σ. 69-71).

¹⁴⁹ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964, (Λίζα Πετρίδη, «Η συνάντηση των Αθηνών», στήλη: Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ, σ. 61-65).

¹⁵⁰ Ο Παναγιώτης Μουλλάς είναι ένα ακόμη όνομα που συναντάμε συχνά στις σελίδες των *Εποχών*. Γεννήθηκε το 1935. Καθηγητής πανεπιστημίου, μελετητής της νέας ελληνικής φιλολογίας, κριτικός και μεταφραστής. Σπούδασε στη φιλοσοφική σχολή του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και έκανε μαθήματα γαλλικής λογοτεχνίας και ιστορίας στο Παρίσι. Το 1961-1966 ήταν συνεργάτης στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και το 1970-1977 λέκτορας στο πανεπιστήμιο της Nanterre. Το 1976 αναγορεύθηκε διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο Παρισιού. Ασχολήθηκε με την αρχειακή έρευνα, τη βιβλιογραφία, την ταξινόμηση και τη μελέτη αρχειακού υλικού. Επίσης, με κριτικές και γραμματολογικές μελέτες και μεταφράσεις (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 43^{ος}, Πάπυρος 1990, σ. 43). Ο Δ. Ι. Ιακώβ συμπληρώνει για τον Μουλλά: «Το επιστημονικό και κριτικό έργο του

ελληνικότητας στην τέχνη συχνά στηρίζεται σε λαθεμένα κριτήρια. Ο ίδιος επικαλείται τη φράση Σολωμού ότι «το έθνος πρέπει να μάθη να θεωρηθῇ εθνικόν ὅτι εἶναι ἀληθές». Βάσει αυτού, αναφέρει ο Μουλλάς το εξής παράδειγμα:

«...δεν βλέπω γιατί ο Σεφέρης, ένας ποιητής που μαθήτεψε σε ξένα εργαστήρια, μπορεί να είναι λιγότερο Έλληνας από τον Βιτσέντσο Κορνάρο λ.χ., έναν ποιητή που διασκεύασε ξένο πρότυπο, και μάλιστα σε μια εποχή που κανείς δε θα μπορούσε ν' αμφισβητήσει στα σοβαρά την "ελληνικότητα" του Κορνάρου»¹⁵¹.

Με αφορμή και πάλι την τέχνη και συγκεκριμένα την κριτική βιβλίου, ο γνωστός για τις φιλολογικές του μελέτες Απ. Σαχίνης, αναφέρει, επιδεικνύοντας προσήλωση στην έννοια του έθνους, το πόσο θετικό είναι να εκφράζεται «το πατριωτικό συναίσθημα, το εθνικό ρίγος, ένα είδος υπερηφάνειας για τον ελληνισμό και την υπεροχή του...». Δε θα παραλείψει όμως, προσπαθώντας να μην παρεκκλίνει από τη γραμμή του περιοδικού, να μετριάσει την παραπάνω έκφραση, τονίζοντας ότι η έκφραση τέτοιων συναισθημάτων έχει αξία στο βαθμό που γίνεται «αρρητόρευτα και χωρίς μεγαλορρημοσύνη»¹⁵².

Συνάμα με τα κείμενα που εκφράζουν έναν έντονο ή ένα συγκρατημένο πατριωτισμό (τα τελευταία είναι και τα περισσότερα σε αριθμό) υπάρχουν και τα άρθρα που επιτίθενται ευθέως στον εθνικισμό των ελλήνων. Από τα χαρακτηριστικότερα είναι το κείμενο του Ρόδη Ρούφου, που έχει ως κεντρικό άξονα μια συμβολική μορφή, τον «ωραίο» και «νέο» Αλάριχο, ο οποίος έχει λειτουργήσει ως «σειρήνα» σε όλες τις φάσεις της ελληνικής ιστορίας, παρασύροντας τον ελληνισμό σε καταστροφικές για την εξέλιξη της χώρας εθνικιστικές αντιλήψεις και συμπεριφορές¹⁵³. Κάποιες απ' αυτές οδήγησαν τους κλασικούς Έλληνες να πιστέψουν ότι «"βάρβαρο" είναι κάθε τι ξένο προς αυτούς» και

Μουλλά διακρίνεται τόσο για τον επιβλητικό όγκο του όσο και για την εξαιρετική ποιότητά του...Αρκετές από τις εργασίες του είναι αφιερωμένες στην κριτική σύγχρονων πεζογράφων και αποκαλύπτουν τόσο την ευαισθησία όσο και την αξιολογική του ικανότητα. Υποδειγματική ακρίβεια διακρίνει τις αρχειακές του έρευνες». Τα έργα Α. Παπαδιαμάντης αυτοβιογραφούμενος(1974) και Γ.Μ. Βιζυηνός, Νεοελληνικά διηγήματα(1980) θεωρούνται σημαντικά «όχι μόνο γιατί δείχνουν την εξοικείωση του με τα προβλήματα της νεοελληνικής διηγηματογραφίας, κριτικής και ιστορίας, αλλά και γιατί αξιοποιούν δημιουργικά...τα πορίσματα της σύγχρονης αφηγηματολογικής έρευνας...»(Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο βιογραφικό Λεξικό, τόμος 6^{ος}, Εκδοτική Αθηνών 1987, σ. 266-267).

¹⁵¹ *Εποχές*, τ. 8, Φεβρουάριος 1964, (Παν. Μουλλάς, «Σημειώσεις πάνω στον Σεφέρη», σ. 10-14).

¹⁵² *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964, (Απ. Σαχίνης, «Η εξέλιξη του Κοσμά Πολίτη», σ. 52-57).

¹⁵³ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963, (Ρόδης Ρούφος, «Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχου», σ. 17-22).

διαμόρφωσαν «ιδεολόγους σωβινιστές σαν τον Ευρυπίδη», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ρούφος. Παρά το μεγάλο χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει, η τάση αυτή επιβιώνει, όταν για παράδειγμα κάποιος «γράφει άρθρα κατά των βαρβάρων, υμνεί τον “ελληνοχριστιανικό πολιτισμό”¹⁵⁴» ή όταν ο νεοέλληνας αποκαλεί με υβριστικό ύφος το συμπατριώτη του «Βούλγαρο», παραδείγματα ενός πάντα ακμαίου ελληνικού εθνικισμού. Ο Αλάριχος, που έχει τη δυνατότητα να επανεμφανίζεται αλλάζοντας μορφές, «καμιά φορά πιστεύω, μ’ απελπισία, πως έχει την Ελλάδα γι’ αγαπημένο τόπο κατοικίας», αναφέρει ο Ρούφος αρχικά, για να συμπεράνει όμως στη συνέχεια ότι εθνικιστικές και γενικότερα επιβλαβείς για τα έθνη τάσεις χαρακτηρίζουν και άλλους λαούς: «όχι, ο Αλάριχος δε ζει μονάχα στην Ελλάδα».

Λαμβάνοντας αφορμή από την τελευταία πρόταση, επανερχόμαστε πάλι στα εκτός Ελλάδας πράγματα κι εντοπίζουμε μία ακόμη χρήση της «εθνικοφροσύνης». Πρόκειται για την κριτική ενός διηγήματος που εκτυλίσσεται εντός ενός αληθινού ιστορικού πλαισίου και μεταξύ άλλων θίγει το θέμα της δολοφονίας του Walter Rathenau, ενός από τους στυλοβάτες της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης ο οποίος δολοφονήθηκε από «φανατικό αντισημίτη εθνικόφρονα» το 1924 στο Βερολίνο¹⁵⁵. Παράλληλα με αυτό, στα πλαίσια της αναφοράς στο ίδιο βιβλίο, ασκείται κριτική στην αυστριακή κοινωνία, όπου υπήρχε ένα «ξώπετσο πατριωτικό είδωλο», προσωποποιημένο από το μονάρχη, ενώ συγχρόνως θίγονται οι επιπτώσεις των «λανθανόντων εθνικισμών» Τσέχων, Κροατοσέρβων, Ιταλών, Ρουμάνων και Τρανσυλβανών.

Επαναλαμβανόμενη είναι η μνεία στον έντονο εθνικισμό όλης της Ευρώπης κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, επίκεντρο του οποίου θεωρείται

¹⁵⁴ Οι διαφωνίες πάνω στη σκοπιμότητα της σύνδεσης του ελληνικού με το χριστιανικό στοιχείο που θίγει εδώ ο Ρούφος, δεν αποτελούν καινούργιο φαινόμενο. Ενδεικτική είναι η συζήτηση στα πλαίσια της β’ Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών του 1906, όπου ο Βενιζέλος εναντιώνεται στην ταύτιση των δύο στοιχείων, θεωρώντας την άκρως αντιφιλελεύθερη (χαρακτηριστικά αποσπάσματα στο Μανώλης Βασιλάκης, *Η Μάστιγα του Θεού*, εκδ. Γνώσεις, Αθήνα 2006, πρόλογος). Κατά την μετεμφυλιακή περίοδο η συζήτηση αυτή αποκτά ιδιαίτερες σημαντικές διαστάσεις, κατά κύριο λόγο πολιτικές, αφού η προστασία του «ελληνοχριστιανικού» στοιχείου, επιτρέπει, βάσει των δύο συστατικών του σχήματος, καταπολέμηση των «άθεων» και των «ανθελλήνων», χαρακτηριστικά που οι εθνικόφρονες απέδιδαν στους κομμουνιστές. (Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος, 1949-1967, Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Εκδ. Λιβάνη, «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1998, σ. 160-161).

¹⁵⁵ *Εποχές*, τ. 13, Μάιος 1964, (Παύλος Φλώρος, «ΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ, Ρόμπερτ Μουζίλ: “Ο άντρας δίχως ιδιότητες”», σ. 58-60).

η Γαλλία στη Δύση και η Ρουμανία στην Ανατολή¹⁵⁶. Κάποια από τα παραδείγματα αντιπαράθεσων που υποδαυλίζουν την έξαρση των εθνικισμών είναι η αντιπαράθεση Βουλγαρίας-Γιουγκοσλαβίας για το «Μακεδονικό», το θέμα της αλβανικής μειονότητας στο γιουγκοσλαβικό Κοσσυφοπέδιο, η αναφομοίωτη ουγγρική μειονότητα στη Ρουμανική Τρανσυλβανία κ.ο.κ.¹⁵⁷

Ο εθνικισμός των βαλκανικών χωρών, που απασχολεί τις *Εποχές* κατ' εξακολούθηση, παρουσιάζεται ιδιαίτερα οξύς («επιθετικός εθνικισμός» που «δηλητηριάζει» τους βαλκανικούς λαούς και είναι αμφίβολο αν έχει ξεπεραστεί). Θετική επιρροή, κατά τις *Εποχές*, θα είχε η αναγνώριση από μέρους των λαών αυτών ότι «οι ρίζες του πολιτισμού τους είναι ελληνικές» και η «αποκατάσταση του συνδέσμου με τον ελληνισμό»¹⁵⁸.

Θα προχωρήσουμε τώρα σε ένα κείμενο με περισσότερο θεωρητικό χαρακτήρα που, όπως και τα περισσότερα από τα κείμενα αυτού του τύπου, τηρεί αρνητική στάση απέναντι σε φαινόμενα υπέρμετρης εθνικής υπερηφάνειας, όπως κι αν ονομαστούν αυτά. Ο Π. Παπαδάτος¹⁵⁹ ανάγει τέτοια φαινόμενα σε ριζωμένες αντιλήψεις, με ψυχολογικό και συναισθηματικό υπόβαθρο, που επηρεάζουν την οπτική των λαών επί της ευρωπαϊκής ιστορίας, γεννώντας την «ιδέα της κυριαρχίας του κράτους» και «συναισθήματα εθνικής αποκλειστικότητας και υπεροψίας που εδημιούργησε ο πατριωτισμός στις ακραίες του εκδηλώσεις...»¹⁶⁰. Απότοκο αυτών θεωρούνται οι αντιθέσεις ανάμεσα στους λαούς και οι αιματηροί πόλεμοι.

Μία ακόμη ενδιαφέρουσα παρατήρηση θεωρητικού χαρακτήρα που αφορά στον εθνικισμό και συγκεκριμένα στη σχέση του με τον κομμουνισμό προέρχεται από το Χρήστο Μπουσμπουρέλη, συντάκτη της στήλης «Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής», το οποίο θα μας απασχολήσει πολύ περισσότερο παρακάτω. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι:

¹⁵⁶ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966, (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Οι ανταρσίες επακόλουθο της προσέγγισης», στήλη: ΔΕΛΤΙΟΝ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 567).

¹⁵⁷ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966, (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη και η προσέγγιση των δύο κόσμων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟΝ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 74).

¹⁵⁸ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964, («Οι πνευματικές σχέσεις με τους γείτονες», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 70).

¹⁵⁹ Ο Ο Π. Παπαδάτος είναι το πρόσωπο που αναλαμβάνει για τις *Εποχές* τις περισσότερες ίσως από τις νομικού χαρακτήρα αναλύσεις. Τα βιογραφικά στοιχεία που οι ίδιες οι *Εποχές* αναφέρουν για τον Π. Παπαδάτο είναι ότι γεννήθηκε το 1924, σπούδασε στα Πανεπιστήμια Αθηνών, Γενεύης και Παρισιών, υπήρξε υφηγητής του Ποινικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1962, ενώ διατέλεσε και επίσημος εκπρόσωπος της Ελλάδας σε διάφορες επιτροπές του Συμβουλίου της Ευρώπης. Βλ. *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965 («Οι συννεργάτες του τεύχους», σ. 75).

¹⁶⁰ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965, (Π. Α. Παπαδάτος, «Το πρόβλημα της πολιτικής αγωγής», σ. 41-51).

«ο εθνικισμός, ακόμη και όταν εμφανίζεται σοσιαλιστικός στο εσωτερικό και αδέσμευτος στο εξωτερικό, είναι πολύ ισχυρότερος εχθρός του κομμουνιστικού κόσμου από όσο θέλουν να ομολογήσουν οι δυτικές καγκελαρίες, σύμφωνα με τη γνώμη των πιο ανορθόδοξων από τους δυτικούς παρατηρητές»¹⁶¹.

Ο ίδιος ο Μπουσμπουρέλης δείχνει να συμφωνεί με κάτι τέτοιο και επικαλείται το παράδειγμα της Αλγερίας, την περίπτωση της οποίας θα μελετήσουμε εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο. Για την ώρα θα αρκεστούμε στην παρατήρηση του Μπουσμπουρέλη ότι ο εθνικισμός του εκεί συνταγματάρχη Μπουμεντιέν στρέφεται κατά του διεθνισμού και άλλων συνιστωσών της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Επομένως παρουσιάζεται εδώ η άποψη, ότι ο εθνικισμός, ακόμη κι όταν φορά σοσιαλιστικό περίβλημα, στην ουσία δε συμβιβάζεται ούτε μπορεί να εξυπηρετήσει τις κομμουνιστικές αρχές¹⁶².

Η διαμάχη του ιδεολογικά ακραίου με το μετριοπαθές

Μιλήσαμε προηγουμένως για τη συμβολική μορφή του Αλάρικου, ο οποίος προσωποποιούσε έναν ακραίο, οπισθοδρομικό πατριωτισμό. Στο υποκεφάλαιο αυτό, η συγκεκριμένη μορφή που επικαλείται ο Ρόδης Ρούφος, έρχεται ν' αποκτήσει νέες ιδιότητες ως σύμμαχος των «αρνητών της τάξης και του μέτρου», «των εχθρών της γνώσης», «των ισοπεδωτών των διαφορισμών», «των θεολόγων του *credo quia absurdum*», «των υμνητών του χάους και του παραλογισμού». Με άλλα λόγια, θα γίνει αναφορά σε ό,τι αποτελεί για τις Εποχές ιδεολογική ακρότητα, είτε αυτό ονομάζεται ακραίος συντηρητισμός, είτε σταλινισμός, είτε φασισμός, είτε οποιαδήποτε άλλη μορφή ολοκληρωτισμού. Η κεντρική ιδέα είναι ότι κάθε ακρότητα αποτελεί τροχοπέδη για την υγιή ανάπτυξη των κοινωνιών σε όλα τα επίπεδα και μόνο η παρουσία εξισορροπητικών

¹⁶¹ Εποχές, τ. 28, Αύγουστος 1965, (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Αλγερία: ένας νέος εθνικισμός», στήλη: ΔΕΛΤΙΟΝ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76)

¹⁶² Ένα από τα επιχειρήματα που μπορεί να στηρίξει τη θέση αυτή είναι ότι «ο εθνικισμός, με τις αντιθέσεις που γεννάει ανάμεσα στους λαούς, δημιουργεί τον κίνδυνο να διασπάσει την αλληλεγγύη, που κανονικά θα έπρεπε να ενώνει το προλεταριάτο πέρα από τα σύνορα». Δίπλα στην άποψη αυτή όμως υπάρχει και εκείνη που επικαλείται την ιστορία για να ενισχύσει την ιδέα ότι η υιοθέτηση του εθνικισμού είναι δυνατή από όλες τις ιδεολογικές και πολιτικές δυνάμεις, στο βαθμό που ο εθνικισμός «αντιπροσωπεύει μια βιωματική κατάσταση του συλλογικού ανθρώπου, που δεν προσδιορίζεται από πολιτικο-κοινωνικές αρχές». Βλ. Ιωάννης Δημάκης, Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός και εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη, ό.π., σ. 167&266.

δυνάμεων μπορεί να καταστείλει την καταστρεπτική δράση των ακραίων στοιχείων. Η ιστορία επιβεβαιώνει κάτι τέτοιο, αφού σύμφωνα με τις *Εποχές*, κανένας μεγάλος πολιτισμός δε στηρίχτηκε στο δογματισμό. Όλα αυτά αναδεικνύουν ως ιδανικό την «αριστοτέλεια μεσότητα», την οποία ο Ρούφος θεωρεί, το μόνο ίσως, όπλο απέναντι στον Αλάριχο και η οποία εμπερικλείει τον ορθό λόγο, την κριτική και νηφάλια σκέψη, τον ανθρωπισμό και την αίσθηση της ισορροπίας¹⁶³.

Αν θέλαμε να χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα της Σοβ. Ένωσης, δημοφιλής είναι η άποψη ότι το κεντρικό της πρόβλημα είναι «το πνεύμα του σταλινισμού-διαβρωτικό, χειροπιαστό, αποπνυκτικό»¹⁶⁴, το οποίο παρουσιάζεται να καταλύει με την απολυτότητά του την ελευθερία δράσης των δημιουργικών δυνάμεων του σοβιετικού έθνους. Τις διάφορες «επιβιώσεις» του σταλινισμού που ανακόπτουν την κοινωνική πρόοδο στην ΕΣΣΔ, διαπιστώνουν συχνά και οι ίδιοι οι σοβιετικοί. Οι *Εποχές* παραθέτουν κάποια δείγματα σοβιετικού λόγου, που χαρακτηρίζονται από ικανοποίηση όσον αφορά στην προσπάθεια που συντελείται για απαλλαγή του έθνους από τις αρνητικές εκδηλώσεις της προσωπολατρίας απέναντι στο Στάλιν¹⁶⁵, αλλά ταυτόχρονα και από ανησυχία για την επιβίωση του σταλινισμού υπό τη μορφή του αντισημιτισμού¹⁶⁶. Μένοντας στο πρώτο στοιχείο, αυτό της προσωπολατρίας, που η Σοβιετική Ένωση παρουσιάστηκε εδώ να το καταπολεμεί, παρατηρούμε ότι οι *Εποχές* αναγνωρίζουν γενικότερα το φαινόμενο αυτό ως ακραίο και επικίνδυνο, είτε έχει ως σημείο αναφοράς το Στάλιν, είτε οποιοδήποτε πρόσωπο σε κάποιο άλλο σημείο του κόσμου. Ενδεικτική είναι η άποψη ότι, στις περιπτώσεις που μοναδική μέθοδος λαϊκής συμμετοχής σ' ένα κόμμα καθίσταται η λατρεία προς το πρόσωπο του αρχηγού, δημιουργείται μία κατάσταση που μπορεί να σταματήσει «μονάχα με επαναστατική δράση»¹⁶⁷.

Ένα άλλο παράδειγμα από το διεθνή χώρο, το οποίο είναι χαρακτηριστικό των συνθηκών κοινωνικής αθλιότητας που δημιουργούν

¹⁶³ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963, (Ρόδης Ρούφος, «Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχου», σ. 17-22).

¹⁶⁴ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963, (Patricia Blake, «Οι νέοι συγγραφείς της Ρωσίας», σ. 23-31).

¹⁶⁵ Για το συγκεκριμένο θέμα ο Gaddis επισημαίνει ότι «η επιρροή του Στάλιν δεν εξαφανίστηκε τόσο γρήγορα, όσο των περισσότερων δικτατόρων μετά το θάνατό τους. Έχτισε ένα σύστημα αρκετά ανθεκτικό για να επιβιώσει, όχι μόνο μετά το θάνατο του ιδίου, αλλά και μετά τις σπασμωδικές και αποκαρδιωμένες προσπάθειες των διαδόχων του για αποσταλινοποίηση». Βλ. John Lewis Gaddis, *We owe know, Rethinking Cold War History*, Oxford University Press 1997, p. 293.

¹⁶⁶ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964, [«Επιβιώσεις και καταγγελίες του σταλινισμού»(αποσπάσματα από ομιλίες Γιεφτουςένκο και Ρομ από τον τελευταίο Σοσιαλιστικό Κήρυκα), σ. 58-60].

¹⁶⁷ *Εποχές*, τ. 36, Απρίλιος 1966, (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Στρατοκρατία και ιδεολογίες στη Μαύρη Αφρική», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 365-366).

τα διαφόρων τύπων ολοκληρωτικά καθεστώτα, είναι αυτό της Ισπανίας. Συνδικάτα και τύπος ελεγχόμενα από τα κράτος, απαγόρευση του «συνέρχεσθαι» και του «συνεταιρίζεσθαι», απαγόρευση απεργιών, απολύσεις, υποχρεωτική διαιτησία, γενικώς ένα κλίμα «αμετακίνητου σκοταδισμού», μέσα στο οποίο εξανεμίζεται κάθε κοινωνική ελευθερία και δικαίωμα. Το αδιέξοδο στο οποίο οδηγούν αυτές οι συνθήκες, αναγκάζει κάποιους να προβάλλουν τη βία ως μονόδρομο, υπό την έννοια ότι «η βία ανατρέπεται με βία», καθώς συνέβη με δικτατορικά καθεστώτα της Λατινικής Αμερικής και της Ασίας¹⁶⁸.

Η τραγικότητα της δολοφονίας του Λαμπράκη, ή σε διεθνές επίπεδο, του Κέννεντυ, είναι κάποια πρακτικά δείγματα των ενεργειών στις οποίες μπορεί να οδηγήσει ο φανατισμός. Συγκεκριμένα για τον θάνατο του Κέννεντυ σημειώνουν οι *Εποχές*:

«...δεν θα αποτελέσει μόνο σύμβολο μαρτυρίου. Θα δημιουργήσει τη βαθιά συνείδηση ότι ο κάθε μορφής φανατισμός, είτε πολιτικός, είτε φυλετικός είτε ακόμη και ιδεολογικός, αποτελεί μέγιστο κίνδυνο για την ανθρωπότητα»¹⁶⁹.

Τασσόμενες, όπως φαίνεται, σταθερά κατά της βίαιης εκδήλωσης των ιδεολογικών πεποιθήσεων των ατόμων, οι *Εποχές* καταδικάζουν ταραχές που προκάλεσαν κάποιοι «οργισμένοι νέοι» έξω από τη Βουλή στις αρχές Ιουλίου του 1964, οι οποίες παραλληλίζονται με ανάλογες ενέργειες της νεολαίας του Μουσολίνι και του Χίτλερ. Οι νέοι αυτοί χαρακτηρίζονται «αντικοινωνικοί», «απροσάρμοστοι», με δράση που στρέφεται κατά των ελεύθερων δημοκρατικών θεσμών και με πεποιθήσεις που αποτελούν ένα μείγμα από «εθνικισμό των άκρων», «πρωτόγονο αντικομμουνισμό», «φιλοσοφικό μηδενισμό», «ψευτοεπαναστατικότητα», «άρνηση των καθιερωμένων» και «ωμή βία». Τα γεγονότα αυτά, όπως και η δολοφονία του Γ. Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη, αποδίδονται σε ένστικτα που πηγάζουν από «τα σκοτεινά βάθη της ελληνικής κοινωνίας» και «εκδηλώνονται μέσα από ανεύθυνες και ασυγκράτητες ορμές των πιο αρνητικών στοιχείων της νέα γενιάς»¹⁷⁰.

Διαφορετικού ύφους και θεωρητικού αυτή τη φορά περιεχομένου, αλλά σχετικό με το θέμα μας στο βαθμό που ξεκινάει από ιδεολογική βάση είναι άρθρο του Γ. Γιαννόπουλου που αφορά στον Κέϋνς, στο οποίο, μεταξύ άλλων, ορίζεται η ιδεολογία ως «σύνολο πεποιθήσεων που

¹⁶⁸ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965, (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Ισπανία: από την αθλιότητα στη φτώχεια», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

¹⁶⁹ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963, (σχόλιο στο τέλος σελίδας 78).

¹⁷⁰ *Εποχές*, τ. 16, Αύγουστος 1964, («Συμπτώματα αρρώστιας», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 60).

στηρίζουν ένα κοινωνικό σύστημα»¹⁷¹. Για τον διάσημο υποστηρικτή του οικονομικού παρεμβαισμού, ο Γιαννόπουλος αναφέρει ότι, όντας γνώστης των τεχνικών προβλημάτων της εποχής του, κατάφερε να οραματιστεί ένα αποτελεσματικό οικονομικό σύστημα «ελεύθερος από την τυραννία των –ισμών». Με άλλα λόγια, μεγάλο μέρος της επιτυχίας του ως προς αυτό, οφείλεται στην ικανότητα του να μην αγκιστρώνεται από ιδεολογίες. Η ίδια ιδέα εμφανίζεται και σε μεταγενέστερο τεύχος, σε άρθρο διαφορετικού θέματος που ωστόσο, για άλλη μια φορά, τάσσεται «κατά του ιριδισμού διαφόρων –ισμών», οι οποίοι εδώ συνδέονται με τον «εξεζητημένο ερμητισμό»¹⁷². Ο συγγραφέας φαίνεται να στρέφεται κυρίως κατά θεωρητικών και αναλυτών που δεν προτείνουν πρακτικές λύσεις στα φλέγοντα κοινωνικά θέματα, καταφεύγοντας σε ένα λόγο προσκολλημένο στα κάθε είδους ιδεολογήματα.

Η θέση των Εποχών απέναντι στην αριστερή ιδεολογία

Μολονότι ο βασικός χαρακτηρισμός που αποδώσαμε στο περιοδικό εξ αρχής ήταν αυτός του αντικομμουνιστικού, έχει ήδη καταστεί σαφές ότι αυτός ο ιδιαίτερος, φιλελεύθερος αντικομμουνισμός των *Εποχών*, δεν εμπεριέχει την οξύτητα του αντικομμουνισμού που εκφράζουν άλλες δυνάμεις της εποχής. Επεκτείνοντας αυτό το συλλογισμό, παρατηρούμε ότι στα άρθρα των *Εποχών* ο αντικομμουνισμός δεν παρασύρει σε συνολική απαξίωση της αριστερής ιδεολογίας, αντιθέτως υπάρχουν κάποιες πτυχές αυτής που επιδοκιμάζονται, ενώ, όπως έχει επισημανθεί, πολλά από τα άρθρα αποπνέουν έναν σοσιαλίζοντα ή και σοσιαλιστικό χαρακτήρα¹⁷³. Κι αυτό, όχι γιατί οι *Εποχές* ενστερνίζονται την αριστερή ιδεολογία, αλλά γιατί δεν εκδηλώνουν φοβία απέναντι σε αυτήν. Ο σύμβουλος του περιοδικού Κ. Σκαλιόρας αναφέρει εξάλλου ότι «αν υπήρχαν άλλοι πειρασμοί», οι οποίοι υπερέβαιναν τα όρια του κεντρισμού των *Εποχών*, «θα έπρεπε μάλλον ν' αναζητηθούν αριστερότερα»,

¹⁷¹ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964, (Γ. Ν. Γιαννόπουλος, «Η κεϋνσιανή οικονομική θεωρία μέσα στην προοπτική της ιστορίας», σ. 38-44).

¹⁷² *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964, (Κυρ. Κατσιμάνης, «Ο αγώνας για την αρετή», στήλη: Η ΗΘΙΚΗ ΚΡΙΣΗ-ΕΛΕΥΘΕΡΕΣ ΓΝΩΜΕΣ, σ. 43-46).

¹⁷³ Ο αντικομμουνιστικός λόγος του καθηγητή φιλολογίας και γνωστού αρθρογράφου Ζαν Φρανσουά Ρεβέλ θυμίζει τον αντικομμουνισμό των *Εποχών* ως προς τον τρόπο που αντιδιαστέλλει τον κομμουνισμό από το σοσιαλισμό, που μιλάει για τον κομμουνισμό ως κατεξοχήν μορφή ολοκληρωτισμού και τον τρόπο που αναφέρεται στην πλήρη ασυμβατότητα κομμουνισμού και φιλελευθερισμού. Βλ. Ζαν Φρανσουά Ρεβέλ, *Ο πειρασμός του ολοκληρωτισμού, Σταλινικός κομμουνισμός ή φιλελεύθερος σοσιαλισμός*;; εκδ. Ράππα, Αθήνα 1976, σ. 41-65.

παραπέμποντας στις συχνές δημοσιεύσεις κειμένων υπογεγραμμένων από ανθρώπους του αριστερού χώρου¹⁷⁴.

Θα μπορούσε, βέβαια, κανείς να υποθέσει ότι το όλο κλίμα της περιόδου ευνοεί μία στροφή προς το «διαλλακτικότερα» αντικομμουνιστικό. Ο αντικομμουνισμός αδυνατεί, για παράδειγμα, να αποτελέσει το πρωτεύον συνεκτικό στοιχείο της αστικής τάξης, η οποία, στην αναζήτησή της για πολιτικοideολογική θεμελίωση, αρχίζει να κατανοεί ως προτεραιότητα την «οικονομική ενσωμάτωση»¹⁷⁵. Ωστόσο, αναμφισβήτητα ο αντικομμουνισμός συνεχίζει να προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό την εποχή και εκφράζεται συχνότατα με έντονο τρόπο. Παρακολουθήσαμε, έτσι, τις *Εποχές* στο προηγούμενο κεφάλαιο να καταφέρονται κατά του «πρωτόγονου αντικομμουνισμού»¹⁷⁶. Όσο κι αν ο σημερινός αναγνώστης είναι σε θέση να αναγνωρίζει, τις άλλοτε υπολανθάνουσες κι άλλοτε πρόδηλες, αντικομμουνιστικές θέσεις του περιοδικού, ο Κ. Σκαλιόρας επισημαίνει ότι κατά την περίοδο έκδοσης των *Εποχών*, τόσο οι συντελεστές όσο και οι αναγνώστες του περιοδικού δεν το θα χαρακτήριζαν ως «αντικομμουνιστικό»¹⁷⁷, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι οι έννοιες και οι προσδιορισμοί αποκτούν συγκεκριμένα νοήματα σε κάθε περίοδο. Ο αντικομμουνισμός φαίνεται εδώ να ανήκει στις έννοιες, που όσο κι αν διατηρούν την ονομασία τους και εγείρουν αξίωση γενικότητας, εμπερικλείουν μηνύματα, που, όπως θα έλεγε και ο Kosellek, μπορούν να αποκαλυφθούν μόνο με τη μελέτη των εκάστοτε ιστορικών συνθηκών¹⁷⁸.

Υπό το σημερινό πρίσμα, ο κομμουνισμός παρουσιάζεται να είναι για τις *Εποχές* κάτι απευκαίριο, το οποίο, εντούτοις, δεν αποτελεί πια απειλή, παρά τις δαιμονολογίες κάποιων. «Ο κομμουνισμός στην Ευρώπη, έχει από καιρό εγκαταλείψει τη μέθοδο της βίας» θα αποφανθεί σε άρθρο του ο Χ. Μπουσμπουρέλης¹⁷⁹. Ο ίδιος θα συμπληρώσει σε αντίστοιχο άρθρο επόμενου τεύχους ότι «ο καίριος μύθος είναι της παγκόσμιας συνωμοσίας του κομμουνισμού»¹⁸⁰ (αυτό που ειρωνικά θα χαρακτηρίσει

¹⁷⁴ Προσωπική συνέντευξη στις 2/2/2006.

¹⁷⁵ Δημήτρης Χαράλαμπος, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 50-51.

¹⁷⁶ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966, (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη και η προσέγγιση των δύο κόσμων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟΝ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 74).

¹⁷⁷ Προσωπική συνέντευξη στις 2/2/2006.

¹⁷⁸ Reinhert Kosellek, *Futures Past, On the semantics of Historical Time*, μτφ. Keith Tribe, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, Αγγλία 1985, σ. 82-83.

¹⁷⁹ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965, (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Ισπανία: από την αθλιότητα στη φτώχεια», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

¹⁸⁰ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965, (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Οι πεζοναύτες και οι μύθοι», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

αλλού ως «μπαμπούλα του “κόκκινου κινδύνου”»¹⁸¹) και οι αμερικάνοι τον εκμεταλλεύονται δεόντως για την εξυπηρέτηση της στρατηγικής τους, λεπτομέρειες από την οποία θα παρουσιαστούν αργότερα.

Ο Ρούφος από τη μεριά του, στο άρθρο για τον Αλάριχο, εκφράζει έναν αντικομμουνισμό που παρουσιάζεται απαλλαγμένος από δογματικότητα. Αναφέρει συγκεκριμένα:

«η επικράτηση του κομμουνισμού με φορείς του Ρώσους ή τους Κινέζους, θά’ ταν ίσως βάρβαρη από ορισμένη σκοπιά πολιτικής και πνευματικής ελευθερίας, αλλά καθόλου δε θα σήμαινε επάνοδο σ’ αληθινό πρωτογονισμό».

Αντίστοιχα, ο γνωστός πολιτικός Γ. Μαύρος, υποθέτει ότι ανάμεσα στους θεωρούμενους ως δύο κινδύνους της εποχής, τα πυρηνικά όπλα και τον κομμουνισμό, θα επέλεγε κανείς τον δεύτερο, καθώς δε συμπεριλαμβάνει πιθανότητα αφανισμού του κόσμου. Επικαλούμενος μάλιστα τον Ράσσελ, δηλώνει: «better red than dead»¹⁸² («καλύτερα κόκκινοι, παρά νεκροί»), με άλλα λόγια το μη χείρον βέλτιστον. Σε κάθε περίπτωση, δε βλέπει το λόγο που θα έπρεπε να τεθεί ένα τέτοιο δίλημμα.

Όπως επισημάνθηκε, ο κομμουνισμός αποκηρύσσεται σαν ακραία έκφραση της αριστερής ιδεολογίας, αλλά η τελευταία δεν αντιμετωπίζεται στο σύνολό της με τον ίδιο τρόπο. Οι Εποχές, μάλιστα, θα καταφερθούν κατά της μονολιθικότητας των Αμερικάνων όσον αφορά στον τρόπο αντίληψης του σοσιαλισμού¹⁸³. Διαπιστώνουν ότι ενώ οι ευρωπαίοι πολιτικοί, ακόμη κι όταν είναι συντηρητικών αντιλήψεων, θεωρούν χρήσιμο να φορούν το προσωπείο του αριστερισμού, στις Ηνωμένες Πολιτείες ο σοσιαλισμός αποτελεί «περίπου πρόστυχη λέξη»¹⁸⁴ και δε γίνεται καμιά προσπάθεια να ειπωθεί ο κρατικός παρεμβατισμός υπό το πρίσμα, όχι της προσπάθειας για περιορισμό των ελευθεριών του ατόμου, αλλά της άμβλυνσης της κοινωνικής ανισότητας¹⁸⁵.

¹⁸¹ Εποχές, τ. 48, Απρίλιος 1967, (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Τα θαμνωμένα αστέρια του στρατηγού Ντε Γκωλ», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 376).

¹⁸² Εποχές, τ. 3, Ιούλιος 1963, (Γ. Μαύρος, «Πέραν της ισορροπίας του τρόμου», σ. 3-7).

¹⁸³ Εποχές, τ. 12, Απρίλιος 1964, (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Οκτάμηνο ακινησίας και αναμονής», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 77).

¹⁸⁴ Το γεγονός αυτό μπορεί να συσχετιστεί με την τάση πολλών κεντροδεξιών ευρωπαϊκών κομμάτων κατά την περίοδο εκείνη να ενστερνίζονται το φιλελευθερισμό, σε αντίθεση με την αμερικανική δεξιά που τον εκλαμβάνει «ως μια ήπια σοσιαλδημοκρατία, που εκφράζεται κομματικά από τους Δημοκρατικούς» και δεν μπορεί να συνυπάρξει με το συντηρητισμό της ρεπουμπλικανικής δεξιάς. Βλ. Σπύρος Μακρής, Φιλελευθερισμός, Ιστορικές και φιλοσοφικές καταβολές, Σύγχρονες θεωρητικές τάσεις, ό.π., σ. 85.

¹⁸⁵ Εποχές, τ. 12, Απρίλιος 1964, (Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, Οκτάμηνο ακινησίας και αναμονής, ό.π.).

Με ευσέβεια και θαυμασμό θα μιλήσουν οι *Εποχές* δια στόματος Ηλία Τσιριμώκου¹⁸⁶ για την επέτειο των 50 χρόνων από τη δολοφονία του μεγάλου θεωρητικού του σοσιαλισμού, Jean Jaurés, πράγμα που δε θα αποτολμούσε ένα περιοδικό αποστρεφόμενο τη σοσιαλιστική ιδεολογία. Γίνεται λόγος για τη συμβολή του στη δημοκρατία, το σοσιαλισμό και την ειρήνη και για το «εκτόπισμά» του που ενίσχυσε σε μεγάλο βαθμό τις ιδέες, το κόμμα και το κίνημα που υπηρέτησε. Ο σοσιαλισμός του Jaurés εξαίρεται για τον ανθρωπισμό, τη δημοκρατικότητά του και για τη δυνατότητα που έχει ν' απλώνεται «μέσα στα βάθη της εθνικής ιστορίας, των εθνικών παραδόσεων, της εθνικής γης»¹⁸⁷.

Διαλλακτικότητα ως προς το σοσιαλισμό εκφράζεται κι άλλου, με την επισημάνση ότι θα ήταν απόλυτα θεμιτό ένα γνήσιο σοσιαλιστικό σχήμα που θα αναπτυσσόταν στη βάση της ελευθερίας, της ισότητας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας¹⁸⁸. Κάτι τέτοιο όμως δε θεωρείται ρεαλιστικό, όταν ο σοσιαλισμός έχει ν' αντιμετωπίσει πολύπλοκες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές πραγματικότητες¹⁸⁹. Αυτό όμως που ο σοσιαλισμός θεωρείται ικανός να προσφέρει, ακόμη και μέσα σε τέτοιες συνθήκες, είναι η ιδέα της «εργατικής αυτοδιαχείρισης», που θα ήταν αποτελεσματική αν συνδυαζόταν από τη διατήρηση της αγοράς και πραγματοποιούνταν εντός ενός ουμανιστικού πολιτισμού¹⁹⁰.

Έμφαση στην δυνατότητα πραγμάτωσης της ανθρώπινης ανεξαρτησίας μέσα στα πλαίσια της αριστερής ιδεολογίας, η οποία εσφαλμένα, κατά τη γνώμη του Ernst Bloch¹⁹¹, συνδέεται με μία αντίληψη

¹⁸⁶ Αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία του Ηλία Τσιριμώκου στις *Εποχές*. Το περιοδικό αναδεικνύει στο βιογραφικό σημείωμα που παραθέτει για τον Τσιριμώκο τις πολύπλευρες σπουδές του (νομικά, κοινωνιολογία, εγκληματολογία), τη βουλευτική του σταδιοδρομία που ξεκινάει το 1936, τη δράση του ως γ.γ. της «Ελληνικής Ενώσεως υπέρ των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη», καθώς και ως ιδρυτή της Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας(ΕΛΔ) κατά την Κατοχή. Βλ. *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963, («Οι συνεργάτες του τεύχους», σ. 76).

¹⁸⁷ *Εποχές*, τ. 16, Αύγουστος 1964, (Ηλίας Τσιριμώκος, «Jean Jaurés», σ. 3-8).

¹⁸⁸ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964, (Lucien Goldmann, «Σοσιαλισμός και ουμανισμός», σ. 13-22).

¹⁸⁹ Ο Duverger αναφέρει ως μία από αυτές τις πραγματικότητες εκείνη που είχε ν' αντιμετωπίσει ο σοσιαλισμός, κατά τη δεκαετία του 1960, όταν αποδείχθηκε πολύ δύσκολη η πραγματοποίηση των «μετασχηματισμών στις δομές» των σοσιαλιστικών χωρών, την οποία απαιτούσε η επικράτηση της καταναλωτικής κοινωνίας διεθνώς. Βλ. Maurice Duverger, *Ο ΙΑΝΟΣ, το διπλό πρόσωπο της Δύσης, Κοινωνικοπολιτική ανατομία της αστικής κοινωνίας*, ό.π., σ. 152.

¹⁹⁰ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964, (Lucien Goldmann, «Σοσιαλισμός και ουμανισμός», σ. 13-22).

¹⁹¹ «Ο Ernst Bloch ανήκει στη χορεία των διανοητών που συμπυκνώνουν παράδοση και προφητεία, θεωρία και πράξη...Με μοναδικό του μέλημα τον άνθρωπο, που τον νοεί πάντοτε στην κοινωνική του διάσταση...προσπαθεί να ανακαλύψει και να επισημάνει τις συντεταγμένες της ορθής ζωής...Η σκέψη του επιστρέφει στις ρίζες του ευρωπαϊκού

μαζικοποίησης, δίνει ο πρώτος φιλόσοφος σε επόμενο κείμενο. Ο Bloch ουσιαστικά προσπαθεί να άρει τις αμφιβολίες όσων θεωρούν ότι η μαρξιστική ιδέα του κεντρικού οικονομικού ελέγχου είναι ασύμβατη με την ισότητα:

«Μόνο έτσι αποκτά υπόσταση ο κομμουνισμός, το κομμουνιστικό σύνολο είναι το τελεσφόρημα της ελευθερίας, δεν είναι στρατόπεδο τερμιτών...Και η ισότητα, το ισχυρό σάλπισμα της δημοκρατίας τοποθετημένο από το 1789 ανάμεσα λευτεριάς και αδελφότητας, μαρξιστικά δεν ταυτίζεται με την εξισοπέδωση»¹⁹².

Όσον αφορά συγκεκριμένα στο Μαρξ, οι *Εποχές* φαίνεται να τον αντιμετωπίζουν με το σεβασμό που αρμόζει σε ένα μεγάλο διανοητή. Σε άρθρο του καθηγητή φιλοσοφίας Jean Desanti επισημαίνεται ότι το έργο του Μαρξ δεν πρέπει να χαρακτηριστεί ούτε ως «ιδεολογία»(κι ο ίδιος, αναφέρεται, θεωρούσε ότι η ιδεολογία εμπεριέχει το στοιχείο της ψευδούς συνειδήσεως¹⁹³) ούτε ως «κοσμοθεώρηση», ούτε ως «επιστήμη», ούτε απλά ως «μαρξισμός». Ο αρθρογράφος καταλήγει στον ορισμό του διανοήματος του Μαρξ ως «θεωρητική σκέψη της κίνησης της κοινωνικής πρακτικής καθ' οδόν προς τη λύση των αντιφάσεων της», με παράλληλο «καθορισμό των μέσων και της στρατηγικής». Βασικό στοιχείο της θεωρίας του παρουσιάζεται να είναι η «προαγωγή της πρακτικής σε έννοια». Μέσα στο έργο του Μαρξ, η ουσία δε μπορεί να παραμείνει στάσιμη, εφόσον «μετασχηματίζονται τα πρακτικά πεδία και μεταβάλλονται οι κοινωνικές δομές μέσα στις οποίες πρέπει να επενδυθεί η πρακτική». Ο κίνδυνος που επισημαίνεται, ως προς τη θεωρία του Μαρξ είναι το να καταλήξει να γίνει «θεωρητικό δόγμα» και να εμφανιστεί, μέσω των μεταλλαγών που θα υφίσταται «κλειδί» ικανό ν' ανοίξει κάθε πόρτα. «Αλλά η ιστορία αυτών των μεταλλαγών δεν αφορά πια μόνο το Μαρξ», καταλήγει ο Desanti¹⁹⁴. Πάντως η δογματική προσκόλληση στο μαρξισμό, που εδώ επισημαίνεται ως κίνδυνος, είναι ένα στοιχείο που πολλά άρθρα εντοπίζουν ως αδυναμία, ειδικά της σοβιετικής κοινωνίας, η

πολιτισμού...Για τον Bloch η προοπτική της ιστορίας παραμένει ανοικτή και ακαθόριστη...». Βλ. εισαγωγή άρθρου στο *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965, (Ernst Bloch, «Δίδυμο καταύγασμα: άτομο και σύνολο», σ. 14-16).

¹⁹² *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965, (Ernst Bloch, «Δίδυμο καταύγασμα: άτομο και σύνολο», ό.π.).

¹⁹³ Αναφερόμενος στην «ψευδή συνείδηση» ο Ricoeur κάνει λόγο για «παραμορφώσεις της ανθρώπινης επικοινωνίας, πίσω από τις οποίες κρύβεται η διαρκής άσκηση της κυριαρχίας και της βίας». Βλ. Πωλ Ρικέρ, *Δοκίμια Ερμηνευτικής*, ό.π., σ. 233.

¹⁹⁴ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965, [Jean Desanti(εισήγηση), «KARL MARX», στήλη: Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΕΨΗ, σ. 82-99)].

οποία αναστέλλει την πρόοδο της κοινωνίας, των γραμμάτων και των τεχνών.

Αξίζει να σταθεί κανείς σε ένα ακόμη κείμενο, αυτή τη φορά πιο επιθετικό απέναντι στο μαρξισμό, τον οποίο εξετάζει σε σχέση με το «ιδεολογικό πρόβλημα» που αυτός συνεπάγεται, σύμφωνα με τον καθηγητή κοινωνιολογίας Ernst Topitsch. Το πρόβλημα αυτό το συνδέει με την «πρόσμιξη στοιχείων επιστημονικών με μυθικά». Πρόκειται για ένα θέμα και με θρησκευτικές προεκτάσεις, αφού ο μαρξισμός ωθεί τον άνθρωπο να επιδιώξει την «επίγεια απολύτρωση», απαρνούμενος τον Θεό. Όμως με τον τρόπο αυτό αντί για τη χειραφέτησή του ο άνθρωπος παρουσιάζεται να εξασφαλίζει την «απόλυτη υποδούλωση»¹⁹⁵. Στη συνέχεια του άρθρου, στο επόμενο τεύχος των *Εποχών*, ο Topitsch ισχυρίζεται ότι «ο Μαρξ και ο Φόϋερμπαχ υπεξείρεσαν το θέμα της αλλοτρίωσης από θεωρίες θεολογικής και μεταφυσικής υφής» και χαρακτηρίζει «αντιεπιστημονικά» τα διδάγματα του «κομμουνιστού θεολόγου Μαρξ», διαχωρίζοντας τα, ωστόσο, με σαφή τρόπο από εκείνα του καταξιωμένου «εμπειριστή, του αναλυτή Μαρξ»¹⁹⁶.

Σε μία άλλη προσέγγιση του μαρξισμού, ο Κώστας Παπαϊωάννου θα υποθέσει ότι μία προσεκτική μελέτη του Μαρξ δίνει στο κράτος μεγαλύτερη σημασία απ' όση πιστεύουν όσοι, προσκολλημένοι στο κλασικό μαρξιστικό σχήμα, θεωρούν ότι «το Κράτος είναι ένα απλό όργανο της κυρίαρχης τάξης». Ο καθηγητής φιλοσοφίας και συγγραφέας του άρθρου, απαλλάσσει το Μαρξ από τις ευθύνες για την αποτυχία του κράτους και τις εναποθέτει στις «αστικές αυταπάτες» και στην ανικανότητα του επαναστατικού προλεταριάτου να κατανοήσει τα δεδομένα του προβλήματος που θέτει η γραφειοκρατία σήμερα. Σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου,

«κανείς δεν φανταζόταν το 1917 ότι, ζητώντας να πραγματοποιήσουν την αρχική ουτοπία και να εφαρμόσουν τα δήθεν “επιστημονικά μελετημένα” μαρξιστικά σχέδια για την κατάργηση της γραφειοκρατίας, ο Λένιν και οι σύντροφοί του επρόκειτο να βάλουν τα θεμέλια του πιο ολοκληρωτικού γραφειοκρατικού κράτους που παρουσιάστηκε ποτέ στην ανθρώπινη ιστορία»¹⁹⁷.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω δείγματα ενός εντύπου που προσπαθεί ν' αποδείξει ότι δεν αντιπαλεύει με την αριστερή ιδεολογία καθ' εαυτή, γίνεται καλύτερα αντιληπτός ο ισχυρισμός των *Εποχών* ότι τελικά το δίλημμα μετατοπίζεται από εκείνο ανάμεσα σε αριστερά και

¹⁹⁵ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Ernst Topitsch, «Ο Μαρξ χωρίς μύθο, 1^ο», σ. 3-8).

¹⁹⁶ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Ernst Topitsch, «Ο Μαρξ χωρίς μύθο, 2^ο», σ. 131-138).

¹⁹⁷ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966, (Κώστας Παπαϊωάννου, ό.π.).

δεξιά, στο αντίστοιχο ανάμεσα σε δημοκρατικότητα και μη: «..η μεγάλη διάσταση, η βαθειά, δεν είναι ανάμεσα στη θεωρητική Δεξιά και στη δογματική Αριστερά»¹⁹⁸, αλλά «ανάμεσα στο δημοκρατικό πνεύμα και στο ολοκληρωτικό πνεύμα»¹⁹⁹. Και με βάση την τελευταία αυτή διάκριση, είτε συνταχθεί κανένας με την άκρα αριστερά έναντι της άκρας δεξιάς²⁰⁰ είτε το αντίστροφο δεν παύει να «συντάσσεται...μ' αυτό που αποδοκίμασε»²⁰¹.

Σε σχέση με την έννοια της ελευθερίας

Εύλογα, βάσει όσων έχουμε ως τώρα αναφέρει, αξίες όπως είναι η δημοκρατία, η ειρήνη και η ελευθερία, όχι απλά προβάλλονται από τις *Εποχές* ως θετικές έννοιες, αλλά αποτελούν «σημαία» του περιοδικού. Η επίκληση τους είναι πολύ συχνή, καθώς φαίνεται να θεωρείται ότι προσδίδει κύρος στα επιχειρήματα της αρθρογραφίας, είτε αυτή γίνεται περισσότερο συνειδητά και τεκμηριωμένα, είτε περισσότερο αυθόρμητα, γενικευτικά κι ίσως καταχρηστικά. Από αυτές τις έννοιες, επιλέξαμε εκείνη της ελευθερίας για να ασχοληθούμε εκτενέστερα, πράγμα που οι ίδιες οι *Εποχές* μας «υπέδειξαν», με την έννοια ότι πραγματεύονται συχνά την ελευθερία ως ξεχωριστό θέμα άρθρων, κυρίως όσον αφορά στη σύγχρονη νομική της έκφραση. Σε σχέση με τις υπόλοιπες έννοιες και πρώτιστα με τη δημοκρατία, έχουμε ήδη επισημάνει κάποιες σχετικές αναφορές και θα συνεχίσουμε να τις εντοπίζουμε και στα υπόλοιπα κεφάλαια, αφού θεωρητικά αποτελεί για τις *Εποχές* νομιμοποιητική βάση κάθε έκφανσης του κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι.

Η κατοχύρωση των διαφόρων ελευθεριών γίνεται αντιληπτή από τις *Εποχές* ως η δυνατότητα των αρμοδίων αρχών να «τιθασεύουν» τα

¹⁹⁸ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965, («Αναστάσιμα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 60).

¹⁹⁹ Ο Νομπέρτο Νόμπιο υποστηρίζει ότι η δημοκρατικότητα είναι το κριτήριο που ξεχωρίζει τη μετριοπάθεια από τον εξτρεμισμό. Η πρώτη παρουσιάζεται να στηρίζεται κατά πολύ στην ιδέα της ανάπτυξης, ενώ ο εξτρεμισμός «είναι καταστροφικός», αντιλαμβάνεται μεγάλες ρήξεις κι όχι σταδιακή εξέλιξη των πραγμάτων. Όπως και στις *Εποχές*, ο εξτρεμισμός παρουσιάζεται ως τάση που συναντάται αδιάκριτα στους κόλπους της άκρας Δεξιάς και Αριστεράς και η οποία υποτιμά τις αξίες που υποστηρίζουν οι μετριοπαθείς: «τις αρετές της πρόνοιας, της ανοχής, της υπολογιστικότητας, της υπομονετικής αναζήτησης του συμβιβασμού...που αποτελούν την πεμπτουσία της δημοκρατίας...». Με άλλα λόγια ο Νόμπιο υποστηρίζει πως ο εξτρεμισμός εισάγει την ιδέα της «μετριότητας της δημοκρατίας». Βλ. Νορμπέρτο Μπόμπιο, *Δεξιά και Αριστερά*, μτφ. Ελεονώρα Ανδρεαδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1995, σ. 104-106.

²⁰⁰ Ο ισχυρισμός πάντως της εξίσου έντονης εναντίωσης στην άκρα αριστερά και στην άκρα δεξιά που υποστηρίζει το περιοδικό, στην περίπτωση της ΕΚ, αναφέρει ο Σβορώνος ότι λειτούργησε ως δικαιολογία άσκησης μιας «αναποφάσιστης πολιτικής» που «εμπόδιζε την κάθαρση του κρατικού μηχανισμού...από τα φιλοφασιστικά στοιχεία...». Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 149.

²⁰¹ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965, («Αναστάσιμα», ό.π.).

σύγχρονα πολύπλοκα δεδομένα και να αναδεικνύουν μέσα από αυτά τον άνθρωπο, οπλίζοντάς τον με δικαιώματα. Μολονότι το περιοδικό τείνει να τοποθετεί την ελευθερία σε γενική βάση, η συχνή διαπραγματεύσή της έχει ιδιαίτερη αξία εφόσον το περιεχόμενο της απασχολεί έντονα την ελληνική κοινωνία της εποχής, συνδεδεμένο άμεσα με το επιτακτικό αίτημα για ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος.

Ένα από τα θέματα που τίθενται είναι αυτό της σχέσης της ελευθερίας με τον σοσιαλισμό. Ο Α. Πανσέληνος στα πλαίσια άρθρου, το οποίο επικαλεστήκαμε και σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, προσπαθεί να άρει αμφισβητήσεις του Θεοτοκά ως προς κάποιες παραμέτρους του σοβιετικού συστήματος. Μία από αυτές τις παραμέτρους είναι και η ελευθερία. Σύμφωνα με τον Πανσέληνο, η ελευθερία μπορεί να επιβιώσει και να συνυπάρξει αρμονικά με το σοσιαλιστικό σύστημα οικονομίας²⁰². Την ίδια άποψη είδαμε να υιοθετεί και ο Ernst Bloch, όταν υπογράμμιζε ότι από ο μαρξισμός δε σχετίζεται με την ισοπέδωση του ατόμου και ο κομμουνισμός είναι άνευ νοήματος αν δεν είναι συνδυασμένος από την ελευθερία²⁰³.

Στη γενικότερη αντίληψη περί της ελευθερίας ανά τους αιώνες, αναφέρεται το άρθρο που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, το οποίο φέρει την υπογραφή του ιταλού στοχαστή Benedetto Croce²⁰⁴. Κάνει λόγο, μεταξύ άλλων, για την υποτιθέμενη αντίφαση ανάμεσα στον τρόπο που οι αρχαίοι αντιλαμβάνονταν την ελευθερία σε σχέση με τους συγχρόνους. Οι πρώτοι λέγεται ότι μερίμνησαν για την πολιτική ελευθερία, ενώ οι δεύτεροι για την ελευθερία του πολίτη. Στο εν λόγω άρθρο αποδοκιμάζεται η διάκριση αυτή της ελευθερίας, ενώ συνδέεται με την αντίστοιχη διάκριση ανάμεσα σε λόγο και ιστορία που επικρατούσε ως τα τέλη 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα, περίοδο κατά την οποία επιτέλους «η ιστορία δε φαινόταν πια άμοιρη από πνευματικότητα και έρμαιο τυφλών δυνάμεων...αλλ' αναφαινόταν...ολόκληρη έργο της ελευθερίας»²⁰⁵.

Ιδιαίτερη σημασία φαίνεται να αποδίδουν οι Εποχές στον τρόπο που η ελευθερία πραγματώνεται από νομική άποψη. Η αναγκαιότητα του να αναγνωρίσουμε την ελευθερία ως αξία, έγκειται στο ότι «η ηθικά υπεύθυνη ύπαρξη μόνο με την ελευθερία είναι ορθολογιστικά δυνατή...».

²⁰² Εποχές, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963, (Α. Πανσέληνος, «Σοβιετική κοινωνία και σοβιετικός άνθρωπος», στήλη: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ, σ. 57-60)

²⁰³ Εποχές, τ. 27, Ιούλιος 1965, (Ernst Bloch, «Δίδυμο καταύγασμα: άτομο και σύνολο», σ. 14-16).

²⁰⁴ Εποχές, τ. 38, Ιούνιος 1966, (Benedetto Croce, «Η θρησκεία της ελευθερίας», σ. 507-509).

²⁰⁵ Η άποψη αυτή που διατυπώνεται στο άρθρο [Εποχές, τ. 38, (Benedetto Croce, Η θρησκεία της ελευθερίας, ό.π.)] θυμίζει την εγελιανή θέση ότι «η ιστορία της ανθρωπότητας είναι ιστορία ανάπτυξης της συνείδησης της ελευθερίας». Για την ανάπτυξη αυτής της θέσης, βλ. π.χ. Ιάσων Ευαγγέλου, Ελευθερία της Βουλήσεως, Η πορεία μιας ιδέας, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1975, σ. 152.

Γίνεται επίσης λόγος για το διαχωρισμό της ελευθερίας που υιοθέτησαν τα ευρωπαϊκά συστήματα δικαίου από τη γαλλική επανάσταση κι έπειτα: πολιτική ελευθερία(η βάση του δημοκρατικού πολιτεύματος), ατομική ελευθερία(στο φιλελεύθερο πολίτευμα) και η, συσχετιζόμενη με την ισότητα, ελευθερία των συμβάσεων. Ο δικηγόρος και υφηγητής του αστικού δικαίου στη νομική σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών Ν. Παπαντωνίου υπογραμμίζει ότι οι πρώτες δύο προστατεύονται από το δημόσιο δίκαιο, αλλά συγχρόνως «από τη σκοπιά του ιδιωτικού δικαίου η ελευθερία, ειδικότερα ως ελευθερία των συμβάσεων, αποτελεί πρόβλημα»²⁰⁶.

Ο δικηγόρος και υφηγητής του ποινικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Αλ. Κατσαντώνης, με άρθρο του, θα μιλήσει από την πλευρά του για την ιδιότητα του ποινικού δικαίου να ρυθμίζει την εξωτερική συμπεριφορά των ατόμων στην κοινωνία(την «εξωτερική ελευθερία» ή «ελευθερία δράσης») κατά τρόπο που ίσως να αντιμάχεται την ελεύθερη βούληση²⁰⁷. Όμως, όπως επισημαίνει ο ίδιος, προτού να βιαστούμε να χαρακτηρίσουμε το αποτέλεσμα που προκύπτει από τη μελέτη της σχέσης ελευθερίας-δικαίου ως «αρνητικό», πρέπει να αναλογιστούμε «το καθήκον του ατόμου έναντι του δικαίου». Το μεν καθήκον που αναφέρεται στην προσωπική ηθική έχει υποκειμενικό χαρακτήρα, το δε νομικό καθήκον εκφράζει την κοινωνική ηθική κι επομένως έχει χαρακτήρα αντικειμενικό και προτάσσεται έναντι του άλλου. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι δεν προστατεύεται η «εξωτερική ελευθερία» ή «ελευθερία δράσεως». Το δίκαιο, αντιθέτως, παρέχει προστασία σε διάφορες μορφές αυτής της ελευθερίας, με την επισήμανση ότι η ελευθερία δράσεως αίρεται όταν τείνει να πλήξει τον πυρήνα της, πολύ σημαντικής για το σκοπό του δικαίου, κοινωνικής ηθικής²⁰⁸.

Συγγενής προς την τελευταία ιδέα είναι και εκείνη του Gurvitch που μνημονεύουν οι *Εποχές* σε ένα ευρύτερα θεωρητικό κείμενο²⁰⁹. Σύμφωνα μ' αυτήν, οι κοινωνικές διαδικασίες που οδηγούν στην διαμόρφωση κι εξισορρόπηση της κοινωνίας μέσα από την ιεράρχηση εντός των ομάδων και τις λοιπές πρακτικές «δεν αποκλείουν αλλά επιβεβαιώνουν την ελευθερία του ανθρώπου»²¹⁰.

²⁰⁶ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965, (Ν. Σ. Παπαντωνίου, «Η ελευθερία και το σύγχρονο δίκαιο», σ. 23-29).

²⁰⁷ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965, (Αλ. Κατσαντώνης, «Ελευθερία και νομικό καθήκον», 1^ο, σ. 10-15).

²⁰⁸ *Εποχές*, τ. 32, Δεκέμβριος 1965, (Αλ. Κατσαντώνης, «Ελευθερία και νομικό καθήκον, 2^ο», σ. 44-51).

²⁰⁹ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966, (Γ. Β. Καββαδίας, «Ο G. Gurvitch και η κοινωνιολογία της ελευθερίας», σ. 518-523).

²¹⁰ *Εποχές*, τ. 38, (Γ. Β. Καββαδίας, «Ο G. Gurvitch και η κοινωνιολογία της ελευθερίας», σ. 518-523). Ο Τζων Ρωλς εκφράζει τον ίδια περίπου θέση όταν αναφέρει ότι «η αντίληψη

Στο θέμα της ελευθερίας βάσει του ευρωπαϊκού κοινωνικού χάρτη, θα μεταθέσει το βάρος της συζήτησης ο Π. Παπαδάτος. Μία από τις πρώτες του διαπιστώσεις είναι ότι από την προσπάθεια που έγινε το 19^ο αιώνα να καθιερωθεί μια νέα μορφή κράτους δικαίου, στα πλαίσια της οποίας θα προείχε η κατοχύρωση της πολιτικής ελευθερίας²¹¹ παράλληλα με την απαλλαγή από την πολιτική καταπίεση, έγινε γρήγορα συνειδητό ότι «οι “κλασικές” ατομικές ελευθερίες είναι ανεπαρκείς και χιμαιρικές»(π.χ. ποια η αξία της ελεύθερης εκλογής εργασίας, όταν αυθαιρετούν οι εργοδότες ή υπάρχει ανεργία;)²¹². Έπειτα, με το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, η αλλαγή που υφίσταται ο ρόλος του κράτους φέρνει στο προσκήνιο τα κοινωνικά δικαιώματα, που συνοδεύονται όμως εκ φύσεως από κρατικό παρεμβατισμό²¹³. Επομένως, ως ζητούμενο έκτοτε προκύπτει «η εναρμόνιση των κλασικών ατομικών ελευθεριών με τον παρεμβατισμό του κράτους», πράγμα που αποτυπώνεται τόσο στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου από τα Ηνωμένα Έθνη το 1948, όσο και στον Κοινωνικό Χάρτη της Ευρώπης του 1961, όπου γίνεται προσπάθεια να κατοχυρωθούν τα κοινωνικά και τα οικονομικά δικαιώματα του σύγχρονου ανθρώπου. Κάτι τέτοιο, κατά τον Παπαδάτο, δεν εγγυάται την επιτυχία του Χάρτη, η οποία συσχετίζεται με «παράγοντες κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτικούς κατά μέγα μέρος αβέβαιους, αστάθμητους κι ως ένα σημείο απρόβλεπτους». Εκείνο που πρέπει σε κάθε περίπτωση να αναγνωρίσει κανείς στο Χάρτη είναι ότι βρίσκεται σε άμεση επαφή με τη σύγχρονη

του προσώπου αποτελεί μέρος μιας αντίληψης της πολιτικής και κοινωνικής δικαιοσύνης» κι αυτό είναι κάτι που κατοχυρώνει την ελευθερία και την ισότητα.(Τζων Ρωλς, *Ο Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, ό.π., σ. 420-421). Επίσης ο Παπανούτσος αναφέρει σχετικά ότι οι περιορισμοί που προκύπτουν από τις κοινωνικές ανάγκες δεν αναιρούν την ελευθερία: «...την αληθινά δημιουργική φύση οι δεσμεύσεις αυτές δεν την πνίγουν, αλλά ίσα-ίσα κάνουν δυνατή την κίνησή της». Ο Άγγελος Τερζάκης, από τη μεριά του, θεωρεί ουσιώδεις για την πραγμάτωση της ελευθερίας τις δεσμεύσεις που προκύπτουν από το αίσθημα προσωπικής ευθύνης: «Ελευθερία δεν υπάρχει χωρίς ευθύνη. Είμαι ελεύθερος γιατί κρίνω και διαλέγω». (Ιάσων Ευαγγέλου, *Ελευθερία της Βουλήσεως, Η πορεία μιας ιδέας*, ό.π., σ. 231).

²¹¹ Ο Μ. Αγγελίδης αναφέρεται στη διαφορά της “αυθεντικού τύπου” ελευθερίας από την “πολιτική ελευθερία”, «η οποία συγκροτείται ως τύπος “συλλογικής” και όχι ατομικής ελευθερίας, ως ένας τύπος δηλαδή ο οποίος δεν εγγυάται τη σφαίρα των ατομικών δικαιωμάτων, αλλά δημιουργεί σφαίρες “συλλογικών δικαιωμάτων”». Βλ. Μανόλης Αγγελίδης, *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και Νέος, ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993, σ. 107.

²¹² *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966, (Π. Παπαδάτος, «Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, Α’», σ. 203-211).

²¹³ Η ανάγκη αναφοράς στα κοινωνικά δικαιώματα που φέρνει στο προσκήνιο το ρόλο του κράτους κάνει τον μοντέρνο φιλελευθερισμό να διαφοροποιείται από τον κλασικό ως προς τον τρόπο που αντιμετωπίζεται το άτομο. Βλ. David Miller, «Crooked Timber or Bent Twig? Isaiah Berlin’s Nationalism», ό.π., σ. 118.

κοινωνική πολιτική και την αντιμετωπίζει ως «υπερκομματική, κρατική υπόθεση», όπως πράγματι είναι. Ωστόσο, μείζονος σημασίας παράγοντας για τη βιωσιμότητά του και τη συμβολή στον αγώνα για ουσιαστική κατοχύρωση κάποιων σύγχρονων ελευθεριών, παρουσιάζεται να είναι η δυνατότητά του να εξελίσσεται και να προσαρμόζεται στα νέα κάθε φορά δεδομένα²¹⁴.

Οι *Εποχές*, συνεπώς, επιλέγουν να υπερασπιστούν σε θεωρητικό επίπεδο κάθε πτυχή της έννοιας ελευθερία. Ακόμη κι αν δεχθούμε ότι η ελευθερία, ανάλογα με τις διακρίσεις που παρακολουθήσαμε ότι λαμβάνει, μπορεί να εκπληρώνεται ως προς μία μορφή της εις βάρος μίας άλλης, οι *Εποχές* δεν έδειξαν να υποτιμούν κανένα είδος ελευθερίας, προτείνοντας σε γενικές γραμμές την προσπάθεια εξασφάλισης ενός ελάχιστου ορίου ακόμη και των υποτιθέμενα αλληλοαναιρούμενων ελευθεριών. Ωστόσο, όπως ήταν αναμενόμενο, ο θεωρητικός λόγος περί ελευθερίας άφησε άθικτα πολλά φλέγοντα ζητήματα ελευθερίας που έθεταν οι εξελίξεις στη χώρα. Για παράδειγμα, μολονότι αποδόθηκε γενικώς αξία στην έννοια της πολιτικής ελευθερίας, δεν εξετάστηκε η επιτυχία της προσπάθειας κατοχύρωσης της τελευταίας στην Ελλάδα της μετά το 1964 περιόδου. Είναι προφανές ότι κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν την παραδοχή ότι η Ένωση Κέντρου δεν αποτόλμησε τη λήψη δραστικών μέτρων για την αποκατάσταση των πολιτικών ελευθεριών στη χώρα²¹⁵.

Η εννοιολογική σύγχυση στην Ελλάδα

Ολοκληρώνοντας τη συζήτηση πάνω στο θέμα των εννοιών και των ιδεολογιών, θα εστιάσουμε σε κάτι που οι *Εποχές* εντοπίζουν συχνά ως ελληνική ιδιαιτερότητα αρνητικού περιεχομένου και δεν είναι άλλο από την τάση που επικρατεί στη χώρα να συγχέονται οι όροι, οι έννοιες και οι ιδεολογίες. Η απαίτηση για ακριβολογία και συνεπή χρήση των όρων δεν

²¹⁴ *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966, (Π. Παπαδάτος, «Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, Β'», σ. 345-353).

²¹⁵ Υπήρξαν ωστόσο, αναφέρει ο Meynaud, κάποια μέτρα που βελτίωσαν την κατάσταση σε σχέση με τις πολιτικές ελευθερίες στη χώρα, όπως «η απελευθέρωση μερικών εκατοντάδων πολιτικών κρατουμένων» και η «λιγότερη αυστηρότητα» στην απαίτηση για πιστοποιητικά νομιμοφροσύνης. Όμως δεν υπήρξε ανταπόκριση σε καίρια αιτήματα της αριστεράς, όπως η μαζική επιστροφή όσων είχαν εξοριστεί. (Jean Meynaud, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 306-307). Ο Όθων Τσουνάκος αναφέρεται επίσης στη «μερική άρση των συνεπειών του Εμφυλίου» που επεδίωξε η ΕΚ. Αναφέρει ότι η «τακτική της αστυνόμευση και καταγραφής των φρονημάτων των πολιτών» μετριάστηκε, αλλά συνέχισε να πραγματοποιείται, ενώ δεν καταργήθηκε το νομικό πλαίσιο που επέτρεπε τις διώξεις εναντίον αριστερών πολιτών (Τσουνάκος, Όθων, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία», 1963-1967», ό.π., σ. 212).

θεωρείται φορμαλιστικού χαρακτήρα, αλλά συνδέεται με την απώλεια της ουσίας της πολιτικής συζήτησης, αφού η κατά βούληση οικειοποίηση εννοιών αποπροσανατολίζει την κοινή γνώμη και υποβιβάζει τις έννοιες σε αφηρημένα σχήματα, χωρίς περιορισμό στη χρήση και χωρίς καμία συγκεκριμένη εφαρμογή. Όλα αυτά, σε τελική ανάλυση, καθιστούν συχνά τη θεωρητική συζήτηση στην Ελλάδα αναποτελεσματική και «απόμακρη» από το μέσο άνθρωπο.

Ο Ρ. Ρούφος συναρτά σε ένα πρώτο επίπεδο την κακή χρήση των όρων με τον, τυχαία ή μη, κακής ποιότητας πολιτικό και δημοσιογραφικό λόγο:

«Μήπως οι χαρακτηρισμοί του δημοκρατικού, του εθνικόφρονος, του αναρχικού που εξάπτουν τους αναγνώστες του καθημερινού μας τύπου αντέχουν πάντα σε μια αυστηρή λογική ανάλυση; Σ' όλα αυτά φταίνει η έλλειψη σαφήνειας των λέξεων και η κακή τους χρήση, είτε καλόπιστη είτε κακόπιστη; στην πολιτική και στη δημοσιογραφία είναι κατά κανόνα το δεύτερο»²¹⁶.

Αλληλοσχετιζόμενο με την «εννοιολογική σύγχυση» που διακρίνει τα ελληνικά πράγματα είναι, σύμφωνα με το Ρούφο, το πάθος(εθνικιστικό, ιδεολογικό κ.τ.λ.) που τροφοδοτεί τη σύγχυση αυτή, αλλά και τροφοδοτείται από αυτήν. Η προσπάθεια εξάλειψης ή έστω άμβλυνσης αυτού του φαινομένου θα έπρεπε, κατά τη γνώμη του γράφοντος, να ξεκινήσει από τα σχολεία με την καθιέρωση ενός μαθήματος «ακριβολογίας» ή αλλιώς «μιας διδασκαλίας καθαρής σκέψης, νηφάλιας αντικειμενικότητας», όπου τα παιδιά θα διδάσκονταν τη σωστή έννοια των λέξεων, τον τρόπο του διαχωρισμού του αντικειμενικού από το αξιολογικό στοιχείο κ.ο.κ. Ωστόσο, ο Ρούφος δε δείχνει καθόλου αισιόδοξος ως προς τον τρόπο ενδεχόμενης αντιμετώπισης μιας τέτοιας πρότασης στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες. Συγκεκριμένα για την Ελλάδα, αναφέρει ως πιθανότερο μια πρόταση αυτού του τύπου να καταδικαζόταν ως «αντεθνική».

Ορμώμενος από την ίδια διαπίστωση ο Ψυχάρης είχε χαρακτηρίσει, τονίζουν οι «Εποχές», την «εθνική αοριστία», τη σχετική με την ανεύθυνη και αόριστη χρήση των όρων, ως «πνευματική αρρώστια του Νεώτερου Ελληνισμού». Ως παράδειγμα αυτής της ανακρίβειας παρουσιάζουν οι *Εποχές* την ΕΡΕ. Τα αρχικά της παραπέμπουν στην έννοια του ριζοσπαστικού(Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση). Ριζοσπαστικό όμως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ένα κόμμα αν επεδίωκε τη σταδιακή μεταβολή του κοινωνικού συστήματος μέσα από τολμηρές κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Η οικειοποίηση, αντίθετα, του όρου

²¹⁶ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963, (Ρόδης Ρούφος, «Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχου», σ. 17-22).

«ριζοσπαστικός» από ένα καθαρά δεξιό, καπιταλιστικό κόμμα όπως η ΕΡΕ, θεωρείται από τις Εποχές περίπτωση κραυγαλέας ανακρίβειας και ασυνάρτητης χρήσης εννοιών. Το παράδοξο του πράγματος ενισχύεται από το γεγονός ότι, τα ελληνικά κόμματα που αυτοαποκαλούνται αυθαίρετα «ριζοσπαστικά» ή «προοδευτικά», καταγγέλλουν ως συντασσόμενους με τον κομμουνισμό πολιτικούς που απλώς θέλουν να βελτιώσουν τη ζωή των λαϊκών τάξεων²¹⁷. Αναρωτιέται λοιπόν ο συντάκτης των Εποχών, γιατί να αρνούνται οι άνθρωποι αυτοί την ιδιότητα των συντηρητικών η οποία τους αρμόζει, αλλά και γιατί κανένας δε διαμαρτύρεται για την πλήρη διαστρέβλωση της έννοιας των λέξεων²¹⁸.

Αυτό που εν ολίγοις αντιλαμβανόμαστε από τα παραπάνω είναι ότι η Δεξιά ψεύγεται, όχι γιατί δεν εφαρμόζει ένα ριζοσπαστικό πρόγραμμα, αλλά γιατί τα αρχικά του κόμματός της παραπέμπουν, τελείως άστοχα, στην έννοια του ριζοσπαστικού προκαλώντας σύγχυση. Κι οι ίδιες οι Εποχές, εξάλλου, δεν επιδεικνύουν συμπάθεια απέναντι στο ριζοσπαστισμό, μια και φαίνεται να τον τοποθετούν στο αριστερό άκρο του πολιτικού φάσματος, συνδέοντάς τον με την επανάσταση του προλεταριάτου. Εξίσου μεγάλη αντιπάθεια εκφράζεται όμως και για το άλλο άκρο, τον συντηρητισμό της δεξιάς, ο οποίος όπως ειπώθηκε παραπάνω, αποδοκιμάζει μετριοπαθείς πολιτικούς με σοσιαλίζουσες ίσως απόψεις, που πάντως δεν προσεγγίζουν την κομμουνιστική ιδεολογία. Οι τελευταίοι φαίνεται να είναι εκείνοι που βρίσκονται πιο κοντά στα ιδεολογικά και πολιτικά «πιστεύω» του περιοδικού, δεδομένου ότι τα τελευταία κινούνται γύρω από τον αποκαλούμενο ως προοδευτικό, κεντρώο χώρο.

Το περιοδικό, επομένως, ανεξάρτητα από τα αν δικαιώνεται στα όσα αναφέρει περί της ΕΡΕ, τείνει γενικότερα να εντάσσει τη διάκριση συντηρητισμός-ριζοσπαστισμός στην αντίστοιχη δεξιά-αριστερά²¹⁹, κάτι

²¹⁷ Εδώ οι Εποχές υπερασπίζονται, καθώς φαίνεται τον Γ. Παπανδρέου. Ο Meynaud επιβεβαιώνει ότι η δράση του Γ. Παπανδρέου είχε χαρακτηριστεί από κάποιους φιλοκομμουνιστική, πράγμα που ο ίδιος ο Meynaud θεωρεί αδιανόητο δεδομένου του «βαθύτατα συντηρητικού χαρακτήρα» της κυβέρνησης Παπανδρέου, που προσέδωσε «άκρα χλιαρότητα» στον τρόπο εφαρμογής μέτρων όπως η εκκαθάριση των ενόπλων δυνάμεων. Συνεχίζοντας στο ίδιο θέμα, κάνει λόγο για τα δείγματα ακραίου συντηρητισμού και εγωισμού της ελληνικής μεγαλοαστικής τάξης που την καθιστούν ικανή «να ερμηνεύσει σαν πορεία προς τον κομμουνισμό ένα απλό πρόγραμμα σχετικής βελτιώσεως της μοίρας των φτωχών και των αδυνάτων». Βλ. Jean Meynaud, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 356.

²¹⁸ Εποχές, τ. 11, Μάρτιος 1964, («Εθνική Αοριστία», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 52-53).

²¹⁹ Ο Giddens αναφέρει ότι ο ριζοσπαστισμός εμπεριέχει ως κυρίαρχη την έννοια όχι της επανάστασης, αλλά της αλλαγής(τέτοιας «ώστε η ιστορία να κινηθεί προς τα εμπρός»), κι αυτό καθιστά δυνατή την υιοθέτησή του από το συντηρητικό χώρο(πράγμα που θεωρεί ότι επιβεβαιώνουν οι εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών). Βλ. Anthony Giddens, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, ό.π., σ. 9-11.

που, όσο κι αν είναι σύνηθες στις κλασικές αναλύσεις πάνω στους δύο ιδεολογικούς χώρους, δεν λαμβάνει υπόψη την πολυπλοκότητα των ιστορικών, πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών που μπορούν να δημιουργούν σημεία επαφής, επίπλαστα αλλά και μη, ανάμεσα σε παραδοσιακά αλληλοσυγκρουόμενες έννοιες. Η πολυπλοκότητα αυτή είναι που επιτάσσει την προσεκτική μελέτη σχημάτων, όπως αυτά που προκύπτουν από την προσπάθεια σύζευξης φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού, φιλελευθερισμού και συντηρητισμού, ριζοσπαστισμού και συντηρητισμού κ.ο.κ.

Συνοπτικά για τη στάση των Εποχών απέναντι σε κυρίαρχες έννοιες και ιδεολογίες

Αναγνωρίσαμε εξαρχής τη μεσότητα ως ένα από τα κεντρικά χαρακτηριστικά του λόγου των Εποχών και θα συνεχίσουμε να παρουσιάζουμε τις μορφές που αυτή λαμβάνει ανάλογα με την ευρύτερη θεματική μέσα στην οποία κάθε φορά εντάσσεται. Η θεματική του συγκεκριμένου κεφαλαίου, που συμπεριλαμβάνει ιδεολογικά και εννοιολογικά ζητήματα, είναι εκείνη στην οποία η μεσότητα αποκτά την πιο εναργή της έκφραση με τη μορφή ιδεολογικής τοποθέτησης. Οι Εποχές δηλαδή, τόσο θεωρητικά όσο και μέσω των προτάσεων τους σε πολιτικά ζητήματα πρακτικής υφής, δηλώνουν ρητά τη συγγένεια των ιδεολογικών τους πεποιθήσεων με την αρχή της μετριοπάθειας, αποφεύγοντας ωστόσο να την χρωματίσουν κομματικά. Αν θέλαμε να προσδώσουμε μία σχέση αιτίου-αιτιατού ανάμεσα στη μετριοπάθεια του λόγου των Εποχών και την συμπάθεια που εκφράζεται προς την κεντρικά παράταξη της ΕΚ, τότε η τελευταία θα ταυτιζόταν με το δεύτερο στοιχείο του διπόλου. Με άλλα λόγια, σύμφωνα πάντα με τους ισχυρισμούς του περιοδικού, η υποστήριξη προς την ΕΚ είναι απόρροια της προσδοκίας εφαρμογής μετριοπαθών πολιτικών που συνάδουν με τις ιδεολογικές πεποιθήσεις των ίδιων των Εποχών κι όχι αιτία έκφρασης μετριοπαθών θέσεων. Η σχέση του περιοδικού με την ΕΚ θα θιγεί όμως περισσότερο στη συνέχεια.

Στα προηγούμενα υποκεφάλαια μελετήσαμε τον τρόπο με τον οποίο οι Εποχές αναφέρονται τόσο σε κλασικές έννοιες «θετικού περιεχομένου», όπως η ελευθερία, όσο και σε έννοιες που ο χαρακτηρισμός τους προκύπτει κατόπιν εξέτασής τους μέσα στα εκάστοτε ιστορικά και κοινωνικοπολιτικά δεδομένα. Στις τελευταίες εντάσσεται και εκείνη του έθνους. Οι Εποχές προσέδωσαν σημαντικές διαστάσεις στα ελληνικά και παγκόσμια ζητήματα που προέκυψαν με αφετηρία την ευρύτερη

συζήτηση περί έθνους, την οποία και εμπλούτισαν με νέες θεωρητικές αναζητήσεις. Έγινε, για παράδειγμα, αναφορά στον σοβιετικό πατριωτισμό και εθνικισμό και τον τρόπο που αυτός διαμορφώνει τις ισορροπίες στον ανατολικό κόσμο. Οι σχετικές νύξεις για το αντίπαλο στρατόπεδο είναι εμφανώς περιορισμένες, καθώς η νεοδιαμορφωθείσα εθνική συνείδηση των αμερικανών, παρουσιάζεται λιγότερο πολύπλοκη στο βαθμό που ελέγχεται από τους ιθύνοντες, οι οποίοι επιτυγχάνουν τη «συγχώνευση» διαφόρων εθνικοτήτων σ' ένα ενιαίο σύνολο²²⁰.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που μένει ως θέση των *Εποχών* σε σχέση με τον περί έθνους λόγο, είναι ο στιγματισμός της χρησιμοποίησης του τελευταίου για την τροφοδότηση εθνικιστικών τάσεων, στις οποίες αναζητούν την θεμελίωση τους πολλά ολοκληρωτικά καθεστώτα. Ενώ αυτή η θέση ενυπάρχει σε πολλά, θεωρητικά κυρίως, κείμενα, εντοπίσαμε την ύπαρξη αρκετών ακόμη άρθρων στα οποία δε θα ήταν υπερβολή να αποδώσουμε μία μορφή λανθάνοντος εθνικισμού, συνειδητού ή μη. Ο ελληνικός λόγος περί έθνους τη συγκεκριμένη περίοδο, όπως παρουσιάζεται μέσα στις *Εποχές*, φαίνεται να βρίσκεται σε μία φάση συνολικής αποτίμησης όλων των στοιχείων, από την αρχαιότητα ως και το σύγχρονο ελληνισμό, που συνετέλεσαν στη διαμόρφωση αυτού που αποκαλείται εθνική συνείδηση. Οι δυσκολίες και οι λεπτές ισορροπίες πάνω στις οποίες βασίζεται το εγχείρημα τούτο, καθιστούν δύσκολη την τοποθέτηση πάνω στο αν ο λόγος των *Εποχών* τείνει συνολικά προς τον πατριωτισμό που σε κάποιες φάσεις μετουσιώνεται σε εθνικισμό. Αυτό που μπορεί κανείς να διαπιστώσει, είναι ότι, θεωρητικά τουλάχιστον, δεν ισχύει κάτι τέτοιο, καθώς οι *Εποχές*, όσο κι αν στέκονται με ιδιαίτερο σεβασμό απέναντι στις ιδέες του έθνους και της ελληνικότητας, συχνά ψέγουν όσους εμφανώς εκφράζουν εθνικιστικές θέσεις. Ακόμη, στα πολλά ομολογουμένως άρθρα όπου εμφανίζεται το πατριωτικό στοιχείο, υπάρχει η τάση να αποφεύγεται η υπερβολή, τόσο ώστε να εμποδίζει κάποιον από το να προσάψει εθνικιστικές αντιλήψεις στους συγγραφείς των κειμένων. Αν σε κάποια σημεία πρέπει να κάνουμε λόγο για εθνικισμό, θα αναφερόμασταν στον «φιλελεύθερο» εκείνο εθνικισμό που συναντάμε και στον Berlin, έναν εθνικισμό που θέτει ως στόχο να επιτύχει την αίσθηση μιας κοινής εθνικής ταυτότητας και δε νομιμοποιεί πράξεις βίας²²¹.

Η προσπάθεια στην οποία επιδίδονται οι *Εποχές* όταν αναφέρονται σε πολιτικά θέματα έχει ως κεντρικό άξονα τη διατήρηση ίσων

²²⁰ Την επιτευχθείσα αμερικανική συναίνεση σε ιδεολογικά θέματα ο Duverger την αποδίδει στον «κονφορμισμό» που έχει εξαρχής επικρατήσει στις ΗΠΑ και ο οποίος εμπόδισε την παρείσφρηση σοσιαλιστικών ιδεών. Βλ. Maurice Duverger, *Ο ΙΑΝΟΣ, το διπλό πρόσωπο της Δύσης, Κοινωνικοπολιτική ανατομία της αστικής κοινωνίας*, ό.π., σ. 221.

²²¹ David Miller, «Crooked Timber or Bent Twig? Isaiah Berlin's Nationalism», ό.π., σ. 106.

αποστάσεων τόσο από την άκρα δεξιά όσο κι από την άκρα αριστερά. Για το λόγο αυτό εξομοιώνονται όλα τα απολυταρχικά καθεστώτα ανά τον κόσμο, είτε αυτά χαρακτηρίζονται ως κομμουνιστικά είτε ως ακροδεξιά. Πάντως, στην περίπτωση του κομμουνισμού, το περιοδικό προσπαθεί να καταστήσει σαφές ότι η καταδίκη του «ακραίου» αυτού ιδεολογήματος δεν συνεπάγεται συνολική αποποίηση της αριστερής ιδεολογίας. Σε μία εποχή όπου το φοβικό στοιχείο απέναντι στον κομμουνισμό έχει ακόμη ισχυρά ερείσματα στην κοινωνία, η προηγούμενη επισήμανση, συνδυασμένη από την αντίληψη ότι έχει εξαλειφθεί κάθε ενδεχόμενο «κομμουνιστικής απειλής», αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Οι συντελεστές των *Εποχών*, παρά το ότι ζουν μέσα σ' ένα αντικομμουνιστικό κλίμα, στοιχεία του οποίου έχουν αφομοιώσει, ανεξάρτητα από το αν γίνεται ή όχι μια τέτοια παραδοχή, κατορθώνουν να προσδίδουν στον αντικομμουνισμό τους μία ήπια μορφή και να εμφανίζουν ενδείξεις υπερκέραιάς του. Όσον αφορά στις σχέσεις με την ευρύτερη αριστερά, οι συνεχείς δημοσιεύσεις κειμένων από ανθρώπους του αριστερού χώρου, όσο και η υιοθέτηση σοσιαλιζουσών θέσεων από τους ίδιους του συντάκτες, είναι ενδεικτικές του ότι το περιοδικό, παρότι σαφώς δεν παρουσιάζει εμφανή και σταθερή κλίση προς την αριστερή ιδεολογία, καταφέρνει να διατηρεί επαφή με την τελευταία. Το ίδιο, ωστόσο, συμβαίνει και με τον συντηρητικό χώρο, από τον οποίο είδαμε τις *Εποχές* να δανείζονται συχνά επιχειρήματα, ιδίως όταν γίνεται λόγος για ζητήματα παράδοσης, ελληνικότητας κ.ο.κ.

ΚΕΦ. 3: ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Σχόλια πάνω στην κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα

Η θέση των *Εποχών* γύρω από τα ελληνικά κοινωνικοπολιτικά πράγματα μπορεί να συνοψιστεί στις λέξεις κακοδιαχείριση, αναλγησία, έλλειψη οργάνωσης και αποφασιστικότητας σε σχέση με κρίσιμες αποφάσεις. Όλα αυτά δηλαδή τα στοιχεία που αποτελούν μόνιμο μοτίβο της κριτικής πάνω στην ελληνική πολιτική σκηνή μέχρι και σήμερα. Ωστόσο, για την περίοδο που μας απασχολεί, η ρητορική που αναπτύσσεται γύρω από τα φαινόμενα κακοδιαχείρισης και διαφθοράς έχει ιδιαίτερη ένταση και ειδική βαρύτητα, εντασσόμενη στο ευρύτερο πολιτικό πρόβλημα της μετεμφυλιακής περιόδου. Τα περιστατικά που δημιουργούν την εικόνα έκπτωσης του δημόσιου βίου φαίνεται να πηγάζουν από την εξάπλωση της χρησιμοθηρίας και της υποτίμησης του κοινωνικού συμφέροντος, που βρίσκονται στον πυρήνα του πολιτικού συστήματος.

Δεν θα πρέπει ωστόσο να δοθεί η εντύπωση ότι η στάση των *Εποχών* είναι σταθερά αμείλικτη και ακραία επιθετική. Από τη μία στιγματίζονται τα κακώς κείμενα της ελληνικής πολιτικής, επισημαίνονται οι αδυναμίες, προτείνονται λύσεις, από την άλλη υπάρχουν παραδείγματα κειμένων στα οποία επαινούνται οι όποιες πολιτικές κινήσεις γίνονται προς την κατεύθυνση της προόδου ή της πολιτικής και ηθικής αναμόρφωσης και εξυγίανσης. Η άνοδος της Ενώσεως Κέντρου²²² στην εξουσία, εξάλλου, θα γίνει αποδεκτή με ευχαρίστηση, καθώς το περιοδικό διάκειται ευνοϊκά σ' αυτήν(το ίδιο αναφέρεται στη σχέση του με την ΕΚ ως απλή ιδεολογική συγγένεια κι επισημαίνει την ανεξαρτησία του από κομματικά συμφέροντα: «...δεν αποκρύψαμε ποτέ, απ' αυτές τις στήλες, την πνευματική(όχι κομματική) συγγένειά μας με την παράταξη της προόδου»²²³). Πρόκειται για εκείνη την «ανακούφιση» που ο Σβορώνος επιβεβαιώνει ότι γέννησε στην ελληνική κοινωνία η πρόθεση της νέας κυβέρνησης για εκδημοκρατισμό και φιλελευθεροποίηση, συνώνυμα της άσκησης κοινωνικής πολιτικής, εξορθολογισμού της οικονομίας, ανάπτυξης της παιδείας, εκδημοκρατισμού των συνδικάτων, προάσπισης των ατομικών ελευθεριών κ.τ.λ.²²⁴. Ο ίδιος όμως συμπληρώνει την έλλειψη αποφασιστικότητας και τη δυσμένεια των συνθηκών γενικότερα για την υλοποίηση των παραπάνω προθέσεων²²⁵. Η ματαίωση των προσδοκιών²²⁶

²²² Για το Κέντρο της δεκαετίας του '60 ο Στέλιος Αλεξανδρόπουλος αναφέρει ότι «δεν ήταν το παλαιό φιλελεύθερο και αντιμοναρχικό Κέντρο, αλλά ένα “νέο Κέντρο”, τόσο από την άποψη των κοινωνικών αντιπροσωπεύσεων που εξέφρασε, όσο και στο επίπεδο της πολιτικής τους έκφρασης, καθώς πλάι στους παραδοσιακούς φιλελεύθερους πολιτικούς, συνασπίστηκαν εαμογενείς πολιτικές ομάδες, αλλά και μια ανερχόμενη κεντροαριστερή πτέρυγα υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, που εξέφρασε ίσως χαρακτηριστικότερα τη νέα πολιτική δυναμική του κεντρώου χώρου». Βλ. Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική Δράση και Αντιπροσωπείση Συμφερόντων πριν και μετά τη Μεταπολίτευση*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1990, σ. 148.

²²³ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1963, («Γιατί ένας νέος διχασμός;», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 61).

²²⁴ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 148-149.

²²⁵ Οι προθέσεις αυτές αντικατοπτρίζονται στο «λόγο του Θρόνου» το Δεκέμβριο του 1963, που παρότι εκφωνείται από το βασιλιά ως είθισται, είναι γραμμένος από τον Γ. Παπανδρέου, και ανταποκρίνεται στους στόχους του τελευταίου: «...Πολιτικόν περιεχόμενον του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι η ελευθερία και η ισότης των πολιτών...Είναι η εδραίωσις Κράτος Δικαίου...Οφείλετε επίσης να πραγματοποιήσετε και το κοινωνικόν περιεχόμενον: Η εργασία, η υγεία, η στέγη, η παιδεία αποτελούν κοινωνικά δικαιώματα των ανθρώπων...»(«Βήμα», 17/12/1963). Πρόκειται για τα στοιχεία που, όπως αναφέρει και ο Γ. Αναστασιάδης θα προσιδίαζαν σ' ένα «σύγχρονο δημοκρατικό και φιλελεύθερο πολίτευμα». Βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία: Πολιτικός λόγος και συνταγματική ιδεολογία», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 87-117 και ειδικότερα 107.

αντανακλάται στο περιοδικό, εφόσον τα κείμενα με αισιόδοξο χαρακτήρα μειοψηφούν σταθερά, σε όλες σχεδόν τις φάσεις, έναντι όσων αντιμετωπίζουν επικριτικά τα ελληνικά κοινωνικοπολιτικά πράγματα. Το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό ενός κλίματος με έντονα στοιχεία παθογένειας, τα οποία είναι δύσκολο να αγνοηθούν από ένα έντυπο που προτάσσει την αντικειμενικότητα ως ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του.

Προτού περάσουμε στην παρουσίαση ενδεικτικών περιστατικών από την ελληνική δημόσια ζωή, ν' αναφερθούμε στο ζήτημα που θίχτηκε προηγουμένως και αφορά στις σχέσεις του περιοδικού με την ΕΚ. Από την πρώτη στιγμή που η Ένωση Κέντρου αναδείχτηκε πρώτο κόμμα στις εκλογές, το Νοέμβριο του 1963, οι Εποχές καθιστούν εμφανή την ικανοποίησή τους, η οποία όμως, τονίζουν ότι δεν προέρχεται από το αποτέλεσμα των εκλογών καθ' εαυτό, αλλά από την επαναφορά στην ομαλότητα, έπειτα από τα καίριο πλήγμα που είχε υποστεί η δημοκρατία με τις εκλογές βίας και νοθείας του 1961²²⁷. Παράλληλα, εκφράζεται η εμπιστοσύνη του περιοδικού απέναντι στο πρόσωπο του Γ. Παπανδρέου. Οι Εποχές δείχνουν να θεωρούν το εκλογικό αποτέλεσμα του 1963 δικαίωση του «ανενδότου αγώνα» που ο Γ. Παπανδρέου είχε ξεκινήσει μετά τις εκλογές του 1961²²⁸, αντιδρώντας στην πλήρη ανατροπή της

²²⁶ Ο Θανάσης Διαμαντόπουλος συσχετίζει τη ματαίωση του αιτήματος της «κοινωνικά ώριμης πολιτικής ενηλικίωσης» του ελληνικού λαού, το οποίο είχε, κατά τη γνώμη του, εμπεδωθεί από το Γ. Παπανδρέου και ταυτόχρονα υπήρχε διάχυτο στην ελληνική κοινωνία κατά τη δεκαετία του '60, με την αδυναμία της ΕΚ να λειτουργήσει ως αποτελεσματικό «πολιτικό εργαλείο» για κάτι τέτοιο. Σύμφωνα με το Διαμαντόπουλο η κεντρικά παράταξη δεν κατάφερε να παρουσιαστεί ως εκσυγχρονιστική δύναμη, ούτε να μετεξελιχθεί, κατά το δέον, από κόμμα προυχόντων σε κόμμα αρχών. Βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Η Ένωση Κέντρου: Κόμμα αρχών ή ομάδα εξουσίας;», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1991, σ. 131-150.

²²⁷ Όπως είναι γνωστό, η απόλυτη πλειοψηφία που εξασφάλισε η ΕΡΕ κατά τις εκλογές του 1961(50,8%) τείνει να αποδίδεται στις αθέμιτες μεθόδους στις οποίες κατηγορείται ότι κατέφυγε η δεξιά παράταξη, επεμβαίνοντας στους εκλογικούς καταλόγους κατά τρόπο ώστε να δημιουργεί «πλαστούς» ψηφοφόρους προς όφελος της και ταυτόχρονα να εμποδίζει το δικαίωμα της ψήφου των αντιπάλων. Ακόμη, η ΕΡΕ κατηγορείται για άσκηση «βίας», βάσει οργανωμένου μάλιστα σχεδίου(«Περικλής»), στους ψηφοφόρους της ΕΔΑ των επαρχιακών κυρίως περιοχών, ώστε να ψηφίσουν ΕΡΕ. (Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 274-282). Ιδιαίτερα σημαντικός θεωρείται ο ρόλος των αμερικανών και του παλατιού στην οργάνωση της νοθείας. Όσον αφορά στον Καραμανλή, ο τελευταίος φέρεται να δηλώνει για τις εκλογές του 1961, ότι τα ανάκτορα «ανήσυχια δια την αυξανόμενη δύναμιν της ΕΔΑ, είχαν συστήσει ένα είδος ψυχολογικής αποθαρρύνσεως των κομμουνιστών, όχι όμως υπέρ της ΕΡΕ», ενώ το σχέδιο «Περικλής» το χαρακτηρίζει ένα «πολεμικό σχέδιο», άσχετο με τις εκλογές. (Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 42-43&59-63).

²²⁸ Σε τηλεγράφημα του Γ. Παπανδρέου προς τους υποψηφίους της ΕΚ λίγο πριν τις εκλογές του 1961 αναφέρεται: «...ωρισμένα όργανα του κράτους και παρακρατικά

συνταγματικής τάξης. Στον τομέα της παιδείας, ευεργετική, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του περιοδικού, αναμένεται να αποδειχθεί η σύμπραξη του πρωθυπουργού με τον Ευ. Παπανούτσο: «Ο συνδυασμός Παπανδρέου και Παπανούτσου αποτελεί εγγύηση πως και το επίπονο έργο θα εκτελεσθεί και οι προσδοκίες του έθνους θα εκπληρωθούν».²²⁹ Ωστόσο, σε επόμενο τεύχος, καταδικάζεται εκ των προτέρων η πιθανότητα του «ξηλώματος του έργου των προκατόχων» και δίνεται συμβουλή στη νέα κυβέρνηση να προχωρήσει στην αναδιάρθρωση της κοινωνίας βαθμιαία, με «μέτρο και σύνεση»²³⁰. Η συμπάθεια των *Εποχών* προς το πρόσωπο του πρωθυπουργού²³¹, αν και δεν εκδηλώνεται συχνά, διαφαίνεται πίσω από δηλώσεις όπως: «Γνωρίζοντας τη μεγάλη αγάπη του σημερινού πρωθυπουργού για τα γράμματα και τις τέχνες, τον παρακαλούμε να προσέξει ιδιαίτερα την άποψή μας αυτή»(εδώ περί χάραξης προγράμματος πολιτιστικής προόδου)²³². Οι *Εποχές* εκθειάζουν γενικότερα την τάση του Γ. Παπανδρέου να αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στα πολιτιστικά πράγματα, εφόσον και οι ίδιες δείχνουν να θεωρούν τον

οργανώσεις, καταληφθείσαι υπό πανικού επιδίδονται εις τρομοκρατικές ενέργειες προς εκφοβισμόν των οπαδών του Κέντρου και ψήφισιν της ΕΡΕ...Επιβάλλεται η άμεσος άμυνα εναντίον πάσης εκδηλώσεως βίας...Όταν οι αρχαί δε δύνανται ή δεν θέλουν να επιβάλουν την νόμιμον τάξιν και να κατοχυρώσουν την ελευθέραν εκδήλωσιν του φρονήματος του λαού συντελείται παραβίασης του Συντάγματος και το Σύνταγμα έχει εμπιστευθεί την τήρησιν του εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων». Βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία: Πολιτικός λόγος και συνταγματική ιδεολογία», ό.π., σ. 105.

²²⁹ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963, («Αναγέννηση», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 56).

²³⁰ *Εποχές*, τ. 9, Ιανουάριος 1964, («Μέτρο και σύνεση», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 48-49).

²³¹ Ο Jean Meynaud θα έκανε εδώ λόγο για τη γενικότερη στήριξη που παρείχε ο Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, ο οποίος εξέδιδε ανάμεσα στα υπόλοιπα έντυπα(*Νέα*, *Βήμα* κ.τ.λ) και το περιοδικό *Εποχές*, στο πρόσωπο του Γ. Παπανδρέου και θα προσέθετε ότι δεν υπήρχε ανάλογη συμπάθεια για τον Ανδρέα Παπανδρέου. (Jean Meynaud, *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, ό.π., σ. 131). Πάντως, τουλάχιστον στις *Εποχές*, δεν παρουσιάζονται ενδείξεις συμπάθειας, αλλά ούτε και αντιπάθειας προς τον τελευταίο. Ακόμη όμως, κι αν υπήρχαν προσωπικές διαφωνίες με την πολιτική του Ανδρέα Παπανδρέου, δε μπορούμε να παραγνωρίσουμε την τάση που συναντάται συχνά στις *Εποχές* προς μια άτυπη «κεντροαριστερά», ανεξάρτητα από το ποιος την εκπροσωπεί. Σ' αυτό αναφέρεται εμμέσως και ο Κ. Στεργιόπουλος(όταν χαρακτηρίζει σε γενικές γραμμές το περιοδικό «κεντρώο έως σοσιαλιστικό»). Την διαπίστωση αυτή ενισχύει και η παρατήρηση του Δ. Χαραλάμπη ότι «ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας των θέσεων που εξέφραζε ο Α. Παπανδρέου δεν ανταποκρινόταν στην πραγματική πολιτική στάση και ετοιμότητα της πλειοψηφίας αυτών που υποστήριζαν την αριστερή πτέρυγα». Για περισσότερα βλ. Δ. Χαραλάμπη, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 194-196.

²³² *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964, («Συμβούλιο Γραμμάτων και Καλών Τεχνών», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια σ. 57).

πολιτισμό πυλώνα ευρύτερης κοινωνικοπολιτικής αναμόρφωσης²³³. Το περιοδικό εξάλλου, μη εντασσόμενο στα πολιτικής φύσης έντυπα, επιλέγει συχνά να ενσωματώνει τις ιδεολογικοπολιτικές του θέσεις μέσα στην προβαλλόμενη ως πολιτιστική ανάλυση της πραγματικότητας.

Περνώντας στο κυρίως θέμα του υποκεφαλαίου, παρατηρούμε ότι η πολιτική κακοδαιμονία της χώρας αποδίδεται στη στασιμότητα των θεσμών ή τη στελέχωση των κομμάτων από ανθρώπους ανίκανους να προωθήσουν την απαραίτητη για τη χώρα «εθνική ανάπτυξη», με αποτέλεσμα να παρατηρείται «απίσχυση των δημοκρατικών δυνατοτήτων της πολιτικής οργάνωσης»²³⁴.

Η επικρατούσα διάσταση απόψεων πάνω σε μείζονα πολιτικά θέματα είναι ενδεικτική ενός νοσηρού κλίματος. Για παράδειγμα, αναρωτιούνται, οι *Εποχές*:

«Η αποχή από τις εκλογές αποτελεί, για μια πολιτική παράταξη, αναφαίρετο δικαίωμά της; Ή ισοδυναμεί, όπως ισχυρίζονται κάποιοι, με πίεση επιζήμια για τη λειτουργία της Δημοκρατίας;»²³⁵.

Σύμφωνα με το περιοδικό, όσο οι ιθύνοντες παραμένουν ευθυνόφοβοι κι αναποφάσιστοι πάνω σε ζητήματα «ηθικής και πολιτικής σκοπιμότητας»²³⁶, θα είναι δύσκολο να ανατραπεί η κατάσταση «πολιτικής υπανάπτυξης» στην οποία προσκρούει η σύγκλιση με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη. Τα τελευταία, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στην Ελλάδα, παρουσιάζονται να προχωρούν στη εδραίωση της δημοκρατίας τους²³⁷, σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο²³⁸.

²³³ Ο Γ. Παπανδρέου είχε από πολύ νωρίς υποστηρίξει ότι «πολιτισμός δεν είναι μόνο τέχνες αλλά και η ικανοποίηση των συγκεκριμένων των συγκεκριμένων κοινωνικο-βιοτικών αναγκών του ανθρώπου». Βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Γεώργιος Παπανδρέου: Πολιτικά κείμενα, πνευματική ελευθερία και πολιτισμός», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), Γεώργιος Παπανδρέου, 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 119-133 και ειδικότερα 131.

²³⁴ *Εποχές*, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963, («Η ώρα των ειδικών», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 54-55).

²³⁵ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963, («Ερωτήματα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια σ. 43-44).

²³⁶ Η σύνδεση του ηθικού με το πολιτικό στοιχείο, είναι μια τάση που συναντάται στο φιλελευθερισμό των μέσων του 20^{ου} αιώνα, ωστόσο από κάποιους θεωρείται διαστρέβλωση του κλασικού φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα που απέρριπτε την ηθικοποίηση της πολιτικής. Βλ. Raymond Geuss, «Liberalism and its discontents», ό.π., σ. 322-326.

²³⁷ Ο Γ. Κοντογώργης απορρίπτει το επιχείρημα της «πολιτικής “ανωριμότητας” του ελληνικού συστήματος» και εντάσσει τις εκδηλώσεις δημοκρατικού ελλείμματος της μεταπολεμικής Ελλάδας στις συνθήκες που έχει δημιουργήσει γενικότερα η «νέα τάξη». Βλ. Γ. Κοντογώργης, *Νεοτερικότητα και πρόοδος, Το ελληνικό παράδειγμα*, ό.π., σ. 94-95.

²³⁸ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963, («Ερωτήματα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια σ. 43-44).

Πάντα επίκαιρο για την Ελλάδα και το ζήτημα των πελατειακών σχέσεων, οι οποίες συνεπάγονται προώθηση σε καίριες θέσεις του κρατικού μηχανισμού ανθρώπων ακατάλληλων. Οι δημόσιες θέσεις καταλαμβάνονται ως «ρουσφέτι» κάποιου βουλευτή, ή στην καλύτερη περίπτωση ως αποτέλεσμα μιας «άγονης θητείας σε κάποιο νυσταλέο δημόσιο γραφείο». Κατά συνέπεια, δεν απορεί κανείς με την αναξιοκρατία της δημόσιας ζωής, τις δυσλειτουργίες και την απώλεια του κύρους των δημόσιων υπηρεσιών²³⁹. Η σωστή στελέχωση των υπηρεσιών αυτών, όπως επιβεβαιώνεται κι αλλού, σχετίζεται με «την ίδια την επιβίωση του έθνους μας» και είναι προϋπόθεση κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης της χώρας²⁴⁰.

Στο κεφάλαιο περί φανατισμού έγινε λόγος για τη δολοφονία του Γ. Λαμπράκη, η οποία εδώ θα μας απασχολήσει και πάλι, εφόσον αποτελεί την αφορμή ώστε να συνοψίσουν οι *Εποχές* τις απόψεις τους για τη δημόσια ζωή της χώρας, της οποίας οι καταστατικές βάσεις παρουσιάζονται να έχουν υποστεί «αλλοίωση» και «διαστροφή»:

«Οι θεσμοί που αποτελούν την ουσία του Πολιτεύματός μας, είτε δεν λειτουργούν καθόλου, είτε έχουν κενωθεί από το ουσιαστικό τους περιεχόμενο. Η λαϊκή κυριαρχία και ο νόμος σαν έκφραση της λαϊκής θελήσεως που πραγματοποιείται με το αντιπροσωπευτικό σύστημα έχουν καταντήσει να είναι σχεδόν νεκρά σχήματα. Οι ατομικές ελευθερίες των πολιτών και η ισότης απέναντι στο νόμο έχουν φαλκιδευθεί...»²⁴¹.

Οι παρεμβάσεις του ελληνικού κράτους πάνω στα διάφορα θέματα της δημόσιας ζωής χαρακτηρίζονται, όπως αναφέρεται, από «εξοργιστική ασυδοσία». Ως παράδειγμα δίνεται ένα ζήτημα τόσο με καλλιτεχνικές όσο και κοινωνικές διαστάσεις, αυτό της «αθρόας απονομής πτυχίων» από δραματικές σχολές που δεν έχουν κανένα ουσιαστικό αντίκρισμα και ανοίγουν την πόρτα στην ανεργία²⁴². Το περιοδικό κάνει πολλαπλές νύξεις στο θέμα, σε μία από τις οποίες αποδίδεται ξεκάθαρα το κύριο μέρος της ευθύνης στο Υπουργείο Παιδείας, το οποίο αρνήθηκε να χαλιναγωγήσει την ίδρυση σχολών επικαλούμενο το συνταγματικό κώλυμα για κάτι τέτοιο, με αποτέλεσμα να επιτρέψει την ανεξέλεγκτη δράση όσων «απομυζούν» χρήματα από τους νέους ανθρώπους, χωρίς να είναι σε θέση να τους προσφέρουν καμία προοπτική επαγγελματικής

²³⁹ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963, («Ως τότε;», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 55).

²⁴⁰ *Εποχές*, τ. 12, Απρίλιος 1964, (Αλεξ. Συμεωνίδης, «Ανώτερη παιδεία: Τι μπορεί και τι πρέπει να γίνει», σ. 56-60).

²⁴¹ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963, («Η Δημοκρατία αναστέλλεται», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 52).

²⁴² *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963, («Το δράμα των Σχολών Θεάτρου», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 58-59).

αποκατάστασης²⁴³. Η σκληρή γλώσσα των *Εποχών* δικαιολογείται, χωρίς να κρίνουμε το αληθές ή όχι του πράγματος, από τη βαρύτητα που έχει η καταγγελία απέναντι σε ένα κράτος που παρουσιάζεται να πρωτοστατεί στο σύστημα οικονομικής αποστράγγισης και εξώθησης στην ανεργία της πλέον δημιουργικής, όσο και ευάλωτης ηλικιακής ομάδας ελλήνων.

Σημείο αναφοράς στα επικριτικά άρθρα αποτελεί επιπλέον ο τουρισμός, στο βωμό του οποίου, οι *Εποχές* καταγγέλλουν ότι θυσιάζεται το ελληνικό τοπίο, μια και προσφέρεται αφειδώς σε ξένους ιδιώτες και τουριστικές επιχειρήσεις, οι οποίες μπορούν να το εκμεταλλευθούν και να επέμβουν σε αυτό κατά το δοκούν²⁴⁴. Ασέβεια απέναντι στην ελληνική παράδοση θεωρούνται διάφορα μέτρα με πιθανότητα υλοποίησης, που είναι απόρροια της «δίνης» του τουρισμού. Ένα από αυτά, αναφέρεται, ότι ίσως οδηγήσει στην εμπορευματοποίηση των μουσείων, μολύνοντάς τα με το «δηλητήριο του επιχειρηματισμού», το οποίο γενικότερα θέτει σε κίνδυνο με τη δράση του τη γραμμή και την «αγνότητα» της ελληνικής φύσης²⁴⁵. Με εξίσου εμπορικά κριτήρια και τουριστική προοπτική, έγινε η σκέψη για αξιοποίηση του θεάτρου του Διονύσου στην Αθήνα για παραστάσεις, παρά το ότι «έχει διαφυλαχθεί ως καθαρά αρχαιολογικός χώρος, επειδή η χρησιμοποίησή του για παραστάσεις δημιουργεί κινδύνους πολύ σοβαρούς»²⁴⁶. Πάνω σε αυτό, σχολιάζει ο αρχαιολόγος Γιάννης Μηλιάδης στο τεύχος Φεβρουαρίου 1967, ότι η ελληνική εμπειρία έχει αποδείξει πώς κάθε ελπιδοφόρα και δημιουργική προσπάθεια στη χώρα συνδέεται απαρέγκλιτα με κάποια καταστροφή. Γιατί καταστροφή, όπως ισχυρίζεται ο γράφων, θα είναι αυτό που κάποιοι κατ' ευφημισμόν αποκαλούν ανάπλαση του θεάτρου²⁴⁷.

Ακόμη όμως κι αν δεχθεί κανείς ότι ο τουρισμός αποτελεί προτεραιότητα της χώρας και χάριν αυτού οι πολίτες πρέπει να είναι σε θέση να θυσιάσουν κάποια πράγματα, προκύπτει ως αίτημα των *Εποχών* τουλάχιστον, ενόσω σπαταλώνται τόσα χρήματα για τον τουρισμό, να μην επιδεικνύεται προκλητική αδιαφορία για ζητήματα στοιχειώδους πολιτικής ευπρέπειας, όπως η τήρηση συνθηκών υγιεινής για την πρωτεύουσα:

²⁴³ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, («Συνταγματικές ελευθερίες», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 56).

²⁴⁴ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963, («Πουλιέται το ελληνικό τοπίο;», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 43).

²⁴⁵ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965, («Τα ιερά και τα επιπόλαια», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 57-58).

²⁴⁶ *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967, («Το θέατρο του Διονύσου», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 156-157).

²⁴⁷ *Εποχές*, τ. 47, Μάρτιος 1967, (Γιάννης Μηλιάδης, «Καταστρέφειν και χαίρειν», σ. 222-225).

«Σε μια χώρα που τόσο ζήλο, τόσο πάθος δείχνει για τον τουρισμό της, δεν θα μπορούσαν τάχα να διατεθούν μερικά από τα εκατομμύρια του προϋπολογισμού του σχετικού Οργανισμού για τη στοιχειώδη ανάγκη να μην αναδίδει αποφορά φρικιαστική, νοσογόνο, η πρωτεύουσα(λόγω της συσσώρευσης απορριμμάτων)...Δεν μας αρκεί η ηθική δυσσομία, που επισημαίνεται παντού, χωρίς και να θεραπεύεται;»²⁴⁸.

Ιδιαίτερο προβληματισμό επιδεικνύουν οι *Εποχές* απέναντι σε ό,τι απειλεί τη φυσιογνωμία της Αθήνας. Οι σχετικές παρατηρήσεις, τουλάχιστον ως προς ένα σκέλος τους, παρουσιάζουν ενδιαφέρον, αφού προεικάζουν τις πολεοδομικές, οικιστικές και αισθητικές αδυναμίες της Αθήνας, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα. Οι *Εποχές* θεωρούν ότι πιθανή αξιοποίηση των απόψεων κάποιων προσωπικοτήτων του καλλιτεχνικού χώρου σε σχέση με τη διαμόρφωση της εικόνας της Αθήνας θα μπορούσε να αποφέρει θετικά αποτελέσματα. Πάντως, ως τη στιγμή που γράφεται το σχετικό άρθρο, ο πολεοδομικός κλάδος παρουσιάζεται να κυριαρχείται από τους εργολάβους οικοδομών. Ξεκινώντας από τη διαπίστωση αυτή, οι *Εποχές* καταλήγουν στο ότι «η περιλάλητη “ιδιωτική πρωτοβουλία” πουθενά δεν έχει τόσο οργιάσει όσο στη χώρα μας...»²⁴⁹.

Προχωρώντας σε άλλους, πιο εξειδικευμένους προβληματισμούς του περιοδικού επί ζητημάτων που αφορούν στη φυσιογνωμία της πρωτεύουσας, θ' αναφερθούμε στην επικείμενη κατεδάφιση του σπιτιού του Παλαμά, θύμα του «οικοδομικού οργασμού» που επικρατεί στην Αθήνα, σύμφωνα με τις *Εποχές*. Διαπιστώνεται η έλλειψη κάθε μέριμνας προκειμένου να διατηρήσει η πόλη «την φυσιογνωμία της, το χρώμα της, την ταυτότητά της». Την αγανάκτηση των *Εποχών* οξύνει το γεγονός ότι όλα όσα λαμβάνουν χώρα δε γίνονται με την προοπτική της διαμόρφωσης μιας πόλης καλαίσθητης, «συγχρονισμένης», «άνετης», «υγιεινής», αλλά για ένα «εξάμβλωμα-θρίαμβο της ασύδοτης κερδοσκοπίας»²⁵⁰. Εξίσου αρνητικά τοποθετείται το περιοδικό απέναντι στις σκέψεις που είχαν διατυπωθεί για ανέγερση της Πανεπιστημιούπολης στο δάσος της Καισαριανής. Κάτι τέτοιο ισοδυναμεί, υπογραμμίζεται, με «καταστροφή ενός δάσους μοναδικού» και «σοβαρότατο κλονισμό στην ισορροπία του όλου αθηναϊκού τοπίου». Το ενδεχόμενο αυτό υπενθυμίζει την ανάγκη να γίνει μία υπεύθυνη προσπάθεια κατάρτισης ενός ολοκληρωμένου χωροταξικού σχεδίου για την Αθήνα²⁵¹. Οι *Εποχές*, γενικότερα, στα σχετικά με την επενδυτική δραστηριότητα στην πρωτεύουσα άρθρα,

²⁴⁸ *Εποχές*, τ. 35, Μάρτιος 1966, («Απλοϊκή απορία», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 256).

²⁴⁹ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967, («Πρακτικό πνεύμα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια σ. 54).

²⁵⁰ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966, («Το σπίτι του ποιητή», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 465).

²⁵¹ *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965, («Γύρω από την πανεπιστημιούπολη», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 58).

αποτυπώνουν παραστατικά τα προβλήματα που δημιούργησε η πορεία του κατασκευαστικού κλάδου, που μολονότι αποτέλεσε κεντρικό παράγοντα για την εκβιομηχάνιση κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960, έγινε κατά βάση ανεξέλεγκτα, μονόπλευρα(εφόσον συγκεντρώθηκε στην Αθήνα) και με ανυπολόγιστες οικολογικές συνέπειες²⁵².

Το επόμενο παράδειγμα δεν αφορά στην οικιστική δραστηριότητα, ωστόσο συνδέεται άμεσα, σύμφωνα με το περιοδικό, με την παραδοσιακή εικόνα της Αθήνας. Με αρνητικό βλέμμα αντιμετωπίζεται το ενδεχόμενο να μετονομαστεί η Λ. Σουνίου σε Λ. Κέννεντυ²⁵³, καθώς τα ονόματα δρόμων θεωρούνται κάτι συνδεδεμένο με την ιστορία και την παράδοση μιας πόλης.

Τα νωχελικά βήματα της χώρας προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού και της τεχνολογικής προόδου, είναι το επόμενο ζήτημα που βρίσκεται στο στόχαστρο των *Εποχών*. Για παράδειγμα, στα μέσα της δεκαετίας του '60 η Ελλάδα αποτελεί μία από τις ελάχιστες παγκοσμίως χώρες, συμπεριλαμβανομένων και των υπανάπτυκτων, όπου η τηλεόραση δεν έχει κάνει την εμφάνισή της. Αυτό είναι κάτι που θα έπρεπε, σύμφωνα με το συντάκτη των *Εποχών*, να προβληματίζει τον οποιονδήποτε Έλληνα, είτε αυτός είναι υπέρμαχος είτε αντίμαχος της τηλεόρασης. Ανεξάρτητα του ότι οι *Εποχές* συμμερίζονται την απαισιοδοξία όσων προδιαγράφουν την ελλιπή οργάνωση που θα γνωρίσει η τηλεόραση στην Ελλάδα, θεωρούν επιτακτική την άμεση δραστηριοποίηση των αρμοδίων για εισαγωγή του τεχνολογικού αυτού προϊόντος στη χώρα²⁵⁴.

Σε σχέση με ζητήματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής οι διαπιστώσεις διαπνέονται από ανάλογη πικρία. Κι αυτό, παρά το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης της ΕΚ συνεχίστηκε η πορεία σταθερότητας και αύξησης των οικονομικών μεγεθών²⁵⁵ που είχε σηματοδοτήσει η νομισματική μεταρρύθμιση της προηγούμενης δεκαετίας(Μαρκεζίνης, 1953), θέτοντας τέλος στην οικονομική καχεξία

²⁵² Ο Δ. Χαραλάμπης χρησιμοποιεί, όπως και οι «Εποχές», την έκφραση «οικοδομικός οργανισμός» για να αποδώσει την κατάσταση στον κατασκευαστικό κλάδο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 84-85.

²⁵³ *Εποχές*, τ. 9, Ιανουάριος 1964, («Ελαφρότητα κι αδιακρισία», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 48).

²⁵⁴ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965, («Μια όχι τιμητική διάκριση», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 62).

²⁵⁵ Το 1964 υπήρξε αύξηση 8,5% του εθνικού προϊόντος και η αύξηση συνεχίστηκε και την επόμενη χρονιά. Το πρόβλημα ήταν, κατά τον Jean Meynaud, ότι η βελτίωση των οικονομικών μεγεθών δε σήμανε αναδιάρθρωση του βιομηχανικού τομέα. Βλ. Jean Meynaud, *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, ό.π., σ. 25.

που χαρακτήριζε την Ελλάδα όταν εξερχόταν από τον Εμφύλιο²⁵⁶. Το ότι οι συγκεκριμένες εξελίξεις δε μπόρεσαν, δεδομένων των συνθηκών στην Ελλάδα²⁵⁷, να μετουσιωθούν σε συνολικό εξορθολογισμό της οικονομίας δικαιολογεί την προαναφερθείσα πικρία ως προς την γενική κατάσταση της ελληνικής οικονομίας και τους επιμέρους χειρισμούς σε σχέση με αυτήν. Ένα πρώτο ζήτημα που θίγουν οι *Εποχές* αποτελεί η ανισότητα στον τρόπο κατανομής του εισοδήματος. Η παρελκυστική πολιτική που ακολουθήθηκε στο θέμα της απόδοσης συντάξεων στους λογοτέχνες, σύμφωνα με το περιοδικό, δεν αποτελεί έκπληξη για όσους γνωρίζουν την ανισότητα στο εισόδημα, την «αναλγησία» με την οποία αντιμετωπίζεται η πνευματική εργασία, και την έλλειψη «κοινωνικής πρόνοιας» στην Ελλάδα²⁵⁸. Η αυστηρότητα της πολιτικής που ασκείται απέναντι στους πολλούς είναι αντιστρόφως ανάλογη με εκείνη που επιδεικνύεται απέναντι στους λίγους, στους «ευνοούμενους» της εκάστοτε κυβέρνησης κι αυτό θεωρείται από τις *Εποχές* χαρακτηριστικό των υπανάπτυκτων χωρών. Η ανισότητα στον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι πολίτες επεκτείνεται και σε θέματα φορολογίας²⁵⁹. Οι *Εποχές* αποκαλούν «κυνισμό» τις προαναγγελίες της κυβέρνησης ότι η επιπλέον φορολογική επιβάρυνση θα αφορούσε μόνο στους «εύπορους», δεδομένου του ότι ως «εύπορη» αντιμετωπίζεται, επί παραδείγματι, μια τετραμελής οικογένεια με μηνιαίο εισόδημα 6.000 δραχμές. Το περιοδικό σχολιάζει με πρόδηλη δόση ειρωνείας:

«Αλλά- θα πουν τα στηρίγματα της κοινωνίας- οι απολαβές είναι άνισες γιατί είναι ανάλογες με τις ικανότητες και με τη χρησιμότητα του καθενός. Ουδείς φθόνος! Τις “ικανότητες” αυτές τις γνωρίζουμε- από την κόψη!»²⁶⁰.

Η αποτίμηση της κατάστασης της ελληνικής οικονομίας, με αφορμή την άρνηση της κυβέρνησης να ικανοποιήσει οικονομικά αιτήματα των

²⁵⁶ Βλ. Πάνος Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σελ. 223-237 και ειδικότερα 226-228.

²⁵⁷ Βλ. Πάνος Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», ό.π., σ. 223-237.

²⁵⁸ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965, («Ευνοούμενοι και μη», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 54).

²⁵⁹ Πράγματι, σε έκθεση του ΟΟΣΑ τον Φεβρουάριο του 1966, διαπιστώνεται ότι η οικονομική πολιτική της ΕΚ δε φρόντισε να δημιουργήσει μια δίκαιη αντιστοιχία ανάμεσα στα εισοδηματικά πλεονεκτήματα και τα φορολογικά βάρη κάθε κατηγορίας εργαζομένων. Βλ. Βλ. Jean Meynaud, *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, ό.π., σ. 27.

²⁶⁰ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966, («Πρακτική αριθμητική», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 260).

ταχυδρομικών υπαλλήλων, οδηγεί στο τραγελαφικό συμπέρασμα ότι η ζωή στη χώρα ακριβαίνει πάντα «και μάλιστα προκαταβολικά, προτού δοθεί στους μισθοσυντηρητικούς κάποια αύξηση». Η τάση είναι η ίδια μονίμως, ώστε η μόνη διαφοροποίηση που μπορεί να αναμένει κανείς αφορά στο μέγεθος των ανατιμήσεων. Οι *Εποχές* εκλαμβάνουν τη συγκεκριμένη τάση ως ένδειξη του «ότι κάτι βαθύτερο νοσεί στην οικονομία μας και, κατ' αναγκαία συνάρτηση, στο όλο σύστημα που μας διέπει». Και καταλήγουν: «Όσο περισσότερο οι άνθρωποι φτηναίνουν, τόσο η ζωή ακριβαίνει»²⁶¹.

Κάτω από τέτοιες συνθήκες, το αίτημα της οικονομικής αναπτύξεως προβάλλει επιτακτικότερο. Προϋπόθεση υλοποίησής του θεωρείται η απόφαση των πολιτικών αρχών να δημιουργήσουν ένα νέο κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο, που θα έθετε τις βάσεις για τον εκδημοκρατισμό των κομμάτων. Η βούληση όμως για κάτι τέτοιο λείπει από την ελληνική πολιτική δράση: «η μόνη δύναμη που μπορεί ν' αντιπαλέψει με τα "αντιαναπτυξιακά και αντικοινωνικά συμφέροντα"...είναι η δημοκρατία»²⁶². Η τελευταία ωστόσο προσπάθεια που έκανε ο Γ. Παπανδρέου για εκδημοκρατισμό²⁶³, στα πλαίσια της «κοινωνικής αλλαγής»²⁶⁴ προσέκρουσε, σύμφωνα με τις *Εποχές*, στα συμφέροντα όσων δεν επιθυμούσαν να προσδώσουν στη λαϊκή βούληση, δια μέσω των πολιτικών της αντιπροσώπων, ρόλο ελέγχου των κρατικών οργάνων²⁶⁵. Παρατηρεί κανείς στο σημείο αυτό τον τρόπο που η ανάγκη οικονομικής ανάπτυξης συνδέεται με τα αντίστοιχα αιτήματα για κοινωνική και πολιτική αναγέννηση. Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στους τομείς αυτούς έγινε περισσότερο κατανοητή μετά την περικοπή της αμερικανικής

²⁶¹ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965, («Το έπος των ταχυδρομείων», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 52).

²⁶² *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Το πολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα», στήλη: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ, σ. 153-157).

²⁶³ Ο Ανδρέας Παπανδρέου θέτει την ίδια περίοδο ως προϋποθέσεις εκδημοκρατισμού τους εξής παράγοντες: απαλλαγή από την επιρροή των ξένων δυνάμεων, αποχή του βασιλιά από την πολιτική, εθνικοποίηση του στρατού, «βαθεία μεταρρύθμιση» της διοίκησης, ισχυρή τοπική αυτοδιοίκηση και ανάπτυξη ενώσεων και συνεταιρισμών, «εκσυγχρονισμός κομμάτων»(δημιουργία «κομμάτων αρχών), κατάργηση «παρακράτους», ισοτιμία όλων των πολιτών, άνοδος μορφωτικού επιπέδου, «ανάδειξη νέας πνευματικής ηγεσίας». Βλ. Α. Γ. Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, εκδ. Φέξης, Αθήνα 1966, σ. 25-26.

²⁶⁴ Αναλύοντας τη «δημοκρατική στροφή» της δεκαετίας του 1960, ο Ν. Ψυρούκης κάνει λόγο για «κάποια πρόοδο», «δικαιότερη ανακατανομή του κοινωνικού προϊόντος», αλλαγή του κοινωνικού πλαισίου «μέσα στο οποίο κινόντουσαν οι λαϊκές μάζες». Βλ. Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας(1940-1967)*, τόμος γ', εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1976, σ. 80.

²⁶⁵ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Λ. Β. Καραπαναγιώτης, «Το πολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα», ό.π.).

βοήθειας²⁶⁶ που κορυφώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960, καθιστώντας ακόμη εμφανέστερες τις διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας²⁶⁷.

Με το αρχικό γεγονός που αποτέλεσε αφορμή για να ειπωθούν τα παραπάνω, τα οικονομικά αιτήματα δηλαδή των ταχυδρομικών υπαλλήλων, σχετίζεται μία ακόμη καταγγελία των *Εποχών*, για την «εξωφρενική κατάσταση της ταχυδρομικής υπηρεσίας» της χώρας, που παρακωλύει την επικοινωνία, τις επαγγελματικές δραστηριότητες και γενικότερα τη ζωή των Ελλήνων. «Ρεκόρ μόνον ανωμαλίας; Μόνο ανικανότητας; Μόνο ασυνειδησίας;», αναρωτιούνται οι *Εποχές*²⁶⁸. Επανερχόμενες στο θέμα αυτό σε επόμενο τεύχος, θα συμπληρώσουν ότι φαινόμενα αυτού του τύπου υποδηλώνουν την ανυπαρξία κράτους στην Ελλάδα και την επίμονη άρνηση των ιθυνόντων στη χώρα να συνειδητοποιήσουν «ότι η πολιτική δεν δημιουργεί μόνο προνόμια, συνεπάγεται και υποχρεώσεις»²⁶⁹.

Ένα ακόμη σημείο στο οποίο θα δοθεί έμφαση είναι οι κρατικές επιχορηγήσεις σε οργανισμούς, όπως το Εθνικό Θέατρο, μέσω των οποίων ουσιαστικά ελέγχεται ο ίδιος ο οργανισμός από το κράτος:

«Κι επειδή όταν λέμε “κράτος” στην Ελλάδα, δεν λέμε τίποτα, αφού κράτος δεν υπάρχει, ας λέμε σαφέστερα ότι το Εθνικό Θέατρο διευθύνεται, όπως και το ελληνικό κράτος, από τα πολιτικά κόμματα».

Κάπως έτσι οι επιχορηγήσεις έχουν μεταπέσει σε πολιτικό εργαλείο. Και θα ήταν δύσκολη η προσπάθεια να αποπολιτικοποιηθεί η κατάσταση στην τέχνη και σε όλους τους υπόλοιπους τομείς της ελληνικής κοινωνίας,

²⁶⁶ Η αμερικανική βοήθεια προς την Ελλάδα, που είχε ξεκινήσει ως μέρος του σχεδίου Μάρσαλ και είχε φτάσει στο απόγειο της την περίοδο 1947-1952, έπαιξε μεγάλο ρόλο στη χρηματοδότηση των εισαγωγών, στην κάλυψη μέρους του ελλείμματος, στη συγκράτηση του πληθωρισμού και στις επενδύσεις. Ο Σωτήρης Ριζάς συνοψίζει τις θέσεις του Chester Bowles, συμβούλου του State Department, για το θέμα αυτό κατά το 1962, όταν οι Αμερικανοί διαμήνυαν την πρόθεσή τους για οριστική παύση της βοήθειας: «...η Ελλάδα δεν είχε αξιοποιήσει ορθολογικά την αμερικανική βοήθεια και δεν τη χρειαζόταν πια, αφού μπορούσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες ανάπτυξης περιορίζοντας τη γραφειοκρατία και τις δαπάνες του δημόσιου τομέα που δεν είχαν παραγωγικό χαρακτήρα». Η κακή χρήση της αμερικανικής βοήθειας, ωστόσο, δεν αναφέρθηκε ως επίσημη άποψη της αμερικανικής κυβέρνησης. Βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001, σ. 82-83.

²⁶⁷ Η περικοπή ωστόσο της βοήθειας δεν αναιρεί τον αμερικανικό έλεγχο επί της ελληνικής οικονομίας. Όπως αναφέρει ο Δ. Χαραλάμπης, οι Αμερικανοί υπονόμωσαν όλες τις επενδυτικές πρωτοβουλίες που δεν ελέγχονταν από τους ίδιους, εμποδίζοντας μια «ανεξάρτητη» από τους ίδιους ελληνική εκβιομηχάνιση. Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 78-79.

²⁶⁸ *Εποχές*, τ. 32, Δεκέμβριος 1965, («Καταγγελία», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια σ. 58).

²⁶⁹ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966, («Αιώνιο θέμα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 62).

καθώς η πολιτική παρουσιάζεται ως μία δύναμη ικανή να ελίσσεται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να καθίσταται εφικτή η είσοδος της με νέους κάθε φορά τρόπους σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου²⁷⁰.

Ανησυχία εκφράζεται από τις Εποχές για τον τρόπο που εισπράττουν όλη αυτή την κατάσταση «αναρχίας» οι ξένοι και, παρεπόμενα, για τη γενικότερη εικόνα που δημιουργείται για την Ελλάδα. Αναφέρεται ενδεικτικά, η έκπληξη «φίλου» του περιοδικού, όταν αντίκρισε κατά την περιοδεία του σε ελληνικές περιοχές επιβλητικά συνθήματα κατά «του έθνους μας, του στέμματος και του στρατού μας»²⁷¹. Πρόκειται για ένα από τα σημεία, όπου το περιοδικό εμφανώς προτάσσει τους κανόνες πολιτικής ευπρέπειας, τους σύμφωνους με τη νομιμότητα του μετεμφυλιακού καθεστώτος, έναντι της ουσίας του πολιτικού ζητήματος εκείνης της περιόδου

Πέραν των προαναφερθέντων συνθημάτων, θλιβερή εντύπωση, υποθέτει ο συντάκτης των Εποχών ότι θα προκάλεσε στους ξένους επισκέπτες και η μηδαμινή ανταπόκριση που γνώρισε η διάλεξη για τον εορτασμό των 2.500 χρόνων από τη γέννηση του Θεάτρου στην Ελλάδα²⁷². Για το γεγονός ότι η χώρα βρίσκεται, μέσω τέτοιων και άλλων αντίστοιχων αφορμών, εκτεθειμένη στους ξένους, αποδίδονται ευθύνες τόσο στους ανώνυμους νεοέλληνες, όσο και στις πολιτικές αρχές. Στην περίπτωση των συνθημάτων επικρίνεται ο φανατισμός όσων τα έγραψαν, αλλά και η αδιαφορία των αρμοδίων σε σχέση με την ύπαρξή τους. Το δεύτερο περιστατικό συσχετίζεται, με τη σειρά του, τόσο με την αδιαφορία των Ελλήνων απέναντι στην πνευματική ζωή του τόπου, όσο και με την έλλειψη παροχής ερεθισμάτων για την ανατροπή της κατάστασης αυτής.

Συνολικά, ο λόγος των Εποχών πάνω στην ελληνική κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα απηχεί σε μεγάλο βαθμό τα αιτήματα που επιζητούν να ωθήσουν τη χώρα προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού. Ενός εκσυγχρονισμού, που λειτουργεί ως αντίρροπη δύναμη απέναντι σ' εκείνη που ασκεί το παγιωμένο μετεμφυλιακό καθεστώς. Η μαζική διεκδίκηση νέων μορφών κοινωνικής συναίνεσης²⁷³ αντανακλάται στα σχετικά με την παιδεία, την οικονομία και τις ελευθερίες αιτήματα που κυριαρχούν στις κινητοποιήσεις της περιόδου. Πρόκειται για διεκδικήσεις που λειτουργούν ως ενδείξεις μιας πρώτης μορφής πολιτικής συνειδητοποίησης των στρωμάτων εκείνων που το

²⁷⁰ Εποχές, τ. 46, Φεβρουάριος 1967, («Περί εθνικής τέχνης», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 156).

²⁷¹ Εποχές, τ. 40, Αύγουστος 1966, («Συνθήματα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 158).

²⁷² Εποχές, τ. 40, («Πανηγυρισμοί», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 158).

²⁷³ Δημήτρης Χαραλάμπης, «Η κρίση της δεκατίας του '60 και ο ρόλος του Γεωργίου Παπανδρέου», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), Γεώργιος Παπανδρέου, 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 491-521 και ειδικότερα 510-511.

μετεμφυλιακό καθεστώς πραγμάτων είχε αποκλείσει από τον πολιτικό στίβο. Το περιοδικό δείχνει να κατανοεί τις ανάγκες από τις οποίες έχει προκύψει αυτή η «κοινωνική αναστάτωση», την οποία φαίνεται ν' αποδίδει στην όλη δομή του συστήματος εξουσίας. Οι Εποχές ωστόσο, όσο κι αν κατονομάζουν τις συνέπειες του τρόπου άσκησης της εξουσίας, μόνο έμμεσα θίγουν τα στηρίγματα του διαμορφωθέντος καθεστώτος. Διαπιστώνουν με άλλα λόγια ότι «κάτι βαθύτερο νοσεί στο όλο σύστημα», αλλά δεν προσδιορίζουν ποιο είναι αυτό. Για άλλη μια φορά είναι εμφανές ότι ο μη πολιτικός χαρακτήρας του εντύπου καθιστά ευκολότερη την εξαπόλυση πολιτικών αιχμών, που, μη προσδιοριζόμενες όμως συνήθως ως πολιτικές, δεν αποκτούν τη βαθύτητα που επιβάλλει το αίτημα της αλλαγής.

Οι Εποχές και τα ζητήματα παιδείας

Η παιδεία αποτελεί ένα από τα πιο προσφιλή θέματα του περιοδικού, κοινό τόπο σε πολύ μεγάλο αριθμό άρθρων. Δεδομένης της ποικιλίας των θεμάτων που παρουσιάζονται στις Εποχές, η εμμονή σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα σημαίνει ότι το έντυπο αντιλαμβάνεται το ζήτημα αυτό ως κεφαλαιώδους σημασίας. Στην παιδεία ανάγονται πολλά, αν όχι τα περισσότερα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας. Οι Εποχές, δηλαδή, θεωρούν ότι η ρίζα των κοινωνικοπολιτικών αδυναμιών και δυσλειτουργιών είναι η προβληματική παιδεία, επομένως η αναμόρφωση της κοινωνίας προαπαιτεί αναμόρφωση της παιδείας. Και μολονότι, συνηθίζεται να λέγεται ότι καμία πρόταση για λύση τόσο σημαντικών και πολύπλευρων προβλημάτων δεν αποτελεί πανάκεια, αν υπήρχε μια τέτοια, για τις Εποχές αυτή φαίνεται ότι θα ήταν η παιδεία.

Η έλλειψη οργάνωσης και υπευθυνότητας των εκπαιδευτικών φορέων στην Ελλάδα, είναι ένας από τους λόγους «που οδηγούν στο βάραθρο την εκπαίδευσή μας και τον τόπο». Η έναρξη της σχολικής χρονιάς του 1963 προσφέρει εύγλωττα παραδείγματα αυτής της κατάστασης: στα γυμνάσια διδάσκουν αδιόριστοι καθηγητές, το σχολικό πρόγραμμα αλλάζει ξαφνικά με τηλεγραφική διαταγή του αρμόδιου υπουργού καταλαμβάνοντας τους πάντες εξαπίνης κ.ο.κ.²⁷⁴.

Όπως, έχει ήδη αναφερθεί, το βασικό στοιχείο ως προς το οποίο εκφράζεται ικανοποίηση, με την άνοδο της Ενώσεως Κέντρου στην εξουσία, είναι οι δραστικές κινήσεις και ο αναπροσανατολισμός των στόχων που προτίθεται να κάνει η νέα κυβέρνηση σε θέματα παιδείας: «Το έθνος περιμένει να δει στην ηγεσία της εκπαιδευτικής ιεραρχίας

²⁷⁴ Εποχές, τ. 7, Νοέμβριος 1963, («Απαράδεκτα μέτρα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 55).

ανθρώπους ικανούς να εφαρμόσουν τη μεταρρύθμιση...»²⁷⁵. Αρκετούς μήνες αργότερα θα εγκωμιαστεί ο «ρεαλισμός» και η «προοδευτικότητα» της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Παρουσιάζεται, μάλιστα το παράδειγμα της καθιέρωσης της διδασκαλίας της νεοελληνικής γραμματικής στην πρώτη γυμνασίον, που λειτουργεί ως μέσο για να εκφραστεί ο ψυχικός κόσμος του μαθητή²⁷⁶. Το δεύτερο παράδειγμα που δίνεται είναι η ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, οργάνου της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης για τον εκσυγχρονισμό της σχολικής εκπαίδευσης. Κάνοντας ξεχωριστή μνεία στο νέο αυτό φορέα, οι *Εποχές* φαίνεται να κατανοούν ότι η ύπαρξή του έχει τόσο πρακτική όσο και συμβολική σημασία, εφόσον καλείται να υπερασπιστεί τα νέα εκπαιδευτικά ιδεώδη, καταρρίπτοντας την παντοδυναμία των ως τότε κυριαρχούντων εκπαιδευτικών φορέων που εμπνέονταν από τις αρχές ενός παρωχημένου και συντηρητικού εκπαιδευτικού προτύπου. Το περιοδικό αναφέρει ότι η δημιουργία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου δημιουργεί προσδοκίες στο «έθνος», το οποίο φαίνεται να επιζητεί την ανανέωση του έμφυχου δυναμικού στα σχολεία ως μέρος της συνολικής ανανέωσης της παιδείας²⁷⁷. Παρατηρεί εδώ κανείς ότι οι *Εποχές* ξεκινούν επανειλημμένα με τη φράση «το έθνος περιμένει...» σε ζητήματα που αφορούν στην παιδεία, θέλοντας προφανώς να υπενθυμίσουν το συσχετισμό της παιδείας με την εθνική ανάπτυξη.

²⁷⁵ *Εποχές*, τ. 8, Δεκέμβριος 1963, («Αναγέννηση», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 56).

²⁷⁶ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964, («Αξιέπαινο μέτρο», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 75).

²⁷⁷ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964, («Το παιδαγωγικό ινστιτούτο», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 75).

Η αποδοκιμασία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964²⁷⁸, μεταρρύθμιση στην οποία πρωτοστατεί ο Παπανούτσος, είναι, σύμφωνα με τις *Εποχές*, «εκδήλωση μιας ασήμαντης αριθμητικά μειοψηφίας και ορισμένων εφημερίδων που τις κατέχει η τυφλή υστερία της άκρας δεξιάς»²⁷⁹. Το περιοδικό θ' αναφερθεί στις αρχές του Παπανούτσου, οι οποίες ταυτίζονται με τις αρχές που έχουμε δει τις *Εποχές* να εξυμνούν, λιγότερο ή περισσότερο άμεσα, σε όλα τα κεφάλαια. Συγκεκριμένα, ο Παπανούτσος χαρακτηρίζεται «δημοκρατικός και προοδευτικός», άνθρωπος που βρίσκεται «σε αντίθεση με όλους τους εξτρεμισμούς...δεξιούς και αριστερούς» και εν προκειμένω κυρίως με τα «ακραία στοιχεία της δεξιάς» που επιθυμούν την προστασία του καθαρευουσιανισμού²⁸⁰. Αντιδιαστέλλεται, μάλιστα, το έργο του με εκείνο του Δελμούζου παλιότερα²⁸¹, ο οποίος μέσα από την εκπαιδευτική

²⁷⁸ Τα κυριότερα σημεία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964: α) «Η παροχή δωρεάν δημόσιας εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα...», β) «αυξήθηκε η ηλικία για τη λήξη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης από τα 12 στα 15 χρόνια...», γ) «οι γυμνασιακές σπουδές χωρίστηκαν σε δύο κύκλους, με τρεις τάξεις ο καθένας. Η υποχρεωτική εκπαίδευση περιελάμβανε 6 χρόνια στο Δημοτικό και τρία στο Γυμνάσιο...», δ) «η διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας καθιερώθηκε στο Δημοτικό και ως γλώσσα της διδασκαλίας. Επίσης αναγνωρίστηκε η ισοτιμία δημοτικής γλώσσας και καθαρεύουσας σε όλες τις βαθμίδες...», ε) «έγινε μεταρρύθμιση στα μαθήματα και τη ύλη του Δημοτικού και του Γυμνασίου με το να δοθεί περισσότερο βάρος στις θετικές επιστήμες και τα μαθηματικά, ενώ εισήχθησαν καινούργια μαθήματα (Νομικά, Οικονομία, Κοινωνιολογία κ.α.)...», στ) «άλλαξε ο τρόπος διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών. Μεταφρασμένα κείμενα αντικατέστησαν τα πρωτότυπα, στον πρώτο κύκλο σπουδών...», ζ) «επιλογή μαθημάτων στο δεύτερο κύκλο σπουδών...», η) «οι εισαγωγικές εξετάσεις για την Ανώτατη Παιδεία αναδιοργανώθηκαν με πιο συγκεντρωτικό τρόπο και με μεγαλύτερη συμμετοχή των καθηγητών του Γυμνασίου...», θ) «οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες αναδιοργανώθηκαν και αυξήθηκε η διάρκεια σπουδών από δύο χρόνια σε τρία...», ι) «δημιουργήθηκε ένα νέο Σώμα, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο που σαν σκοπό έχει να αναπτύξει την εκπαιδευτική έρευνα και να αναλάβει την μετεκπαίδευση των εκπαιδευτικών...», ια) «καταργήθηκαν οι εξαμήνες γραπτές εξετάσεις στα Γυμνάσια...», ιβ) «στα Γυμνάσια, δόθηκε ειδική βαρύτητα στις σύγχρονες γλώσσες...», ιγ) «δωρεάν συσσίτιο για τα παιδιά του Δημοτικού...» [βλ. Αλέξης Δημαράς, «Προσήλωση στην παράδοση και αντίδραση στην ελληνική εκπαίδευση», στο Γιαννόπουλος Γιώργος, Clogg Richard (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976, σ. 208-231 και ειδικότερα 219-221].

²⁷⁹ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965, («Η υπόθεση Παπανούτσου», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 57).

²⁸⁰ Η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου αναφέρει την πρόταση που έκανε το 1964 η Ιερά Σύνοδος για αφορισμό του Ευάγγελου Παπανούτσου ως πρωτοστατούντος στην «αντεθνική και ανίερη συνωμοσία των απάτρινων και άθεων ανατροπέων της Εθνικής μας Παιδείας». Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 174.

²⁸¹ Ο Κορδάτος αναφέρει για την παλιότερη αυτή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που αντιπροσώπευε έναν «εκπαιδευτικό δημοτικισμό» ότι «περιορίστηκε σε στενή γλωσσική άποψη, χωρίς πλατύτερες μεταρρυθμίσεις μέσα στη δημοτική εκπαίδευση». (Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, ό.π., σ. 202). Για τα επιχειρήματα κατά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917 βλ. ακόμη Εμμανουήλ Κριαράς, *Πρόσωπα και*

του μεταρρύθμιση είχε φανεί «πολύ συντηρητικός», «αδιάλλακτα αντιμαρξιστής», «προσηλωμένος...με κάποιαν ακαμψία σε ό,τι θεωρούσε ως ζωντανή παράδοση του τόπου: θρησκευτική, εθνική...». Με τον τρόπο αυτό, το περιοδικό δείχνει ότι σαφώς προσυπογράφει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Παπανούτσου, αλλά και γενικότερα το γεγονός ότι η ΕΚ, παρά το ότι υπέπεσε σε λάθη κατά τη διακυβέρνησή της, όπως γίνεται παραδεκτό από τις *Εποχές*, ορθά έπραξε θέτοντας ως προτεραιότητά της την παιδεία²⁸². Όσες κινήσεις όμως έγιναν σε σχέση με αυτήν, με κορυφαία την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, τονίζεται ότι πρέπει να συνοδευτούν από ένα διαρκή αγώνα για άρση των εμποδίων, των δισταγμών και της κακοπιστίας απέναντι στην προσπάθεια ανανέωσης της παιδείας²⁸³.

Προσπαθώντας τώρα, οι *Εποχές* να εντοπίσουν, με οδηγό την ελληνική εκπαιδευτική ιστορία, τους παράγοντες που οδήγησαν σε μία αδιέξοδη και συγχρόνως δύσκολα αναστρέψιμη κατάσταση στην παιδεία, επικαλούνται σχετικό έργο του Αλέξη Δημαρά. Σωστά, κατά τις *Εποχές*, εντοπίζονται ως ανασταλτικοί παράγοντες για την ομαλή εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων στην Ελλάδα η έλλειψη μέριμνας, ο «συντηρητικός και ανεδαφικός ιδεολογικός προσανατολισμός», καθώς και οι «εθνικές περιπέτειες, ηρωικοί απελευθερωτικοί πόλεμοι και συνεχείς πολιτικές ανωμαλίες». Για να είναι πληρέστερο και περισσότερο διαφωτιστικό, ωστόσο, το συγγραφικό εγχείρημα του Δημαρά, τονίζεται πως θα πρέπει να εντάξει την παιδεία σ' ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο που να ξεκινάει από την Τουρκοκρατία, να συμπεριλάβει αναφορές στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση, καθώς και να προβεί σ' ένα αμεσότερο συσχετισμό της ελληνικής κοινωνικοπολιτικής κατάστασης με την εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων²⁸⁴.

Δεν είναι τυχαίο το ότι η πρώτη μεγάλη «έρευνα των *Εποχών*» αφορά στην παιδεία²⁸⁵. Το καίριο ερώτημα είναι το αν και με ποιο τρόπο συνδυάζεται η τεχνική με την ανθρωπιστική μόρφωση. Ο Κουρμούλης, καθηγητής του πανεπιστημίου Αθηνών, επιλέγοντας τη, σύμφωνη με τις αρχές του περιοδικού, μέση οδό, μιλά για το συνδυασμό τεχνικής και

θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού, τόμος Α', εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1986, σ. 188-191.

²⁸² *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Α. Β. Καραπαναγιώτης, «Το πολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα», στήλη: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ, σ. 153-157).

²⁸³ *Εποχές*, τ. 36, Απρίλιος 1966, [Θρ. Σταύρου, «Θεωρία και πράξη»(σχολιασμός πάνω στο Ε. Παπανούτσο, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, Ίκαρος 1965), στήλη: Η ΠΑΙΔΕΙΑ, σ. 360-361)].

²⁸⁴ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966, [Γ. Αλυσανδράτος, «Η εκπαιδευτική μας ιστορία»(σχολιασμός πάνω στο Α. Δημαρά, *Νεοελληνική Εκπαίδευσις, Ιστορικών Σχεδιάσμα*, Αθήνα 1965), στήλη: Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, σ. 468-470].

²⁸⁵ *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963, («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΕΠΟΧΩΝ, σ. 45-51).

ανθρωπιστικής μόρφωσης, τον οποίο προϋποθέτει η, όχι μόνο εφικτή αλλά και αναγκαία, «ανάπτυξης της τε πνευματικής και πρακτικής δραστηριότητας του Έθνους». Τονίζει, ωστόσο, ότι η νόθευση της κλασικής ελληνικής παιδείας με την παρεμβολή τεχνικών γνώσεων, δεν έχει καμία σχέση με την ουσία αυτού που ονομάζεται τεχνική παιδεία. Στο ίδιο τεύχος, εκθέτουν τις απόψεις τους για το θέμα και άλλοι άνθρωποι των γραμμάτων, απόψεις που επικαλεστήκαμε ήδη για τους σκοπούς του πρώτου υποκεφαλαίου της αρχικής ενότητας, περί διαλόγου παλιού και σύγχρονου, και οι οποίες είναι όλες αλληλοσυμπληρούμενες. Επιγραμματικά αναφέρουμε μία ακόμη φορά την άποψη ότι η παιδεία πρέπει να στηριχτεί σε στοιχεία του ελληνισμού, από την αρχαιότητα ως και σήμερα(Κριαράς), ότι πρέπει να συμβάλει στην προσπάθεια των νέων να κατανοήσουν την ύπαρξή τους μέσω της σωστής σύνθεσης του παρελθόντος με το παρόν(Καλογεράς) και ότι οφείλει να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα της τεχνικής εποχής(Παπανούτσος).

Στο επόμενο τεύχη, η έρευνα εμπλουτίζεται με νέες απόψεις²⁸⁶. Ο Γ. Γιανουλόπουλος μιλά για την ανάγκη να στηριχθεί το εκπαιδευτικό σύστημα σε αξίες όπως η ελευθερία, η αξιοπρέπεια, η κοινωνική και πολιτική συνείδηση και να ενισχυθεί οικονομικά η παιδεία του τόπου. Ο Ι. Σχινάς συμπληρώνει ότι η εθνική εκπαίδευση πρέπει να οδηγήσει στη «διάπλαση ολοκληρωμένων ατομικών τύπων κι ολοκληρωμένου εθνικού τύπου», ενώ ο Στ. Ιωακειμίδης την συνεξετάζει με το αίτημα για ανάπτυξη του «εθνικού μας πλούτου» και του «εθνικού μας πολιτισμού»²⁸⁷. Ο Στρ. Δούκας θα εκφράσει την ανησυχία του για την τάση αρκετών από εκείνους που επιλέγουν να ακολουθήσουν τις θετικές επιστήμες να κάνουν κακή χρήση της ελληνικής γλώσσας. Θα θίξει επίσης τη ροπή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος προς μεθόδους που αφιονίζουν την κριτική σκέψη, όπως η αποστήθιση. Τέλος, θα επισημάνει το συντηρητισμό που διακρίνει την ελληνική εκπαίδευση, δείγμα του οποίου είναι οι ελάχιστες και φευγαλέες αναφορές στην ανθρώπινη σεξουαλικότητα. Μαζί με την άποψη του Δούκα, παρουσιάζεται και εκείνη του Δ. Μαρωνίτη, ο οποίος επιμένει στην ανάγκη να γνωρίζουν

²⁸⁶ Οι «Εποχές» δίνουν τα εξής στοιχεία για τα ονόματα που θα αναφερθούν στα πλαίσια αυτής της παραγράφου: Γ. Γιανουλόπουλος: της φιλοσοφικής σχολής, γ.γ. ΕΦΕΕ, Ι. Σχινάς: της νομικής σχολής, Στ. Ιωακειμίδης: πρόεδρος του φοιτητικού συλλόγου της πολυτεχνικής σχολής[Εποχές, τ. 2, Ιούνιος 1963, («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΕΠΟΧΩΝ, σ. 50], Στρ. Δούκας: αρχιτέκτων, επιμελητής ΕΜΠ, Δ. Μαρωνίτης: διδάκτωρ φιλολογίας, βοηθός α' έδρας της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Β. Παναγιωτόπουλος: φιλόλογος του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Β.Ι.Ε. [Εποχές, τ. 3, Ιούλιος 1963, («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΕΠΟΧΩΝ, σ. 45)].

²⁸⁷ Εποχές, τ. 2, Ιούνιος 1963, («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΕΠΟΧΩΝ, σ. 50-57).

καλά, όσοι ακολουθούν την τεχνική εκπαίδευση, αν όχι τα αρχαία, τουλάχιστον τα νέα ελληνικά και τις ευρωπαϊκές γλώσσες. Εν κατακλείδι, παρατίθεται η θέση του Β. Παναγιωτόπουλου που υποστηρίζει ότι από τον τρόπο που θα επεξεργαστούμε το θέμα «ανθρωπιστική-τεχνική εκπαίδευση», «θα κριθεί η τύχη της πατρίδας μας στο άμεσο και το απώτερο μέλλον», πρόκειται επομένως για ένα «θέμα ζωής και θανάτου για το σύγχρονο Ελληνισμό»²⁸⁸.

Σημαντική φαντάζει και η επισήμανση των *Εποχών* ότι η παιδεία υψώνεται πάνω από κομματικές διαχωριστικές γραμμές και ως εκ τούτου είναι απαραίτητη η συσπείρωση γύρω από εκπαιδευτικά θέματα. Οι Έλληνες φοιτητές παρουσιάζονται να έχουν ήδη κατανοήσει αυτή την ανάγκη, γι' αυτό και έχουν διαμορφώσει, σε σχέση με την παιδεία, στόχους που προσανατολίζονται προς το εθνικό συμφέρον. Επομένως, οι *Εποχές* δείχνουν να επιδοκιμάζουν τις φοιτητικές διεκδικήσεις της περιόδου, εφόσον έχουν ως προοπτική τον εκδημοκρατισμό της παιδείας και «δεν είναι της Δεξιάς, του Κέντρου ή της Αριστεράς, αλλά του Έθνους ολόκληρου...»²⁸⁹. Σε σημεία όπως τα παραπάνω, το περιοδικό μοιάζει να προβαίνει σε μία σκόπιμη σύγχυση του κομματικού με το πολιτικό, προσπαθώντας να υποβαθμίσει τη σημασία του τελευταίου. Από το γεγονός αυτό, προκύπτει μια αναντιστοιχία ανάμεσα στους στόχους και τα μέσα. Ενώ δηλαδή οι στόχοι που οι ίδιες οι *Εποχές* θέτουν για την παιδεία προϋποθέτουν βαθιές πολιτικές τομές, το περιοδικό προτιμάει να χαρακτηρίζει το θέμα ως εθνικό. Ταυτόχρονα, ενώ αναγνωρίζεται η σημασία των φοιτητικών αιτημάτων, δεν προβάλλεται ως σαφής η σύνδεσή τους με το πολιτικό ζήτημα, χάριν στην οποία αποκτούν μια ιδιαίτερα δυναμική στη δεκαετία του '60. Έτσι το περιοδικό, επιθυμώντας την αποφυγή της άμεσης αναγωγής του εκπαιδευτικού θέματος στο ευρύτερο ζήτημα των μετεμφυλιακών δομών εξουσίας, προτιμάει γενικόλογες διατυπώσεις του τύπου:

«Η παιδεία-που μορφώνει σωστά και δεν καλλιεργεί προκαταλήψεις, ούτε προπαγανδίζει, η αληθινή ανθρωπιστική παιδεία- είναι αναφαίρετο δικαίωμα του πολίτη της δημοκρατίας και πρωταρχικό καθήκον του κράτους»²⁹⁰.

Ένα εκπαιδευτικό σύστημα που διαμορφώνεται σ' αυτή τη βάση, είναι σε θέση να παραγάγει επιστήμονες, των οποίων το έργο θα αναπτύσσεται

²⁸⁸ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963, («Τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΕΠΟΧΩΝ, σ. 45-51).

²⁸⁹ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963, («Δ' Πανσπουδαστικό Συνέδριο», στήλη: Η ΠΑΙΔΕΙΑ, σ. 67-68).

²⁹⁰ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966, (Γ. Μ. Σηφάκης, «Τι είναι το πανεπιστήμιο», στήλη: Η ΠΑΙΔΕΙΑ, σ. 557-561).

με άξονα τη δημιουργία και την έρευνα. Το περιοδικό ψέγει όσους θέτουν εμπόδια στο στόχο αυτό:

«...είναι εγκληματικό τα βραχυχρόνια κομματικά και τα τοπικιστικά συμφέροντα να αποτελούν κίνητρα οποιασδήποτε ενέργειας, που πρόκειται να έχει επιπτώσεις στο μέλλον της ελληνικής επιστήμης, από το οποίο εξαρτάται, σχεδόν αποκλειστικά, το μέλλον της χώρας»²⁹¹.

Υπάρχουν ποικίλα άρθρα, όπου γίνεται τοποθέτηση γύρω από διάφορες προτάσεις που ακούγονται για την παιδεία. Σε κάποια από αυτά, ο εκάστοτε συγγραφέας προδικάζει την βλαπτικότητα των πιθανών μέτρων, όπως για παράδειγμα κάνει ο, καθηγητής αρχαίας ελληνικής φιλολογίας του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Αγ. Τσοπανάκης σε σχέση με την πρόταση για προπαρασκευαστικό έτος στα πανεπιστήμια. Κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε, υποστηρίζει, με καθυστέρηση και δυσμέμεια των νέων που διακρίνονται από ιδιαίτερες ικανότητες, και παράλληλη εύνοια των «χειροτερόνων»²⁹².

Έντονη είναι η αντίδραση του Αντώνη Μωραΐτη σε σχέση με μία ακόμη πρόταση, οικεία σε εμάς σήμερα, καθώς αποτελεί μία από τις βασικές συζητήσεις γύρω από την εκπαίδευση. Πρόκειται για την εμπλοκή του ιδιωτικού παράγοντα στην εκπαιδευτική διαδικασία, απέναντι στην οποία ο Μωραΐτης είναι κάθετα αντίθετος, τονίζοντας ότι είναι αποκλειστικό έργο της πολιτείας να δημιουργήσει ένα αξιόλογο εκπαιδευτικό σύστημα που θα προσφέρει ίσες ευκαιρίες σε όλα ανεξαιρέτως τα παιδιά²⁹³. Για τις όποιες ανάγκες ή ελλείψεις η πολιτεία είναι και πάλι αυτή που θα φροντίσει, χωρίς καμία παρεμβολή από ιδιωτικούς φορείς²⁹⁴. Ωστόσο, ο καθηγητής του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Αντώνιος Σιγάλας, θα διαπιστώσει ότι το ακαδημαϊκό απολυτήριο είχε σα συνέπεια τον πολλαπλασιασμό των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων²⁹⁵. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η συζήτηση για το ρόλο των ιδιωτικών φορέων στη παιδεία απασχολούσε ήδη έντονα κατά τη δεκαετία του '60. Επίσης, όπως αποδεικνύεται από το ίδιο άρθρο, έντονη ήταν από τότε και η ανησυχία για τον, συσχετιζόμενο με την εύκολη απόκτηση

²⁹¹ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966, (Γ. Μ. Σηφάκης, «Τι είναι το πανεπιστήμιο», ό.π.).

²⁹² *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963, (Αγ. Τσοπανάκης, «Να καταργηθούν οι εισαγωγικές εξετάσεις», στήλη: Η ΠΑΙΔΕΙΑ, σ. 53-57).

²⁹³ Κάτι το οποίο εκφραζόταν και στη σημείο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμιση για τη δωρεάν δημόσια εκπαίδευση σε όλα τα επίπεδα. Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Προσήλωση στην παράδοση και αντίδραση στην ελληνική εκπαίδευση», ό.π., σ. 219.

²⁹⁴ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964, (Αντώνης Μωραΐτης, «Πολιτεία και ιδιωτική πρωτοβουλία», στήλη: Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, σ. 61-62).

²⁹⁵ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1966, (Α. Σιγάλας, «ΟΙ ΤΜΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ, Πανεπιστημιακά προβλήματα», σ. 344).

πτυχίου, «πληθωρισμό» στα πανεπιστήμια. Συνάμα, ο Α. Σιγάλας καταδικάζει ένα από τα μέτρα που είχε προταθεί για τα πανεπιστήμια, αυτό των τμηματικών εξετάσεων. Παρόλο που σήμερα ο τρόπος αυτός εξέτασης είναι μια δεδομένη κατάσταση, για τον συγγραφέα του άρθρου που γνώρισε το μέτρο αυτό εν τη γενέσει του, αποτελεί «αστυνομικό μέτρο» με πολλά μειονεκτήματα: ο φοιτητής δεν «κινείται ελεύθερα στον κλάδο του», αφού «ετοιμάζεται μόνο για τη στιγμή εκείνη των εξετάσεων», οι τμηματικές εξετάσεις «διακόπτουν την ήρεμη πορεία των σπουδών» και «εκνευρίζουν» τους φοιτητές λόγω των αλλεπάλληλων αναβολών ή απορρίψεων κ.ο.κ. Το συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι «το πανεπιστήμιο πρέπει να γίνει ένα εργαστήριο επιστημονικό Καθηγητών, Υφηγητών και Φοιτητών», ώστε να καταστούν περιττές οι τμηματικές εξετάσεις.

Ως προς το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα σε σχέση με τα αντίστοιχα συστήματα παγκοσμίως, ο διδάκτωρ παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου της Γενεύης Κ. Κίτσος, κάνει λόγο για τις έντονες ελλείψεις στην Ελλάδα. Παρόλ' αυτά, αναγνωρίζει ελλείψεις και σε άλλες χώρες. Πιο συγκεκριμένα στις χώρες της Μεσογειακής Ευρώπης διαπιστώνει ότι η έμφαση στα ανθρωπιστικά γράμματα μεταβάλλεται σε ενδιαφέρον για τη μορφή εις βάρος της ουσίας. Από την άλλη, στη Σοβ. Ένωση η εκπαίδευση παρουσιάζεται να αποκτά τεχνοκρατικό χαρακτήρα, ούσα προσανατολισμένη σε οικονομικές και πολιτικές απαιτήσεις και μη αφήνοντας το περιθώριο για ελεύθερη εκλογή σπουδών. Μάλλον ο ίδιος ο Κ. Κίτσος τάσσεται υπέρ του αμερικάνικου εκπαιδευτικού συστήματος, τουλάχιστον αυτή την εντύπωση δίνει στον αναγνώστη μιλώντας για την εκεί προσπάθεια να ακολουθηθεί ένας δρόμος «ανάμεσα στις θετικές επιστήμες, το οργανωτικό πνεύμα και τη γενική καλλιέργεια»²⁹⁶.

Άλλο ένα κείμενο, το οποίο προβαίνει σε σύγκριση του ελληνικού, με άλλα συστήματα, ανώτατης αυτής της φοράς εκπαίδευσης, είναι εκείνο του Κ. Σημίτη. Επισημαίνονται θετικά στοιχεία του σοβιετικού συστήματος, όπως οι αυστηρές εισαγωγικές εξετάσεις που έχουν σα συνέπεια την επιλογή των καλύτερων φοιτητών. Η χώρα που παρουσιάζεται να ξεχωρίζει για την ανώτατη παιδεία της είναι η Αγγλία, όπου μεταξύ άλλων, υπάρχει, όπως και στη Σοβ. Ένωση εξάλλου, μεγάλος αριθμός φοιτητών μερικής απασχόλησης, πράγμα που διευκολύνει τους εργαζόμενους φοιτητές. Όσο για την Ελλάδα, δείχνει να ωχριά μπροστά σε τέτοια παραδείγματα: οι ανάγκες πολλές, η οργάνωση ανεπαρκής, ο στόχος ανύπαρκτος²⁹⁷. Ακόμη και μετά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Παπανούτσου, αναφέρεται αλλού, για να υπάρξουν

²⁹⁶ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964, (Κων. Κίτσος, «Η κρίση της εκπαίδευσης», σ. 43-46).

²⁹⁷ *Εποχές*, τ. 12, Απρίλιος 1964, (Κ. Σημίτης, «Η ανώτατη εκπαίδευση στην Αγγλία», στήλη: Η ΠΑΙΔΕΙΑ, σ. 61-65).

εμφανή αποτελέσματα σε σχέση με την ανώτατη παιδεία μας θα πρέπει σε πρώτο επίπεδο να διερευνηθεί σε βάθος το θέμα των ελληνικών πανεπιστημίων και εν συνεχεία, στη βάση όσων έχουν συναχθεί από τη διερεύνηση, να δημιουργηθούν πανεπιστήμια απαλλαγμένα από τις αδυναμίες των παλιών και να αναμορφωθούν τα ήδη υπάρχοντα²⁹⁸. Η προσπάθεια να δημιουργηθούν ελληνικά πανεπιστήμια που θα γίνουν «πόλοι έλξεως των καλύτερων», ίσως αναστείλει το φαινόμενο της ανεξέλεγκτης διαρροής ελλήνων με αξιόλογες πνευματικές ικανότητες προς το εξωτερικό²⁹⁹.

Όσον αφορά στις ευθύνες για την κατάσταση της ελληνικής παιδείας, όπως αυτή περιγράφεται μέσα από τις σελίδες των *Εποχών*, πέρα από το προφανές που τονίζεται διαρκώς, ότι δηλαδή καθ' ύλην αρμόδια να βελτιώσει τα πράγματα είναι η πολιτεία, δεν παραγνωρίζεται το μερίδιο της ευθύνης που αναλογεί σε όσους συμβάλλουν γενικώς στην αγωγή των παιδιών. Τόσο ο ρόλος της οικογένειας όσο και του δασκάλου προσωπικά, είναι καθοριστικός για το είδος της σχέσης που θα διαμορφώσει το παιδί με το σχολείο, αναφέρεται σε σχετικό άρθρο, που μιλάει για την αγωγή ως κάτι που γίνεται «κυρίως εκτός τάξης»³⁰⁰. Για παράδειγμα, η, καθοριστική για την παιδεία ενός τόπου, συνήθεια της αναγνωσιμότητας αρχίζει να αναπτύσσεται σε «τρυφερή ηλικία» κι επομένως αποτελεί σε μεγάλο βαθμό μια συνήθεια που εμφυσά στο παιδί η ίδια η οικογένεια. Ωστόσο, αν για το σχολείο υπάρχει «κάποια οργανωμένη μέριμνα από τ' απάνω, η οικογένεια βρίσκεται έξω από την πρακτική δικαιοδοσία της πολιτείας». Με βάση το δεδομένο αυτό και τη σημασία του ρόλου της οικογένειας στη διαπαιδαγώγηση του παιδιού, προκύπτει η ανάγκη να μελετηθεί «τι μπορεί να γίνει και για την διαπαιδαγώγηση της οικογένειας...»³⁰¹.

Πάντως, όσο κι αν επισημαίνονται οι ελλείψεις και τα προβλήματα της παιδείας, η οποία για τις *Εποχές* αποτελεί κινητήριο μοχλό κοινωνικής ανάπτυξης και εξυγίανσης, παρήγορο εμφανίζεται το γεγονός ότι στην Ελλάδα συνεχίζουν να υπάρχουν «ελεύθερα σκεπτόμενοι άνθρωποι». Οι τελευταίοι μπορούν να λειτουργήσουν ως

²⁹⁸ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966, (Γ. Σηφάκης, «Τι είναι το πανεπιστήμιο», στήλη: Η ΠΑΙΔΕΙΑ, σ. 557-561).

²⁹⁹ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966, («Τα νέα πανεπιστήμια», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 62).

³⁰⁰ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964, [Αλέξης Δημαράς, «Τα προβλήματα της νέας γενιάς», (πάνω στο Αικ. Στριφτού-Κριαρά, *Οι νέοι και η εποχή μας, προβλήματα και προσανατολισμοί*, Θεσσαλονίκη 1964) στήλη: Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, σ. 71-72].

³⁰¹ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967, («Η προβολή του βιβλίου», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 54).

μαγιά, απ' όπου θα ξεκινήσει η διαδικασίας αναμόρφωσης της «υπανάπτυκτης», όπως χαρακτηρίζεται, στην παρούσα φάση παιδείας³⁰².

Από τα άρθρα περί παιδείας με περισσότερο θεωρητική υφή, ξεχωρίζει εκείνο του Χ. Μαλεβίτση³⁰³, βασισμένο σε συγγραφή του Werner Jaeger πάνω στη ελληνική παιδεία. Ο τελευταίος εντόπισε τη δυσκολία απόδοσης ορισμού για την παιδεία στο ότι «κάθε φορά που οι ιστορικές προοπτικές του ανθρώπου αλλάζουν, αλλάζει και το περιεχόμενο της έννοιας της παιδείας»³⁰⁴. Όπως επισημαίνεται στο άρθρο, όταν κάνουμε λόγο για παιδεία, μιλάμε για κάτι ευρύτερο από την εκπαίδευση η οποία είναι «μια ειδική οργάνωση, που σκοπό έχει να παραλάβει τον άνθρωπο από τα χέρια της φύσης και να τον κάνει παρούσα ιστορική μονάδα». Ωστόσο, διαπιστώνεται ότι η ελληνική εκπαίδευση δεν έχει καταφέρει να καταστήσει το νεοέλληνα οργανικό μέλος του σύγχρονου πολιτισμού, η αποκατάσταση των σχέσεων με τον οποίο, θα πρέπει να απασχολήσει τους αρμόδιους³⁰⁵.

Ο Κ. Δημαράς, μη εξειδικεύοντας στα ελληνικά πράγματα, ξεκινά τη δική του ανάλυση περί παιδείας, από τις έννοιες των γενεών και των ρευμάτων που αποκτούν νόημα και αξία όταν «αναληφθεί η πνευματική ηγεσία, όχι πια απλώς από νέους ανθρώπους, αλλά από νέου είδους ανθρώπους». Αυτές οι μεταβάσεις, οι τομές στην πνευματική ζωή φαίνεται να θεωρούνται από το Δημαρά πολύ σημαντικές για την εξέλιξη της παιδείας³⁰⁶.

Η θεωρητική συζήτηση γύρω από το θέμα δε σταματά εκεί. Ο Π. Παπαδάτος έρχεται να προσθέσει το ζήτημα της αξίας της πολιτικής διαπαιδαγώγησης. Γιατί, όπως υποστηρίζει, είναι πράγματι θέμα πολιτικής παιδείας το να αποποιηθεί ο σύγχρονος άνθρωπος τη δύναμη που πλέον κατέχει «να καταστρέψει οριστικά το γένος του», αποποιούμενος ταυτόχρονα και «πανάρχαιους κανόνες...συνυφασμένους

³⁰² *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964, (Έλλη Λαμπρίδη, «Θ' αρκεστώ να τονίσω τ' αδύνατα σημεία που βλέπω και στις δύο απόψεις», στήλη: Η ΝΕΑ ΘΕΟΤΗΣ, σ. 44-45).

³⁰³ Οι *Εποχές* αποτελούν σταθμό για τη συγγραφική καριέρα του Χρήστου Μαλεβίτση(φιλόσοφος, κριτικός και μεταφραστής), καθώς από το περιοδικό αυτό εμφανίστηκε για πρώτη φορά στα γράμματα, το 1964. Γεννήθηκε το 1927. Σπούδασε οικονομικά, κοινωνιολογία και φιλοσοφία στην Αθήνα, τη Χάγη και τη Γενεύη. Υπήρξε μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Εθνικού Θεάτρου, της Ελληνικής Φιλολογικής Εταιρείας και αντιπρόεδρος της Εθνικής Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών. Δίδαξε φιλοσοφία στη ΧΕΝ Αθηνών. Τιμήθηκε με το Βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών(1978), το Βραβείο του Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης(1972) και το Βραβείο Κρατικού Δοκιμίου(1974)(Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 46^{ος}, Πάπυρος 1990, σ. 146).

³⁰⁴ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965, (Χ. Μαλεβίτσης, «Τα έργα υποδομής στην παιδεία», σ. 53-61).

³⁰⁵ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965, (Χ. Μαλεβίτσης, «Τα έργα υποδομής στην παιδεία», ό.π.).

³⁰⁶ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965, [Κ. Δημαράς, «Συλλογικά φαινόμενα της παιδείας(Γενεές-ρεύματα)», σ. 17-22].

με τη φύση του»³⁰⁷. Εκτός αυτού, στις αρμοδιότητες της παιδείας προσθέτει ο ίδιος με επόμενο άρθρο του, την υποχρέωση να ενημερώσει και να απαλλάξει τον άνθρωπο από επιβλαβείς για τον ίδιο και τους γύρω του αντιλήψεις σε σχέση με το έθνος, με τον τρόπο επίλυσης των διαφορών ανάμεσα στα κράτη, με την ανισότητα του πλούτου ανάμεσα στις διάφορες χώρες κ.τ.λ.³⁰⁸

Όσον αφορά στο θέμα της αξιοποίησης της τεχνολογίας για την εκπαίδευση στα σχολεία, κάτι που στις ανεπτυγμένες χώρες μεταφράζεται σε καθιέρωση της μεθόδου του προγραμματισμού της διδασκαλίας και χρησιμοποίηση κάποιων διδακτικών μηχανών, ο καθηγητής του πανεπιστημίου της Lyon, Χρήστος Φράγκος, τηρεί επιφυλακτική στάση. Πιστεύει δηλαδή, ότι η παιδαγωγική ανανέωση εξαρτάται περισσότερο από τη θέληση των ίδιων των παιδαγωγών να βελτιώνουν τη διαδικασία της διδασκαλίας(π.χ. με συνεχή μελέτη και ενημέρωση γύρω από το αντικείμενό τους και παρακολούθηση της εξέλιξης της σχετικής βιβλιογραφίας³⁰⁹), παρά από την «αυστηρή προσφυγή στην επιστημονική παιδαγωγική δεοντολογία, η οποία μερικές φορές χάνει την επαφή της με τις πραγματικές πηγές της ζωής»³¹⁰.

Κλείνουμε το υποκεφάλαιο επανερχόμενοι στο ιδανικό της μεσότητας, που βρίσκει εφαρμογή και σε ζητήματα παιδείας. Οι Εποχές δηλώνουν κατηγορηματικά κάθετες απέναντι σε οποιονδήποτε προσπαθεί να υποσκάψει την ιδέα της μεσότητας με επιχειρήματα του τύπου «ο μέσος είναι ο μέτριος και ο μέτριος δεν μας ενδιαφέρει». Η απάντηση σ' αυτό είναι η εξής:

«...αν ο μέσος είναι ο μέτριος, ας κοιτάξει ο πολιτικός, ο παιδαγωγός, να βελτιώσει την μέση στάθμη, να την ανυψώσει»³¹¹.

Βέβαια, εδώ, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η μεσότητα ίσως έχει μία αρνητική απόχρωση, εφόσον δεν αναφέρεται σε συμπεριφορές και ιδεολογίες, αλλά σε θέματα παιδείας και διανοητικών ικανοτήτων. Ακόμη όμως και υπό αυτά τα δεδομένα, εκείνο που οι Εποχές υποθέτουν,

³⁰⁷ Εποχές, τ. 25, Μάιος 1965, (Π. Παπαδάτος, «Το πρόβλημα της πολιτικής αγωγής, 1ο», σ. 36-42).

³⁰⁸ Εποχές, τ. 26, Ιούνιος 1965, (Π. Παπαδάτος, «Το πρόβλημα της πολιτικής αγωγής, 2ο», σ. 41-51).

³⁰⁹ Εποχές, τ. 48, Απρίλιος 1967, [Αλέξης Δημαράς, «Μια χρήσιμη εργασία» (πάνω στο Έλλη Γιωτοπούλου-Σισυλιανού, *Η διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση*), στήλη: Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, σ. 374-375).

³¹⁰ Εποχές, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Χρ. Φράγκος, «Η προγραμματισμένη διδασκαλία και οι διδακτικές μηχανές», σ. 27-32).

³¹¹ Εποχές, τ. 19, Νοέμβριος 1964, (Κ. Θ. Δημαράς, «Σταθμοί προς τη νέα ελληνική κοινωνία», σ. 3-10).

φαίνεται να είναι το ότι σε μία ανεπτυγμένη κοινωνία, με αξιόλογο εκπαιδευτικό και πολιτικό σύστημα, ο μέτριος, ή καλύτερα, ο μέσος άνθρωπος, είναι αξιοποιήσιμος και παραγωγικός παράγοντας.

Η συζήτηση γύρω από την ελληνική γλώσσα

Έχοντας υπόψη ότι διανύουμε μια περίοδο κατά την οποία μαίνεται το γλωσσικό ζήτημα, η διαμάχη δηλαδή δημοτικής-καθαρεύουσας³¹², τόσο το συγκεκριμένο ζήτημα όσο και άλλες εκφάνσεις του ευρύτερου θέματος «ελληνική γλώσσα», αναπτύσσονται με εξίσου μεγάλη έμφαση και συχνότητα όσο και το συγγενές με τη γλώσσα θέμα, που μας απασχόλησε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, εκείνο της παιδείας. Οι Εποχές αποτελούν υπέρμαχο της δημοτικής, καταγγέλλοντας τον «καθαρευουσιανισμό» ως κάτι παρωχημένο και οπισθοδρομικό³¹³. Αντιλαμβανόμενες τη γλωσσική λειτουργία ως κάτι εξελισσόμενο, που συμπορεύεται με τις εξελίξεις στην κοινωνία, αντιμετωπίζουν αρνητικά καθετί που, όπως και η προσκόλληση στην καθαρεύουσα, μπορεί να αφαιρέσει κάτι από τη ζωτικότητα της γλώσσας, η οποία στηρίζεται στην ικανότητά της ακριβώς να μετεξελίσσεται σύμφωνα με τις απαιτήσεις της εποχής³¹⁴. Η προοδευτικότητα αυτής της άποψης, για άλλη μια φορά γνωρίζει όρια, όρια που θέτει η επιθυμία για διατήρηση πάγιων χαρακτηριστικών της ελληνικής γλώσσας, συνδεδεμένα με τη φυσιогνωμία του ίδιου του έθνους. Οι Εποχές, με άλλα λόγια, επανέρχονται για πολλοστή φορά στην ιδέα της αριστοτέλειας

³¹² Σημείο-σταθμός στην ιστορία του γλωσσικού ζητήματος θεωρείται το βιβλίο του Γ. Σκληρού *Το κοινωνικό μας ζήτημα*(1907) που συσχετίζει το κοινωνικό πρόβλημα στην Ελλάδα, μεταξύ άλλων, με τα προβλήματα που δημιουργεί στην παιδεία και γενικώς στην πνευματική ζωή της χώρας η καθαρεύουσα. Βλ. Ε. Κριαράς, «Από την ιστορία του γλωσσικού», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, σ. 21-27 και ειδικότερα 22(από άρθρο στο *Βήμα*, 6.9.1977).

³¹³ Ο Στ. Πάνος αναφέρει για την καθαρεύουσα(*Βήμα*, 25.5.1976), ότι επί πολλά χρόνια αντιμετωπίστηκε ως τρόπος «για να επιβάλει στον απάιδευτο λαό τις βουλές της η εξουσία και να παραπλανά έντεχνα με μια γλώσσα ελάχιστα κατανοητή στους πολλούς». Βλ. Στ. Πάνος, «Γλώσσα και ιδεολογία», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, σ. 11-14 και ειδικότερα 12.

³¹⁴ Το δημοτικιστικό κίνημα εμπεριείχε, σύμφωνα με τη Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, τα στοιχεία εκείνα που προσιδιάζουν στον εκσυγχρονισμό: «κοινωνική κινητικότητα, χειραφετήσεις από αρχαϊκά πρότυπα ζωής, επιστημονισμός, λαϊκοφροσύνη με την έννοια της αποσύνδεσης όχι μόνο της εκκλησίας από το κράτος αλλά και της θρησκευτικότητας από τη θετική σκέψη, διαφοροποιήσεις στο πεδίο της εργασίας, εθνικό κράτος κ.τ.λ.». Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, ό.π., σ. 179.

μεσότηας: απόρριψη του συντηρητισμού αλλά και του ριζοσπαστισμού, πίστη στην πρόοδο, αλλά χωρίς να θίγεται ο πυρήνας της παράδοσης.

Ας εξετάσουμε όμως τις θέσεις αυτές μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα. Οι Εποχές απορούν με τη σαθρότητα των επιχειρημάτων όσων υποστηρίζουν τη διγλωσσία³¹⁵, τη συνύπαρξη δηλαδή της δημοτικής με την καθαρεύουσα, που το ίδιο το περιοδικό τη θεωρεί σαφές εμπόδιο στην υγιή πνευματική ανάπτυξη των νέων. Για το λόγο αυτό και αντιμετωπίζονται με ειρωνεία, στο τεύχος του Οκτωβρίου 1963, κάποιες σχετικές παρατηρήσεις που περιλαμβάνονταν στην «εισηγητική έκθεση επί του Προϋπολογισμού». Διαβάζει κανείς εκεί μεταξύ άλλων:

«Όλοι ανεξαιρέτως οι προηγμένοι λαοί έχουν δύο γλώσσας ήτοι την γραφομένην...και την ομιλουμένην...Γραφομένη γλώσσα είναι μόνον η καθαρεύουσα, διότι αυτή είναι γλώσσα. Η λεγόμενη δημοτική είναι η κακοποιημένη καθαρεύουσα...Ο λαός ούτε έχει γλώσσαν, ούτε έχει ανάγκην αυτής»³¹⁶.

Αυτά είναι κάποια επιχειρήματα από όσα περιέχει η εισηγητική έκθεση, που σύμφωνα με τις Εποχές αποτελείται από ανακρίβειες («εμείς νομίζαμε πώς οι προηγμένοι έχουν μία μόνο γλώσσα» απαντούν οι Εποχές στον ισχυρισμό της έκθεσης περί του αντιθέτου) και αστήριχτες γενικεύσεις (στο επιχείρημα περί «φανατικών δημοτικιστών» με πολιτικά κίνητρα, οι Εποχές υποθέτουν ότι μάλλον η έκθεση συμπεριλαμβάνει σε αυτούς τους «εχθρούς του έθνους», το Μακρυγιάννη, τον Κολοκοτρώνη, το Σολωμό, τον Ψυχάρη, τον Παλαμά). Όσο για διαπιστώσεις του τύπου «ο λαός δεν έχει γλώσσαν», θεωρείται ότι ο σχολιασμός περιττεύει³¹⁷.

Κατά τον ίδιο τρόπο, αντικείμενο ψόγου καθίστανται όλοι οι «υπερσυντηρητικοί κύκλοι», με επικεφαλής τη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, που είναι προσκολλημένοι σ' έναν γλωσσικό αρχαϊσμό, ο οποίος «δεν αναγνωρίζει τη σημερινή εθνική μας γλώσσα», αλλά επιζητά μια «ψευτοκλασική» και «επιζήμια εθνικά παιδεία»³¹⁸. Η καθαρεύουσα, στο

³¹⁵ Ο Γ. Μπαμπινιώτης (Καθημερινή, 1976) διατείνεται ότι ο όρος «διγλωσσία» που χρησιμοποιείται ευρέως κατά την περίοδο που εξετάζουμε, είναι εσφαλμένος, και αντ' αυτού θα πρέπει να επικρατήσει πλήρως ο όρος «διμορφία», ο οποίος καθιστά σαφές ότι καθαρεύουσα και δημοτική είναι «δύο μορφές μιας και της αυτής γλώσσας, της Νέας Ελληνικής». Βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, «Πέρα της καθαρεύουσας και της δημοτικής», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, σ. 149-158 και ειδικότερα 150.

³¹⁶ Εποχές, τ. 6, Οκτώβριος 1963, («Το γλωσσικό ελύθηκε!», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 44).

³¹⁷ Εποχές, τ. 6, Οκτώβριος 1963, («Το γλωσσικό ελύθηκε!», ό.π.).

³¹⁸ Εποχές, τ. 18, Οκτώβριος 1964, (Ι. Νοτάρης, «Εθνικοί αντίκτυποι του γλωσσικού στη Μακεδονία», στήλη: Η ΠΑΙΔΕΙΑ, σ. 52-56).

όνομα της οποίας μιλούν όλοι εκείνοι, αποτελεί, σύμφωνα με τον Τάκη Σινόπουλο³¹⁹, «σύμβολο σπουδαιοφάνειας και πομπώδους κενότητας»³²⁰.

Ο Γ. Θεοτοκάς, αναφερόμενος στη μετάφραση του Αστικού Κώδικα από το Χρηστίδη, θα μιλήσει περί «εθνικής υπηρεσίας». Παρουσιάζεται ως αναγκαιότητα η καταπολέμηση της πολυγλωσσίας και η κατανόηση του ότι ο δημοτικισμός είναι «όρος για να υπάρξει γόνιμη, ελπιδοφόρα ελληνική ζωή»³²¹. Αν, μάλιστα ο δημοτικισμός, ο οποίος σχετίζεται με την προσπάθεια των νεοελλήνων να ανακαλύψουν την ουσία της ταυτότητάς τους, δεν καταφέρει να επικρατήσει πλήρως, το έθνος αναμένεται να ζημιωθεί³²². Για τους λόγους αυτούς, θεωρείται θετική ή ενίσχυση του ρεύματος του δημοτικισμού, με την προσφορά κατευθυντήριων γραμμών σε σχέση με τη χρήση του. Αυτό φαίνεται να υποστηρίζει ο Αλέξης Δημαράς, όταν επαινεί την πρωτοβουλία του Παπανούτσου να εκδώσει τις «Σύντομες Οδηγίες για την καλή χρήση της Δημοτικής» (Αθήνα 1964). Ωστόσο ο Δημαράς, προσπαθώντας να δει πολύπλευρα το θέμα, επισημαίνει ότι ένας από τους κινδύνους που εμπεριέχουν τέτοιες πρωτοβουλίες είναι η πιθανότητα δημιουργίας παραλλαγών της δημοτικής, κάτι που θα δημιουργούσε σύγχυση³²³.

Η τελευταία παρατήρηση μας δίνει την αφορμή να υπενθυμίσουμε ότι η σαφής τοποθέτηση των *Εποχών* υπέρ της δημοτικής, δεν παρασύρει στον παραγκωνισμό άλλων θεμάτων γύρω από τη γλώσσα. Εξάλλου ο αγώνας υπέρ της δημοτικής παρουσιάζεται να έχει αξία αν και εφόσον συνδυάζεται με άλλες προϋποθέσεις, μία από τις οποίες είναι η καλαισθησία της γλώσσας. Παραδείγματος χάριν, ικανοποίηση θα προκαλέσει στο περιοδικό (και σε «κάθε φιλελεύθερο, προοδευτικά σκεπτόμενο πολίτη της χώρας μας», όπως αναφέρεται) η καθιέρωση της δημοτικής στο ραδιόφωνο. Ωστόσο, αξιοσημείωτο είναι ότι η ικανοποίηση

³¹⁹ Ο γιατρός, ποιητής, κριτικός και μεταφραστής Τάκης Σινόπουλος (1917-1981) ανήκει επίσης στους μόνιμους βιβλιοκριτικούς των *Εποχών*. Σπούδασε Ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το έργο του σημάδεψε η Κατοχή και ο Εμφύλιος. «Αν και ποιητής της απογοήτευσης, της απαισιοδοξίας και της μοναξιάς, πίστευε ακράδαντα στη λυτρωτική επίδραση της ποίησης, στην οποία στήριζε όλες τις ελπίδες του για διέξοδο από τον λαβύρινθο του σύγχρονου αυτοματοποιημένου κόσμου», απορρίπτοντας την πολιτική ως ενδεχόμενη λύση. Συνεργάστηκε, εκτός από τις «Εποχές», με τα περιοδικά «Σημερινά Γράμματα», «Κριτικός» και «Η Συνέχεια». Στη δικτατορία έγραψε αντιστασιακά ποιήματα (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 54^{ος}, Πάπυρος 1993, σ. 91).

³²⁰ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964, (Τάκης Σινόπουλος, «Η γλώσσα και το προσώπείο», στήλη: ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ, σ. 66-67).

³²¹ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964, (Γιώργος Θεοτοκάς, «Τα νομικά στη δημοτική», στήλη: Η ΓΛΩΣΣΑ, σ. 65-67).

³²² *Εποχές*, τ. 12, Απρίλιος 1964, («Το συμπόσιο για τη γλώσσα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 53).

³²³ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965, (Αλέξης Δημαράς, «Για τη δημοτική», στήλη: ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ, σ. 69-70).

που εκφράζεται δεν είναι άνευ επιφυλάξεων: «Μονάχα-προσοχή! Η γλώσσα που θ' ακούγεται...να είναι φροντισμένη, σωστή και καλαίσθητη». Τονίζεται η ιδιαίτερη σημασία της σωστής διαπαιδαγώγησης των ελλήνων στο θέμα της εθνικής τους γλώσσας, σε μία περίοδο που ενισχύεται η επιρροή των μέσων εκείνων, τα οποία, σύμφωνα με το περιοδικό, «αφελληνίζουν». Προσδιορίζοντάς τα, οι *Εποχές* αναφέρονται σε «κινηματογράφους», «ξένες σχολές», «προπαγάνδες», «μεταναστεύσεις», «παρατεταμένες σπουδές στο εξωτερικό» κ.λ.π.³²⁴.

Επίσης, όσο κι αν το περιοδικό επικροτεί τη χρήση της δημοτικής, δε συμφωνεί με την ιδέα της μετάφρασης άρθρων ή λογοτεχνικών κειμένων από την καθαρεύουσα σε δημοτική:

«Το περιοδικό τούτο εδώ είναι ανένδοτα δημοτικιστικό, αλλά με άλλο πνεύμα. Αποκλείει από τις στήλες του(μ' εξαίρεση της Αλληλογραφίας) εκείνους που γράφουν σε καθαρεύουσα· δεν τους αλλάζει τη γλώσσα»³²⁵.

Ως εκ τούτου, οι *Εποχές* θα θεωρήσουν τελείως ατυχή και άστοχη την προσπάθεια που είχε γίνει να μεταφραστεί ο Βιζυηνός κι ο Παπαδιαμάντης. Ως «φωτοδότη» και «διαφωτιστή του Έθνους», που είχε την ευγενή πρόθεση να αναδείξει το έργο των άλλως «μουσειακών» και «καταδικασμένων στην αφάνεια» Βιζυηνού και Παπαδιαμάντη, χαρακτηρίζουν οι *Εποχές* με ολοφάνερα καυστική και εμπαικτική διάθεση τον επίδοξο μεταφραστή των δύο καταξιωμένων ελλήνων διηγηματογράφων, ο οποίος απέστειλε επιστολή διαμαρτυρίας στις *Εποχές* καταγγέλλοντας ως «σκοταδιστές» όσους αντιμάχονται το έργο του³²⁶. Μ' αυτόν τον τρόπο, το περιοδικό δείχνει ότι υποστηρίζει ένα λελογισμένο και όχι έναν άκρατο εκδημοτικισμό. Άλλο ένα σχετικό παράδειγμα είναι η πρόταση να μην «εκδημοτικίζονται» τα αρχαϊστικά ονόματα βυζαντινών και νεοελλήνων, καθώς πρέπει να «μένουν σα φωτογραφίες ορισμένων προσώπων». Αντιθέτως ο εκδημοτικισμός θεωρείται χρήσιμος για τα αρχαία ελληνικά ονόματα που «κατ' αρχήν έχουν γίνει κοινό κτήμα της διανοούμενης ανθρωπότητας», εντασσόμενα, κατά μίαν έννοια, στην καθημερινή γλώσσα³²⁷.

Μία πτυχή του ζητήματος της δημοτικής και συγκεκριμένα το θέμα της ειδικότερης ονομασίας της, θα προκαλέσει την ανάπτυξη του διαλόγου ανάμεσα σε μία σειρά από άρθρα που σαν αφετηρία λαμβάνουν την άποψη του Αγ. Τσοπανάκη περί «τρίτης δημοτικής». Πρόκειται για

³²⁴ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965, («Η γλώσσα του Ε.Ι.Ρ.», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 62).

³²⁵ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967, («Τα αθέμιτα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 54).

³²⁶ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967, («Διαφωτιστικά», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 358).

³²⁷ *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967, (Ε. Κριαράς, «Προβλήματα μεταγραφής, "Πλάτων" ή "Πλάτωνας", "Μοισιόδαξ" ή "Μοισιόδακας";», σ. 123-125).

την άποψη ότι πρέπει να μεταβούμε στο στάδιο διαμόρφωσης μιας τρίτης μορφής δημοτικής γλώσσας στην Ελλάδα.³²⁸ Ο Ε. Κριαράς θα αναφέρει σχετικά ότι είναι καλύτερα να «να μείνωμε στη “δεύτερη δημοτική” που καθιερώθηκε στην πράξη»³²⁹. Ο φιλόλογος Λίνος Πολίτης τονίζει με τη σειρά του:

«δεν υπάρχει ούτε “τρίτη” ούτε “δεύτερη” ούτε τυχόν “τέταρτη” δημοτική. Υπάρχει η μία, ενιαία και αδιαίρετη δημοτική, η ζωντανή εθνική λαλιά, και χρειάζεται μόνο φροντίδα από μέρος μας, γλωσσικό αίσθημα και κάποια καλαισθησία, για να τη γράψουμε σωστά και καλλιεργημένα»³³⁰.

Σύμφωνη επ’ αυτού είναι η επίσης φιλόλογος Έλλη Λαμπρίδη που δε βρίσκει σημαντικό το να προσδώσουμε μία ονομασία στη σημερινή δημοτική, ενώ παράλληλα υποστηρίζει ότι πρέπει «όχι να επιβληθεί, αλλά να καλλιεργηθεί η κοινή που ήδη υπάρχει»³³¹. Το περιοδικό θα συναγάγει από αυτόν τον διάλογο, ότι το γλωσσικό ζήτημα απασχολεί πλέον έντονα την ελληνική κοινωνία, η οποία έχει αρχίσει να το αντιμετωπίζει ως ένα πρακτικό θέμα «προς λύσιν», ξεπερνώντας τις «εξάψεις και ρητορείες» του παρελθόντος. Κι αυτό ίσως να σημαίνει ότι κάτι έχει αρχίζει ν’ αλλάζει στην ελληνική, αλλά και παγκόσμια κοινωνία³³².

Πάντως, η εξάπλωση της δημοτικής, που θεωρείται από το περιοδικό ελπιδοφόρα, επισκιάζεται από μία ακόμη ενοχλητική ελληνική ιδιαιτερότητα. Ως τέτοια αντιμετωπίζεται από τις *Εποχές* το γεγονός ότι τη στιγμή που συντελείται μία ενέργεια που οδηγεί τη χώρα στην πρόοδο, την ίδια στιγμή λαμβάνει χώρα μία οπισθοδρομική εξέλιξη που εκμηδενίζει την πρώτη. Στον κανόνα αυτό η γλώσσα δε θα αποτελούσε εξαίρεση. Ενώ λοιπόν αποφασίστηκε να καθιερωθεί η δημοτική στα σχολεία, για το θέατρο προτιμήθηκε η «νεκραναστημένη γλώσσα», η οποία επιμένει να βρίσκει τρόπους για να επιβιώνει³³³.

Στο να ξεφύγουμε από τα όρια της διαμάχης δημοτικής-καθαρεύουσας θα μας βοηθήσει ένα άρθρο του καθηγητή της Σορβόνης, René Etiemble, πάνω στην κρίση της γλώσσας ως παγκόσμιο φαινόμενο, άρθρο στο οποίο όμως μπορεί κανείς να αναγνωρίσει πολλά από τα στοιχεία που αφορούν και μεμονωμένα στη χώρα μας και γύρω από τα οποία οι *Εποχές* εκφράζουν συχνά τον προβληματισμό τους. Κεντρικό

³²⁸ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966, (Αγ. Τσοπανάκης, «Η Τρίτη δημοτική, Α’», σ. 8-17).

³²⁹ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966, (Ε. Κριαράς, «Ζητήματα του γραπτού μας λόγου», σ. 411-416).

³³⁰ *Εποχές*, τ. 44, Δεκέμβριος 1966, (Λίνος Πολίτης, «Τρίτη ή ενιαία δημοτική;», σ. 528-531).

³³¹ *Εποχές*, τ. 44, (Έλλη Λαμπρίδη, «Είναι δημοτική η “τρίτη”;», σ. 532-535).

³³² *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967, («Μέτρα και μεγέθη», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 358).

³³³ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965, («Προοδευτικότητες», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 56).

πρόβλημα φαίνεται να θεωρείται η «διαστρέβλωση του νοήματος των λέξεων», για την οποία ευθύνες έχουν παράγοντες όπως η πολιτική εξουσία και η διαφήμιση. Είναι ένα ζήτημα που δεν απασχολεί μόνο τους γλωσσολόγους, αλλά κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο, εφόσον «η γλωσσική αναρχία μοιραία φέρνει την ηθική και πολιτική αναρχία». Για το λόγο αυτό, ο Κονφούκιος είχε προτείνει για τη βελτίωση της ίδιας της κοινωνίας να «διορθώσουμε τις ονομασίες», δηλαδή «ν' αποκαταστήσουμε, ανάμεσα στο σημείο και στο σημαινόμενο πράγμα, μια σχέση αυστηρή και μόνιμη»³³⁴.

Ο προβληματισμός που ακολουθεί, εστιασμένος στην ελληνική γλώσσα, εκφράζεται από τον Αγ. Τσοπανάκη και αφορά στην έλλειψη μέριμνας για «εμπέδωση και ανάπτυξη της νεοελληνικής κοινής», η οποία έχει εξ ολοκλήρου εναποτεθεί «στους λογοτέχνες και στην ιδιωτική πρωτοβουλία». Το σχολείο, όσο και τα μέσα επικοινωνίας, οι παράγοντες δηλαδή που κατά βάση επηρεάζουν την ανάπτυξη της γλώσσας, δε φαίνεται να κάνουν κάτι τέτοιο προς όφελος της ίδιας της γλώσσας. Αντίθετα, χρησιμοποιούν τη δύναμή τους αυτή κυρίως για να διοχετεύσουν τις θέσεις τους ως προς ό,τι αντιπροσωπεύουν. Εξ όλων τούτων, προκύπτει η ανάγκη να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη διδασκαλία της γραμματικής και του συντακτικού σε όλες τις βαθμίδες της σχολικής εκπαίδευσης, σύμφωνα με το γαλλικό παράδειγμα.³³⁵

Η επόμενη νύξη στην ελληνική γλώσσα, μας επαναφέρει στη διαπίστωση που έγινε στην αρχή του υποκεφαλαίου, ότι δηλαδή η προοδευτικότητα των απόψεων γνωρίζει όρια, τα οποία επιβάλλει η διαφύλαξη της φυσιογνωμίας της ελληνικής γλώσσας. Το αίτημα για συνοδοιπορία με τα δεδομένα της εποχής, παύει να ισχύει όταν οι κανόνες της εποχής αυτής τείνουν προς την ισοπέδωση των γλωσσικών και άλλων ιδιαιτεροτήτων του κάθε έθνους³³⁶. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνει η αντίδραση των *Εποχών* στο άκουσμα πρότασης να γράφεται η νεοελληνική γλώσσα με λατινικούς χαρακτήρες, με υποτιθέμενο σκοπό τη διευκόλυνση της επικοινωνίας και της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας. Το περιοδικό αντιδρά σ' αυτή τη μορφή παγκοσμιοποίησης με τη διαπίστωση ότι «ο κόσμος πορεύεται προς όλο και αποφασιστικότερες ομοιοτροπίες». Αν όμως κάτι τέτοιο συνεπάγεται μέτρα όπως το παραπάνω, τότε καλύτερα

³³⁴ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965, (René Etiemble, «Γλώσσα και λογοτεχνία», σ. 39-45).

³³⁵ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966, (Αγ. Τσοπανάκης, «Η Τρίτη δημοτική, Α'», σ. 8-17).

³³⁶ Ως βασικό στοιχείο της αντίληψης περί έθνους, όπως παρουσιάζεται στο σημείο αυτό, στο προηγούμενο υποκεφάλαιο αλλά και γενικότερα, εμφανίζεται η πίστη στη γλωσσική και ευρύτερα πολιτιστική ενότητα της κοινότητας. Για το μοντέλο αυτό της περί έθνους αντίληψης βλ Hans-Jürgen Lüsenberg, «Conceptual History and Conceptual Transfer: The Case of 'Nation' in Revolutionary France and Germany», στο Hampsher-Monk, Iain, Tilmans, Karin και van Vree Frank(επιμ.), *History of concepts: Comparative Perspectives*, Amsterdam University Press, 1998., σ. 115-129 και ειδικότερα 118.

οι ιθύνοντες «να διακηρύξουν τελειωμένη υπόθεση τα ελληνικά» και να δημιουργήσουν έτσι πρόσφορο έδαφος για την πλήρη επικράτηση των αγγλικών, καταλήγουν οι *Εποχές* αφήνοντας να διαφανεί η αγανάκτησή τους³³⁷.

Στην ευρύτερη θεματική της σχέσης της ελληνικής γλώσσας με τις διεθνείς εξελίξεις εντάσσεται και το επόμενο ζήτημα. Ο Νίκος Μοσχονάς, στο άρθρο που συντάσσει για τις *Εποχές*, αναφέρει ότι η εισροή ξένων λέξεων στην ελληνική γλώσσα δεν είναι ένα φαινόμενο των τελευταίων ετών, αφού από την ανακήρυξη του νέου ελληνικού κράτους κι έπειτα παρατηρήθηκε έντονα η εισαγωγή ξένων λέξεων που θα υποδήλωναν «νέα είδη ενδυμασίας», «νέους τρόπους κοινής συμπεριφοράς», «νέα τεχνικά μέσα κοινής χρήσεως»(τραμ, τρόλεϊ), «νέα πνευματικά ρεύματα»(εμπρεσιονισμός, φουτουρισμός κ.τ.λ.) κ.ο.κ³³⁸. Υπογραμμίζεται ότι δεν είναι επιλήψιμο το φαινόμενο της εισαγωγής νέων λέξεων καθεαυτό, αλλά η «ανευθυνότητα» με την οποία γίνεται κάτι τέτοιο σήμερα. Επομένως, δεν χρειάζεται ο αφορισμός όσων λέξεων έχουν ήδη εισαχθεί, αλλά «ο έλεγχος όσων τείνουν να εισαχθούν». Η διαδικασία αυτή κρίνεται ως απαραίτητη προκειμένου να διαπιστώνεται αν υπάρχει όντως η ανάγκη εισροής κάποιων λέξεων, ανάγκη η οποία είναι απαραίτητη προϋπόθεση της αφομοίωσης τους³³⁹. Η αφομοίωση, με τη σειρά της, είναι μονόδρομος αν επιθυμούμε η επιρροή των ξένων λέξεων να μην πλήξει τη συνοχή και το ύφος της ελληνικής γλώσσας. Ο συγγραφέας του άρθρου, θα τονίσει, παράλληλα με αυτά, την «ανάγκη να θεμελιωθεί ο δημοσιογράφος, ο μεταφραστής, ο διαφημιστής ακόμα, σε βάσεις γλωσσικές ισχυρές, αντί να αφήνεται να προχωρεί αυτοδίδακτος». Για το λόγο αυτό, θα απέβαινε πιθανότατα ωφέλιμη η ύπαρξη ειδικών σχολών, όπου θα αναλύονταν τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ελληνική και όχι μόνο γλώσσα, καθώς και ενός «κέντρου αναπροσαρμογής της γλώσσας», για το μείζον θέμα της σωστής αφομοίωσης των ξένων στοιχείων³⁴⁰.

³³⁷ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966, («Μια λύση ρηξικέλευθη», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 457).

³³⁸ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966, (Νίκος Μοσχονάς, «Ξένες λέξεις στη γλώσσα μας», στήλη: Η ΓΛΩΣΣΑ, σ. 264-267).

³³⁹ Ο Κ. Δεσποτόπουλος συνδέει, σε άρθρο του στη Νέα Εστία[100 (1976), 104-106], το θέμα της εισαγωγής ξένων λέξεων στην ελληνική γλώσσα με την καθιέρωση της δημοτικής, η οποία αναμένεται να σηματοδοτήσει προσπάθειες εμπλουτισμού της γλώσσας με νέες λέξεις. Ο ίδιος, αν και τάσσεται υπέρ της δημοτικής γενικά, επισημαίνει τους κινδύνους που μπορεί να εμπεριέχει αυτή η διαδικασία αν δεν ληφθούν τα σωστά μέτρα. Ανάμεσα σ' αυτούς τους κινδύνους τοποθετεί και την ανεξέλεγκτη εισροή ξένων λέξεων στην ελληνική γλώσσα. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος, «Η δημοτική γλώσσα και η παιδεία του έθνους», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, σ. 89-94.

³⁴⁰ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966, (Νίκος Μοσχονάς, «Ξένες λέξεις στη γλώσσα μας», ό.π.).

Η Ελλάδα και η σχέση της με τις άλλες χώρες-θέματα εξωτερικής πολιτικής

Στα ζητήματα που προβάλλονται από το περιοδικό ως καίρια ανήκει και το σχετικό με την εξωτερική πολιτική. Η δεκαετία του 1960 βρίσκει την Ελλάδα σε σταθερά φιλοδυτική τροχιά, με δεδομένο τον αντίκτυπο της εξάρτησης που δημιουργήσε η από το 1947 χορηγηθείσα αμερικανική βοήθεια, τις συνέπειες της ένταξης στο NATO(1952), καθώς και της συμφωνίας σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα(1961). Η από το 1963 αναζωπύρωση της έντασης γύρω από το κυπριακό ζήτημα, που όξυνε τις σχέσεις με την Τουρκία, αύξησε την προσκόλληση στο NATO, ως εγγυητή της ασφάλειας που η ελληνοτουρκική διένεξη φαινόταν ότι καθιστούσε πολύτιμη³⁴¹.

Οι Εποχές τοποθετούν μεταξύ των βασικών προτεραιοτήτων της χώρας τη χάραξη μιας αξιόλογης και μαχητικής εξωτερικής πολιτικής, ικανής να προασπίσει τα εθνικά συμφέροντα, αλλά και να συμβάλει στη δημιουργία κλίματος συνεργασίας και στη δυνατότητα συναλλαγών αμοιβαίας ωφέλειας με τις άλλες χώρες. Ωστόσο, στο περιοδικό δεν εκφράζεται αισιοδοξία ως προς τη δυνατότητα της Ελλάδας να ασκήσει μια ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική, που να ευνοεί τη συνεργασία, αλλά όχι την υποτέλεια και την παθητική αποδοχή των επιταγών των ξένων δυνάμεων³⁴². Παρά τις δυσοίωνες προβλέψεις, προβάλλεται ως ιδανικό αυτό που ο Γ. Παπανδρέου, μιλώντας για τις σχέσεις της Ελλάδας με τη Δύση, συμπύκνωσε στη φράση: «σύμμαχοι ναι, δορυφόροι όχι»³⁴³.

Ο Χ. Μπουσμπουρέλης, στα πλαίσια ανάλυσης της κατάστασης στην περιοχή των Βαλκανίων, θα μιλήσει για την αμυντική στάση της Ελλάδας

³⁴¹ Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, ό.π., σ. 186-187.

³⁴² *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Λ. Καραπαναγιώτης, «Το πολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα», στήλη: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ, σ. 153-157).

³⁴³ Σύμφωνα με το Γ. Παπανδρέου(Βήμα, 21/12/1963), «η ιστορία και η γεωγραφία τοποθετούν την Ελλάδα στον ελεύθερο κόσμο. Δια τούτο μετέχομε εις την αμυντικήν Ατλαντική Συμμαχία. Εντός της Συμμαχίας επιτελούμε όλες τις υποχρεώσεις μας, αλλά διεκδικούμε, επίσης, όλα τα δικαιώματα. Αυτή είναι η διαφορά μεταξύ συμμάχων και δορυφόρων». Επίσης, όπως αναφέρει στη Βουλή(Πρακτικά Βουλής, 20/03/1964): «Πολιτική μας είναι η ειρήνη. Δί' αυτό μετέχομεν εις τον ΟΗΕ καθώς και στην ατλαντική συμμαχία του NATO. Είμεθα σύμμαχοι με την Δύσιν αλλά θέλομεν, επίσης, να είμεθα φίλοι με την Ανατολήν· να προσφέρομεν την φιλία μας προς πάσαν χώρα η οποία θα ήτο πρόθυμος, με ειλικρίνεια να την ανταποδώσει...»(Τα αποσπάσματα αντλήθηκαν από το Στέλιος Περγράκης, «Η εξωτερική πολιτική της Ένωσης Κέντρου(1963-1965)», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), Γεώργιος Παπανδρέου, 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 523-540 και ειδικότερα 527).

απέναντι στους «βόρειους» ως αποτέλεσμα της γεωγραφικής της θέσης, αλλά και των λοιπών ιστορικών και πολιτικών συγκυριών:

«Μέσα σ' όλες αυτές τις ζυμώσεις η Ελλάδα, έχοντας ακόμη ανοιχτό το πρόβλημα της Κύπρου, αλλά όχι πια και κεντρικόν άξονα της πολιτικής της, προσπαθεί να επενεργήσει σαν καταλύτης στις κατεργασίες που σημειώνονται ακολουθώντας τη μοίρα της, που έταξε τον λαό της αγκιστρωμένον στις ακτές της Βαλκανικής να αμύνεται στην πίεση από το Βορρά. Η πίεση αυτή είναι σήμερα ειρηνική, οικονομική και διπλωματική. Είναι όμως πάντα πίεση»³⁴⁴.

Η άποψη αυτή μας υπενθυμίζει τον προβληματισμό του Θεοτοκά για τη σχέση του ελληνικού κράτους με τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο και τη δυνατότητα της Ελλάδας να διασαφηνίσει τη θέση της μέσα σ' αυτόν³⁴⁵.

Σε κάθε περίπτωση, η ανάπτυξη σχέσεων συνεργασίας της Ελλάδας με τις άλλες χώρες, όπως επισημάνθηκε, είναι για τις *Εποχές* και επιθυμητή και αναγκαία, στο βαθμό που η Ελλάδα εξασφαλίζει οφέλη απ' αυτήν. Οι *Εποχές* «ευχαρίστως δημοσιεύουν», όπως αναφέρεται, κείμενο που εστάλη από τον αρμόδιο του Υπουργικού Συμβουλίου της ΕΣΣΔ επί πολιτιστικών θεμάτων (Σεργκέϊ Ρομανόφσκι), καθώς φαίνεται να είναι σύμφωνο με το πνεύμα του περιοδικού: προτείνεται η πολιτιστική και επιστημονική συνεργασία των δύο χωρών, στα πλαίσια του ευρύτερου στόχου για «ειρηνική συνύπαρξη» κρατών που διέπονται από διαφορετικά κοινωνικά συστήματα, κάτι που θα σημαίνει «μείωση της έντασης» και «σταθεροποίηση της ειρήνης»³⁴⁶.

Εντούτοις, η εξωτερική πολιτική δε μπορεί να προαχθεί μόνο με τέτοια βήματα, λόγο για τον οποίο οι *Εποχές* τονίζουν την ανάγκη να υπάρξει «εθνική γραμμή», με την οποία, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, τα «εθνικόφρονα κόμματα» και ο Τύπος θα πρέπει να συνταχθούν. Προτείνεται κάτι ανάλογο με τη συνταγματική επιτροπή, η οποία είχε λειτουργήσει παλιότερα με σκοπό τη χάραξη «εθνικής, υπερκομματικής γραμμής εξωτερικής πολιτικής», γραμμή που τη σεβάστηκαν «όλες οι εθνικόφρονες μερίδες». Το ενδιαφέρον εδώ είναι, πέρα από το ότι έχουμε μία ακόμη αναφορά στην εθνικοφροσύνη ως νομιμοποιητική βάση για τα κόμματα, η επισήμανση ότι η προτεραιότητα

³⁴⁴ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τα Βαλκάνια χωρίς αιχμές», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 477).

³⁴⁵ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967, (Χ. Δ. Λαμπράκης, «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και ο αγωνιστικός στοχασμός», σ. 7-10).

³⁴⁶ *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965, (Σεργκέϊ Ρομανόφσκι, «Πολιτιστικές σχέσεις», σ. 60-61).

στο εθνικό έναντι του κομματικού που περιγράφεται, ήταν προπολεμικά εφικτή, αλλά στη μεταπολεμική περίοδο έπαψε να υφίσταται³⁴⁷.

Μελετώνται εν συνεχεία, στο ίδιο κείμενο, δύο σημεία-αιχμή για την εξωτερική πολιτική στην Ελλάδα: το πρώτο είναι το κυπριακό και συγκεκριμένα η στάση που θα τηρήσει η Ελλάδα ως εγγυήτρια δύναμη ως προς την ανάγκη τροποποίησης του κυπριακού συντάγματος προς όφελος Ελλήνων και Τούρκων. Το δεύτερο αφορά στην επιθυμία των Βουλγάρων να αποκτήσουν οικονομική διέξοδο στο Αιγαίο, σε σχέση με το οποίο η Ελλάδα θα πρέπει να δηλώσει ρητά, μέσω της εξωτερικής της πολιτικής, αν και υπό ποιους όρους θα επιθυμούσε τη διακίνηση βουλγαρικών εμπορευμάτων από τα λιμάνια της³⁴⁸. Το ζήτημα των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων που θίγουν οι Εποχές το 1963, διευθετείται σε μεγάλο βαθμό με την υπογραφή των ελληνοβουλγαρικών συμφωνιών πάνω σε οικονομικά, εμπορικά και τεχνικά θέματα (Ιούλιος 1964), η οποία έγινε στα πλαίσια της στρατηγικής του Γ. Παπανδρέου για βελτίωση των σχέσεων με τους βόρειους γείτονες³⁴⁹.

Με αφορμή την αναφορά στο κυπριακό που προηγήθηκε, μπορούμε να παρακολουθήσουμε κάποιες ακόμη απόψεις που διατυπώνονται στις Εποχές ως προς την ελληνική πολιτική σε σχέση με το φλέγον αυτό ζήτημα. Μία πρώτη παρατήρηση είναι ότι το περιοδικό κατά βάση δεν παρασύρεται σε εκφράσεις έντονου πατριωτισμού, αντίθετα προσπαθεί να επιδεικνύει μετριοπάθεια, ευχόμενο, όπως προειπώθηκε, οι εξελίξεις στο θέμα αυτό να αποβούν ωφέλιμες και για τις δύο πλευρές στην Κύπρο. Το ίδιο πνεύμα διακατέχει την άποψη που διατυπώνεται σ' ένα ακόμη κείμενο, ότι οι εντάσεις στην Κύπρο «άλλες φορές...προκαλούνται από τους αντιπάλους μας και άλλες...από παράγοντες δικούς μας». Πέραν τούτου, το κείμενο συμπεριλαμβάνει την προειδοποίηση ότι αν δεν υπάρχει γόνιμη συνεργασία ανάμεσα στην ελληνική και την κυπριακή κυβέρνηση, «μόνιμη αμοιβαία ανταλλαγή απόψεων» και «προσυνεννόηση» ως προς τις αποφάσεις, το χάσμα που θα δημιουργηθεί θα καταβαραθρώσει την ελληνική Κύπρο³⁵⁰.

³⁴⁷ Εποχές, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963, («Η εθνική γραμμή», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια σ. 54).

³⁴⁸ Εποχές, τ. 5, Σεπτέμβριος 1963, («Η εθνική γραμμή», ό.π.).

³⁴⁹ Αντίστοιχες κινήσεις υπήρξαν και για την εκτόνωση της έντασης ανάμεσα σε Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία. Ωστόσο, ο Meynaud αναφέρει ως εξαίρεση την περίπτωση της Αλβανίας, απέναντι στην οποία δεν πραγματοποιήθηκαν βήματα προσέγγισης που θα εξομάλυναν τις οξυμένες λόγω του βορειοηπειρωτικού θέματος σχέσεις με την Ελλάδα. (Jean Meynaud, *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, ό.π., σ. 31). Ο Ριζάς, επισημαίνει ακόμη, ότι τα συγκεκριμένα ανοίγματα δεν είχαν ως αποτέλεσμα ένα ευρύτερο άνοιγμα προς το σοβιετικό μπλοκ και ιδιαίτερα προς την ΕΣΣΔ. (Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, ό.π., σ. 180-181).

³⁵⁰ Εποχές, τ. 10, Φεβρουάριος 1964, («Το Κυπριακό», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 49).

Αναζητώντας το περιοδικό τις ευθύνες ως προς το ότι το κυπριακό επί δέκα χρόνια «εμποδίζει την ομαλή πρόοδο του έθνους», ανεβάζει τους τόνους και κάνει λόγο κατ' αρχάς για «ασυγχώρετα λάθη προηγούμενων κυβερνήσεων» και έπειτα για την στάση των άγγλων, που παρουσιάζονται να δημιουργήσαν την αντίθεση ανάμεσα στους δύο λαούς, των ελλήνων και των τούρκων. Δίνεται βάρος στο γεγονός ότι, για να ανατραπεί η άναρχη κατάσταση στην Κύπρο και να επιτευχθεί ένα «σταθερό καθεστώς ειρήνης, ελευθερίας, ευνομίας, και ισοπολιτείας», η ένωση είναι μονόδρομος. Ωστόσο, είναι δύσκολο για την ελληνική πολιτική ηγεσία να διαπραγματευτεί επιτυχώς κάτι τέτοιο όταν λείπει η σύμπνοια, κι επομένως η πολιτική ωριμότητα που θα οδηγούσε την αντιπολίτευση και τον τύπο στην Ελλάδα να στηρίξουν, αντί να υπονομεύουν, τις προσπάθειες της κυβέρνησης σε σχέση με το κυπριακό³⁵¹.

Επιμένοντας στο θέμα των ευθυνών για την κατάσταση στη μεγαλόνησο, ο καθηγητής του Ινστιτούτου Διεθνών Σπουδών στη Γενεύη Ι. Σιώτης, επισημαίνει την ακαταλληλότητα των διπλωματικών αντιπροσώπων που έχουν συναπαρτίσει τις «διαφωτιστικές εκστρατείες» στο εξωτερικό κι οι οποίοι έχουν συγχύσει τη «διαφώτιση» με τη «φτηνή προπαγάνδα»³⁵². Σε σχέση με το κυπριακό γενικότερα αναγνωρίζεται ως «ένα από τα λίγα φωτεινά σημεία» η ύπαρξη του Γ. Παπανδρέου στην ηγεσία της χώρας και η αντίστοιχη του Μακαρίου στην περίπτωση της Κύπρου. Για να αξιοποιηθούν όμως οι δυνατότητες που δίνει η παρουσία των προσωπικοτήτων αυτών, ο Σιώτης θεωρεί ότι χρειάζεται να υπάρξει συνεργασία με ικανούς ανθρώπους. Όμως στην ελληνική διπλωματία που δρα στο εξωτερικό προσάπτεται η κατηγορία ότι δεν έχει επιτύχει τίποτα. Δεν κατήγγειλε ρητά τις Συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου, οι οποίες προσέφεραν στους τουρκοκυπρίους συνταγματικά δικαιώματα αντιστρόφως ανάλογα του μεγέθους της τουρκοκυπριακής κοινότητας³⁵³, δεν αξιοποίησε την πίστη της Γαλλίας στην ελληνικότητα της Κύπρου και γενικώς επέδειξε τόσο μεγάλη αδράνεια, ώστε να κάνει τους Βρετανούς να απορούν. Αυτό που χρειάζεται, σύμφωνα με τον Σιώτη, είναι ο πλήρης επαναπροσδιορισμός της ελληνικής στάσης, η οποία πρέπει ν' ακολουθήσει την «κατεύθυνση των φυγόκεντρων δυνάμεων που θα επηρεάσουν αποφασιστικά το μέλλον της Συμμαχίας». Ακόμη, θα πρέπει να δημιουργηθούν «πολλές παραλλαγές σχεδίων» σε σχέση με το ζήτημα της διασφάλισης των δικαιωμάτων της τουρκικής

³⁵¹ *Εποχές*, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964, («Η Κύπρος», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 51).

³⁵² *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965, (Ι. Σιώτης, «Το Κυπριακό εξ αφορμής ενός βιβλίου» (Γιώργου Τεκενίδη, *Κύπρος-Πρόσφατη ιστορία και προοπτικές για το μέλλον*, 1964), στήλη: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ, σ. 57-62).

³⁵³ Βλ. π.χ. Richard Clogg, *Σύντομη Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, μτφ. Χάρης Φουντέας, ε' εκδ., Ινστιτούτο του Βιβλίου-Αντώνης Καρδαμίτσας, Αθήνα 1999, σ. 264.

μειονότητας, καθώς πρόκειται για ένα θέμα που απασχολεί έντονα τη διεθνή κοινότητα. Τέλος, απαραίτητος κρίνεται ο ολοκληρωμένος, αντικειμενικός και ρεαλιστικός προσανατολισμός της ελληνικής κοινής γνώμης σε σχέση με το κυπριακό ζήτημα³⁵⁴.

Γενικότερα οι *Εποχές* επιδεικνύουν ιδιαίτερη προσοχή στον τρόπο με τον οποίο θίγουν το κυπριακό, στηρίζοντας τους «μετριοπαθείς» χειρισμούς του Γ. Παπανδρέου πάνω στο θέμα³⁵⁵ και θέλοντας να δημιουργήσουν την εντύπωση μιας δεδομένης σύμπνοιας ανάμεσα σε Αθήνα και Λευκωσία. Οι στόχοι παρουσιάζονται ως κοινοί και γι' αυτό υποστηρίζεται ότι μόνο πιθανή ασυνεννοησία μπορεί να αποπροσανατολίσει τις δύο πλευρές από τα κοινά τους συμφέροντα, τα οποία μπορούν να εξυπηρετηθούν αποκλειστικά μέσω της Ένωσης³⁵⁶. Το περιοδικό, αποφεύγοντας λοιπόν να κάνει λόγο για απόκλιση απόψεων³⁵⁷, παρουσιάζει τις ελληνικές θέσεις σε σχέση με το κυπριακό απόλυτα ταυτισμένες με τις αντίστοιχες κυπριακές, και ικανές να εξασφαλίσουν ωφέλεια και για την τουρκοκυπριακή πλευρά. Επομένως, εκείνο που φαίνεται να απομένει, σύμφωνα με τις *Εποχές*, είναι η μέγιστη δυνατή διάδοση, σε επίπεδο κοινής γνώμης και φορέων, της άποψης ότι από την ένωση θα προκύψουν αδιαμφισβήτητα και κοινά για όλους πλεονεκτήματα.

Παλάτι-στρατός-εκκλησία

Ολοκληρώνοντας την ενότητα που αφορά στις παρεμβάσεις των *Εποχών* πάνω στα ελληνικά πράγματα, θ' αναφερθούμε στον τρόπο που αντιλαμβάνεται το περιοδικό το μετεμφυλιακό καθεστώς εξουσίας, το

³⁵⁴ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965, (Ι. Σιώτης, «Το Κυπριακό εξ αφορμής ενός βιβλίου», ό.π.).

³⁵⁵ Όπως αναφέρει ο Δ. Χαραλάμπης, ο Γ. Παπανδρέου προσπαθούσε να ισορροπήσει ανάμεσα στα κυπριακά και τα αμερικανικά συμφέροντα, πράγμα όμως που δεν ήταν πάντα δυνατό. Για παράδειγμα δε θα μπορούσε να υποστηρίξει «τα σχέδια των Αμερικανών για νατοποίηση, για διχοτόμηση του νησιού, αν δεν ήθελε να οδηγηθεί στην πολιτική αυτοκτονία». Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 176.

³⁵⁶ Μολονότι η ελληνική κυβερνητική πλευρά ήταν πιστή στην πρόταση της ένωσης, αναφέρει ο Νικολακόπουλος, δεν είχε καταστήσει σαφείς τις λεπτομέρειες αυτής της ένωσης: αν θα ακολουθούσε ενός σταδίου ανεξαρτησίας, αν θα γινόταν κατόπιν δημοψηφίσματος, πραξικοπήματος, μέσω ανταλλαγμάτων στην τουρκική πλευρά, μετά από αρχική διαίρεση του νησιού. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 341.

³⁵⁷ Για τις θέσεις ελλήνων(ένωση), ελληνοκυπρίων(«αδέσμευτη ανεξαρτησία»), τουρκοκυπρίων(διχοτόμηση), βλ. Σωτήρης Ριζάς, «Η Κυπριακή κρίση και το σχέδιο Acheson (1963-1964)» στο 1949-1967, *Η κρηνητική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 205-218.

στηριζόμενο κατ' εξοχήν στο ρόλο του θρόνου και του στρατού, παρά το γεγονός ότι οι σχετικές νύξεις είναι λίγες και κατά βάση προσεκτικά διατυπωμένες. Στους δύο πρωταρχικούς παράγοντες επιρροής και διαμόρφωσης του πολιτικού σκηνικού κατά την υπό εξέταση περίοδο, θα προσθέσουμε και την άποψη του περιοδικού γύρω από το ρόλο της εκκλησίας, ως ενός ακόμη σημαντικού σώματος με πολιτική συχνά επιρροή. Δε θα περίμενε κανείς, όπως είναι φυσικό, από ένα μετριοπαθές, κεντρώο περιοδικό να εξαπολύσει δριμεία επίθεση κατά όλων αυτών των δυνάμεων που δρουν στο εσωτερικό της χώρας και μέσα από τους κόλπους των οποίων είχε γεννηθεί το λεγόμενο «παρακράτος». Η ΕΚ, εξάλλου, την οποία στηρίζει το περιοδικό, γεννήθηκε τη δεκαετία του 1960 ως «εθνικόφρον» κόμμα, που αποδέχεται τη νομιμότητα του μετεμφυλιακού πολιτεύματος. Εντούτοις, παράγοντες όπως η ισχυροποίηση της ΕΔΑ στην ελληνική πολιτική σκηνή, δημιουργούσαν την πεποίθηση ότι υπήρχε μια διάχυτη ανάγκη για εκδημοκρατισμό, προϋπόθεση του οποίου ήταν η εγκατάλειψη των εμφυλιοπολεμικών διαίρεσεων. Υπό αυτές τις συνθήκες, η ΕΚ είχε να εκπληρώσει δύο αλληλοσυγκρουόμενους στόχους: αφενός τον, σύμφωνα με τις αρχικές της προθέσεις, συμβιβασμό με το μετεμφυλιακό σύστημα εξουσίας κι αφετέρου το αίτημα του εκδημοκρατισμού που δονούσε την ελληνική κοινωνία³⁵⁸. Η αμφιταλάντευση της ΕΚ είναι ένα στοιχείο που αντανακλάται στο λόγο των *Εποχών*. Όσο κι αν δεν αρμόζει ιδεολογικά στο περιοδικό να υποστηρίζει μια ριζοσπαστική αλλαγή σε σχέση με την πολιτική κατάσταση, εκφράζεται με κατηγορηματικό τρόπο η άποψη ότι θα πρέπει να υπάρχει μια σαφής οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων όλων των δυνάμεων που συνυπάρχουν και συλλειτουργούν στη χώρα, η οποία θα υποδεικνύει το σημείο ως το οποίο μπορεί να επεκτείνει τη δράση της καθεμία από αυτές τις δυνάμεις. Η εν λόγω οριοθέτηση παρουσιάζεται ως αδιαπραγμάτευτη, γι' αυτό και όταν εντοπίζεται απροκάλυπτη παραβίασή της, οι *Εποχές* δε διστάζουν να εντείνουν την κριτική τους απέναντι στις υπεύθυνες γι' αυτό δυνάμεις.

Σε σχέση με το θεσμό της βασιλείας συγκεκριμένα, οι *Εποχές* δείχνουν να μην τον αμφισβητούν, όσο αυτός περιορίζεται στο ρόλο του, ένα ρόλο που καθορίζεται από την ιδιότητά του ως ενός «συμβόλου της εθνικής ιστορίας και της οικογενειακής ζωής, σύμβολο που δεν έχει καμιάν απολύτως ανάμιξη στην πολιτική ζωή...»³⁵⁹. Το περιοδικό εκφράζεται, ως δείγμα καλής θέλησης, με συμπάθεια απέναντι στο βασιλιά Κωνσταντίνο και το λαό των δανών γενικά στο τεύχος Απριλίου 1964. Μολονότι δηλαδή γίνεται λόγος για την καταγωγή του βασιλιά, δεν

³⁵⁸ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 48.

³⁵⁹ *Εποχές*, τ. 12, Απρίλιος 1964, («Η νέα βασιλεία», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 53).

φαίνεται να αντιμετωπίζεται ως ξένος, με την έννοια ότι εκφράζεται εμπιστοσύνη στη δυνατότητά του να προσδώσει στο θεσμό που αντιπροσωπεύει το ρόλο του «συμβόλου» της ελληνικής ιστορίας. Εξίσου θετική θα είναι η αντίδραση, λίγους μήνες αργότερα, απέναντι στο βασιλικό γάμο, με αφορμή τον οποίο το νεαρό ζευγάρι θα κληθεί να διαδραματίσει θετικό ρόλο στη ζωή του τόπου. Οι σχετικές προσδοκίες θα ενισχυθούν από το γεγονός ότι πρόκειται για «δύο νέα παιδιά ακηλίδωτα»³⁶⁰. Οι Εποχές υιοθετούν εν ολίγοις τη θέση που καθένας αναμένει από ένα έντυπο του κεντρικού χώρου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Εκείνη που αποδέχεται το βασιλικό ρόλο, μη θέτοντας καθεστωτικό ζήτημα, αξιώνοντας όμως τη συνέπεια του παλατιού απέναντι στις συνταγματικές του αρμοδιότητες³⁶¹.

Η στάση απέναντι στο θεσμό της βασιλείας θ' αρχίσει να σκληραίνει μετά τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965³⁶². Στο τεύχος του επόμενου μήνα θα αναφερθεί ότι «από τον τελευταίο πόλεμο κι ύστερα, το νόημα της βασιλείας, στην κοινή μας συνείδηση, έχει αλλάξει ριζικά», χάνοντας το «μυστικιστικό» και «χαρισματικό» χαρακτήρα του³⁶³. Η βασιλευόμενη

³⁶⁰ Εποχές, τ. 18, Οκτώβριος 1964, («Ο λαός και το στέμμα», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 47).

³⁶¹ Ο Σωτήρης Καραγιάννης επισημαίνει ότι η συχνή όξυνση των σχέσεων ΕΚ-θρόνου δεν αποτελεί «εκδήλωση άρνησης και αμφισβήτησης του στέμματος, αλλά διαμαρτυρίας και πίεσης με σκοπό την υπενθύμιση του συνταγματικού του ρόλου». Βλ. Σωτήρης Καραγιάννης, *Ο κεντρικός πολιτικός χώρος στην μεταπολεμική Ελλάδα(1944-1961), Διάγνωση-Οριοθέτηση-Ερμηνεία*, β' τόμος, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1984, σ. 455.

³⁶² Κατά τα Ιουλιανά, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, σύμφωνα με τον Αλιβιζάτο «ο βασιλιάς είχε τη δικιά του πολιτική που δεν ήταν εκείνη της κυβέρνησης, και δεν δίστασε, με δική του πρωτοβουλία, να την κάνει δημόσια γνωστή. Είναι πολύ αμφίβολο αν το γράμμα και το πνεύμα των συνταγματικών διατάξεων(σύνταγμα 1952)...του επέτρεπαν να ενεργήσει κατ' αυτό τον τρόπο...». Για περισσότερα βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, ό.π., σ. 252). Ο Γ. Αναστασιάδης συμφωνεί με την ανυπαρξία συνταγματικού ερείσματος στη δράση του βασιλιά και την παραθέτει ως ένδειξη του ότι, όπως αναφέρει και ο Μουζέλης, «στη μεταπολεμική Ελλάδα λειτούργησε τελικά ένα “ημικοινοβουλευτικό” καθεστώς με το στρατό, σχετικά αυτονομημένο από το στέμμα, να ελέγχει τους αφανείς μηχανισμούς της εξουσίας και τη θέση του βασιλιά ενισχυμένη απέναντι στον πολιτικό κόσμο». Βλ. Γιώργος Αναστασιάδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία(1940-1986)*, β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1998, σ. 65.

³⁶³ Ο Γ. Παπανδρέου, αναφέρει σε σχέση με την αντίδραση του βασιλιά απέναντι στο ενδεχόμενο ανάληψης του υπουργείου Εθνικής Άμυνας από τον ίδιο τον πρωθυπουργό: «...Συμφώνως προς το πολίτευμα της βασιλευμένης δημοκρατίας ο βασιλεύς βασιλεύει και ο λαός κυβερνά δια της νομίμου κυβερνήσεως...Δεν αποτελεί το Υπουργείον Εθνικής Άμυνας στεγανόν διαμέρισμα εξαιρούμενον της εξουσίας της κυβέρνησεως...(1^η επιστολή προς βασιλιά Κωνσταντίνο, 9/7/1965)...Καθιερούται τοιουτοτρόπως η αρχή ότι δύναμαι ναμαι πρωθυπουργός αλλά όχι και υπουργός ορισμένου υπουργείου. Θα είμαι επομένως πρωθυπουργός υπό απαγόρευσιν...Δεν στέργω εις την παραβίασιν των αρχών της βασιλευμένης δημοκρατίας...(2^η επιστολή, 15/7/1965). Βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Ο

δημοκρατία έχει μεταστραφεί σε «συμβόλαιο συμβιβασμού ανάμεσα στις πολιτικές παρατάξεις», ένα συμβόλαιο βασισμένο σε ωφελιμιστικά κίνητρα³⁶⁴. Βάσει αυτού, ο Β. Καραπαναγιώτης θα συμφωνήσει με την άποψη που εκφράζει ο Jean Meynaud περί της αθλιότητας όσων διαδραματίστηκαν κατά τα Ιουλιανά³⁶⁵, που δικαιώνουν όσους αμφισβητούν «το περιεχόμενο, το οποίο η Αυλή επιδιώκει να προσδώσει στη Βασιλευομένη Δημοκρατία»³⁶⁶.

Σε σχέση με το στρατό, τον παράγοντα εκείνο που ιδίως μετά τη νίκη κατά τον εμφύλιο απόκτησε παντοδυναμία και κατά συνέπεια απόλυτη ευχέρεια στους χειρισμούς της πολιτικής κατάστασης της χώρας³⁶⁷, οι *Εποχές* τοποθετούνται με παρεμφερή τρόπο. Το περιοδικό αναφέρεται στον κίνδυνο που οι παραστρατιωτικές οργανώσεις συνεπάγονται για το δημοκρατικό πολίτευμα και τονίζουν ότι «η ύπαρξη πολιτικών οργανώσεων στο στράτευμα είναι ασυμβίβαστη με την έννοια και τον προορισμό των ενόπλων δυνάμεων του Έθνους»³⁶⁸. Ο κίνδυνος δεν μειώνεται όταν υπάρχει μία οργάνωση που ασκεί «μονοκρατορικό έλεγχο», απομακρύνοντας κάθε αντίθετη ή ανεξάρτητη φωνή³⁶⁹. Ευθύνες για την κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στο στρατό, φέρουν, σύμφωνα με τις *Εποχές*, όχι τόσο οι ίδιοι οι αξιωματικοί, όσο οι κυβερνήσεις που

Γεώργιος Παπανδρέου στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία: Πολιτικός λόγος και συνταγματική ιδεολογία», ό.π., σ. 108-109.

³⁶⁴ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965, («Η πολιτειακή κρίση», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 57)

³⁶⁵ Ο Α. Παπανδρέου γράφει ένα χρόνο αργότερα, μιλώντας για την κρίση του Ιουλίου του 1965, ότι επρόκειτο για μια «σύγκρουση μεταξύ ενός αντιδραστικού και ξενόδουλου κατεστημένου και των ζωντανών λαϊκών δυνάμεων που ύστερα από δεκαετίες ολόκληρες είχαν κατορθώσει επιτέλους να αναδείξουν μια κυβέρνηση που σαν κύριο στόχο είχε την αλλαγή, δηλαδή την προγραμματισμένη εθνική αναγέννηση, την μορφωτική, κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη του έθνους». Βλ. Α. Γ. Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, ό.π., σ. 23.

³⁶⁶ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Λ. Καραπαναγιώτης, «Το πολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα», στήλη: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ, σ. 153-157).

³⁶⁷ «Ο στρατός και οι άγγλοι και ύστερα ο στρατός και οι αμερικανοί αποτέλεσαν το πραγματικό στήριγμα, το πραγματικό μέσο επιβολής της ταξικής εξουσίας». Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 226.

³⁶⁸ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965, («Στρατός και οργανώσεις», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 62).

³⁶⁹ Εδώ οι *Εποχές* στρέφονται προφανώς κατά του ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών), της παραστρατιωτικής οργάνωσης που είχε σχηματιστεί το 1945 και τα μέλη της οποίας συνέχιζαν να δρουν στο στρατό κατά την υπό μελέτη περίοδο, υπονομεύοντας «κάθε βήμα εκσυγχρονισμού και εκδημοκρατισμού της δημόσιας ζωής ως εκδήλωση “κομμουνιστικής απειλής” και ως άμεσο κίνδυνο για το αστικό κοινωνικό σύστημα». (Βλ. Τσουνάκος, Όθων, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία», 1963-1967», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 211). Ο Δ. Χαραλάμπης τονίζει ότι η ύπαρξη του ΙΔΕΑ είναι συνέπεια του γεγονότος ότι «ο στρατός είχε απόλυτη συνείδηση του ρόλου του και του πολιτικού του βάρους». Για περισσότερα βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 226-228.

ενεπλάκησαν στις οργανώσεις, ώστε να παγιώσουν την εξουσία τους με τη στήριξη των στρατιωτικών³⁷⁰. Αυτήν την κατάσταση φέρεται να κληρονόμησε η (τότε) σημερινή κυβέρνηση από τις προηγούμενες και αυτήν πρέπει να αντιμετωπίσει³⁷¹, αφού κρίνεται ως ανεπίτρεπτη η «υποκατάσταση της(κυβέρνησης) μέσα στις ένοπλες δυνάμεις...από οργανωμένες ομάδες». Πρέπει, όπως αναφέρεται, να επιτευχθεί η απαραίτητη σ' ένα δημοκρατικό πολίτευμα, «σαφής διάκριση ανάμεσα στο στρατό και την πολιτική»³⁷².

Όσον αφορά τέλος στην εκκλησία, η θέση των *Εποχών* συνοψίζεται στο ότι «η ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία είναι ανάγκη να παραμείνει ζωντανός οργανισμός χάρη του Έθνους»³⁷³. Το περιοδικό δεν επιδεικνύει σημάδια εναντίωσης στην τάση να αποδίδεται στην εκκλησία ουσιώδης ρόλος σε σχέση με τη συγκρότηση και συνοχή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, ειδικά στα πλαίσια του «αντικομμουνιστικού αγώνα», τάση που δεν ευνόησε τη δημιουργία των προϋποθέσεων που θα επέτρεπαν τη δρομολόγηση της απόσχισης της εκκλησίας από το κράτος³⁷⁴. Οι *Εποχές* αρκούνται στο να τονίσουν την ανάγκη βελτίωσης των σχέσεων κράτους-εκκλησίας, για την οποία προτείνεται το «σύστημα της συναλληλίας». Κάτι τέτοιο θα περιόριζε το δικαίωμα απεριόριστης επέμβασης στα της εκκλησίας από πλευράς πολιτείας και θα προωθούσε τη συνεργασία των δύο πλευρών³⁷⁵. Το τελικό ζητούμενο είναι, για άλλη μία φορά, το να

³⁷⁰ Ο Θάνος Βερέμης, αναλύοντας το σχετικό παρασκήνιο, αναφέρει για το στρατό: «Η απότομη διεύρυνση του σώματος κατά τον εμφύλιο και η συρρίκνωση μετά το τέλος του πολέμου, προκάλεσε συμφόρηση στους μεσαίους βαθμούς. Η παραδοσιακή πυραμίδα των προαγωγών...υπονομεύθηκε από τον βασιλικό και πολιτικό παραγοντισμό ώστε οι περισσότεροι αξιωματικοί να αποστρατεύονται με το βαθμό του ταξίαρχου. Η πυραμίδα συνεπώς μεταμορφώθηκε σε πεντάγωνο και ευνόησε τους λιγότερο ικανούς που υπό ομαλές συνθήκες θα αποστρατεύονταν. Η κατηγορία αυτή αποτέλεσε και την προθυμότερη πελατεία των στρατιωτικών συννομωσιών...». Βλ. Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική, Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000, σ. 251-252.

³⁷¹ Σύμφωνα με τον Meynaud προκειμένου να περιοριστούν οι επεμβάσεις του στρατού, θα έπρεπε ο κομματικός μηχανισμός να διαθέτει μια μία οργάνωση και ένα «ελάχιστο όριο πολιτικής ενότητας», αντίστοιχα με αυτά που διέθετε ο στρατός. Βλ. Jean Meynaud, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 354-355.

³⁷² *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965, («Στρατός και οργανώσεις», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 62).

³⁷³ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963, («Κράτος και Εκκλησία», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 59).

³⁷⁴ Αποστόλης Χαρίσης, *Θρησκεία και πολιτική στην Ελλάδα*, Μελέτες Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001, σ. 218-229.

³⁷⁵ Με βάση το σύστημα αυτό «Πολιτεία και Εκκλησία μπορούν να συνεργάζονται-σε εκούσια βάση, δηλ. εφόσον και οι δύο πλευρές το επιθυμούν-σε θέματα κοινού ενδιαφέροντος». Αυτό δεν αναιρεί το διαχωρισμό των αρμοδιοτήτων που προκύπτει από τη διαφορετικότητα των αποστολών Πολιτείας-Εκκλησίας, που αποκτά «κοσμικό» περιεχόμενο για την πρώτη («οργανώνει και ρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις με τρόπο δεσμευτικό και εξαναγκαστό») και «πνευματικό», «θρησκευτικό», «μεταφυσικό» για τη

προσδιοριστούν οι ρόλοι και οι αρμοδιότητες, διαδικασία από την οποία προκύπτει το δικαίωμα της εκκλησίας να έχει λόγο πάνω σε ό,τι την αφορά, χωρίς όμως να επεμβαίνει στο έργο της πολιτείας³⁷⁶. Η άποψη αυτή διατυπώνεται εν μέσω μιας εποχής που συζητείται έντονα η τάση της εκκλησίας να λειτουργεί ως «κράτος εν Κράτει», χαρακτηριστικό δείγμα της οποίας υπήρξε η εκδηλωθείσα το 1965 πρόθεση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου για άρση κάποιων προνομίων που η εκκλησιαστική ιεραρχία έδειχνε πάντα να θεωρεί κεκτημένα³⁷⁷. Σε κάθε περίπτωση, η θέση των Εποχών περί ξεχωριστών αρμοδιοτήτων, δεν αναιρεί την συνάδουσα με το αντικομμουνιστικό κλίμα της εποχής αποδοχή της συσχέτισης του έθνους με το χριστιανισμό, άποψη που ίσως προσκρούει σε κλασικές φιλελεύθερες αξίες³⁷⁸, πάντως βρίσκει εφαρμογή στον τύπο εκείνο του «φιλελεύθερου συντηρητισμού» που θάλλει την εν λόγω περίοδο.

Η συνολική οπτική επί των ελληνικών πραγμάτων

Η προβληματική των Εποχών σε σχέση με τα ελληνικά πράγματα ξεκινάει από το θέμα της παιδείας, στο οποίο τοποθετείται η ρίζα του συνόλου σχεδόν των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η χώρα, για να επεκταθεί σε όλες τις πτυχές του ελληνικού κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι. Στα μελανά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο τελευταίο διαφαίνεται η συνείδηση της αργυθμίας και των χρόνιων δυσλειτουργιών της χώρας. Τα ανυπόγραφα άρθρα, επομένως και η στήλη *Χρονικά-Σχόλια*, από την οποία αντλήσαμε κατά βάση υλικό για το παρόν κεφάλαιο, αποδίδονται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στον διευθυντή του περιοδικού, Άγγελο Τερζάκη. Ο Κ. Σκαλιόρας, σχολιάζοντας την κατά πολλούς απαισιοδοξία του Τερζάκη, που κάποιοι θα μπορούσαν να ισχυριστούν ότι παρεισδύει στη

δεύτερη. Βλ. Μιχ. Σταθόπουλος, *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σ. 19&31.

³⁷⁶ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963, («Κράτος και Εκκλησία», ό.π.).

³⁷⁷ Jean Meynaud, *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, ό.π., σ. 92-96.

³⁷⁸ Ο Βενιζέλος αναφερόταν στην σημαντική για την κλασική φιλελεύθερη θεωρία αξία της ανεξιθρησκείας(ή «ελευθεροθρησκείας» όπως την αποκαλούσε), που αδυνατεί να συνυπάρξει με τον ελληνοχριστιανισμό: «...Η ελευθεροθρησκεία είναι αρετή ιδιάζουσα κατ' εξοχήν εις τον Ελληνικόν Έθνος...Λοιπόν, η έννοια του ελληνισμού δεν δύναται ποτέ να ταυτισθή προς την έννοια της ορθοδοξίας, και θα προσθέσω μάλιστα ότι αν γίνη παραδεκτή η θεωρία αυτή...τότε βεβαίως όσοι ευρίσκονται εις την Ελλάδα, εάν πιστεύουν άλλην θρησκείαν, τότε αυτοί δεν είναι Έλληνες...». Βλ. Βασιλάκης, Μανώλης, *Η Μάστιγα του Θεού*, ό.π., πρόλογος).

συγκεκριμένη στήλη, τονίζει ότι, μολονότι ο Τερζάκης υπήρξε πράγματι απαισιόδοξος άνθρωπος, η αξιοπρέπεια και το πνευματικό του επίπεδο εμπόδιζαν τη μετάπτωση της απαισιοδοξίας του σε μεμψιμοιρία³⁷⁹. Δεν ελλείπουν εξάλλου οι στιγμές κατά τις οποίες οι *Εποχές*, δια μέσω του Τερζάκη, διαβλέπουν ελπίδες για βελτίωση των δημόσιων πραγμάτων, αποδεικνύοντας ότι ο μόνιμα σχεδόν αποδοκιμαστικός τόνος που χαρακτηρίζει την περιγραφή της ελληνικής επικαιρότητας, δεν απορρέει από μια τάση μοιρολατρίας, αλλά από την αναγκαιότητα άρθρωσης ενός λόγου που δεν αποφεύγει να κατονομάσει τα προβλήματα που ταλανίζουν τη χώρα. Οι προτάσεις για εξανθρωπισμό των συνθηκών ζωής, σωστή κατανομή εισοδημάτων και συντάξεων, διασφάλιση της αξιοκρατίας στις δημόσιες υπηρεσίες κ.τ.λ. προσδίδουν στις *Εποχές* μια εικόνα αυξημένης κοινωνικής ευαισθησίας. Πάντως, παράλληλα με όλες τις καταγγελίες, το περιοδικό δε διστάζει να εκφράσει, αν όχι τον ενθουσιασμό, τουλάχιστον την αισιοδοξία του σε σχέση με γεγονότα που οι *Εποχές* αξιολογούν ως θετικά, όπως η ανάληψη της εξουσίας από την κεντρικά παράταξη και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που πραγματοποιήθηκε εν συνεχεία.

Οι παρατηρήσεις των *Εποχών* σε σχέση με τα ελληνικά πράγματα εμπεριέχουν την παραδοχή ότι η επίτευξη του εκσυγχρονισμού προϋποθέτει αλλαγές στη δομή της κοινωνίας και των κομμάτων. Στην περίπτωση της ΕΚ η αλλαγή αυτή θα μπορούσε να συνίσταται σ' εκείνο που ο Meynaud αποκαλεί «μετατροπή του φιλελεύθερου συντηρητισμού...σε μια ιδεολογία εργατικής ή σοσιαλδημοκρατικής εμπνεύσεως»³⁸⁰. Η πρόταση αυτή στηρίζεται στην ιδέα της συντηρητικότητας του κέντρου εκείνης της περιόδου που προκύπτει από τη συνολική μετατόπιση της πολιτικοιδεολογικής διαστρωμάτωσης δεξιότερα των ενδεδειγμένων ορίων. Συνέπεια της τάσης αυτής είναι η γενικευτική και καταχρηστική ένταξη οποιασδήποτε αντιτιθέμενης στο status quo θεωρίας στη σφαίρα του κομμουνισμού. Οι ίδιες οι *Εποχές* είδαμε να καταδικάζουν ως συντηρητική την τάση κάποιων να χαρακτηρίζουν κομμουνιστές πολιτικούς που απλώς αποσκοπούν στη βελτίωση της ζωής των λαϊκών τάξεων³⁸¹. Όσο όμως κι αν το περιοδικό τείνει συχνά προς μία άτυπη κεντροαριστερά, που δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με εκείνη που συγκροτεί ο Ανδρέας Παπανδρέου εντός της ΕΚ, μας δίνεται η εντύπωση ότι καταλήγει και αυτό να εξομοιώνει όλες τις αριστερότερες του ιδίου τάσεις, επικρίνοντάς τις ως κομμουνιστικές.

³⁷⁹ Καθημερινή, 15/2/2004, ένθετο *Επτά Ημέρες* (Ηλίας Μαγκλίνης, «Η εποχή των *Εποχών*»).

³⁸⁰ Jean Meynaud, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 329.

³⁸¹ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964, («Εθνική Αοριστία», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 52-53).

Επανερχόμαστε στα της παιδείας, προκειμένου να συγκεφαλαιώσουμε κάποιες από τις θέσεις που είδαμε να αναπτύσσονται στο περιοδικό σε σχέση με το με το μείζον αυτό θέμα, αλλά και το σχετικό με την ελληνική γλώσσα. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 εκτιμάται θετικά, καθώς με την εισαγωγή για παράδειγμα της δωρεάν εκπαίδευσης σε όλες τις σχολικές βαθμίδες, εκδημοκρατίζει την ελληνική παιδεία, ενώ με μέτρα, όπως η καθιέρωση της δημοτικής στα σχολεία, εμφανίζει προοδευτική διάθεση και τάση ανανέωσης και εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού συστήματος³⁸². Οι *Εποχές*, ωστόσο, τονίζουν την ανεπάρκεια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης για τη συνολική αναμόρφωση της παιδείας, που προϋποθέτει εκτός από τα παραπάνω μέτρα, τη λήψη ειδικής μέριμνας για την ανώτατη παιδεία, τη στενότερη και ουσιαστικότερη συνεργασία όλων των φορέων που συνεργάζονται για την εκπαίδευση των παιδιών και των νέων κ.ο.κ.

Ο ιδιαίτερος τονισμός της ωφέλειας που προκύπτει από την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, σχετίζεται με την πεποίθηση του περιοδικού, ότι η καθαρεύουσα είναι κάτι το πεπαλαιωμένο και παρωχημένο, που μόνο ανασταλτικά μπορεί να λειτουργήσει ως προς το στόχο της πνευματικής ανάπτυξης του έθνους. Η λέξη «έθνος» που μόλις αναφέραμε δεσπόζει σε πολύ μεγάλο αριθμό κειμένων που αφορούν στην παιδεία και τη γλώσσα, οι οποίες και εκλαμβάνονται ως κινητήριοι μοχλοί της περαιτέρω ανάπτυξης της εθνικής συνείδησης. Βάσει αυτού, τίθενται όρια σ' ό,τι εμπερικλείει ο όρος προοδευτικό και εκσυγχρονιστικό. Κι αυτό γιατί η αναφορά στο εθνικό δημιουργεί συνειρμούς σε σχέση με το ελληνικό παρελθόν, την παράδοση και τη φυσιогνωμία της χώρας, που δεν είναι πάντα εύκολο να συνυπάρξουν σε πλήρη αρμονία με την έννοια της προόδου και της εξέλιξης.

Έχει καταστεί ήδη σαφές ότι το περιοδικό επιδεικνύει μια τάση αναγωγής όλων των μειζόνων προβλημάτων στη σφαίρα του πολιτιστικού. Εξ αυτού συνάγεται τόσο το καίριο των πολιτιστικών προταγμάτων της περιόδου ως προαπαιτούμενων για την κοινωνική εξυγίανση, όσο και η ανάγκη των *Εποχών* να «αποπολιτικοποιούν», τουλάχιστον σε μία πρώτη ανάγνωση, το λόγο τους. Κι αυτό παρά το ότι η συνάρθρωση του πολιτιστικού με το πολιτικό στοιχείο είναι και δεδομένη και αναγκαία. Σε κάθε περίπτωση, διαπιστώσαμε την ύπαρξη άρθρων όπου το πολιτικό στοιχείο είναι το κυρίαρχο. Οι *Εποχές* τονίζουν, για παράδειγμα, τη ζωτικότητα της διαμόρφωσης μιας στοχευμένης και

³⁸² Πάντως, σύμφωνα με τον Δ. Χαράλαμπε, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν ήταν ούτε «επαναστατική» ούτε «ριζοσπαστική», αλλά απολύτως επιβεβλημένη από τα πράγματα, στο βαθμό που ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τους στόχους της οικονομικής ανάπτυξης και τις εξελίξεις στο κοινωνικό πεδίο. Βλ. Δ. Χαράλαμπε, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, ό.π., σ. 165-166.

δυναμικής εξωτερικής πολιτικής, με κεντρικούς άξονες την επίλυση του κυπριακού ζητήματος και την ανάπτυξη σχέσεων συνεργασίας της Ελλάδας με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες προς την κατεύθυνση της αμοιβαίας ωφέλειας. Με δεδομένο το φιλοδυτικό προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής, οι *Εποχές* δείχνουν να ενστερνίζονται, δανειζόμενες την επιχειρηματολογία του Γεωργίου Παπανδρέου, την άποψη ότι ο ρόλος της Ελλάδας ως μέλος της δυτικής συμμαχίας, πρέπει να είναι εκείνος του «συμμάχου» κι όχι του «δορυφόρου».

Αναφερθήκαμε, τέλος, στον τρόπο με τον οποίο οι *Εποχές* τοποθετούνται απέναντι στο «μετεμφυλιακό καθεστώς εξουσίας» και πιο συγκεκριμένα απέναντι στο στρατό και το βασιλιά. Η θέση από την οποία πηγάζουν τα επιμέρους επιχειρήματα είναι σαφής και θέλει την πολιτική να ασκείται ανεξάρτητα τόσο από το παλάτι όσο και από το στρατό. Στις δύο αυτές δυνάμεις, προσθέσαμε και την εκκλησία, από την οποία αξιώνεται επίσης η αποχή από τα πολιτικά πράγματα, ενώ παράλληλα αναγνωρίζεται και η πολιτεία ως αναρμόδια να επεμβαίνει στα εσωτερικά της εκκλησίας.

Προτού εκδηλωθούν οι ταραχές του Ιουλίου του 1965, οι *Εποχές* αρκούνται σε διατυπώσεις θεωρητικών σχημάτων όπως τα παραπάνω. Μολονότι αναγνωρίζουν τα εμπόδια ενός ομαλού πολιτικού βίου, δεν δείχνουν διατεθειμένες να υποδουλίσουν συγκρούσεις. Παρότι είναι λοιπόν συμβιβασμένες, κατά πώς επιτάσσουν οι μετεμφυλιακοί κανόνες «νομιμότητας», με το υπάρχον πλαίσιο εξουσίας, από τα «Ιουλιανά» κι έπειτα, το περιοδικό θα ανεβάσει τους τόνους, θεωρώντας ότι η καταπάτηση των αρμοδιοτήτων από μέρους του βασιλιά έχει φτάσει σε ανεπίτρεπτα όρια. Οι διαμαρτυρίες των *Εποχών* θα διατυπωθούν, ωστόσο, με τη συχνότητα και την ένταση που επιτάσσει η αρχή της μετριοπάθειας, την οποία ούτε σε αυτή την περίπτωση επιθυμεί το περιοδικό να εγκαταλείψει³⁸³. Σε κάθε περίπτωση, δε θα λείψει η συχνή έκφραση ανησυχίας για τις εξελίξεις που προδιαγράφονται λόγω της αδυναμίας εμπέδωσης των αρχών εκείνων που θα διασφάλιζαν τη σταθερότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα. Η ανησυχία αυτή γνωρίζει κλιμακούμενη ένταση, κατά τους τελευταίους μήνες έκδοσης του περιοδικού, τους μήνες δηλαδή πριν την εκδήλωση του πραξικοπήματος, κατά τη διάρκεια των οποίων η αδυναμία εκτόνωσης

³⁸³ Την εμμονή αυτή στην ιδέα της μετριοπάθειας και της ιδεολογικής ουδετερότητας, την οποία επέδειξαν οι *Εποχές* και άλλα μεταπολεμικά περιοδικά, ο Ε. Γαραντούδης τη θεωρεί πρόσχημα για την αποφυγή έκφρασης «μαχητικής ή ξεκάθαρης θέσης απέναντι στα αιτήματα που έθετε το κοινωνικοπολιτικό παρόν». Βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά: λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία», ό.π., σ. 322.

της πολιτικής κρίσης αρχίζει να κάνει ορατό τον κίνδυνο κατάληξης σε κάποια αυταρχικού τύπου «λύση»³⁸⁴.

ΚΕΦ. 4: Η ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΕΠΟΧΩΝ ΠΑΝΩ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ

Το περιοδικό απέναντι στον ψυχρό πόλεμο

Οι απόψεις των Εποχών πάνω στα διεθνή θέματα ξεδιπλώνονται κατά κύριο λόγο στη στήλη *Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής*, την οποία αρχικά γράφει ο Λ. Καραπαναγιώτης, αλλά εν συνεχεία αναλαμβάνει ο Χρήστος Μπουσμπουρέλης κατ' αποκλειστικότητα. Πρόκειται για μία στήλη που θυμίζει αρκετά την ενημερωτική αρθρογραφία ως προς το ύφος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η οπτική γωνία από την οποία βλέπει τα πράγματα ο αρθρογράφος δεν είναι ξεκάθαρα ορατή.

Αρχικώς θα μας απασχολήσει ό,τι αφορά στο ψυχροπολεμικό κλίμα και τις διάφορες εκφάνσεις του. Πρέπει να αναφέρουμε ότι η έκδοση του περιοδικού συμπίπτει με μια φάση ύφεσης του ψυχρού πολέμου, που είχε ξεκινήσει δειλά στα τέλη της δεκαετίας του 1950 με την ανάληψη της σοβιετική ηγεσίας από τον Χρουστσόφ και επιστεγάστηκε κατά τα επόμενα χρόνια με πρωτοβουλίες, όπως η υπογραφή του συμφώνου απαγόρευσης πυρηνικών δοκιμών (Αύγουστος 1963)³⁸⁵. Η ύφεση, υπερεκτιμημένη σε πολλές περιπτώσεις από τις Εποχές, αποτελεί, όπως θα διαπιστώσουμε, καθοριστικό παράγοντα για την άρθρωση του λόγου του περιοδικού επί των διεθνών εξελίξεων.

Πάνω στο φλέγον, κατά την ψυχροπολεμική περίοδο, θέμα των εξοπλισμών ο Λ. Καραπαναγιώτης τοποθετείται ως εξής: εσφαλμένα οι

³⁸⁴ Ο Νικολακόπουλος αναφέρει ως δεύτερη προτεραιότητα του βασιλιά κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (μετά την επίτευξη της πρώτης που ήταν η ανατροπή του Γ. Παπανδρέου) την πλήρη επικράτηση στο στράτευμα ανθρώπων που θα στήριζαν ενδεχόμενη βασιλική δικτατορία. Η πιθανότητα να συμβεί κάτι τέτοιο είχε αρχίζει να διαγράφεται ξεκάθαρα από το καλοκαίρι του 1966. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, ό.π., σ. 368-369.

³⁸⁵ Το σύμφωνο απέκλειε όλες τις άλλες εκτός από τις υπόγειες δοκιμές. Το τελευταίο αυτό στοιχείο αποτέλεσε ένα από τα επιχειρήματα της Κίνας προκειμένου να μην υπογράψει τη συμφωνία (όπως και η Γαλλία): «...η παράλειψη αυτή είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή για την περαιτέρω εξέλιξη των πυρηνικών όπλων από τους αμερικάνους ιμπεριαλιστές...», αναφέρεται ενδεικτικά σε ανακοίνωση της κινεζικής κυβέρνησης στις 31 Ιουλίου 1963. Βλ. H.L. Trefousse, *The Cold War*, G. P. Putnam's Sons, New York 1965, σ. 287-290.

εξοπλισμοί παρουσιάζονται ως ένα ζήτημα με τεχνικά και στρατιωτικά χαρακτηριστικά, αφού το θέμα έχει κατά βάση πολιτικές διαστάσεις. Τα καίρια ερωτήματα που τίθενται εκ των πραγμάτων σε σχέση με τους εξοπλισμούς δικαιολογούν την αναγωγή του θέματος στη σφαίρα της πολιτικής:

«Πόσο ισχύει σήμερα η αμερικανική πυρηνική εγγύηση της Ευρώπης, τα “αντίποινα” για μια ενδεχόμενη σοβιετική κρούση σε κάποιο σημείο της Ευρώπης θα είναι πυρηνικά και αυτόματα, πόσο οι Αμερικανοί είναι διατεθειμένοι να διαπραγματευθούν με τους Σοβιετικούς χωρίς συμμετοχή των Ευρωπαίων, πόσο ορισμένες ευρωπαϊκές δυνάμεις φιλοδοξούν να προέλθουν, μόνες και ανεξάρτητα, σε συνεννοήσεις με τη Σοβιετική Ένωση;».

Τα παραπάνω ερωτήματα δε μπορούν να βρουν απάντηση, αν δεν ερμηνευθούν με όρους πολιτικούς, επομένως θεωρείται ότι καμιά «ατλαντική» ή «ευρωπαϊκή» πολυμερής πυρηνική δύναμη δε θα μπορούσε να δώσει λύση σε αυτά. Αντιθέτως, αποτελέσματα θα μπορούσαν να προκύψουν από «την χάραξη μιας κοινής διπλωματικής γραμμής», η οποία θα εστίαζε στη μελέτη των πολιτικών εκείνων ζητημάτων που δημιουργούνται, με έμφαση στα σημεία όπου υπάρχει απόκλιση απόψεων και συμφερόντων³⁸⁶.

Μένοντας στο θέμα των πυρηνικών εξοπλισμών και της εξ αυτού προερχόμενης «ισορροπίας τρόμου» που επικρατούσε κατά τον ψυχρό πόλεμο, ο Γ. Μαύρος, αποδίδοντας ειδική βαρύτητα στην αμεσότητα του κινδύνου που απειλεί την ανθρωπότητα και συγχρόνως στην αναμενόμενη απροθυμία Αμερικής και Σοβ. Ένωσης να διακινδυνεύσουν τον εκτοπισμό τους από την κορυφή της κλίμακας του διεθνούς συσχετισμού δυνάμεων, αναρωτιέται:

«...πώς να σωθεί η ανθρωπότητα από τον εωσφορικό κίνδυνο της καταστροφής χωρίς κανέναν από τους δύο κόσμους να θυσιάσει την πολιτική του αυθυπαρξία...Τα δύο συστήματα με τα οποία κυβερνιέται σήμερα ο κόσμος, δηλ. οι Δημοκρατίες του δυτικού και του ανατολικού τύπου, είναι δυνατό να συνυπάρξουν;»³⁸⁷.

Όπως αναφέρεται, ενδεχόμενη υποχώρηση της Αμερικής με αποδοχή γενικού πυρηνικού αφοπλισμού, θα ισοδυναμούσε με παραχώρηση της

³⁸⁶ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963, (Λ. Καραπαναγιώτης, «Η πολιτική όψη των εξοπλισμών», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 79-80).

³⁸⁷ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963, (Γεώργιος Μαύρος, «Πέραν της ισορροπίας του τρόμου», σ. 3-7).

παγκόσμιας ηγεμονίας στα χέρια του ανατολικού συνασπισμού, εφόσον, ελλείψει πυρηνικών όπλων, η αντιπαράθεση θα μετέβαινε στο πεδίο των συμβατικών όπλων, όπου η ΕΣΣΔ διαθέτει αδιαμφισβήτητη υπεροχή. Σε κάθε περίπτωση, ο γενικός αφοπλισμός κρίνεται ως απαραίτητος και μαζί μ' αυτόν η προσέγγιση των δύο κόσμων, «η Ανατολή πλησιάζοντας προς τη δημοκρατία και η Δύση προς το σοσιαλισμό».

Αξιοσημείωτη είναι και η κριτική του Καραπαναγιώτη πάνω σε βιβλίο του ιστορικού Alperovitz, ο οποίος υποστηρίζει τη σημασία της ατομικής βόμβας ως πολιτικό όπλο για τους Αμερικάνους, που έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση του ψυχροπολεμικού κλίματος. Στο εν λόγω βιβλίο αναφέρεται:

«...οι Αμερικανοί “φιλελεύθεροι” διπλωμάτες κι εμπειρογνώμονες υπήρξαν από τους πρώτους, οι οποίοι υποστήριξαν την ανάγκη μιας “σκληρυνσης” της αμερικανικής στάσης απέναντι στη Σοβ. Ένωση»³⁸⁸.

Γενικότερα στο βιβλίο ο ψυχρός πόλεμος τείνει να περιγράφεται ως «μονομερής ενέργεια», πράγμα που δε βρίσκει σύμφωνο τον Λ. Καραπαναγιώτη. Ο τελευταίος αμφισβητεί τη δυνατότητα της ατομικής βόμβας να επηρεάσει καθοριστικά εξελίξεις, όπως το τέλος της αμερικανοσοβιετικής συνεργασίας (εξάλλου αν είχε τέτοια δύναμη, υποθέτει ο Καραπαναγιώτης, θα είχε ίσως αποτρέψει την «κομμουνιστικοποίηση της Ευρώπης», τη δράση του Μάο Τσε Τουνγκ, την σοβιετική αντίδραση στα αμερικανικά σχέδια κ.ο.κ.). Ο ίδιος εντοπίζει το πρόβλημα με τα αμερικανικά σχέδια στη λάθος αντίληψη για τις αναλογίες «ανάμεσα στους επιδιωκόμενους σκοπούς και τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξή τους». Το συμπέρασμα στο οποίο εν τέλει οδηγείται ο Λ. Καραπαναγιώτης είναι ότι «η ατομική βόμβα ήταν ανίσχυρη...»³⁸⁹.

Η συζήτηση για το αν και σε ποιο βαθμό παρατηρείται ύφεση στο ψυχροπολεμικό κλίμα εμφανίζεται συχνά στο περιοδικό. Ο Χ. Μπουσμπουρέλης, θα μιλήσει στα τέλη του 1964 για «σιωπηρή συμφωνία ειρήνης» ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις, ως δείγμα για την οποία επικαλείται πρόσφατο λόγο του αμερικανού προέδρου Τζόνσον που δεν χαρακτηρίστηκε από την αναμενόμενη οξύτητα όσον αφορά στις αναφορές στη Σοβιετική Ένωση. Μια τέτοια αποβολή του δογματισμού και του φανατισμού, συνεχίζει ο Μπουσμπουρέλης, επικροτεί κάθε

³⁸⁸ Εποχές, τ. 42, Οκτώβριος 1966, [Λ. Καραπαναγιώτης, «Η ατομική βόμβα σαν πολιτικό όπλο» (πάνω στο Gar Alperovitz, *Atomic diplomacy: Hiroshima and Potsdam*, London, Secker and Warburg, 1966), στήλη: Η ΙΣΤΟΡΙΑ, σ. 365-367].

³⁸⁹ Εποχές, τ. 42, Οκτώβριος 1966, (Λ. Καραπαναγιώτης, «Η ατομική βόμβα σαν πολιτικό όπλο», ό.π.).

λογικά σκεπτόμενος αμερικανός, είτε αυτός πρόσκειται στους δημοκρατικούς είτε στους ρεπουμπλικάνους³⁹⁰. Σε επόμενο τεύχος(Οκτώβριος 1965) θα παρεμβάλει στο λόγο του τη φράση «...τώρα που έληξε πια ο ψυχρός πόλεμος...», δείχνοντας ότι θεωρεί πως η ύφεση έχει ουσιαστικά φέρει τον κόσμο προ του τέλους του ψυχρού πολέμου αν όχι τύποις, τουλάχιστον ως προς την ουσία. Και μέσα σε αυτό το κλίμα της ύφεσης, αν οι ευρωπαίοι δεν ενωθούν και συνεργαστούν, ως ολότητα με τους Αμερικανούς, θα απομείνει ως λύση η «δυναδική παγκόσμια ηγεμονία», που μάλιστα, παρά τις αντιδράσεις που θα συναντούσε, ευνοείται από τα «κοινά συμφέροντα(ΗΠΑ-ΕΣΣΔ) στην διατήρηση της πυρηνικής ενέργειας και την συγκράτηση της Κίνας»³⁹¹. Η προσέγγιση, ανάμεσα στους δύο συνασπισμούς εξάλλου, θα επιμένει ο Μπουσμπουρέλης, έχει ήδη συντελεστεί ως ένα βαθμό ακόμη κι αν κάτι τέτοιο δε γίνεται ακόμη παραδεκτό και παρόλο που «οι προπαγανδιστικοί μηχανισμοί και από τις δύο πλευρές κάνουν το παν για να παρεμποδίσουν την αίσθησή της». Κι αυτό γιατί, έπειτα από τόσα χρόνια δαιμονολογίας, είναι δύσκολο να γίνει παραδεκτό ότι πραγματοποιείται προσέγγιση, μια προσέγγιση που «υποσκάπτει και τη συνοχή των στρατοπέδων και τη δικαιολόγηση των στρατιωτικών συνασπισμών και πολύ περισσότερο των αμυντικών δαπανών»³⁹². Όπως επισημαίνεται, και οι δύο πλευρές έχουν την οικονομική δυνατότητα και τα τεχνικά μέσα που απαιτούνται για την κατασκευή ολοένα και πιο εξελιγμένων πυραύλων και αντιπυραυλικών συστημάτων, όμως αυτό μπορεί να καταστήσει τον αγώνα για εξοπλιστική υπεροχή οικονομικά ασύμφορο, κάτι που ενισχύει την προοπτική της προσέγγισης. Δηλαδή, καμία δύναμη δε νιώθει εξασφαλισμένη απέναντι στην άλλη κι επομένως πρέπει να επενδύονται συνεχώς χρήματα στα αντιπυραυλικά συστήματα³⁹³.

Ο αρθρογράφος θα παρατηρήσει στα μέσα του 1966 ότι ακόμη και «το “Σιδηρούν Παραπέτασμα” είναι πια διάτρητο»³⁹⁴, αφού δεν αποτρέπει εντελώς τις μετακινήσεις ατόμων και αγαθών³⁹⁵. Επίσης, υποστηρίζει ότι

³⁹⁰ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η σιωπηρή συμφωνία της ειρήνης», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 92)

³⁹¹ *Εποχές*, τ. 30, Οκτώβριος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη χωρίς “Ευρωπαίους”», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 75).

³⁹² *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι ανταρσίες επακόλουθο της προσέγγισης», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 567).

³⁹³ *Εποχές*, τ. 46, Φεβρουάριος 1967, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τι σημαίνουν οι αντιπυραυλικές συνομιλίες», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 173).

³⁹⁴ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης «Η Ευρώπη και η προσέγγιση των δύο κόσμων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 74).

³⁹⁵ Σε σχέση με το υπάρχον από το 1961 τείχος του Βερολίνου αναφέρει ο Gaddis: το «Η πλέον εξόφθαλμη ανωμαλία του Ψυχρού Πολέμου ήταν η ύπαρξη μιας διαιρεμένης Ευρώπης, μέσα στην οποία βρισκόταν μια διαιρεμένη Γερμανία, μέσα στην οποία βρισκόταν ένα διαιρεμένο Βερολίνο. Κανείς στην Ουάσιγκτον, τη Μόσχα ή οπουδήποτε

τα κοινωνικά συστήματα της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης αποκτούν κοινά σημεία αναφοράς, με το νεοκαπιταλισμό του πρώτου να λαμβάνει κάποια μέριμνα για την κοινωνική πρόνοια και το σοσιαλισμό του δεύτερου να εισάγει κάποιες οικονομικές μεταρρυθμίσεις που ξεφεύγουν από τα παραδοσιακά πρότυπα. Όπως θα επιβεβαιωθεί και σε άλλο κείμενο, «όλοι ετοιμάζονται για την στιγμή που η διαίρεση της Ευρώπης θα πάψει ουσιαστικά να υπάρχει», αφού σε ιδεολογικό επίπεδο «έχει ξεπεραστεί από τα πράγματα»³⁹⁶.

Ως επίλογο πάνω στο σχετικό με τον ψυχρό πόλεμο και το διαχωρισμό του κόσμου σε δύο μπλοκ υποκεφάλαιο, θα παραθέσουμε την άποψη του Ηλία Τσιριμώκου, ο οποίος υποστηρίζει τη ματαιότητα τέτοιων διαχωριστικών γραμμών και, παρεπόμενα, τη συγγένεια ανατολικού και δυτικού κόσμου:

«Θυγατέρες της Ευρώπης είναι και η αμερικανική οικονομική ανάπτυξη και η σοβιετική επανάσταση...Δικό μας είναι το κήρυγμα της ελευθερίας και της ισότητας, δικός μας ο σοσιαλισμός, δικός μας ο εθνικισμός-δικά μας όλα. Δεν αλλάζουν, στη βάση τους, άμα λέγονται ρούσικα, κινέζικα ή αραβικά»³⁹⁷.

Οι δύο υπερδυνάμεις

Στο υποκεφάλαιο αυτό θα παρακολουθήσουμε τον τρόπο που σκιαγραφείται στις *Εποχές* η εικόνα τόσο της Αμερικής όσο και της Σοβιετικής Ένωσης. Η πολιτική τους συγκρότηση, οι εσωτερικές αντιφάσεις, τα προβλήματα, η στρατηγική τους μεσούντος του ψυχρού πολέμου κι άλλοι παράγοντες που συνθέτουν την εικόνα των δύο αντιπάλων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, είναι κάποια από τα θέματα που θα μας απασχολήσουν.

Αρχίζοντας από την περίπτωση των ΗΠΑ, θα αντλήσουμε κάποια αρχικά στοιχεία για την εξέλιξη της εκεί πολιτικής ζωής από άρθρο του Λ. Καραπαναγιώτη. Ο τελευταίος αρνείται να χαρακτηρίσει τα αμερικανικά πολιτικά κόμματα ως «ενιαία συγκροτημένα σύνολα με προκαθορισμένες κατευθύνσεις», και προτιμά αντ' αυτού να κάνει λόγο για «συνασπισμούς ομάδων, τοπικών δυνάμεων, περιφερειακών μονάδων και συμφερόντων».

αλλού δεν είχε επιζητήσει ένα τέτοιο διακανονισμό, τόσο ασύμφωνο με κάθε προηγούμενο δεδομένο της γεωπολιτικής λογικής». Βλ. John Lewis Gaddis, *We now know, Rethinking Cold War History*, ό.π, σ. 115.

³⁹⁶ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τα Βαλκάνια χωρίς αιχμές», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 477).

³⁹⁷ *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963, (Ηλίας Τσιριμώκος, «Η δυτική Ευρώπη και οι άλλοι κόσμοι», σ. 3-8).

Αυτό τεκμαίρεται από το παράδειγμα του δημοκρατικού κόμματος, που όφειλε την επιτυχία του στη στήριξη των εθνικών μειονοτήτων και του «ιδιότυπου αμερικανικού φιλελευθερισμού» των μεγάλων αστικών κέντρων, καθώς και στην αντιρεπουμπλικανική παράδοση του, κατά τ' άλλα συντηρητικού, νότου. Ωστόσο, τα θεμέλια της παράδοσης αυτής άρχισαν να χάνουν τη σταθερότητά τους με την ανάδυση «νέων αστικών κοινωνικών ομάδων» που έδειξαν να ενστερνίζονται τον ρεπουμπλικανικό συντηρητισμό. Δεν είναι όμως μονάχα στο νότο, όπου απειλείται η κυριαρχία των δημοκρατικών, αλλά και στο βορρά, όπου δραστηριοποιούνται ρεπουμπλικανικές προσωπικότητες μεγάλου βεληνεκούς. Ανάμεσα στα γεγονότα που θεωρείται ότι θα διαδραματίσουν σοβαρό ρόλο είναι η αυτονομούμενη και πολιτικά φιλόδοξη μαύρη αστική τάξη του βορρά. Η ρευστότητα του πολιτικού σκηνικού καθιστά ενδεχόμενη εμπλοκή της στην πολιτική αγρένα αποφασιστικής σημασίας, ενώ παράλληλα το όλο ζήτημα θέτει σε νέες βάσεις το θέμα των φυλετικών διακρίσεων στις ΗΠΑ³⁹⁸.

Στον αμερικανικό νότο επανέρχονται οι *Εποχές* με άρθρο του Χ. Μπουσμπουρέλη, που κάνει μνεία στην «Συμμαχία για την Πρόοδο», την οποία είχε οραματιστεί ο Κέννεντυ και προέβλεπε την παροχή βοήθειας σε χώρες της Λατινικής Αμερικής, ως δείγμα της διάθεσης για εφαρμογή φιλελεύθερων μέτρων. Η συμμαχία αυτή θα ήταν το έναυσμα για την επανάσταση των μέσων εισοδηματικών τάξεων, η οποία θα αποδείκνυε την δυνατότητα της ελεύθερης οικονομίας να προσφέρει όσα δε μπορούσε ο σοσιαλισμός του Φιντέλ Κάστρο. Ωστόσο, το συγκεκριμένο πείραμα δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες αυτές, όχι μόνο όσον αφορά στις μεσαίες τάξεις, αλλά και ούτε ως προς τις μάζες. Και είναι εμφανές, υποστηρίζει ο γράφων, ότι στην παρούσα φάση όλη η μέριμνα της κυβέρνησης Τζόνσον για τη Λατινική Αμερική εστιάζεται στην προώθηση των αμερικανικών συμφερόντων³⁹⁹.

Ένα άλλο σημαντικό για την εποχή ζήτημα σε σχέση με τις ΗΠΑ, που, αυτή τη φορά έχει να κάνει με την διεθνή τους στρατηγική, είναι το σχετικό με το Βιετνάμ⁴⁰⁰. Οι αμφισβητήσεις που έχει επισύρει η αμερικανική στρατηγική στο Βιετνάμ, προέρχονται πλέον, αναφέρει ο

³⁹⁸ *Εποχές*, τ. 3, Ιούλιος 1963, (Λ. Καραπαναγιώτης, «Νέγροι και ΗΠΑ», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

³⁹⁹ *Εποχές*, τ. 13, Μάιος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τάξη και Πρόοδος», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 73).

⁴⁰⁰ Η σύγκρουση των Αμερικανών γενικότερα με τα απελευθερωτικά κινήματα παρουσιάζεται να δημιουργήσει ένα «ιδεολογικό ανταρτοπόλεμο» με ποικίλες ιδεολογικές δυνάμεις (αναρχικούς, επαναστάτες, σοσιαλιστές κ.τ.λ.) που ενίσχυσε το κύμα αντιαμερικανισμού και την αύξηση την επιφυλακτικότητα απέναντι στον καπιταλισμό και τη φιλελεύθερη κοινωνία.. Βλ. Serge Bernstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 316.

Μπουσμπουρέλης, ακόμη κι από τους συντηρητικούς κύκλους, όχι τόσο για την επιβολή «στυγνής δικτατορίας» στη χώρα, όσο γιατί η δικτατορία αυτή «δεν είναι αποδοτική και αποτελεσματική»⁴⁰¹. Κι αυτό επειδή η υπεράσπιση των πολιτικών επιλογών σε σχέση με το Βιετνάμ συνεπάγεται για την αμερικανική κυβέρνηση υπέρογκες δαπάνες(οι οποίες υπολογίζονται στο 1,5 εκατ. δολ. ημερησίως) όσο και κίνδυνο απώλειας έμφυχου υλικού(στο Βιετνάμ κατά την περίοδο εκείνη βρίσκονται, όπως αναφέρεται, 14.000 περίπου Αμερικανοί). Όσο για τα μελλοντικά σχέδια της Αμερικής στην Ασία, ο Μπουσμπουρέλης τονίζει:

«...μολονότι δεν είναι ακόμη γνωστό πώς θα προσανατολισθεί η αναθεώρηση της Αμερικανικής πολιτικής στην Ασία, θα είναι σίγουρα τραγικό αν η κατεύθυνση της υπαγορευθεί από την δικαιολογημένη απογοήτευση των Αμερικανών, ύστερα από την αποτυχία της προσπάθειας να εγκατασταθούν στην Νοτιοανατολική Ασία υποδείγματα δημοκρατικής ευημερίας»⁴⁰².

Όπως διαβάζουμε στις *Εποχές*, ο πρόεδρος Τζόνσον αποδείχθηκε αναξιόπιστος, ως προς την υπόσχεση του να μην επεκτείνει τον πόλεμο στο Βιετνάμ, με σκοπό να συγκροτήσει τη «μεγάλη κοινωνία». Η συσσωρευμένη δυσαρέσκεια επ' αυτού δείχνει ότι η Αμερική βρίσκεται «στο μέσο μιας ζυμώσεως πολιτικής» που πιθανολογείται ότι θα προκαλέσει μία ριζοσπαστική κίνηση, η οποία ο Μπουσμπουρέλης εκτιμά ότι θα είναι σαφώς αποτελεσματικότερη από κάποιες αντίστοιχες προσπάθειες κατά τη δεκαετία του 1930. Μέχρι όμως να συμβεί κάτι τέτοιο, η αμερικανική πολιτική θα συνεχίσει να επικαλείται τον «καίριο μύθο» του κομμουνισμού για να δικαιολογεί κάθε στρατιωτική επέμβαση της σε άλλες χώρες⁴⁰³. Μια τέτοια πολιτική ωστόσο,

⁴⁰¹ Πράγματι «το Βιετνάμ δίχασε τη χώρα και την έκανε να χάσει το ηθικό της μέσα σ' ένα κλίμα συγκρούσεων στους δρόμους και αντιπολεμικών διαδηλώσεων...κατέστρεψε έναν Αμερικανό πρόεδρο...Είναι σχεδόν αδύνατο να καταλάβει κανείς γιατί οι ΗΠΑ έφτασαν να εμπλακούν σ' έναν πόλεμο καταδικασμένο εκ των προτέρων να τον χάσουν...». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 313.

⁴⁰² *Εποχές*, τ. 6, Οκτώβριος 1963, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Ο "απείθαρχος μανδαρίνος"», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 74).

⁴⁰³ Σε ψήφισμα του Κογκρέσου στις 7 Αυγούστου 1964, έπειτα από την αναζωπύρωση της έντασης με την επίθεση των δυνάμεων του βορείου Βιετνάμ στον αμερικανικό στόλο, αναφέρεται: «...Οι επιθέσεις αυτές είναι μέρος μιας μελετημένης και συστηματικής εκστρατείας που το κομμουνιστικό καθεστώς του Βορείου Βιετνάμ εξαπέλυσε ενάντια στους γείτονές του και τα έθνη που ενώθηκαν με τους τελευταίους για την από κοινού υπεράσπιση της ελευθερίας τους...Οι ΗΠΑ βοηθούν τους ανθρώπους της νοτιοανατολικής Ασίας να προασπίσουν την ελευθερία τους και δεν έχουν καμία εδαφική, στρατιωτική ή πολιτική φιλοδοξία στην περιοχή αυτή, αλλά επιθυμούν μονάχα

«...απαιτεί πολύ περισσότερους πεζοναύτες απ' όσους διαθέτει ο πρόεδρος Τζόνσον, γιατί αποβλέπει σε ανεδάφικες, ουτοπικές σχέσεις...βασίζεται σε...ξεπερασμένες εκτιμήσεις, όπως λόγου χάρη στην τάση να συνάπτεται απόλυτα η κομμουνιστική ιδεολογία με την Σοβιετική εξωτερική πολιτική και να θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση της ειρήνης η αποφασιστική εξουδετέρωση του κέντρου της παγκόσμιας συνομοσίας, που υποκινεί τις ταραχές από τον Αγ. Δομίνικο μέχρι τους δρόμους της Σαϊγκόν»⁴⁰⁴.

Η αφύπνιση της ίδιας της αμερικανικής κοινωνίας απέναντι στη συγκεκριμένη πολιτική, η οποία αναζητά στηρίγματα στους μηχανισμούς προπαγάνδας του κράτους, φαίνεται από τις αντιδράσεις που προκάλεσαν σχετικές αποκαλύψεις που είχαν ως κεντρικό σημείο αναφοράς τη δράση της αμερικανικής ΚΥΠ. Η κοινή γνώμη στη χώρα, φάνηκε αρνητική απέναντι στο γεγονός ότι η Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών, αντί να περιοριστεί στο έργο της «συλλογής πληροφοριών στο εξωτερικό», προέβαινε στη «χρηματοδότηση αμερικανικών οργανώσεων και ιδρυμάτων για την διενέργεια προπαγάνδας στο εξωτερικό». Η επικριτική στάση της κοινής γνώμης απέναντι σ' αυτό, παρουσιάζεται ν' ανήκει στις «ενδείξεις για την βασική υγεία της αμερικανικής κοινωνίας»⁴⁰⁵.

Επανερχόμαστε στην πρόθεση του προέδρου Τζόνσον να μην εγκαταλείψει το Βιετνάμ, που δεν αναιρείται από την πρότασή του για προώθηση των ειρηνευτικών διαδικασιών στο Πεκίνο μέσω διαπραγματεύσεων ανάμεσα στο Πεκίνο, το Ανόι και τους αντάρτες του βορρά, τους Βιετκόνγκ. Ο Τζόνσον παρουσιάζεται να προτείνει κάτι τέτοιο εκ του ασφαλούς, θεωρώντας βέβαιο ότι η Σαϊγκόν δεν είναι δυνατό να χάσει τον πόλεμο, έχοντας την αμερικανική υποστήριξη. Ούτε η νίκη όμως είναι εξασφαλισμένη, προσθέτει ο Μπουσμπουρέλης, «αν (η κυβέρνηση της Σαϊγκόν) δεν αποκαταστήσει την ενότητα στο Νότο, ανάμεσα στους καθολικούς και τους Βουδδιστές, τους στρατιωτικούς και τους πολιτικούς», αν δεν αποκτήσει με άλλα λόγια λαϊκή βάση. Κι ενώ η Ουάσιγκτον φαινομενικά παρουσιάζεται έτοιμη να διαπραγματευτεί την αποχώρηση της από το Βιετνάμ αν ζητηθεί κάτι τέτοιο από μια κυβέρνηση στη Σαϊγκόν, επισημαίνεται η προσδοκία που κρύβεται πίσω από την

να εξασφαλίσουν τη δυνατότητα εκείνων των ανθρώπων να ζουν ειρηνικά και να ορίζουν τη μοίρα τους όπως εκείνοι επιθυμούν...». Βλ. H.L. Trefousse, *The Cold War*, ό.π., σ. 290-291.

⁴⁰⁴ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι πεζοναύτες και οι μύθοι», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

⁴⁰⁵ *Εποχές*, τ. 47, Μάρτιος 1967, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Παροχές και ανταλλάγματα», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 271).

προθυμία αποχώρησης, για ανικανότητα μιας τέτοιας κυβέρνησης να αποκτήσει και να διατηρήσει την εξουσία. Ωστόσο, το κλίμα που έχει αρχίσει να διαμορφώνεται στη Σαϊγκόν, καθιστά, τονίζεται, μάλλον αδικαιολόγητη αυτή την αισιοδοξία, καθώς το ενδεχόμενο αποτελεσματικής μελλοντικής συσπείρωσης ιθυνόντων και λαού στη Σαϊγκόν για την αναστολή της αμερικανικής δράσης στην περιοχή, δείχνει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη. Σε κάθε περίπτωση, ο Μπουσμπουρέλης μιλά για την εκ των πραγμάτων ανάγκη να λήξει ο πόλεμος, έστω και με διαφορετικό τρόπο από εκείνον που θα επιθυμούσε ο πρόεδρος Τζόνσον⁴⁰⁶.

Όσον αφορά στις επιδιώξεις του αμερικανού προέδρου στην Ευρώπη, μία από τις προτεραιότητες είναι η αποτροπή του ενδεχομένου να σχηματίσει η Γερμανία ανεξάρτητη πυρηνική δύναμη, κάτι που θα καθιστούσε αδύνατη συμφωνία με την ΕΣΣΔ στον ευρωπαϊκό χώρο⁴⁰⁷. Γενικότερα οι εξελίξεις στην Ευρώπη θεωρούνται για την Αμερική το σημείο-κλειδί ως προς τη διατήρηση της ηγεμονίας στη Δύση μετά το διαφαινόμενο τέλος του ψυχρού πολέμου. Δηλαδή, για να είναι δυνατή η συνέχιση της ηγεμόνευσης, θα πρέπει «να έχει μιαν ακλόνητη βάση στην Ευρώπη», πράγμα ωστόσο δύσκολο δεδομένων των «διαλυτικών ζυμώσεων που οδηγούν μοιραία στην Βαλκανιοποίηση των Ευρωπαϊκών πολιτικών πραγμάτων»⁴⁰⁸.

Όπως επισημαίνεται σε άλλο σημείο, την αμερικανική πολιτική σκέψη διέπει ένας «παράξενος μανιχαϊσμός» που συνίσταται σε έναν «θεολογικό αντικομμουνισμό»⁴⁰⁹ και σε μια έντονη δυσαρέσκεια για τις ευρωπαϊκές κινήσεις στις αναπτυσσόμενες αγορές της Αν. Ευρώπης. Οι αμερικάνοι δείχνουν να απεύχονται την ξεχωριστή αυτή προσπάθεια των ευρωπαϊκών χωρών της ατλαντικής συμμαχίας για προσέγγιση με την ανατολή, αλλά ταυτόχρονα δεν μπορούν να αντιπροτείνουν τη «συλλογική προσέγγιση», το επιχείρημα δηλαδή της αμερικανοσοβιετικής προσέγγισης μέσω της οποίας θα εκπροσωπούνται όλοι. Επομένως, ως

⁴⁰⁶ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Βιετ Νάμ: Κρίση και τέλος του πολέμου», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 471).

⁴⁰⁷ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των επιγόνων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 77).

⁴⁰⁸ *Εποχές*, τ. 30, Οκτώβριος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη χωρίς "Ευρωπαίους"», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 75).

⁴⁰⁹ Για τον αντικομμουνισμό των Αμερικανών αναφέρει ο Hobsbawm: «...η δημόσια υστερία διευκόλυνε τους προέδρους να εξασφαλίζουν τα υπέρογκα ποσά που απαιτούσε η αμερικανική πολιτική από ένα σώμα πολιτών που είναι διαβόητο για την απροθυμία του να πληρώνει φόρους· ο δε αντικομμουνισμός ήταν γνήσια και βαθιά δημοφιλής σε μια χώρα στηριγμένη στις αρχές του ατομικισμού και της ατομικής επιχείρησης, όπου το ίδιο το έθνος προσδιορίζεται αποκλειστικά με ιδεολογικούς όρους («Αμερικανισμός») ως ο αντίθετος πόλος του κομμουνισμού...». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 301.

μόνη επιλογή για τους αμερικάνους απομένει η προώθηση της «“συντονισμένης” προσεγγίσεως ύστερα από ολόπλευρες συνεννοήσεις». Για τον Μπουσμπουρέλη, «ακατανόητη» είναι η εμμονή της Αμερικής σε μια «εντελώς παράδοξη, αντικομμουνιστική Δυτική Ευρώπη, ενωμένη και ενιαία σε στενή συνεργασία με τις Ηνωμένες Πολιτείες»⁴¹⁰

Σε σχέση με την ενέργεια και τα χρήματα που επενδύονται σε εσωτερική και εξωτερική πολιτική, πληθαίνουν, υπογραμμίζεται, οι φωνές στην Αμερική που ζητούν να γείρει η ζυγαριά προς το μέρος της πρώτης⁴¹¹. Ζητούν δηλαδή να δοθεί βάρος στα «πρωταρχικά ζωτικά Αμερικανικά συμφέροντα», που υποσκάπτονται από τη δράση που αναλαμβάνουν οι ΗΠΑ παγκοσμίως. Το αίτημα αυτό αντικατοπτρίζεται, εξάλλου, στον αμερικανικό προϋπολογισμό για το 1965, ο οποίος ευνοεί την παιδεία και τις κοινωνικές υπηρεσίες έναντι της άμυνας και της εξωτερικής πολιτικής, τουλάχιστον σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Ίσως η νέα αυτή τάση να μην είναι απότοκο τόσο της γενικής επιθυμίας για κάτι τέτοιο, όσο της «φυσικής κόπωσης από τις άγονες προσπάθειες στην Ασία». Ένα από τα ενδεχόμενα που ίσως προέλθει από την ανάγκη μιας περισσότερο επιλεκτικής τακτικής στην εκτός συνόρων πολιτική της χώρας, προβλέπει εγκατάλειψη της Ευρώπης, με έμφαση στη διατήρηση «μιας ζωτικής γραμμής από την Ιαπωνική θάλασσα μέχρι το Αιγαίο», κάτι που ο αρθρογράφος αναρωτιέται αν θα θεωρούσαν οι Σοβιετικοί ευνοϊκή για τους ίδιους κίνηση⁴¹².

Λιγότερη έμφαση δίνουν οι *Εποχές* στην ανάπτυξη των πρακτικών πολιτικών ζητημάτων και της στρατηγικής που εφαρμόζεται από το άλλο κέντρο βάρους του κόσμου, τη Σοβ. Ένωση, θεωρώντας, καθώς φαίνεται, πως οι όροι του διεθνούς «πολιτικού παιχνιδιού» έχουν περιέλθει στα χέρια των ΗΠΑ. Ωστόσο, συναντώνται αρκετά άρθρα που περιγράφουν τις ιδεολογικές μεταλλάξεις που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ. Η Σοβ. Ένωση αποτελεί μια κοινωνία, όπου, κατά τον Γ. Θεοτοκά, «συντελούνται, κάτω από τη σκληρή επιφάνεια του συστήματος βαθύτατες ζυμώσεις», μια κοινωνία που «αλλάζει αργά και προχωρεί με δισταγμούς και αμφιταλαντεύσεις, προς άγνωστα πεπρωμένα»⁴¹³. Ο

⁴¹⁰ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Το ΝΑΤΟ αποχαιρετά το Παρίσι», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 78).

⁴¹¹ Ιδίως κατά τη δεκαετία του 1960, επισημαίνει ο Hobsbawm, οι Αμερικανοί επιζητούσαν την πολιτική τους κυριαρχία χάνοντας την οικονομική, λόγω των τεράστιων ποσών που επενδύονταν σε στρατιωτικές δραστηριότητες, ιδίως σ' αυτή του Βιετνάμ. Ο ίδιος αναφέρεται πάντως και στο «πιο φιλόδοξο πρόγραμμα κοινωνικής πρόνοιας στην ιστορία τους», κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 309-310.

⁴¹² *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των πατρίδων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

⁴¹³ *Εποχές*, τ. 2, Ιούνιος 1963, (Γ. Θεοτοκάς, «Η σοβιετική κοινωνία», σ. 26-29).

τρόπος με τον οποίο θα εξελιχθούν αυτές οι διεργασίες θα είναι καθοριστικός για το μέλλον της ανθρωπότητας, αποφαίνεται ο Θεοτοκάς. Βασικό χαρακτηριστικό των διεργασιών εκείνης της περιόδου είναι, κατά τον υφηγητή του πανεπιστημίου του Χάρβαρντ J. Billington, ο ρόλος της σύγχρονης ιντελλιγκέντσιας που έρχεται να ενισχύσει ιδεολογικά την Σοβ. Ένωση αναβιώνοντας το παλιό σχήμα του «ξεχωριστού ρωσικού δρόμου προς την κοινωνική ανάπτυξη»:

«Πραγματικά η ΕΣΣΔ μοιάζει να έχει υιοθετήσει την λαϊκή φόρμουλα-που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στη δεκαετία 1870-1880 από τους περιπλανώμενους ιεραποστόλους της θρησκείας και της ανθρωπότητας-καθορίζοντας τους παράγοντες της προόδου ως μία συμμαχία “εργατών, αγροτών και διανοούμενων”»⁴¹⁴.

Μία από τις περισσότερες «πρακτικού τύπου» αναφορές είναι αυτή που κάνει ο Λ. Καραπαναγιώτης στα μέσα του 1963, διατεινόμενος ότι ενισχύεται η προοπτική να υπάρξει «εξασθένιση της σοβιετικής επιρροής και της επιβολής της σοβιετικής ηγεσίας πάνω στα κομμουνιστικά κόμματα», τάση που διογκώνεται, όπως πιστεύουν κάποιοι, από τη ρήξη με την Κίνα, στην οποία πρόσκεινται κομμουνιστικά κόμματα της Ασίας και της Αφρικής. Ο ίδιος θεωρεί ότι η προδιαγραφόμενη μείωση της σοβιετικής επιρροής πάνω σε κομμουνιστικά κόμματα του εξωτερικού δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως ισοδύναμη της μείωσης της ισχύος της Σοβ. Ένωσης, η οποία είναι εκείνη που κατά κύριο λόγο καθορίζει τη σοβιετική διαπραγματευτική θέση⁴¹⁵.

Η αποπομπή του Χρουστσόφ⁴¹⁶, αποτελεί ένα γεγονός που θα αντιμετωπιστεί ως μάλλον αρνητική εξέλιξη, καθώς, σύμφωνα με τον Μπουσμπουρέλη, τον συγκεκριμένο ηγέτη διέκρινε μια φιλειρηνική διάθεση, η οποία είχε προκαλέσει αντιδράσεις από τα πάντα ενεργά σταλινικά στοιχεία. Με αφορμή αυτό, θα επισημανθούν τα προβλήματα που δε φαίνεται να βρίσκουν λύση με τις αλλαγές στην ηγεσία. Πρόκειται κυρίως για την προαναφερθείσα διένεξη της Σοβ. Ένωσης με την Κίνα, αλλά και με τους δυτικοευρωπαίους κομμουνιστές, που υπενθυμίζει την ανάγκη υιοθέτησης ενιαίας στάσης με την από κοινού προσπάθεια για

⁴¹⁴ *Εποχές*, τ. 35, Μάρτιος 1966, (J. Billington, «Η “ιντελλιγκέντσια” και η θρησκεία της ανθρωπότητας», σ. 211-217).

⁴¹⁵ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963, (Λ. Καραπαναγιώτης, «Μόσχα και Πεκίνο», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 78).

⁴¹⁶ Ο Χρουστσόφ, σε περιγραφή του Hobsbawm, παρουσιάζεται ως «μορφή...αξιοθαύμαστου ακατέργαστου διαμαντιού, που πίστευε στη μεταρρύθμιση και την ειρηνική συνύπαρξη και που απελευθέρωσε τους κρατούμενους από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Στάλιν». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 311.

αποσταλινοποίηση. Στην πορεία προς αυτή την κατεύθυνση, θα μπορούσε να βοηθήσει ο «διωγμός των αιρετικών» και η προσπάθεια προσέγγισης με την Κίνα⁴¹⁷.

Απέναντι στην προοπτική σχηματισμού μιας γερμανικής υπερδύναμης στην Ευρώπη, οι σοβιετικοί παρουσιάζονται εξίσου αρνητικοί με τους αμερικάνους. Αν μάλιστα οι σοβιετικοί δεν θα επιδίωκαν τη ρήξη του συμφώνου ειρήνης με τις ΗΠΑ, αυτό θα οφειλόταν, κατά το περιοδικό, στο φόβο ότι κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε πρόσφορο έδαφος για την ανάδειξη της Γερμανίας σε υπερδύναμη⁴¹⁸.

Δύο ακόμη πρωταγωνιστές της διεθνούς σκηνής: η Γαλλία και η Κίνα

Η πολιτική του στρατηγού Ντε Γκωλ στη Γαλλία απασχολεί τη στήλη *Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής*, σχεδόν όσο και η αντίστοιχη του αμερικανού προέδρου. Ο ρόλος που θέλει να διαδραματίσει η Γαλλία στη διεθνή σκηνή, αναλύεται συχνά από τον Χ. Μπουσμπουρέλη, με την παρουσίαση των δυνατών και των αδύνατων σημείων της γαλλικής προοπτικής⁴¹⁹. Σε ένα από τα πρώτα κείμενα, θα γίνει μνεία στην πρόθεση του Ντε Γκωλ να παραμείνει στην εξουσία με σύνθημα την «εθνική ανεξαρτησία», την οποία ορίζει ως την επιθυμία του «ν' απελευθερώσει την Ευρώπη και την Γαλλία από την αμερικανική επιρροή». Ως αντιφατικά, ωστόσο, παρουσιάζονται τα δύο σκέλη της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής που, από τη μία είναι «τολμηρή και γεμάτη φαντασία» απέναντι στις αδέσμευτες χώρες, κι από την άλλη αδιάλλακτη και αρνητική απέναντι στις διαπραγματεύσεις ως προς ένα καίριο για την Ευρώπη θέμα, το μέλλον της Γερμανίας⁴²⁰.

⁴¹⁷ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η ευρωπαϊκή παρέμβαση», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 88).

⁴¹⁸ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των πατρίδων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

⁴¹⁹ Κατά τους Berstein και Milza, «κυρίως μεταξύ 1962 και 1968», την περίοδο δηλαδή που μας απασχολεί καθώς κατά τη διάρκειά της γράφονται τα άρθρα των *Εποχών*, «κάθε πολιτική εξέλιξη στη Δυτ. Ευρώπη, είτε αφορά τις σχέσεις με τις δύο υπερδυνάμεις είτε τις κατευθύνσεις της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, καταλήγει χάρη στις πρωτοβουλίες του Ντε Γκωλ να έχει την αφετηρία της την Γαλλία, να εξαρτάται από τη Γαλλία ή να σκοντάφτει στα εμπόδια που η Γαλλία παρεμβάλλει στις πρωτοβουλίες των άλλων συντελεστών του διεθνούς παιχνιδιού». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 212. Περισσότερα για την πολιτική Ντε Γκωλ βλ. σελ. 211-220.

⁴²⁰ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των επιγόνων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 77).

Η όλη δράση της Γαλλίας παρουσιάζεται προσανατολισμένη στη δημιουργία «τρίτης δύναμης». Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής, ο Ντε Γκωλ είχε εξ αρχής γνωστοποιήσει στους Αμερικάνους ότι ήθελε τη συμμετοχή της Γαλλίας σ' ένα τριμερές διευθυντήριο της Δυτικής Συμμαχίας, καθώς και τεχνική βοήθεια για την παραγωγή υδρογονοβόμβας, επιθυμίες στις οποίες, όπως ήταν αναμενόμενο, η Ουάσιγκτον δεν ανταποκρίθηκε. Για το περιοδικό, οι εθνικές φιλοδοξίες του στρατηγού Ντε Γκωλ, χάριν των οποίων, μάλιστα, θυσιάζεται η ιδεολογική συνέπεια, δεν αρκούν για τη δημιουργία «τρίτης δύναμης». Η προσωπική πολιτική που ασκεί ο Ντε Γκωλ δεν ευνοεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο, για το οποίο θα ήταν αναγκαία προσπάθεια με «διάρκεια, συνέχεια και συνέπεια»⁴²¹. Η αποδοκιμασία του αρθρογράφου των *Εποχών* απέναντι στην πολιτική Ντε Γκωλ γίνεται εμφανής και σε άλλα σημεία, για παράδειγμα όταν την παρουσιάζει να είναι μαγνήτης της διεθνούς προσοχής αλλά μόνο ως κάτι αρνητικό. Αναγνωρίζεται, ωστόσο, η απήχηση που έχει η «αντι-αμερικανική αιχμή της». Παρακολουθώντας την εξέλιξη της πολιτικής αυτής είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς επακριβώς, γράφει το περιοδικό, αυτό που πραγματικά επιδιώκει ο Ντε Γκωλ:

«...συμμετοχή σ' ένα συμμαχικό διευθυντήριο, μια προέχουσα θέση της Γαλλίας...μέσα στις τάξεις της συμμαχίας ή τέλος ισοτιμία με τις Ηνωμένες Πολιτείες(ως ηγέτιδα χώρα μιας Ευρωπαϊκής Συνομοσπονδίας);»⁴²².

Βάσει άλλου άρθρου, ο Ντε Γκωλ φαίνεται ότι είναι θετικός απέναντι στην ιδέα της, χωρίς αμερικανική ανάμιξη, ευρωπαϊκής προοπτικής, που θα επέτρεπε στη Γαλλία, έχοντας πυρηνικά όπλα και την ηγεσία των χωρών της Κοινής Αγοράς, να διατηρεί κυρίαρχη θέση δίπλα στη Σοβιετική Ένωση. Το ίδιο ενδεχόμενο συμπεριλαμβάνει αποπυρηνοποίηση της κεντρικής Ευρώπης και «μερικό τουλάχιστο αφοπλισμό της Γερμανίας ύστερα από συμφωνία όλων των γειτόνων της»⁴²³.

Παρά τα όσα καταλογίζονται στον ηγέτη της Γαλλίας, του αναγνωρίζεται ότι σωστά οραματίστηκε πως οδεύουμε προς της «Ευρώπη των Πατρίδων»⁴²⁴. Ο Ντε Γκωλ παρουσιάζεται να δικαιώνεται από τις

⁴²¹ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η κινεζική πρωτοβουλία του Ντε Γκωλ», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 69).

⁴²² *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι προοπτικές της υφέσεως», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 72).

⁴²³ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των πατρίδων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

⁴²⁴ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των πατρίδων», ό.π.).

εξελίξεις όταν αντιμάχεται τον τοποθετημένο σε ιδεολογική βάση διαχωρισμό του κόσμου, και στρέφεται «άκαιρα ίσως κι απροετοίμαστα» στην ιδέα μιας ενιαίας Ευρώπης, στην οποία θα διατηρούν προεξάρχουσα θέση το Παρίσι και η Μόσχα⁴²⁵.

Στο τεύχος του Ιανουαρίου 1966 και με αφορμή την επανεκλογή του Ντε Γκωλ ως προέδρου της Γαλλίας, έστω και με την ισχνή πλειοψηφία του 55%, οι *Εποχές* κάνουν έναν απολογισμό της ως τότε δράσης του γάλλου ηγέτη, δείχνοντας ότι η διαφωνία τους ως προς πολλές από τις πτυχές της πολιτικής του, δεν τις εμποδίζουν από το να επισημάνουν τους τομείς στους οποίους έχει πράγματι προσφέρει. Αναφέρεται, λοιπόν, ότι ο Ντε Γκωλ επιβλήθηκε στη γαλλική πολιτική σκηνή, όταν εκδηλώθηκε η εθνική κρίση του 1958, από την οποία απειλούνταν η δημοκρατία, και στα επτά χρόνια διακυβέρνησης που ακολούθησαν προέβη σε «τολμηρές πρωτοβουλίες» και έδωσε «κύρος και γόητρο στη Γαλλία». Η προσκόλληση που ωστόσο επέδειξε στο στόχο μιας, υπό την ηγεσία του, «υπερκομματικής εθνικής ένωσης» ήταν τέτοια, ώστε να μην επιτρέπει τη μέριμνα για πραγματοποίηση των διαρθρωτικών εκείνων μέτρων που θα ευνοούσαν την παγίωση του «γκωλλισμού» στη γαλλική κοινωνία, ακόμη και κατά τη μετά Ντε Γκωλ εποχή⁴²⁶. Η «ανέπλιστη συσπείρωση» των δυνάμεων της αριστεράς γύρω από τον Μιττεράν θέτει υπό αμφισβήτηση την κυριαρχία του Ντε Γκωλ, ενώ η μειωμένη πλειοψηφία στο πρόσωπο του τελευταίου αποτελεί «δείγμα αφοσιώσεως του Γαλλικού Έθνους στις ιδέες της Ατλαντικής Συμμαχίας και της Κοινής Αγοράς»⁴²⁷. Προεικάζεται μάλιστα, ότι αν η αριστερά στη Γαλλία μείνει ενωμένη, οι εκλογές του 1972 ίσως αφαιρέσουν από τον Ντε Γκωλ την εξουσία. Ο Μπουσμπουρέλης αντιμετωπίζει ως πιθανό αυτό το ενδεχόμενο, αν η Ομοσπονδία της Αριστεράς αναπτύξει κοινή εξωτερική πολιτική, γίνει περισσότερο σοσιαλιστική και συγχρόνως το Γαλλικό Κ.Κ. περισσότερο ρεβιζιονιστικό. Παράλληλα με την αντιπολίτευση, «ακόμη πιο ανησυχητικές είναι οι κεντρόφυγες τάσεις μέσα στο στρατόπεδό του(Ντε Γκωλ)»⁴²⁸.

Ο στρατηγός Ντε Γκωλ, υποπίπτοντας σε αντιφάσεις και θέλοντας να συνδυάσει αλληλοσυγκρουόμενους στόχους, θεωρείται ότι σε μεγάλο βαθμό οδήγησε ο ίδιος την πολιτική του σε ένα τέτοιο αδιέξοδο. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι ήθελε να περιβάλει την εθνικιστική πολιτική

⁴²⁵ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη και η προσέγγιση των δύο κόσμων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 74).

⁴²⁶ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Γαλλία πιστεύει στην Ευρώπη», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 75).

⁴²⁷ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Γαλλία πιστεύει στην Ευρώπη», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 75).

⁴²⁸ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τα θαμπωμένα αστέρια του στρατηγού Ντε Γκωλ», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 376).

του με ένα ένδυμα «ευρωπαϊκό» και «αντιαμερικανικό», δε συνάδει με την επιθυμία να μείνει η Βρετανία εκτός Ευρώπης. Ο Μπουσμπουρέλης συνοψίζει ως εξής το θέμα:

«Ο στρατηγός Ντε Γκωλ εφεύρε την Ευρώπη των πατρίδων για να στηρίξει την ηγεμονία της Γαλλίας πάνω στο δυτικό τμήμα της ηπείρου, βασιζόμενος στην πυρηνική απαγόρευση κάτω από την οποία βρίσκεται η Γερμανία και στον αποκλεισμό των Αγγλοσαξόνων. Η Βρετανία είχε μείνει έξω από την Ευρώπη για να διατηρήσει την “ιδιαιτέρη σχέση” της με τις Ηνωμένες Πολιτείες και τους δεσμούς της με την Κοινοπολιτεία. Ο στρατηγός Ντε Γκωλ όμως με την “Ευρώπη των πατρίδων” και τον αγώνα του κατά της υπερεθνικής εντάξεως εδημιούργησε ακούσια τις προϋποθέσεις για μια Ευρώπη χαλαρότερα ίσως δεμένη, αλλά και λιγώτερο “αποκλειστική”»⁴²⁹.

Σε σχέση με την Κίνα, οι *Εποχές* αναφέρονται στην εκπεφρασμένη πρόθεση του Ντε Γκωλ, να την υποστηρίξει σε περίπτωση πολέμου με την Αμερική(ο ίδιος ο Μάο Τσε Τουγκ δήλωσε ότι «η χώρα του δεν θ’ αναλάβει πολεμική δράση παρά μονάχα αν υποστεί επίθεση»). Όσο για τις προτάσεις του Ντε Γκωλ για συμμετοχή της Κίνας στην οργανωτική επιτροπή του ΟΗΕ, αυτές ήταν ακόμη μια έκφραση του αντι-αμερικανισμού του⁴³⁰. Οι ΗΠΑ, από την άλλη, παρουσιάζονται ικανοποιημένες από την κατάσταση απομόνωσης της Κίνας από τον ΟΗΕ, που είχε ξεκινήσει με το πρόσχημα της συμμετοχής της ασιατικής χώρας στον πόλεμο της Κορέας. Ωστόσο και η ίδια η Κίνα, που αρχικά είχε λάβει πρωτοβουλίες για την ανατροπή αυτής της κατάστασης, «έκαμε πια πολιτική της την απομόνωση», την οποία παρουσιάζει ως «αποτέλεσμα μιας παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής συνομωσίας» σε βάρος της⁴³¹.

Στη στήλη για τη διεθνή πολιτική υπάρχει αναφορά και στο ζήτημα της διένεξης ΕΣΣΔ-Κίνας, που τοποθετείται στο 1956, όταν οι σοβιετικοί αρνήθηκαν την προσφορά ατομικών όπλων στο Πεκίνο, με παράλληλη προσέγγιση των ΗΠΑ⁴³². Η διένεξη αυτή, στην ουσία της δε θεωρείται ιδεολογική, και εκλαμβάνεται ως έκφραση της «νέας διαίρεσης» στον κόσμο, που δεν είναι εκείνη ανάμεσα σε καπιταλιστές και κομμουνιστές,

⁴²⁹ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τα θαμπωμένα αστέρια του στρατηγού Ντε Γκωλ», ό.π.).

⁴³⁰ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των πατρίδων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

⁴³¹ *Εποχές*, τ. 35, Μάρτιος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Κίνα και η πείνα των αδεσμεύτων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 267).

⁴³² *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Το “σχίσμα” χωρίς ιδεολογία», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 71).

αλλά ανάμεσα σε «χορτάτους και πεινασμένους»⁴³³. Για το Πεκίνο, που παρουσιάζεται να συντάσσεται με τους τελευταίους, ο Μπουσμπουρέλης αναφέρει, ότι παρά τις υπερβολικές φιλοδοξίες του, που φαντάζουν μη ρεαλιστικές, δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο να γίνει η Κίνα μελλοντικά η τρίτη Ρώμη και να «αναλάβει την βαρεία κληρονομιά της ανατολικής μεθορίου του πολιτισμού που έφτιαξε και την αστική δημοκρατία και τον σοσιαλισμό»⁴³⁴.

Όσον αφορά στο στόχο της Κίνας, όπως εκφράζεται δια στόματος της ίδιας της κινεζικής ηγεσίας, η δήλωση του στρατάρχη Λιν Πιάο αποκαλύπτει την πρόθεσή της «να απελευθερώσει την Ασία, την Αφρική και την Λατινική Αμερική με λαϊκούς πολέμους». Μολονότι η Κίνα αντιλαμβάνεται πως υπάρχουν βιομηχανικές δυνάμεις ασύγκριτα ισχυρότερες από την ίδια, δεν παύει να πιστεύει ότι με όπλο τη θεωρία της «αγροτικής επανάστασης» μπορούν να επιτευχθούν τα οράματά της⁴³⁵. Το «επαναστατικό δόγμα», που μιλάει για αυτή τη «λαϊκή αγροτική εξέγερση», υπενθυμίζει ότι η απομόνωση της Κίνας επεκτείνεται και σε ιδεολογικό επίπεδο, αφού ουσιαστικά τη συμμαρτίζεται μονάχα η Αλβανία. Το Πεκίνο, προκειμένου να επιτύχει το στόχο του, παρουσιάζεται έτοιμο να προσφέρει «τεχνική βοήθεια» σε Αφρική και Λατινική Αμερική. Ταυτόχρονα, στηρίζει σε διεθνές επίπεδο την πολιτική της απομόνωσης, που έχει επιλέξει, με «τη χειροτέρευση των σχέσεων με την Ινδία», «την απόπειρα πραξικοπήματος στην Ινδονησία» κ.τ.λ. Ο Μπουσμπουρέλης, καταλήγει για τη βασισμένη στο επαναστατικό δόγμα κινεζική στρατηγική, στο ότι, αν και μοιάζει αναποτελεσματική,

«...δεν μπορεί να θεωρηθεί ολότελα ανεδαφική όταν στη Δύση γίνεται πια δημόσια λόγος για την ερχόμενη παγκόσμια κρίση εξαιτίας της αποτυχίας των προγραμμάτων βοήθειας προς τις υπανάπτυκτες χώρες»⁴³⁶.

Όσον αφορά στα μέτρα του Μάο για το εσωτερικό της χώρας του, ειδική μνεία θα γίνει στο «κύμα εκκαθαρίσεων» από τα δεξιά στοιχεία που συντελείται κατά τη συγκεκριμένη περίοδο στην Κίνα. Σχολιάζοντάς το, οι Εποχές κάνουν λόγο για «κλίμα ομαδικής υστερίας» και «σύγχυση».

⁴³³ Ο Ε. Hobsbawm επιβεβαιώνει ότι η κατά τη δεκαετία του 1960 μεγάλωσε και έγινε εμφανής η απόσταση ανάμεσα στον πλούσιο και το φτωχό κόσμο. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 333.

⁴³⁴ Εποχές, τ. 18, Οκτώβριος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Το “σχίσμα” χωρίς ιδεολογία», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 71).

⁴³⁵ Εποχές, τ. 31, Νοέμβριος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Αλλαγή κλίματος στην Ν. Α. Ασία», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 70).

⁴³⁶ Εποχές, τ. 35, Μάρτιος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Κίνα και η πείνα των αδεσμεύτων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ σ. 267.

Οι εκκαθαρίσεις αυτές αποδίδονται στην απογοήτευση του Μάο από την αποτυχία του στόχου της «μέγιστης διάδοσης των επαναστατικών ιδεών», για την οποία στηριζόταν κυρίως σε καλλιτέχνες, διανοούμενους και παιδαγωγούς. Οι τελευταίοι επέδειξαν μετριοπαθέστερη διάθεση, πράγμα που ο Μάο ερμήνευσε ως «δεξιά παρέκκλιση». Παράλληλα με τις εκκαθαρίσεις, η «προλεταριακή πολιτιστική επανάσταση», αναφέρεται, θα συμπεριλαμβάνει και μέτρα για την παιδεία. Το ισχύον σύστημα, δίνοντας πρωταρχικό ρόλο στα προσόντα των υποψηφίων για την ανώτερη εκπαίδευση, θεωρείται ότι δίνει προβάδισμα στα παιδιά μεσοαστικών οικογενειών. Ενδέχεται, λοιπόν, να υποχρεωθούν οι νέοι, μετά το πέρας της μέσης εκπαίδευσης να εργάζονται σε χειρωνακτικές εργασίες για ένα χρόνο, διάστημα κατά το οποίο θα κρίνεται η εισαγωγή των υποψηφίων στις ανώτατες σχολές. Το σύστημα αυτό θα μπορούσε όντως, όπως θεωρεί το περιοδικό, να αποβεί χρήσιμο, με την έννοια ότι ίσως συμβάλει στη διατήρηση μιας επαφής ανάμεσα στους λίγους μορφωμένους των πόλεων και τη μεγάλη μάζα των χωρικών στα χωράφια. Το πιθανότερο σενάριο ωστόσο είναι αυτό της πολιτικοποίησης της παιδείας:

«Στην Κίνα, όμως, μέσα στο κλίμα που επικρατεί μετά την έναρξη της εκστρατείας για την εκκαθάριση των παρεκκλίσεων προς τα δεξιά, ο κίνδυνος είναι πως το πολιτικό κριτήριο θα είναι το αποφασιστικό για την εκλογή των υποψηφίων»⁴³⁷.

Παραμένοντας στα εσωτερικά της Κίνας, επισημαίνεται η επιθυμία του Μάο Τσε Τουνγκ να αναδιαμορφώσει του τοπικούς κομματικούς οργανισμούς, περιορίζοντας την αδράνεια και τη γραφειοκρατική αντίληψη. Η πολιτική του Μάο, υποστηρίζει ο τελευταίος βιογράφος του, είναι απόρροια του γεγονότος ότι ο ηγέτης της Κίνας «έχασε ολοκληρωτικά την πίστη του στο κόμμα», εξ ου και προτίθεται να πλήξει τα κόμματα ολοκληρωτικά, χωρίς όμως να ισχύσει κάτι ανάλογο και για το στρατό. Αντιθέτως, φαίνεται ότι θα χρησιμοποιήσει τους «κόκκινους φρουρούς» του ως τα κατ' εξοχήν όργανα χειραγώγησης της μάζας. Οι *Εποχές* θα ασκήσουν κριτική ως προς μια τέτοια επιλογή του Μάο, τονίζοντας ότι είναι αδιανόητη η ολοκληρωτική αντικατάσταση των κομμάτων από τους «έξαλλους αυτούς νεαρούς». Αν εξελιχθούν τοιουτοτρόπως τα πράγματα, η Κίνα θα αποδείξει ότι επιβουλεύεται τη διεθνή ειρήνη. Υπό τις παρούσες συνθήκες, οι *Εποχές* θεωρούν αδύνατη την επιβολή είτε της αμερικανικής είτε της σοβιετικής επιρροής επί της Κίνας, μιας χώρας που αποτελεί απειλή για τις δύο υπερδυνάμεις.

⁴³⁷ *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Λαϊκή Κίνα: πήδημα στο χάος», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 172).

Ωστόσο, η ανάληψη της εξουσίας από τους στρατηγούς, κάθε άλλο παρά εξασφαλίζει την παγίωση της κινεζικής ανεξαρτησίας. Γιατί είναι αμφίβολο ότι οι άνθρωποι αυτοί θα έχουν εμπεδώσει σε τέτοιο βαθμό «την κινέζικη παραλλαγή της μαρξιστικής ιδεολογίας», ώστε να μην προκληθούν αντεγκλήσεις και ρήξεις. Θεωρείται εξάλλου η ουτοπική η προσδοκία αποφυγής τέτοιων φαινομένων σε μια χώρα με τον πληθυσμό και την έκταση της Κίνας⁴³⁸.

Η εκτίμηση των αναλυτών στη συγκεκριμένη φάση, είναι ότι ο «κίτρινος κίνδυνος» σχετίζεται με την κινεζική προοπτική της επέκτασης της επανάστασης σε όσο το δυνατό περισσότερα σημεία, κι όχι με την ατομική βόμβα που βρίσκεται στην κατοχή του Πεκίνου. Επικαλούνται μάλιστα οι Εποχές σχετική έρευνα του αμερικανού δρ. Χάλπεριν, ο οποίος «διαλύει τον μύθο του κίτρινου πυρηνικού κινδύνου», θεωρώντας απίθανη τη χρησιμοποίηση πυρηνικών όπλων από τους κινέζους για την εξυπηρέτηση των σκοπών τους. «Η επιρροή του Πεκίνου επιδιώκεται να επεκταθεί από τα ένοπλα λαϊκά κινήματα», αναφέρεται στον επίλογο του άρθρου⁴³⁹.

Οι εξελίξεις στον υπόλοιπό κόσμο

Έχοντας παρακολουθήσει τον τρόπο που οι Εποχές επιλέγουν να καταγράψουν τη δράση κάποιων από τα βασικότερα «πιόνια» της διεθνούς σκακιέρας, θα κάνουμε μία σύντομη περιήγηση σε άλλα σημεία του κόσμου, όπου επίσης διαδραματίζονται σημαντικές για την εποχή εξελίξεις.

Η Γερμανία είναι φυσικά επίκεντρο της διεθνούς προσοχής, καθώς οι εκεί διεργασίες είναι καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση των συσχετισμών σε παγκόσμιο επίπεδο. Ανάμεσα στα πρώτα σημαντικά γεγονότα μετά την έναρξη της έκδοσης του περιοδικού είναι η αποχώρηση από την καγκελαρία μιας σημαντικής φιγούρας για τη συντηρητική Ευρώπη των τότε τελευταίων ετών, του δρ. Αντενάουερ. Όπως σχολιάζει το περιοδικό, υπάρχει το ενδεχόμενο ο πρώην καγκελάριος να αξιοποιήσει τη θέση του στη Βουλή προκειμένου να υποσκάψει το έργο του διαδόχου του Έρχαρτ, ιδιαίτερα ως προς την εξωτερική πολιτική, πράγμα που ίσως δημιουργήσει προοπτικές για μία ακόμη αλλαγή στην καγκελαρία. Υποστηρίζοντας την πιθανότητα να βρισκόμαστε προ

⁴³⁸ Εποχές, τ. 44, Δεκέμβριος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Μάο Τσε Τουνγκ, οικοδόμος και πυρπολητής», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 573).

⁴³⁹ Εποχές, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Μετά την τραγωδία της Τασκένδης», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ σ. 167).

σημαντικών αλλαγών στην Ευρώπη, δείγμα των οποίων είναι οι τάσεις που κρύβονται πίσω από τις αλλαγές στην καγκελαρία της Γερμανίας, ο Μπουσμπουρέλης αναφέρει:

«...δεν μπορεί διόλου ν' αποκλεισθεί το ενδεχόμενο της επικράτησης των Σοσιαλδημοκρατών, απελευθερωμένων από το βάρος του μαρξιστικού δογματισμού και της υποψίας κατευναστικών διαθέσεων προς τη Μόσχα υπό τη ηγεσία του δημοφιλούς και ίσως "χαρισματικού" δημάρχου του Βερολίνου κ. Βίλλυ Μπραντ»⁴⁴⁰.

Αυτό το ενδεχόμενο θα σημάνει, διαβάζουμε αρκετά τεύχη αργότερα, «θανάσιμο πλήγμα για την Γαλλογερμανική συνεργασία»⁴⁴¹, ενώ θα καθορίσει γενικότερα τις εξελίξεις στην Ευρώπη, σε συνδυασμό με ένα ακόμη σημαντικό γεγονός, την επιβίωση ή όχι της εργατικής κυβέρνησης στην Αγγλία⁴⁴². Πάντως, αν η, χαρακτηριζόμενη από την έναρξη των οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στις δύο Γερμανίες, πορεία των πραγμάτων δεν αναχαιτιστεί από κάποιο γεγονός στη Δυτ. Γερμανία, όπως η ανάληψη της εξουσίας από μία αδιάλλακτη ηγεσία ή η απόκτηση ατομικών όπλων, όλα δείχνουν ότι βαίνουμε προς την "de facto" ενοποίηση σε μία περίπου δεκαετία, αποφαίνεται το περιοδικό⁴⁴³. Ωστόσο, όταν οι χριστιανοδημοκράτες θα καταλάβουν εκ νέου την καγκελαρία στη Γερμανία με τον δρ. Έρχαρντ⁴⁴⁴, οι Εποχές θα παρουσιάσουν την ευρωπαϊκή προοπτική να εξασθενίζει. Η πλέον δυσαρεστημένη από την

⁴⁴⁰ *Εποχές*, τ. 7, Νοέμβριος 1963, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη των επιγόνων», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 77).

⁴⁴¹ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι προοπτικές της υφέσεως», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 72)

⁴⁴² Πολύ σημαντικό γεγονός για την πολιτική ζωή της Βρετανίας κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης των Εργατικών(1964-1970) ήταν η αναβίωση του φιλελεύθερου κόμματος. Βλ. Alastair H. Thomas, «The liberal Democrats in Britain», στο Lieven De Winter(Ed.), *Liberalism and Liberal Parties in the European Union*, Institut DE Ciències Polítiques I Socials, Barcelona 2000, σ. 27-81 και ειδικότερα 37-38.

⁴⁴³ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι προοπτικές της υφέσεως», ό.π.).

⁴⁴⁴ Όπως και στη Βρετανία, σημαντικός είναι κατά την περίοδο αυτή ο ρόλος του φιλελεύθερου κόμματος, ειδικά από τη στιγμή(1966) που αποσπάται από τον κυβερνητικό συνασπισμό, διαμαρτυρούμενο για τα οικονομικά μέτρα του Έρχαρντ και κυρίως για την αύξηση φόρων. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί την ισχυροποίηση της αριστερής πτέρυγας του φιλελεύθερου κόμματος που αρχίζει να φέρνει στο προσκήνιο μεταρρυθμιστικά αιτήματα και να ζητά αποκατάσταση των σχέσεων με την Ανατολή και ριζοσπαστικότερη πολιτική στον τομέα της πολιτικής συμμετοχής, της παιδείας και της οικονομίας. Βλ. Ferdinand Müller-Rommel, «The F.D.P.: small and beautiful» στο Lieven De Winter(Ed.), *Liberalism and Liberal Parties in the European Union*, , Institut DE Ciències Polítiques I Socials, Barcelona 2000, σ. 85-118 και ειδικότερα 89-91.

εξέλιξη αυτή χώρα φαίνεται να είναι η Βρετανία που αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο της απομόνωσης:

«Η εργατική κυβέρνηση του Ουίλσον είχε στηρίξει πολλές ελπίδες στη νίκη των σοσιαλιστών ή τουλάχιστον στη συμμετοχή τους στην μετεκλογική κυβέρνηση, για την άσκηση μιας ενεργότερης ευρωπαϊκής πολιτικής»⁴⁴⁵.

Η Ισπανία, αποτελεί μία ακόμη περίπτωση ευρωπαϊκής χώρας που οι Εποχές θεωρούν άξια ανάλυσης. Η καταπάτηση των ατομικών ελευθεριών και των δικαιωμάτων στη χώρα φαίνεται να παρουσιάζονται σαν παγιωμένη κατάσταση, αφού όπως αναφέρει ο Ιρριμπάρνε, ένα μάλιστα από τα πλέον φιλελεύθερα μέλη της κυβερνήσεως, ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας δεδομένης πολιτικής συγκρότησης για τη χώρα, στα πλαίσια της οποίας θα πρέπει να γίνεται κάθε αλλαγή. Βασικοί παράγοντες της πολιτικής αυτής συγκρότησης είναι οι τεχνοκράτες, οι στρατιωτικοί, η καθολική εκκλησία⁴⁴⁶ και η Φάλαγγα, «το φασιστικό κακέκτυπο του Χοσέ Αντόνιο πρίμο Ντε Ριβέρα, του νεκρού ήρωα της Εθνικιστικής Ισπανίας». Οι δυνάμεις αυτές έρχονται αντιμέτωπες με τις απαιτήσεις των εργατών που έχουν αναδυθεί μετά απ' την «προαγωγή τους από την αθλιότητα στην απλή φτώχεια». Παράλληλα με τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, παρατηρείται αύξηση της τουριστική κίνησης, εισροή κεφαλαίων ξένων επιχειρήσεων και άλλα τέτοια στοιχεία που χαρακτηρίζονται «δυνάμεις αλλαγής». Κατά πόσο, όμως, αυτή η επαναστατική προοπτική που χαρακτηρίζει την ισπανική κοινωνία της περιόδου θα μπορέσει να υλοποιηθεί, είναι αμφίβολο, δεδομένου μάλιστα του φόβου της αστικής τάξης ότι η φιλελευθεροποίηση του πολιτικού σκηνικού μπορεί να σημάνει αναβίωση του εμφυλίου πολέμου. Αν υπάρχει δυνατότητα οι «επαναστατικές δυνάμεις» να βρουν υποστήριξη από κάποια κοινωνικά στρώματα, λογικά αυτά θα είναι μονάχα τα μικροαστικά, καθώς οι μεγαλοαστοί κεφαλαιούχοι της Κοινής Αγοράς δύσκολα θα θυσιάζαν τις επενδύσεις του για μια ίσως μόνο επίφαση πολιτικής ελευθερίας⁴⁴⁷.

Κι ενώ κάπως έτσι αναλύεται η κατάσταση στην Ισπανία, οι Εποχές θ' ασχοληθούν με μία ακόμη ιβηρική χώρα, την Πορτογαλία. Στη χώρα με το χαμηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα, η εκβιομηχάνιση προχωρεί,

⁴⁴⁵ Εποχές, τ. 30, Οκτώβριος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η Ευρώπη χωρίς "Ευρωπαίους"», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 75).

⁴⁴⁶ Για την εξέλιξη των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας στην Ισπανία βλ. Παναγιώτης Δημητρόπουλος, *Κράτος και Εκκλησία: Μια δύσκολη σχέση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001, σ. 45-46.

⁴⁴⁷ Εποχές, τ. 24, Απρίλιος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Ισπανία: από την αθλιότητα στη φτώχεια», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

μόνο λόγω του ότι το ξένο κεφαλαίο εισρέει «για να εκμεταλλευθεί τα χαμηλά ημερομίσθια και τις δυνατότητες επανεξαγωγής των προϊόντων στις χώρες από τις οποίες προέρχεται». Συγχρόνως, οι κάτοικοί της αναχωρούν μαζικά για τις χώρες της Κοινής Αγοράς με νόμιμο ή παράνομο τρόπο. Ένα ακόμη από τα προβλήματα που παρατηρείται στην Πορτογαλία, όπως και σε άλλες «υπανάπτυκτες ευρωπαϊκές χώρες», είναι η συσσώρευση των υποχρεώσεων σ' ένα κέντρο που αδυνατεί ν' αντεπεξέλθει σε όλες τις αρμοδιότητές του, με άλλα λόγια δεν υπάρχει η έννοια της δημόσιας υπηρεσίας. Συνοπτικά, μετά από σαράντα χρόνια δικτατορίας, «η πορεία προς τη δημοκρατία είναι ακόμη μια προσμονή». Ωστόσο, η αλληλεξάρτηση των χωρών της Ιβηρικής Χερσονήσου, δημιουργεί την εντύπωση ότι «αν η πορεία προς τη δημοκρατία αρχίσει στην Ισπανία, δεν θα σταματήσει στην πορτογαλική μεθόριο»⁴⁴⁸.

Στις παρά το Δούναβη χώρες, ο εθνικισμός παρουσιάζεται ως το στοιχείο που καθορίζει τις εξελίξεις: «Ο εθνικισμός, ο “κύριος κίνδυνος για την σοσιαλιστική κοινότητα” κατά την “Πράβδα” είναι σίγουρα μια ισχυρότατη δύναμη». Σε καθεμιά όμως από τις χώρες εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο⁴⁴⁹. Στη Ρουμανία για παράδειγμα οδήγησε, από κοινού με τις σοσιαλιστικές αντιθέσεις, σε «αποκόλληση» από τη Σοβ. Ένωση. Εξάλλου, η αφθονία της χώρας σε πρώτες ύλες που σημαίνει δυνατότητα ανάπτυξης βαριάς βιομηχανίας βασισμένη στις εγχώριες δυνάμεις, επέτρεψε κάτι τέτοιο. Αντίθετα, στην Τσεχοσλοβακία, όπως και στη γειτονική Πολωνία, ο εθνικισμός ωθεί τις χώρες σε στενή συνεργασία με τη Σοβ. Ένωση, που σε οικονομικό επίπεδο, σημαίνει τη πίστη τους στην ωφέλεια που μπορεί να προκύψει από τη συνεργασία με την KOMEKON, τον οργανισμό για την οικονομική συνεργασία των κομμουνιστικών κρατών. Πάντως, οι Εποχές υπογραμμίζουν τους κινδύνους που ενέχει η κατάσταση οικονομικής εξάρτησης για τις χώρες αυτές και ειδικότερα για τις ως τώρα κατακτήσεις τους στους τομείς της παιδείας, της υγείας, της πρόνοιας κ.τ.λ. Η αποστασία της Γιουγκοσλαβίας, φαίνεται να απέδειξε το αληθές του πράγματος. Με αυτά τα δεδομένα, επαινείται ως ορθή η επιλογή του ρουμανικού ΚΚ να τηρήσει στάση ουδετερότητας, απέναντι σε θέματα όπως η σοβιετο-κινεζική διένεξη, διανοίγοντας παράλληλα οικονομικούς δρόμους προς τη Δύση⁴⁵⁰.

Σε σχέση, έπειτα, με την Τουρκία, ο Μπουσμπουρέλης επισημαίνει την ανάγκη «μεταρρυθμίσεων διαρθρωτικής μορφής», οι οποίες θα

⁴⁴⁸ Εποχές, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι γραφικές τουριστικές δικτατορίες της Ιβηρίας», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 274).

⁴⁴⁹ Για τις αν. χώρες στην Ευρώπη κατά τη συγκεκριμένη περίοδο βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 233-250.

⁴⁵⁰ Εποχές, τ. 15, Ιούλιος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η παραδουνάβια αποκόλληση», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 73).

βοηθήσουν τη χώρα ν' απαλλαγεί από τα υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού, το πολύ χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα, τις άσχημες συνθήκες ζωής της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού στα 40.000 χωριά της Μικρασίας κ.τ.λ. Ως κεντρικό πρόβλημα της χώρας προβάλλεται το «πώς η κοινωνία της και η οικονομία της θα μεταβληθούν από στατικές σε δυναμικές». Ο «βαθύτατα συντηρητικός» πρόεδρος της τουρκικής δημοκρατίας Ινονού κατάρτισε μια «αόριστα εποικοδομητική νομοθεσία», αλλά δεν πέτυχε την αφύπνιση των πνευμάτων και τη δραστηριοποίηση των δημιουργικών δυνάμεων της χώρας. Ειδικά από το 1963, που παγιώθηκε η ύφεση, φάνηκε ότι η Τουρκία είναι «όχι μια απλή στρατιωτική βάση, αλλά μια υπανάπτυκτη χώρα με σοβαρότατα άλυτα προβλήματα, στα πρόθυρα της στρατοκρατίας». Τα χρήματα της αμερικανικής βοήθειας κάθε άλλο παρά αξιοποιήθηκαν σωστά κι επομένως τα προβλήματα παραμένουν οξύτατα. Το σχετικό με την Τουρκία άρθρο κλείνει με το συσχετισμό του μέλλοντος της Τουρκίας με την επίλυση του κυπριακού θέματος⁴⁵¹.

Για τις εξελίξεις στη Μέση Ανατολή, οι *Εποχές* σχολιάζουν στα μέσα του 1963, την απόπειρα των «εθνικιστικών» και «ενωτικών» ηγεσιών Αιγύπτου-Συρίας και Ιράκ να δημιουργήσουν πολιτική ενότητα, ως ενέργεια διαφύλαξης απέναντι στην εξάπλωση του κομμουνισμού. Αυτό παρουσιάζεται να είναι η δεύτερη εκδήλωση μιας τέτοιας ανάγκης, μια και ανάλογο κίνητρο αποδίδεται στο Μπάαθ της Συρίας, όταν παλιότερα επεδίωξε την ένωση με την Αίγυπτο του Νάσσερ⁴⁵². Μερικούς μήνες, αργότερα, η Μέση Ανατολή θα απασχολήσει και πάλι τις *Εποχές*, με αφορμή την παρουσίαση μιας νέας έντασης στην περιοχή, που προκάλεσε «η μόνιμη εχθρότητα των Αράβων προς το Κράτος του Ισραήλ». Σημείο διαμάχης αυτή τη φορά ήταν τα νερά του Ιορδάνη «που οι Άραβες θέλουν να παροχετεύσουν σε παραποτάμους της Συρίας και του Λιβάνου», περιορίζοντας έτσι τις ήδη περιορισμένες υδάτινες πηγές του Ισραήλ. Το Ισραήλ απειλεί στην περίπτωση αυτή με στρατιωτική ενέργεια, πράγμα από το οποίο η Δαμασκός δε δείχνει να πτοείται, ενώ την ίδια στιγμή οι ΗΠΑ εκδηλώνουν την πρόθεσή τους για εφοδιασμό και των δύο πλευρών. Οι *Times* της Νέας Υόρκης χαρακτηρίζουν αυτή τη στάση ως «μια προσπάθεια για την διατήρηση της στρατιωτική ισορροπίας και της πολιτικής σταθερότητας στη Μέση Ανατολή», ενώ οι *Εποχές* κάνουν λόγο για επιθυμία των Αμερικανών να ενισχύσουν τη «φιλοδυτική» Ιορδανία προκειμένου να είναι σε θέση να αντικρούσει μια ισραηλινή επιδρομή, ταυτόχρονα όμως να ενισχύσουν αντίστοιχα και το Ισραήλ ώστε να μην

⁴⁵¹ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Εκκρεμότητες στην Τουρκία», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 73).

⁴⁵² *Εποχές*, τ. 1, Μάιος 1963, (Α. Καραπαναγιώτης, «ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ», σ. 80).

υποστεί καίρια πλήγματα στους παραθαλάσσιους οικισμούς από τους αιγυπτιακούς πυραύλους⁴⁵³.

Όσον αφορά στη Λατινική Αμερική, και συγκεκριμένα στο παράδειγμα της Χιλής, υπάρχει σχετικό άρθρο, όχι κάποιου εκ των βασικών συνεργατών του περιοδικού, αλλά του Louis Mercier. Πρόκειται για ένα άρθρο που διαφέρει αρκετά από το ύφος που επιλέγουν οι *Εποχές* για τη στήλη της διεθνούς πολιτικής, καθώς θα το χαρακτηρίζαμε περισσότερο ως άρθρο γνώμης, παρά ως ειδησεογραφικού ύφους κείμενο στο οποίο απλώς διαφαίνεται σε κάποια σημεία η θέση του γράφοντος. Γίνεται λόγος για το κομμουνιστικό κόμμα της Χιλής και όσους το συναποτελούν, οι οποίοι έχουν καταλήξει να ταυτίζονται με την ΕΣΣΔ σε όλες τις θέσεις της. Ως μόνος τους στόχος παρουσιάζεται η «προπαγάνδα» και τα «παζαρέματα στην εξωτερική πολιτική». Από την άλλη η χιλιανή ιντελιγκέντσια έχει επιδοθεί σ' έναν αγώνα κατάρτισης ενός προγράμματος οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής για λογαριασμό του χριστιανοδημοκρατικού κόμματος, που έχει αρχίσει να κυριαρχεί σε διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής(σπουδαστικές οργανώσεις, δημαρχίες κ.τλ.) και είναι «η μόνη δύναμη ικανή ν' αποτρέψει τη συντριπτική νίκη του σοσιαλ-κομμουνιστικού συνασπισμού». Το βέβαιο είναι ότι η χώρα πρέπει να εισέλθει δυναμικά στην εποχή της βιομηχανίας και να οικοδομηθεί η κοινωνική δημοκρατία, κάτι που αναπόφευκτα θα γίνει με μια «εκ των άνω» διαδικασία. Ως «θαύμα» χαρακτηρίζεται η πιθανότητα να επιτευχθεί το επιθυμητό αποτέλεσμα χωρίς να υπάρξει καταφυγή σε μια απολυταρχικού τύπου λύση, κατά την επιθυμία των χριστιανοδημοκρατών⁴⁵⁴.

Μακριά από τη Λατινική Αμερική, στα γεγονότα της Τασκένδης, έπειτα, με το θάνατο του Σάστρι και την ανάληψη της εξουσίας από τη μοναχοκόρη του Νεχρού(πρώην πρωθυπουργού της Ινδίας) Ίντιρα Γκάντι, που αναλαμβάνει να αναλύσει ο Μπουσμπουρέλης σε επόμενο τεύχος. Γίνεται λόγος για καθίζηση στη χώρα ως απόρροια της αποτυχίας στο γεωργικό τομέα, της πορείας του νομίσματος, της λαθεμένης βιομηχανικής στρατηγικής, των διοικητικών προβλημάτων κ.τ.λ. Επομένως, το ερώτημα που θέτει η διαδοχή στην εξουσία είναι τα μέτρα που θα ληφθούν προς την κατεύθυνση της οικονομικής ανάπτυξης⁴⁵⁵.

Στην Ιαπωνία μας οδηγεί ο Μιτσούρο Μούτο(καθηγητής Οικονομολογίας στο Τόκιο), ο οποίος καλείται να περιγράψει για τις *Εποχές* την κατάσταση που επικρατεί στη χώρα αναφορικά με το

⁴⁵³ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Περίπλοκές στη Μέση Ανατολή», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 70).

⁴⁵⁴ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964, (Louis Mercier, «Η χιλιανή επανάσταση», σ. 48-54).

⁴⁵⁵ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Μετά την τραγωδία της Τασκένδης», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 167).

σοσιαλιστικό κόμμα. Ο Μούτο μιλάει για το κόμμα αυτό ως πρόδρομο του δημοκρατικού σοσιαλισμού, που όμως, καθότι «διώχθηκε αμείλικτα», ήταν αναμενόμενο να χάσει την εμπιστοσύνη του απέναντι στα «δημοκρατικά και ειρηνικά μέσα των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων». Δε θα μπορούσε, εν συνεχεία να μείνει ανεπηρέαστο από τον αναρχισμό και τον κομμουνισμό, ούτε και τον απολυταρχισμό της διακυβέρνησης των δεκαετιών '30 και '40 στην Ιαπωνία. Τα υπολείμματα αυτού του απολυταρχισμού, παράλληλα με τα «διαλυτικά αποτελέσματα της σύγχρονης μαζικής κοινωνίας», που είναι εμφανή στον ιαπωνικό κόσμο, καθιστούν το ρόλο του σοσιαλιστικού κινήματος μοναδικό, καταλήγει ο Μούτο⁴⁵⁶.

Και μία σύντομη αναφορά στις υπανάπτυκτες χώρες της ασιατικής ηπείρου γενικά, όπου η κατάσταση περιγράφεται ως τραγική: οι κοινωνίες χαρακτηρίζονται μη βιώσιμες, ενώ η ανέχεια και η απογοήτευση για τις ματαιωμένες προσδοκίες εκβιομηχάνισης έχουν ως συνέπεια την εκδήλωση βίαιων φυλετικών ή θρησκευτικών αντιθέσεων⁴⁵⁷.

Μεταφερόμαστε στην Αφρική, στην οποία θα αφιερώσουν οι *Εποχές* ένα ολόκληρο τεύχος (Απρίλιος 1966), όπου θα αναλυθούν κάποια από τα ζητήματα που απασχολούν την εκεί κοινωνία, ένα από τα οποία είναι η διαμάχη μονοκομματισμού-πολυκομματισμού. Η αποτυχία των πολυκομματικών συστημάτων της Αφρικής να δημιουργήσουν υγιείς κοινωνικές συνθήκες είναι, κατά κύριο λόγο, η αιτία που έχουν αυξηθεί οι υποστηρικτές των μονοκομματικών συστημάτων, τα οποία σύμφωνα με τους τελευταίους, «δεν οδηγούν αναγκαστικά στην προσωπική εξουσία ή στην αυθαιρεσία». Όπως υποστηρίζει ωστόσο ο John Goormaghtigh (διευθυντής Ευρωπαϊκού Κέντρου του ιδρύματος Κάρνεγκι για τη διεθνή ειρήνη), δεν μπορεί κανείς να προβεί βιαστικά σ' ένα τέτοιο συμπέρασμα, καθώς το ζήτημα επιδέχεται μεγάλης ανάλυσης και είναι επικίνδυνη η αυθαίρετη προσαρμογή των δεδομένων των βιομηχανικών χωρών στα πολιτικά συστήματα των υποανάπτυκτων χωρών⁴⁵⁸.

Ένα ακόμη ζήτημα σε σχέση με την αφρικανική ήπειρο είναι οι αλλαγές που έφερε η ανεξαρτησία. Ο ευρωπαϊκός αποικισμός, αναφέρει ο έλληνας πρέσβης στο Κογκό Κ. Λυμπερόπουλος, επέφερε αλλοιώσεις στην αφρικανική κοινωνία, κυρίως μέσω της «δημιουργίας αστικών κέντρων», «της επαφής με τον Ευρωπαίο», «της αποικιακής διοίκησης» και «της καθολικής Εκκλησίας». Έπειτα, με την ανεξαρτησία, ολοκληρώθηκε η διαδικασία κοινωνικής αναδιοργάνωσης και η σχετική με το διαχωρισμό

⁴⁵⁶ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964, (Μιτσούρο Μούτο, «Το σοσιαλιστικό κίνημα στην Ιαπωνία», σ. 17-23).

⁴⁵⁷ *Εποχές*, τ. 16, Αύγουστος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Ο κ. Γκολντουότερ και οι υπανάπτυκτοι», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 78).

⁴⁵⁸ *Εποχές*, τ. 36, Απρίλιος 1966, (John Goormaghtigh, «Δημοκρατία και μονοκομματισμός στην Αφρική», σ. 310-315).

σε κοινωνικές τάξεις. Ωστόσο, το βασικό ζητούμενο που είναι η ανάπτυξη αναστέλλεται από την ανυπαρξία των ερεισμάτων που χρειάζεται να διαθέτει η κοινωνία για την πραγμάτωσή του στόχου αυτού. Το συγκεκριμένο πρόβλημα ορίστηκε αρχικά ως πολιτικό, έπειτα ως ιδεολογικό και τέλος ως οικονομικό. Πάντως, σε όλες τις περιπτώσεις, το λάθος εντοπίζεται στην προσπάθεια δόμησης της αφρικανικής κοινωνίας πάνω σε, ξένα προς αυτήν, ευρωπαϊκά πρότυπα. Επομένως, για να δρομολογηθεί η ανάπτυξη, πρώτη προϋπόθεση είναι η σχετική διαδικασία «να πηγάζει από την ίδια την αφρικανική κοινωνία» και δεύτερη, η αναδιάρθρωση της κοινωνίας να γίνει κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να καθιστά βιώσιμο ένα ορθολογικό οικονομικό σχεδιασμό «χωρίς κοινωνική αναστάτωση»⁴⁵⁹.

Το Κογκό, προσφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αναρχίας στη Μαύρη Ήπειρο. Τα τέσσερα χρόνια διακυβέρνησης από μία «ανίκανη» και «διεφθαρμένη» εξουσία, πιστοποιούν ότι, μετά την ανεξαρτησία, δημιουργήθηκε μια κατάσταση χάους. Το χάος αποτελεί μία πρώτης τάξεως αφορμή για εξωτερική παρέμβαση, μια παρέμβαση που αναμένεται να προκαλέσει τη δυσαρέσκεια στην υπόλοιπη Αφρική. Η γνώμη του Μπουσμπουρέλη είναι ότι πιθανή διέξοδο στο πρόβλημα θα προσέφερε η εναπόθεση της ευθύνης για την αποκατάσταση της τάξης σε ανεξάρτητους Αφρικανούς, λύση, ωστόσο, την οποία δε φαίνεται να προωθεί το Κάιρο⁴⁶⁰.

Αναφορά γίνεται ακόμη στην αφρικανική Αλγερία, λόγω της ανάληψης της εξουσίας από τον συνταγματάρχη Μπουμεντιέν, κάτι που σήμανε δεξιά στροφή στην πολιτική της χώρας και αποστροφή για τον κομμουνιστικό διεθνισμό⁴⁶¹, τον κοσμοπολιτισμό του προκατόχου του Μπεν Μπέλλα και τον νασσερισμό. Μολαταύτα, ο Μπουμεντιέν, ο οποίος έδειξε την πρόθεση του να δώσει περισσότερη έμφαση στην εσωτερική απ' ό,τι στην εξωτερική πολιτική, δεν μπορεί να αποκηρύξει το σοσιαλισμό, δεδομένης της συμμετοχής εργατών στη διοίκηση επιχειρήσεων. Ο Μπουσμπουρέλης όμως, πιστεύει ότι ο ηγέτης της Αλγερίας δεν θα ασκήσει μια επί της ουσίας σοσιαλιστική πολιτική, μια και το πρόταγμα της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής δεν

⁴⁵⁹ *Εποχές*, τ. 36, Απρίλιος 1966, (Κ. Λυμπερόπουλος, «Αφρικανική κοινωνία και ανάπτυξη», σ. 332-336).

⁴⁶⁰ *Εποχές*, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Κογκό: Ενδημικό Χάος», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 70).

⁴⁶¹ Εδώ ο Μπουμεντιέν παρουσιάζεται να αποστρέφεται τον προϋπάρχοντα στην Αλγερία διεθνισμό, που ο Hobsbawm, πιστεύει ότι πράγματι χαρακτήριζε τα εθνικά απελευθερωτικά κινήματα του τρίτου κόσμου, που δεν προσδιορίζονταν από έναν εθνικισμό «που προσπαθεί να ενώσει εκείνους που έχουν κοινή εθνότητα, γλώσσα, κουλτούρα, ιστορικό παρελθόν και τα λοιπά». Βλ. E. J. Hobsbawm, *Εθνη και Εθνικισμός, Από το 1780 μέχρι σήμερα*, ό.π., σ. 249.

ταιριάζει με την ανάθεση της βιομηχανίας σε ιδιώτες, προς την οποία τείνει η πολιτική του Μπουμεντιέν. Ανακεφαλαιώνοντας τα της Αλγερίας, ο Μπουσμπουρέλης αποδίδει το πραξικόπημα του Μπουμεντιέν, που ακολούθησε την οφειλόμενη στο Απελευθερωτικό Μέτωπο της Αλγερίας και στους αντάρτες του εσωτερικού αλγερινή επανάσταση, στην προσπάθεια του Μπεν Μπέλλα να εξουδετερώσει, όχι μόνο την επιρροή του κόμματος και των συνδικάτων, αλλά και του στρατού. Αντιθέτως, ο Μπουμεντιέν εξασφάλισε τη σταθερότητα για το καθεστώς του, επιτρέποντας σ' όλες τις πολιτικές δυνάμεις να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση που δημιούργησε⁴⁶².

Ένα άλλο περιστατικό που έφερε στην επικαιρότητα την Αφρική, είναι η κατάληψη της εξουσίας από το στρατό στη Γκάνα, κάτι που την καθιστά την έκτη χώρα του δυτικού τμήματος της Αφρικής όπου επιβλήθηκε στρατοκρατία το τελευταίο εξάμηνο(ξεκινώντας από τα τέλη του 1965). Η Γκάνα αποτέλεσε την πρώτη χώρα που απέκτησε μεταπολεμικά την ανεξαρτησία της, όταν ο μόλις ανατραπείς Νκρούμα «είχε αυτοχειροτονηθεί "λυτρωτής" της Αφρικής». Ο τελευταίος «ήταν πραγματικά ο αρχιτέκτονας του οράματος της Παναφρικανικής Ενότητας», ωστόσο «κατάντησε μισητός δικτάτορας». Παρόλ' αυτά η Γκάνα υπήρξε από τις ελάχιστες χώρες που απέκτησαν μια μορφή σοσιαλιστικής οργάνωσης, με στόχους οικονομικής πολιτικής, συναίσθηση της ανάγκης για εκβιομηχάνιση, προσπάθεια για απεξάρτηση από το καθεστώς καθορισμού της τιμής των πρώτων υλών από τους δυτικούς κ.τ.λ. Όσο όμως κι αν η γενική κατεύθυνση της πολιτικής αυτής φαντάζει ορθή, δε θα μπορούσε να επιτύχει με τη χρήση «πολιτικής τρομοκρατίας». Κλείνοντας το σχετικό άρθρο, ο Μπουσμπουρέλης επισημαίνει τις μικρές πιθανότητες που έχει να πετύχει το μονοκομματικό κράτος στη Γκάνα, όπως και σε άλλες «σχεδόν αταξικές» κοινωνίες της Δυτ. Αφρικής. Κι από' κει καταλήγει στο συμπέρασμα, που συναντήσαμε και παραπάνω με άλλες διατυπώσεις, ότι «η κοινωνική δημοκρατία του Δυτικοευρωπαϊκού τύπου δεν είναι δυνατό να ριζώσει στην Αφρική»⁴⁶³.

Όπως διαπιστώνει ο Μπουσμπουρέλης, υπό αποικιακό καθεστώς παραμένουν οι πορτογαλικές αποικίες της Αγκόλας, της Μοζαμβίκης, της Ροδεσίας και της Ν. Αφρικής, τουλάχιστον όσον αφορά στη συντριπτική πλειοψηφία των μαύρων(περίπου 26 εκατ. έναντι 3 εκατ. λευκών), στους οποίους δεν αναγνωρίζονται πολιτικά δικαιώματα. Εξειδικεύοντας στο παράδειγμα της Ροδεσίας, αναφέρει το στόχο του πραξικοπήματος Ίαν

⁴⁶² Εποχές, τ. 28, Αύγουστος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Αλγερία: ένας νέος εθνικισμός», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

⁴⁶³ Εποχές, τ. 36, Απρίλιος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Στρατοκρατία και ιδεολογίες στη Μαύρη Αφρική», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 365-366).

Σμιθ, που ήταν να μην επιτρέψει στους μαύρους να βελτιώσουν τη θέση τους και «αν είναι ακόμη δυνατό να τους κατεβάσει στο επίπεδο των μαύρων της γειτονικής Νοτίου Αφρικής». Παρά τη διαμαρτυρία της διεθνούς κοινής γνώμης, η νόμιμη βρετανική εξουσία αρκέστηκε στο να χαρακτηρίσει την κυβέρνηση Σμιθ «παράνομη» και «στασιαστική»⁴⁶⁴.

Γενικότερα η Αφρική, η Ασία και η Λατινική Αμερική είναι τα σημεία του κόσμου στα οποία συγκεντρώνονται οι υπανάπτυκτες χώρες, το πρόβλημα των οποίων, είναι, σύμφωνα με τον καθηγητή δικαίου στο πανεπιστήμιο της Ινδιάνας Αργύρη Φατούρο, το δεύτερο σημαντικότερο για την εποχή, πρωτοστατούντος του ψυχρού πολέμου ανάμεσα στον δυτικό και τον ανατολικό κόσμο. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, «κύρια πηγή δύναμης του τρίτου κόσμου είναι ακριβώς η αδυναμία του», εφόσον η αστάθεια που διακρίνει τις υπανάπτυκτες κοινωνίες αναγκάζει τα ανεπτυγμένα κράτη σε παραχωρήσεις προκειμένου να αποφευχθεί η αναρχία σε πολιτικοοικονομικό, όσο και σε νομικό επίπεδο. Ταυτόχρονα και ο ψυχρός πόλεμος προσφέρει δύναμη στον τρίτο κόσμο, αφού του επιτρέπει να αντλεί πλεονεκτήματα «χρησιμοποιώντας την απειλή της προσχώρησης ή της στενότερης συνεργασίας στον ένα ή στον άλλο από τους δύο συνασπισμούς». Αναφορικά με τις νομικές κατακτήσεις του τρίτου κόσμου, θέματα όπως η εθνική κυριαρχία και η αυτοδιάθεση καλύπτονται από το κλασικό διεθνές δίκαιο. Εν μέρει κατά την παρούσα φάση και ιδίως μελλοντικά, υπογραμμίζεται, θα θεωρείται παράνομη «η αποικιοκρατία, η κατοχή και εκμετάλλευση “οπισθοδρομικών” εδαφών από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις», είτε αυτή προκύπτει ως αποτέλεσμα κατάκτησης, είτε στηρίζεται στο επιχείρημα περί αδυναμίας των ιθαγενών να ασκήσουν οι ίδιοι μια αποτελεσματική μορφή διακυβέρνησης. Ωστόσο, για ό,τι αφορά στη διεθνή ανάπτυξη χρειάζεται, όπως πιστεύει ο Φατούρος, να επαναπροσδιορίσουμε το θέμα τόσο νομικά όσο και σε επίπεδο κοινής αντίληψης⁴⁶⁵.

Διεθνείς ενώσεις και οργανισμοί

Θεωρώντας ενδιαφέρουσες τις αναφορές που γίνονται στις Εποχές πάνω στη σκοπιμότητα ύπαρξης των διεθνών ενώσεων και οργανισμών και στα όποια οφέλη ή παγίδες μπορεί αυτή να εμπεριέχει, θα προβούμε σε ξεχωριστή ανάλυση του θέματος στο παρόν υποκεφάλαιο. Θα ξεκινήσουμε από την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, μια και η

⁴⁶⁴ Εποχές, τ. 32, Δεκέμβριος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η κρίση της Ροδεσίας και ο ψυχρός πόλεμος», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 72).

⁴⁶⁵ Εποχές, τ. 31, Νοέμβριος 1965, (Αργύρης Φατούρος, «Ο τρίτος κόσμος και το σύγχρονο διεθνές δίκαιο, 1^ο», σ. 33-41).

συζήτηση για ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ είναι έντονη κατά το χρονικό διάστημα που μελετάμε. Η συμφωνία σύνδεσης του 1961 με την προοπτική της πλήρους ένταξης είχε δημιουργήσει αντικρουόμενα αισθήματα. Από κάποιους ερμηνευόταν ως δυνατότητα εκσυγχρονισμού της οικονομίας μέσω της σύγκλισης με το ευρωπαϊκό μοντέλο οικονομίας και ως τρόπος άντλησης ευρύτερων πολιτικών οφελών. Δίπλα σε αυτούς υπήρχαν εκείνοι που αντιμάχονταν την ένταξη στην ΕΟΚ στο βαθμό που ευνοούσε την οικονομία της αγοράς⁴⁶⁶ και πρότειναν αντ' αυτού «διάφορες παραλλαγές σοσιαλιστικής οικονομίας»⁴⁶⁷. Σε ένα από τα πρώτα άρθρα των *Εποχών* πάνω στο θέμα, ο άλλοτε υπουργός Οικονομικών Σταύρος Κωστόπουλος, θα ταχθεί υπέρ της ιδέας της ευρωπαϊκής ένωσης, καθώς «δημιουργεί κλίμα οικονομικής και πολιτικής ενότητας». Η συγκρότηση της ΕΟΚ ήταν, όπως πιστεύει ο ίδιος, αναγκαιότητα που προέκυψε από τις παγκόσμιες οικονομικές και τεχνικές εξελίξεις. Υποστηρίζει ξεκάθαρα την ένταξη της Ελλάδας σε αυτήν, αφού, η αποχή θα δημιουργούσε συγκριτικό πλεονέκτημα των συμμετεχόντων στην ΕΟΚ κρατών έναντι του ελληνικού, και, εξάλλου, δε θα μπορούσε ν' αναβάλει τις παγκόσμιες εξελίξεις⁴⁶⁸.

Αντίστοιχα, μεγάλη σημασία δείχνουν να αποδίδουν οι *Εποχές* στο θεσμό του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου, γι' αυτό και εκφράζεται απογοήτευση όταν παρατηρούνται μεγάλα ποσοστά αποχής σε συνεδριάσεις πάνω σε σημαντικά για την Ευρώπη θέματα, όπως αυτό της ενοποίησης. «Τι ακριβώς συμβαίνει με την Ευρώπη; Δεν ξεκίνησε ακόμα ως συνείδηση, ή έχει κιόλας κουραστεί, παραιτηθεί;», αναφέρει το περιοδικό φανερώνοντας την αξία που προσδίδει στην θεσμική οικοδόμηση της Ευρώπης⁴⁶⁹.

Βάρος δίνεται, επιπλέον, στην ιδέα της βαλκανικής ειδικότερα ενότητας, εφόσον φαίνεται να υπάρχουν σημαντικά συμφέροντα από τον εντοπισμό κοινών σημείων ανάμεσα στους λαούς που βρίσκονται στα Βαλκάνια. Ο Δ. Κιτσίκης(εντεταλμένος ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών της Γαλλίας) υπενθυμίζει την επιθυμία πολλών

⁴⁶⁶ Οι κυριότερες αντιδράσεις απέναντι στην ένταξη προήλθαν από την Αριστερά. Ο Ηλίας Ηλιού δηλώνει, κατά την περίοδο υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης, ότι η πράξη αυτή αποτελεί «ολέθριον γεγονός» και «πελώριον κίνδυνον» για τη χώρα και κάθε άλλο παρά θα συμβάλει στην εξύψωση του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων. Η άποψη αυτή, ωστόσο, παρουσιάζεται να αναθεωρήθηκε μερικά χρόνια αργότερα. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, ό.π., σ. 26-27.

⁴⁶⁷ Ο Πάνος Καζάκος αναφέρει ότι ΕΚ και ΕΡΕ συνέπιπταν στις απόψεις τους ως προς την ανάγκη ένταξης στην ΕΟΚ, αντίθετα με τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις. Βλ. Πάνος Καζάκος, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», ό.π., σ. 233-234.

⁴⁶⁸ *Εποχές*, τ. 4, Αύγουστος 1963, (Σταύρος Κωστόπουλος, «Γύρω από την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα», σ. 3-8).

⁴⁶⁹ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965, («Αριθμοί», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 56).

βαλκανίων για μια ένωση ικανή να δώσει λύσεις σε θέματα που απασχολούν τις βαλκανικές χώρες και κυρίως σε εκείνο της εξάρτησης από τις μεγάλες δυνάμεις. Για να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις πραγματοποίησης αυτής τη προοπτικής τονίζεται η ανάγκη επίλυσης των ελληνοτουρκικών και των γιουγκοσλαβο-βουλγαρικών αντιπαραθέσεων. Από τους πρώτους υπέρμαχους της βαλκανικής ένωσης ήταν, όπως γράφεται, ο Αλεξ. Παπαναστασίου, ενώ προς την κατεύθυνση αυτή οδήγησαν και οι συνεννοήσεις Βενιζέλου-Κεμάλ, αφού όπως ανέφερε ο ίδιος ο Βενιζέλος⁴⁷⁰, «η ελληνοτουρκική προσέγγιση δεν ήταν παρά το πρώτο στάδιο μιας ευρύτερης βαλκανικής προσέγγισης»⁴⁷¹. Μιλώντας για το θέμα αυτό, ο Μπουσμπουρέλης χαρακτηρίζει τα Βαλκάνια ως την «εύφλεκτη πυριτιδαποθήκη της Ευρώπης». Οι διαφορές ανάμεσα στις βαλκανικές χώρες οδηγούν στο χαρακτηρισμό των τελευταίων ως «φυλετικό μωσαϊκό», που με το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, απέκτησε εκτός από εθνικές, και έντονες ιδεολογικές αντιθέσεις. Ωστόσο, παρά τα εμπόδια που ορθώνονται από προβλήματα, όπως η αλβανική απομόνωση, η αντιπαράθεση Γιουγκοσλαβίας-Βουλγαρίας για το μακεδονικό κ.τ.λ. είναι αρκετοί εκείνοι που θεωρούν «πραγματοποιήσιμη την χαλαρή ομοσπονδιακή ή άλλη ένωση των Βαλκανικών χωρών ευθύς αμέσως μετά την κατάργηση των στρατιωτικών συμφώνων»⁴⁷².

Σε σχέση τώρα με την Οργάνωση των Χωρών του Βορειοατλαντικού Συμφώνου, το ΝΑΤΟ, που την περίοδο κατά την οποία εκδίδεται το περιοδικό απαριθμεί δεκαπέντε περίπου χρόνια παρουσίας στη διεθνή σκηνή, ο Μπουσμπουρέλης επισημαίνει την επιτυχία του ως προς τον αρχικό στόχο της προστασίας της Ευρώπης από ενδεχόμενη σοβιετική επίθεση. Όμως αναφέρει ότι η επιτυχία αυτή δεν επεκτάθηκε ως το σημείο «της ευρύτερης συνεργασίας των μελών του σε παγκόσμια κλίμακα». Επίσης, τονίζει τη σημασία της δυτικής αμυντικής συμμαχίας στο να μετατραπεί η ακινησία που παρατηρείται στη δεδομένη χρονική στιγμή σε ύφεση. Κάτι τέτοιο θα συνέβαινε αν για παράδειγμα αποφασιζόταν να μειωθούν οι συμβατικές δυνάμεις στη Δυτ. Γερμανία, απόφαση που θα ανάγκαζε την Σοβ. Ένωση, η οποία έχει, ως αντίβαρο στο ΝΑΤΟ το σύμφωνο της Βαρσοβίας, να κάνει κάτι ανάλογο σ' όλη την Αν. Ευρώπη⁴⁷³. Πάντως, σε γενικές γραμμές, το περιοδικό παρουσιάζει το ΝΑΤΟ ως τη συμμαχία που μπόρεσε να μεταδώσει στις ευρωπαϊκές

⁴⁷⁰ Για τις «φιλελεύθερες εθνικιστικές αντιλήψεις» από τις οποίες απέρρεαν οι οραματισμοί του Βενιζέλου βλ. Δ. Τσάκωνας, *Προβλήματα ελληνικότητας*, ό.π., σ. 132-133.

⁴⁷¹ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967, (Δ. Κιτσίκης, «Οι προσπάθειες για την "αποβαλκανοποίηση" των Βαλκανίων, 1930-1934», σ. 328-333).

⁴⁷² *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Τα Βαλκάνια χωρίς αιχμές», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 477).

⁴⁷³ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η 15^η άνοιξη του ΝΑΤΟ», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 72).

χώρες, με την εξαίρεση της Γαλλίας και της Γερμανίας, αίσθηση ασφάλειας λόγω της ικανοποιητικής αμυντικής ενίσχυσης εκ μέρους των ΗΠΑ⁴⁷⁴. Αρχίζει όμως να γίνεται έκδηλη, γράφουν οι *Εποχές* στις αρχές του 1967, και μια δόση δυσαρέσκειας που προκαλεί η εξάρτηση από τις ΗΠΑ, δυσαρέσκεια η οποία αυξάνεται όσο η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη νιώθει ότι εξανεμίζεται ο σοβιετικός κίνδυνος. Εντούτοις, η κυριαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών είναι πάγιο χαρακτηριστικό της συμμαχίας και δεν αναμένεται να αλλάξει ακόμη και μετά την προβλεπόμενη αλλαγή φυσιογνωμίας του οργανισμού λόγω της επενέργειας παραγόντων όπως «η σταθεροποίηση της υφέσεως στην Ευρώπη», «το μερικό άνοιγμα των ανατολικών αγορών στο Δυτικό Εμπόριο», «η προϊούσα αδυναμία της Βρεταννίας» και «η αύξουσα δύναμη της Δυτ. Γερμανίας»⁴⁷⁵. Εν ολίγοις, από τον τρόπο που επεξεργάζεται το περιοδικό το θέμα του ΝΑΤΟ, φαίνεται να προκύπτει η αντίληψη πως η Ευρώπη εξαργυρώνει την αποδοχή της εξάρτησής της από την Αμερική με την ασφάλεια που αισθάνεται ότι της παρέχουν οι ΗΠΑ έναντι του «σοβιετικού κινδύνου». Οι ίδιες οι *Εποχές* δείχνουν να υπερασπίζονται την επιλογή αυτή των ευρωπαίων, τουλάχιστον όσον αφορά στην προ της ύφεσης εποχή, έστω κι αν η συγκεκριμένη στάση δημιούργησε τετελεσμένα για το μέλλον.

Σε κάθε περίπτωση, το περιοδικό αναγνωρίζει τους κινδύνους που δημιουργεί κάποιες φορές η προσκόλληση στις αρχές μιας ενώσεως ή οργανισμού, όταν μάλιστα ο τελευταίος ωφελεί μονομερώς κάποια δύναμη κι όχι όλα τα συμβαλλόμενα μέρη. Η ΚΟΜΕΚΟΝ παρουσιάζεται ν' ανήκει σε αυτές τις περιπτώσεις. Παρακολουθήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο να διαπιστώνεται η ύπαρξη απειλής για τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού που μετέχουν στον οργανισμό και να εξαίρεται η Ρουμανία, ως η χώρα με την περισσότερη χαλαρή οικονομική συνεργασία με την ΚΟΜΕΚΟΝ, που συγχρόνως προσπαθεί να αποκτήσει οικονομικές διεξόδους προς άλλες κατευθύνσεις⁴⁷⁶.

Αναφορά υπάρχει και στην ιδέα της αφρικό-ασιατικής ενότητας, που έγινε προσπάθεια να εκφραστεί μέσα από διασκέψεις κορυφής. Στις τελευταίες συμμετέχουν, σχολιάζει ο Μπουσμπουρέλης, πρώην αποικιοκρατούμενες και αποικιοκρατικές, αναπτυγμένες και υποανάπτυκτες, σοσιαλιστικές και καπιταλιστικές, δημοκρατικές και μη χώρες. Κι ενώ οι αφρικό-ασιατικές διασκέψεις ξεκίνησαν με την προοπτική δημιουργίας ενός οργανισμού αντίστοιχου του ΟΗΕ, κάτι τέτοιο δεν φαίνεται εφικτό στο προσεχές μέλλον δεδομένης της δυσκολίας

⁴⁷⁴ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Οι προοπτικές της υφέσεως», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 72).

⁴⁷⁵ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Το ΝΑΤΟ αποχαιρετά το Παρίσι», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 78).

⁴⁷⁶ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Η παραδουνάβια αποκόλληση», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 73).

του να βρεθεί «ένα στοιχείο ενότητας στα σχέδια ενός συλλογικού Αφρικανοασιατικού οικονομικού και νομισματικού συστήματος». Προκύπτει έτσι, ότι δε μπορεί κανείς να μείνει στη γεωγραφική εγγύτητα ως κριτήριο διαχωρισμού του κόσμου, καθώς η μελέτη των παγκόσμιων δεδομένων αποκαλύπτει συχνά μεγαλύτερη συγγένεια ανάμεσα σε απομακρυσμένες περιοχές(π.χ. υποανάπτυκτες χώρες Λατινικής Αμερικής, Ασίας και Αφρικής) απ' ό,τι ανάμεσα σε κάποιες κοντινές(π.χ. Κύπρος-Ταϊλάνδη). Ασφαλέστερο είναι να υποθέσει κανείς ότι «ο κόσμος χωρίζεται σε πένητες και χορτασμένους», τονίζει για άλλη μία φορά ο υπογράφων τη στήλη της διεθνούς πολιτικής⁴⁷⁷.

Ο αρμόδιος οργανισμός για να εκφράσει ζητήματα που αφορούν στην αφρικανική ειδικότερα ήπειρο, όπως εκείνα που προαναφέραμε(οι αντιθέσεις στη Γκάνα, στη Δυτ. Αφρική, τα προβλήματα στο Κογκό κ.τ.λ.) είναι ο Οργανισμός Αφρικανικής Ενότητας(ΟΑΕ). Οι αντιθέσεις και τα προβλήματα που διέπουν τον οργανισμό, αναφέρει ο Γ. Σιώτης, καθηγητής Διεθνών Σπουδών στη Γενεύη, αντικατοπτρίζουν κατά πολλούς τις εσωτερικές αντιφάσεις της ίδια της Αφρικής. Αν όμως όσοι καταφέρονται κατά του οργανισμού, έκαναν μια προσπάθεια να τον αντιληφθούν «μέσα στα πλαίσια μιας πλατύτερης ιστορικής, πολιτιστικής και κοινωνιολογικής μελέτης της Αφρικής», ίσως να απέδιδαν μεγαλύτερη σημασία στο ρόλο του. Ο ίδιος ο Σιώτης εκφράζει την πεποίθησή του ότι ο Οργανισμός Αφρικανικής Ενότητας, όπως και ο σχετικός Χάρτης, μπορεί να συμβάλει στην τελική απελευθέρωση της Αφρικής, προωθώντας την ενοποίηση της ηπείρου⁴⁷⁸. Ο Μπουσμπουρέλης, από τη μεριά του, υποστηρίζει σε σχέση με την αφρικανική ενότητα, ότι περίπου υποστήριξε και για την αφρικανο-ασιατική, ότι δηλαδή η πραγματοποίηση της παρακωλύεται από την «έλλειψη μιας συνδετικής ιδεολογίας»⁴⁷⁹. Η εντύπωση που δίνεται από αυτή τη θέση είναι, όχι ότι δεν υποστηρίζεται η ιδέα της χρησιμότητας του οργανισμού, αλλά αντιθέτως, ότι υπογραμμίζεται η ανάγκη να αποτυπωθεί στις δραστηριότητες του οργανισμού η συνεπής προσπάθεια ανάπτυξης μιας κοινής βάσης για τις αφρικανικές χώρες, πάνω στην οποία θα οικοδομηθεί η νέα εικόνα της Αφρικής.

⁴⁷⁷ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Γεωγραφία και υπανάπτυξη», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 76).

⁴⁷⁸ *Εποχές*, τ. 36, Απρίλιος 1966, (Γ. Σιώτης, «Η ενότητα της Αφρικής», σ. 303-309).

⁴⁷⁹ *Εποχές*, τ. 36, (Χ. Μπουσμπουρέλης, «Στρατοκρατία και ιδεολογία στη Μαύρη Αφρική», στήλη: ΔΕΛΤΙΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, σ. 365-366).

Γενικά συμπεράσματα για τη θέση των Εποχών ως προς τον ψυχρό πόλεμο

Μολονότι, το ύφος του Δελτίου Διεθνούς Πολιτικής, από το οποίο αντλήσαμε κατά βάση πληροφορίες για τη στάση των Εποχών απέναντι στα διεθνή γεγονότα, είναι, όπως προείπαμε, κατά βάση ενημερωτικό, μπορούμε σε πολλές περιπτώσεις να διακρίνουμε τη στάση του γράφοντος (Μπουσμπουρέλης και σε λίγες περιπτώσεις Καραπαναγιώτης), ο οποίος, ως βασικός συντελεστής του περιοδικού, φαίνεται να συντάσσει κείμενα όπου αντικατοπτρίζονται πάγιες θέσεις των Εποχών. Σ' αυτές ο ψυχρός πόλεμος και τα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα που έχει δημιουργήσει αντιμετωπίζονται με ένα φιλελεύθερο βλέμμα, τάση γενικότερα δημοφιλής στο δυτικό λόγο της συγκεκριμένης περιόδου⁴⁸⁰.

Απέναντι στο κεντρικό ερώτημα της εποχής, αυτό που θέτει η, υποτιθέμενη ή μη, ανάγκη επιλογής ανάμεσα στο δυτικό και το ανατολικό μπλοκ, ανάμεσα σε Αμερική και Σοβ. Ένωση, η θέση του περιοδικού δεν είναι αυτή που θα ανέμενε κανείς από ένα οποιοδήποτε αντικομμουνιστικό περιοδικό. Με βάση όμως, όσα έχουν ήδη αναφερθεί για τις Εποχές, δεν εκπλήσσει το γεγονός, ότι το περιοδικό επιλέγει για μία ακόμη φορά τη μέση οδό, προτάσσοντας την ανάγκη γεφύρωσης των διαφορών ανατολικού και δυτικού κόσμου, προδιαγράφοντας το τέλος ενός ανώφελου, όπως φαίνεται να τον αντιμετωπίζει, ψυχρού πολέμου και προσεγγίζοντας έτσι, σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις των ουδετέρων πάνω στη διαμάχη της εποχής. Πρέπει να επισημάνουμε, ωστόσο, ότι πράγματι, αν το περιοδικό είχε να επιλέξει ανάμεσα στην επικράτηση της Αμερικής ή της Σοβ. Ένωσης, μας δίνεται η εντύπωση ότι σαφώς θα έτεινε προς την πρώτη επιλογή. Σε κάθε περίπτωση, ο συντάκτης της στήλης για τα διεθνή αποφεύγει να θέτει το ζήτημα κατ' αυτό τον τρόπο και προτιμάει απλώς να τονίζει ότι η λύση είναι η προσέγγιση των δύο κόσμων. Ιδίως στα πρώτα υποκεφάλαια, όπου αναλύθηκαν κάποια σημεία της πολιτικής των δύο υπερδυνάμεων είδαμε να προκύπτουν όλα αυτά, άμεσα ή έμμεσα, όταν αναφέρονταν οι αδιέξοδες ψυχροπολεμικές κινήσεις και από τις δύο πλευρές, η ανάγκη λήξης του πολέμου, η εκ των πραγμάτων προσέγγιση των δύο συνασπισμών που οι προπαγανδιστικοί μηχανισμοί τους προσπαθούν να συγκαλύψουν, η ανάγκη αποβολής του δογματισμού από αμφότερες τις δυνάμεις κ.τ.λ.

Γενικότερα για τον τρόπο που άρχισε, αλλά και εξελίχθηκε ο ψυχρός πόλεμος, οι Εποχές επιλέγουν τη μετριοπαθή και ουδέτερη στάση που διατηρεί ίσες αποστάσεις από τις δύο δυνάμεις, αποφεύγοντας να

⁴⁸⁰ Σπύρος Μακρής, *Φιλελευθερισμός, Ιστορικές και φιλοσοφικές καταβολές, Σύγχρονες θεωρητικές τάσεις*, ό.π., σ. 62-63.

εναποθέσει την ευθύνη για την έναρξη του ψυχρού πολέμου στο ένα ή το άλλο στρατόπεδο και να κάνει μονομερείς εκτιμήσεις για την παγκόσμια ένταση που προκλήθηκε έκτοτε. Η άποψη αυτή, που προτείνει την ισοκατανομή των ευθυνών για την εισαγωγή στην ψυχροπολεμική περίοδο, θυμίζει αρκετά τη θέση που διατυπώνει ο Gaddis πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα, η οποία ξεκινάει από τη διαπίστωση ότι ο ψυχρός πόλεμος, όπως και όλη η ιστορία, είναι ένα συνονθύλευμα από προκαθορισμένους και τυχαίους παράγοντες. Ο αμερικανός ιστορικός αναφέρει ότι:

«ο ψυχρός πόλεμος δε θα συνέβαινε αν δεν υπήρχε μια Αμερική και μια Σοβιετική Ένωση, αν και οι δύο δεν έβγαιναν νικήτριες από τον β' παγκόσμιο πόλεμο, αν δεν είχαν αντιτιθέμενες απόψεις πάνω στο πώς θα οργανώσουν τον μεταπολεμικό κόσμο. Αλλά αυτές οι μακροπρόθεσμες τάσεις δεν θα εξασφάλιζαν από μόνες τους την αντιπαράθεση που δημιουργήθηκε, καθώς υπάρχει πάντα χώρος για το απρόβλεπτο που μπορεί να αλλάξει ακόμη κι ό,τι φαντάζει αναπόφευκτο»⁴⁸¹.

Ο Hobsbawm αντίστοιχα αρνείται να εναποθέσει τις ευθύνες για τον ψυχρό πόλεμο στη μία ή την άλλη πλευρά:

«Εφόσον η διαμάχη πάνω σ' αυτό το ζήτημα για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν ήταν παρά ένα ιδεολογικό παιχνίδι τένις μεταξύ αυτών που έριχναν την ευθύνη αποκλειστικά στην ΕΣΣΔ και των διαφωνούντων(θα πρέπει να πούμε κυρίως Αμερικανών) που υποστήριζαν ότι πρωταρχικά υπεύθυνες ήταν οι ΗΠΑ, μπαίνει κανείς στον πειρασμό να συμπαραταχθεί με τις απόψεις των ιστορικών μεσολαβητών που επιρρίπτουν τη ευθύνη στον αμοιβαίο φόβο...»⁴⁸².

Οι Εποχές στηρίζουν την επιλογή τους να αυτοπροβάλλονται ως ειρηνόφιλη φωνή, όχι μόνο ισοκατανέμοντας τις ευθύνες, αλλά και ζητώντας κοινές υποχωρήσεις από τους δύο συνασπισμούς και δρομολόγηση της εκτόνωσης της έντασης μέσα από ακόμη ουσιαστικότερα βήματα προσέγγισης. Η προάσπιση, πάντως, της ιδέας της ουδετερότητας που παρατηρείται εδώ, ενισχυόταν από το κλίμα ύφεσης κι «αποιδεολογικοποίησης» του ψυχρού πολέμου, που επικράτησε κατά τη δεκαετία του 1960 κι επομένως δεν ήταν φαινόμενο ασυνήθιστο στον τότε δυτικοευρωπαϊκό κόσμο. Η ουδετερότητα μπορεί να συνδυαζόταν στις περιπτώσεις αυτές από συγκάλυψη, αλλά όχι κι από

⁴⁸¹ John Lewis Gaddis, *We now know, Rethinking Cold War History*, ό.π., σ.292-293.

⁴⁸² Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, κεφ. 9, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 302-303.

εξάλειψη των ακόμη υπαρχόντων αντικομμουνιστικών αισθημάτων. Ωστόσο, η άμβλυνση του αντικομμουνιστικού «μένους» ήταν γεγονός. Ως προς την Ελλάδα συγκεκριμένα, η διεθνής συγκυρία συνυφάνθηκε κατά τέτοιο τρόπο με την εθνική, ώστε η αναθεώρηση των αντικομμουνιστικών σχημάτων της περιόδου που είχε προηγηθεί να θεωρείται επιβεβλημένη από τις αποκαλούμενες ως προοδευτικές δυνάμεις της εποχής, κάποιες από τις οποίες συμμετείχαν στην έκδοση του περιοδικού *Εποχές*. Οι δυνάμεις αυτές αντιλαμβάνονταν ότι οι συσχετισμοί που είχε διαμορφώσει μεταπολεμικά τόσο η ελληνική εμπειρία του εμφυλίου, όσο και ο διεθνής ανταγωνισμός ΗΠΑ και ΕΣΣΔ, είχαν αγγίξει τα όρια τους. Υπό τα συγκεκριμένα παγκόσμια δεδομένα, το ιδεολογικό πρόβλημα, στον πυρήνα του οποίου βρισκόταν η σύγκρουση καπιταλισμού-κομμουνισμού, έδειχνε να υποχωρεί μεταλλασσόμενο σε δίλημμα ανάμεσα στην ανάπτυξη και την υπανάπτυξη. Κάτι τέτοιο υποστηρίζουν οι *Εποχές* όταν αναδεικνύουν ως πρωταρχικό το ζήτημα του τρίτου κόσμου, που υπογραμμίζει την αλλαγή στα κριτήρια διαχωρισμού των χωρών(οι οποίες, είδαμε να επισημαίνουν, χωρίζονται πια όχι σε καπιταλιστικές και κομμουνιστικές, αλλά σε φτωχές και πλούσιες). Με άλλα λόγια, οι κυρίαρχες διαιρετικές τομές υφίστανται τροποποιήσεις τόσο σε ελληνικό(δεξιά-αντιδεξιά αντί κομμουνισμός-εθνικοφροσύνη) όσο και σε διεθνές επίπεδο(ανάπτυξη-υπανάπτυξη αντί καπιταλισμός-κομμουνισμός), καταφέροντας καίρια πλήγματα στη συνοχή του «κομμουνιστικού μύθου».

ΚΕΦ. 5: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ '60

Το σύγχρονο περιβάλλον και τα ζητήματα που θέτει

Ζώντας μέσα σ' ένα ταχέως εξελισσόμενο περιβάλλον, όπου αλληλεπιδρούν οι τεχνολογικές εξελίξεις⁴⁸³, τα μεταπολεμικά ήθη και οι έντονες πολιτικές διεργασίες, οι *Εποχές* αφιερώνουν μεγάλο μέρος της αρθρογραφίας τους στο να περιγράψουν τον απόηχο όλων τούτων στην ελληνική, αλλά και τη διεθνή κοινωνία. Το περιοδικό, πιστό στη γραμμή

⁴⁸³ Στις σημαντικότερες τεχνολογικές και επιστημονικές εξελίξεις από τη μεταπολεμική περίοδο κι έπειτα οι περισσότεροι εντάσσουν «τον κινητήρα αερίωθσης, την αποκρυπτογράφηση του γενετικού κώδικα, την έγχρωμη τηλεόραση, τους υπολογιστές και τα διαστημικά ταξίδια». Βλ. Donald Cardwell, *Ιστορία της Τεχνολογίας*, μτφ. Δ. Κατσόρης, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σ. 568.

του, εκθέτει τις κοινωνικές αντιθέσεις και τα διλήμματα, με ισομερή, τουλάχιστον ως το βαθμό που μπορεί να αντιληφθεί ο αναγνώστης, ανάλυση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων της προόδου⁴⁸⁴, της ανάπτυξης σε όλα τα επίπεδα και της επανατοποθέτησης του σύγχρονου ανθρώπου απέναντι στους θεσμούς και τις παραδόσεις. Η τακτική της παράλληλης παρουσίασης άρθρων συντηρητικών και προοδευτικών αφορά και στις αναλύσεις αυτού του είδους, ενώ από τη γενικότερη εκτίμηση των σχετικών κειμένων, μας δημιουργείται η εντύπωση ότι οι Εποχές λαμβάνουν θέση υπέρ της τεχνολογίας, της ανάπτυξης⁴⁸⁵ και κατά της οπισθοδρόμησης και της τοποθέτησης οποιουδήποτε θεσμού στο απυρόβλητο. Ωστόσο, τα όρια ανάμεσα στο προοδευτικό και το συντηρητικό γίνονται συχνά ρευστά, πράγμα το οποίο καθορίζεται από τις προϋποθέσεις που οι Εποχές θέτουν προκειμένου να ενστερνιστούν αυτό που θεωρείται κάθε φορά ως «προοδευτικό». Σε κάθε περίπτωση, εκείνο απέναντι στο οποίο υπάρχει συνέπεια, είναι η προβολή μιας εικόνας μετριοπάθειας και διαλλακτικότητας.

Για τον Raymond Aron, καθηγητή κοινωνιολογίας στη Σορβόνη και εκπρόσωπο του γαλλικού περιοδικού *Preuves*⁴⁸⁶, ο σημερινός κόσμος είναι ενοποιημένος. Όπως υποστηρίζει, τα κριτήρια που προσδιορίζουν τη μορφή των σύγχρονων κοινωνιών είναι η «οργάνωση της εργασίας», η «χρησιμοποίηση των μηχανών», «η εφαρμογή της επιστήμης» και οι «οικονομικο-κοινωνικές συνέπειες αυτής της ορθολογιστικοποίησης της παραγωγής». Όλες σχεδόν οι κοινωνίες, συμπληρώνει, έχουν ή προσανατολίζονται στο να αποκτήσουν οργάνωση βιομηχανικού τύπου,

⁴⁸⁴ Ο Hobsbawm μιλώντας για την «πρωτοφανή ανάπτυξη» που χαρακτήρισε την διεθνή οικονομία της δεκαετίας του 1960, κάνει λόγο για τη μεγάλη αύξηση της αγροτικής παραγωγής, την προσφορά προϊόντων και υπηρεσιών σε μαζική κλίμακα, την τεχνολογική επανάσταση, τα μέσα ενημέρωσης, τη μεταβολή του τρόπου καλλιέργειας με την «πράσινη επανάσταση» κ.τ.λ.. Ανάμεσα στα αρνητικά του τρόπου που συντελέστηκε η ανάπτυξη ήταν ότι «η κυρίαρχη ιδεολογία της προόδου έπαιρνε ως δεδομένο ότι η αυξανόμενη κυριαρχία του ανθρώπου επί της φύσης αποτελούσε το ίδιο το μέτρο προόδου της ανθρωπότητας», κάτι που είχε οικολογικές συνέπειες. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης ανάπτυξης ήταν ότι «χρειαζόταν διαρκείς και μεγάλες επενδύσεις, ενώ σ' όλο και μεγαλύτερο βαθμό δεν είχε ανάγκη τους ανθρώπους ως παραγωγούς, παρά μόνο ως καταναλωτές». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, σ. 334-342.

⁴⁸⁵ Σύμφωνα με τον Νορμπέρτο Μπόμπιο η έννοια «ανάπτυξη» όπως διαμορφώνεται από τη δεκαετία του 1960 σχετίζεται με παράγοντες όπως: «Η ίδρυση του ΟΟΣΑ, οι προβληματισμοί γύρω από τα «στάδια» και τα «εμπόδια» της οικονομικής ανάπτυξης, η νέα γλώσσα των Ηνωμένων Εθνών, ο κεντρικός πολιτικός ρόλος του εθνικού οικονομικού προγραμματισμού, και εν συνεχεία η αδυσώπητη ποσοτικοποίηση και τεχνικοποίηση των κομματικών λόγων, καθώς και ο διάχυτος διεθνής ανταγωνισμός των δεικτών, των αριθμών και των επιδόσεων...». Βλ. Νορμπέρτο Μπόμπιο, *Δεξιά και Αριστερά*, ό.π., σ. 25-26.

⁴⁸⁶ Βλ. σελ. 4, υποσημείωση 6.

ενώ εκείνες που την απαρνούνται «προτιμούν να πεθάνουν συντηρητικά παρά να ζήσουν με την αλλαγή»⁴⁸⁷. Οι τελευταίες συνήθως είναι οι υπανάπτυκτες κοινωνίες, ή κοινωνίες του παρελθόντος, που συνηθίζουν να χαρακτηρίζονται ως «παραδοσιακές». Παρά τις εξαιρέσεις αυτές, ο Aron θεωρεί ότι ο κόσμος παραμένει ενοποιημένος, και για να μπορέσουν να συνυπάρξουν ειρηνικά στα πλαίσια του όλα τα διαφορετικά στοιχεία διεθνώς «η συνύπαρξη πρέπει να είναι ταυτόχρονα και ιδεολογική». Ο συγγραφέας καταλήγει στο ότι θα πλησιάσουμε περισσότερο το διεθνή στόχο της ειρήνης, αν δίπλα στη συνύπαρξη προσθέσουμε και την αναγκαιότητα σεβασμού της ανθρώπινης προσωπικότητας με ό,τι αυτή συμπεριλαμβάνει⁴⁸⁸.

Η άποψη του καθηγητή Δομικής Μηχανικής Θ. Τάσιου για την τεχνική ανάπτυξη είναι ότι «βιάζει τους όρους του περιβάλλοντος»⁴⁸⁹. Στην προέκταση αυτής της θέσης ερχόμαστε αντιμέτωποι με το επιχείρημα ότι η αναπτυξιακή έκρηξη της μεταπολεμικής περιόδου έχει ισοπεδωτική επίδραση πάνω στο περιβάλλον, νοούμενο τόσο ως το ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης της ανθρώπινης δραστηριότητας, όσο και ως προς την φυσική του διάσταση, που υπογραμμίζει την ιδιαίτερη σημασία που αποκτά το οικολογικό ζήτημα.

Ο αρχιτέκτων και ζωγράφος Δ. Φατούρος, από τη μεριά του υποστηρίζει ότι το σύγχρονο περιβάλλον έχει υποστεί «εκτεταμένη μεταμόρφωση» λόγω της τεχνολογίας, σε τέτοιο βαθμό που να μη μπορεί κανείς να διακρίνει αν όντως ζούμε εντός του προϋπάρχοντος περιβάλλοντος που υφίσταται κάποιες μεταμορφώσεις ή εντός ενός νέου περιβάλλοντος, το οποίο βρίσκεται σε «νηπιακή ηλικία»⁴⁹⁰. Δημοφιλής είναι πάντως, ανάμεσα στα άρθρα η άποψη που εντοπίζει ως σημαντικότερη ασθένεια αυτού του περιβάλλοντος, την τάση προς αντικατάσταση του ανθρώπινου στοιχείου από τις μηχανές, προβληματισμό που θέτει κατηγορηματικά η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας. Χαρακτηριστική η φράση:

«Να τις πιστέψουμε(τις μηχανές) ικανές να λύσουν όλα τα προβλήματά μας, ακόμη κι αν είναι δικαιολογημένη αντίληψη, ίσως να είναι μια ψυχολογική παγίδα θανάτου για τον άνθρωπο»⁴⁹¹.

⁴⁸⁷ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965, (Raymond Aron, «Η θεωρία της ανάπτυξης και τα ιδεολογικά προβλήματα, Α'», σ. 20-28).

⁴⁸⁸ *Εποχές*, τ. 30, Οκτώβριος 1965, (Raymond Aron, «Η θεωρία της ανάπτυξης και τα ιδεολογικά προβλήματα, Β'», σ. 40-46).

⁴⁸⁹ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Θ. Τάσιος, «Ο ανθρωπιστικός χώρος», σ. 9-11).

⁴⁹⁰ *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965, (Δ. Φατούρος, «Μια άποψη για το σύγχρονο περιβάλλον», σ. 22-27).

⁴⁹¹ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964., (G. Rattray Taylor, «Ο αιώνας των ανδροειδών», σ. 18-29).

Παρόλ' αυτά, υπάρχουν άλλοι που παρουσιάζονται περισσότερο θετικοί απέναντι στις μηχανές. Διαβάζουμε παραδείγματος χάριν την άποψη ότι η μηχανοποίηση δε βρίσκεται σε στενό συσχετισμό με την ανεργία, αλλά αντιθέτως «η ανεργία είναι ένα ενδημικό δεινό των πολιτισμών», απέναντι στο οποίο η πρόοδος εμφανίζεται ως η μοναδική ίσως δύναμη καταπολέμησης⁴⁹².

Αλλού πάλι γενικεύεται το πρόβλημα, το οποίο δεν τοποθετείται στην ανάπτυξη των μηχανών καθεαυτή, αλλά στην ταχύτητα των εξελίξεων, οι οποίες φέρνουν στο άτομο τη γνώση, προτού προλάβει να σκεφτεί πάνω σ' αυτήν. Σ' ένα παραλληλισμό με το νευρικό σύστημα, οι *Εποχές* χαρακτηρίζουν του σύγχρονους ανθρώπους, οι οποίοι γίνονται δέκτες αναρίθμητων πληροφοριών, «κινητήρια νεύρα» της κοινωνίας⁴⁹³. Πρόκειται για το ζήτημα εκείνο που θέτει ο Giddens όταν κάνει λόγο για «κοινωνική αντανakλαστικότητα», για την ανάγκη δηλαδή του σύγχρονου ανθρώπου να λαμβάνει αποφάσεις στηριζόμενος στην επεξεργασία του «κυκεώνα» των πληροφοριών με τις οποίες έρχεται σε επαφή⁴⁹⁴. Σε κάθε περίπτωση, όπως διαβάζουμε στο περιοδικό, είναι στα πλαίσια των δυνατοτήτων του ανθρώπου να χρησιμοποιεί τις πληροφορίες κατά τον τρόπο που θα του επιτρέψει να διαμορφώσει την κοινωνία όπως επιθυμεί⁴⁹⁵.

Το θέμα της ευγονικής, το οποίο έχει ήδη τεθεί προς συζήτηση στη δεκαετία του 1960, δίνει αφορμή στην Catherine Roberts να γράψει ένα κείμενο, που φαίνεται να βρίσκεται πολύ κοντά στη θέση των συντακτών των *Εποχών*. Η αρθρογράφος θα θέσει ως προϋπόθεση της ορθής μετάδοσης της επιστημονικής γνώσης γενικότερα το «να βρούμε την αναγκαία ισορροπία ανάμεσα στις περιοχές της διάνοησης και της ψυχής», ώστε να αποφύγουμε την αυτοεξόντωση ή, ακόμη χειρότερα την απώλεια της ανθρώπινης ιδιότητας. Στην περίπτωση της ευγονικής, θεωρεί ότι η ισορροπία αυτή θα επιτευχθεί, αν ο άνθρωπος περιοριστεί στις δυνατότητες που προσφέρει η «αρνητική ευγονική»: «μείωση της τεχνητής ακτινοβολίας», «αποθάρρυνση της αναπαραγωγής σε άτομα γενετησιακώς ελαττωματικά», «προσπάθεια να μειωθεί ο υπερπολλαπλασιασμός του ανθρώπου». Αντιθέτως, αρνητικά

⁴⁹² *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966, (Bertrand de Jouvenel, «Εισαγωγή στο πρόβλημα της Αρκαδίας», σ. 103-109).

⁴⁹³ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964, (Χ. Μπ, «Πρόβλεψη για το μέλλον: η πιο επιτακτική ανάγκη», στήλη: Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ, σ. 79-80).

⁴⁹⁴ Το ζήτημα αυτό ο Giddens το συνδέει με την «αποδιοργάνωση της παράδοσης», που σε μεγάλο βαθμό παρουσιάζεται να στηρίζει τη λήψη αποφάσεων κατά το παρελθόν. Βλ. Anthony Giddens, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, ό.π., σ. 17-19.

⁴⁹⁵ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964, (Χ. Μπ, «Πρόβλεψη για το μέλλον: η πιο επιτακτική ανάγκη», ό.π.).

τοποθετείται απέναντι στις προοπτικές που δημιουργεί η θετική ευγονική: «ανατροπή της παραδοσιακής κοινωνικής συμβατικότητας», «κατά βούληση άμεση γονιδιακή μετάλλαξη», «επιλογή των γεννητικών κυττάρων...από μία σειρά προτιμωμένων τύπων». Αυτό που αμφισβητείται για την ακρίβεια δεν είναι τα κίνητρα, αλλά τα μέσα που χρησιμοποιεί η ευγονική, ενώ γίνεται παραδεκτό ότι στην παρούσα φάση ούτε οι υποστηρικτές ούτε οι επικριτές της ευγονικής μπορούν ν' αποδείξουν την ορθότητα των επιχειρημάτων τους. Η Roberts, χρησιμοποιώντας το συγκεκριμένο παράδειγμα, προσπαθεί να υποστηρίξει τη θέση της για την ανάγκη να μη γίνεται άκριτα αποδεκτό κάθε προϊόν της πολλαπλασιαζόμενης επιστημονικής γνώσης, κάθε «επιστημονικός νεωτερισμός» όπως η ατομική βόμβα⁴⁹⁶.

Οι τεχνολογικές εξελίξεις και όλες οι υπόλοιπες αλλαγές στις κοινωνίες της δεκαετίας του 1960, δε θα μπορούσαν ν' αφήσουν ανέπαφη τη θρησκεία, της οποίας αμφισβητείται ο ρόλος και η δυνατότητα να ενταχθεί αρμονικά στο νέο περιβάλλον⁴⁹⁷. Η επαναδιαπραγμάτευση πάγιων ως τότε αξιών, χαρακτηριστικό της εποχής, θα φέρει εκ των πραγμάτων στο προσκήνιο τη συζήτηση πάνω σε θρησκευτικά θέματα. Ο Άγγελος Τερζάκης θα μιλήσει για τη θρησκεία ως κάτι που πηγάζει από την παρουσία του κακού στον κόσμο. Ο Θεός δηλαδή παρουσιάζεται ως η δύναμη που θα σώσει την ανθρωπότητα, αντιπαλεύοντας το κακό. Όμως αν ο άνθρωπος ρέπει προς το κακό, αυτό είναι «συνυφασμένο άρρηκτα με τη δύναμη της ζωής» και με τη «φυσική τάξη του κόσμου». Επομένως, αφού η θρησκεία αποπειράται να ανατρέψει τη φυσική τάξη, τότε σήμερα πρέπει να κάνουμε λόγο όχι για το πρόβλημα του κακού, αλλά για το «πρόβλημα του Καλού», συμπεραίνει ο Τερζάκης επιδεικνύοντας επιφυλακτικότητα απέναντι στο ρόλο που διαδραματίζει η θρησκεία⁴⁹⁸. Στο άρθρο αυτό, ωστόσο, παρουσιάζεται και ο αντίλογος του, ειδικού σε θέματα ελληνικής και δυτικοευρωπαϊκής φιλοσοφίας και παράδοσης, Χρήστου Γιανναρά⁴⁹⁹ που δεν συμφωνεί ως προς το ότι η χριστιανική

⁴⁹⁶ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965, (Catherine Roberts, «Μερικές σκέψεις για τη θετική ευγονική», σ. 23-28).

⁴⁹⁷ Για τη μελέτη της άποψης ότι η θρησκεία είναι ασύμβατη με την επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη βλ. Donald Cardwell, *Ιστορία της Τεχνολογίας*, ό.π., σ. 558.

⁴⁹⁸ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965, (Άγγελος Τερζάκης, «ΤΟΥ ΓΕΡΑΚΙΟΥ ΤΟ ΜΑΤΙ, Ή το Πρόβλημα του Καλού», σ. 23-32).

⁴⁹⁹ Ο ίδιος (Χρήστος Γιανναράς) εκτιμώντας εκ των υστέρων την κατάσταση της θεολογίας στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1960, κάνει λόγο για «απρόσμενη ανθοφορία» που οφείλεται στην «αφύπνιση της ελληνικής θεολογίας από το λήθαργο του εκδυτικισμού». Στα πλαίσια της «θεολογικής μεταστροφής», όπως την χαρακτηρίζει ο Γιανναράς, «το παγιωμένο καθεστώς του πανεπιστημιακού ακαδημαϊσμού και του εξωεκκλησιαστικού ευσεβισμού αρχίζει να αμφισβητείται ανοιχτά και να κλονίζεται αισθητά: Προβάλλουν καινούργιες απαιτήσεις, καταγγέλλεται η νοησιαρχία και ο ηθικισμός, η θεολογία καλείται να ανταποκριθεί σε υπαρκτά ανάγκες, να συνδεθεί με

ηθική επιδίδεται σε μια προσπάθεια αποκόλλησης του ανθρώπου από τη φύση του, αλλά αντίθετα προσπαθεί «να επαναφέρει τον άνθρωπο στην έκφραση της μιας καθολικής φύσεως, να αρνηθεί ο άνθρωπος το ατομικό του περιεχόμενο»⁵⁰⁰. Αμφισβήτηση για τα χριστιανικά διδάγματα θα εκφράσει σε άλλο άρθρο ο καθηγητής Ιστορίας της Φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο Βαρσοβίας Leszek Kolakowski. Κάποιες από τις αντίθετες στη χριστιανική διδασκαλία απόψεις του είναι ότι «η αγάπη δεν έχει ανάγκη από θεμελίωση» κι ότι «ούτε φιλευσπλαχνία υπάρχει, ούτε ευεργεσία για όλους ταυτόχρονα...»⁵⁰¹. Κι όλα αυτά, ενώ σε επόμενο τεύχος θα διαβάσουμε άρθρο του θεολόγου Αμίλκα Αλιβιζάτου, όπου θα εκφράζεται η ευχή για την συνεργασία και τελικά ενοποίηση «όλων των χριστιανικών πνευματικών δυνάμεων» ανά τον κόσμο με στόχο «την πραγματοποίηση του ονείρου του Χριστού»⁵⁰². Με αυτή τη συνεχή δημοσιοποίηση αντιθέτου περιεχομένου άρθρων πάνω στο θεολογικό ζήτημα, οι Εποχές ουσιαστικά μένουν ουδέτερες πάνω στη διαμάχη ως προς τη δυνατότητα της θρησκείας να επιβιώσει κάτω από τη σαρωτική δύναμη των νέων εξελίξεων.

Υπό αμφισβήτηση βρίσκεται ακόμη ο ρόλος των διανοουμένων σε μία τέτοια εποχή, και η δυνατότητά τους να εκφράσουν τα νέα δεδομένα. Ένα πολιτικό παράδειγμα είναι η, σύμφωνα με τον Γεράσιμο Λυκιαρδόπουλο, διάψευση των διανοουμένων της αριστεράς, οι οποίοι δεν κατάφεραν να καταστήσουν βιώσιμη την ιδεολογία που εκπροσωπούσαν⁵⁰³, κάτι που παρουσιάζεται ως τεκμήριο της σημερινής ασυμβατότητας του διανοουμένιστικού λόγου γενικότερα με την πολιτική_πραγματικότητα. Συνεχίζοντας πάνω στο προαναφερθέν παράδειγμα, ο Λυκιαρδόπουλος υποστηρίζει ότι «τα οράματα της ιδεολογίας» των αριστερών διανοουμένων δεν συγχρονίστηκαν με την πραγματικότητα και ως εκ τούτου παρέμειναν μη υλοποιήσιμα. Επικαλείται, μάλιστα την «αντιφατική πορεία του εργατικού κινήματος» και την μακρά περίοδο «απουσίας(ή αφασίας) των εργατικών μαζών απ’

την εκκλησιαστική εμπειρία». Βλ. Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. Δόμος (γ’ έκδοση), Αθήνα 1999, σ. 436-489 και ειδικότερα 436.

⁵⁰⁰ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Χρήστος Γιανναράς, «ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ, Ή το μάτι του γερακιού και το πρόσωπο του ανθρώπου», σ. 115-119).

⁵⁰¹ *Εποχές*, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966, (Leszek Kolakowski, «Το κλειδί των ουρανών», σ. 212-216).

⁵⁰² *Εποχές*, τ. 47, Μάρτιος 1967, (Αμίλκας Αλιβιζάτος, «Το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών και ο πρωτεργάτης του Dr. Wisser’ T Hooft», σ. 211-213).

⁵⁰³ Οι Berstein και Milza μιλούν για τη μεταπολεμική δράση των διανοουμένων της αριστεράς ως «συνέχεια μιας παράδοσης που ανάγεται στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και εντάθηκε στα χρόνια της Αντίστασης και της “αντιφασιστικής πάλης”». Ωστόσο, «οι αντιθέσεις του ψυχρού πολέμου καταλήγουν να περιορίσουν τους διανοούμενους κομμουνιστές...σ’ ένα “γκέτο”». Βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 315.

τον “στίβο της ιστορίας”» ως απόδειξη των ψευδαισθήσεων της αριστερής διανόησης⁵⁰⁴.

Υπάρχουν αρκετά ακόμη σημεία, όπου η γενικότερη τάση για εγκλεισμό μέσα στις ιδέες, αυτό που ο Ουναμούνο κατήγγειλε ως «ιδεοκρατία»⁵⁰⁵, φέρεται να εμποδίζει το θεωρητικό λόγο από το να προσφέρει πρακτικές λύσεις σε φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα⁵⁰⁶. Ο διδάκτορας κοινωνικών και πολιτικών επιστημών του Πανεπιστημίου του Αμβούργου Β. Φίλιας προσθέτει πάνω στο θέμα ότι δεν πρέπει να γενικεύουμε ως προς το ότι οι διανοούμενοι απέχουν από τα φλέγοντα θέματα της κοινωνίας, αφού ήδη από την Αναγέννηση έχουμε το σαφή διαχωρισμό μεταξύ του διανοούμενου που αρθρώνει ένα λόγο καθαρά θεωρητικό, χωρίς προοπτική εφαρμογής στην κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα και εκείνου που αποδεικνύεται δια μέσω του λόγου του ενεργός πολίτης με προβληματισμούς πάνω σε πρακτικά θέματα της εποχής του. Ο Φίλιας θεωρεί ότι:

«...ο διανοούμενος είναι ο συνειδητός φορέας αξιών πολιτισμού κι όταν ακόμη αρνείται ορισμένες, που έχουν καθιερωθεί θέτοντας τις κάτω από αμείλικτη κριτική»⁵⁰⁷.

Ο συγγραφέας του άρθρου δείχνει να επικρίνει όσους εύκολα κάνουν λόγο για «αποστασία κοινωνική» των διανοουμένων, στην οποία θεωρούν ότι τους παρασύρει η σκέψη. Ο ίδιος εκφράζει την πίστη του στην αξία των διανοουμένων για τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων, θέτοντας ωστόσο ως προϋπόθεση την τήρηση του μαρξιστικού αιτήματος για «ενότητα θεωρίας και πράξης»⁵⁰⁸. Όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο, ο διανοούμενος, όχι απλά είναι σε θέση να εκφράσει την κοινωνία, αλλά είναι ο κατεξοχήν αρμόδιος για την πραγματοποίηση τομών στον τρόπο αντίληψης του κοινωνικού και ιστορικού γίνεσθαι. Μέσω της κριτικής του, τίθεται κατά των «αφανών όσο και ύπουλων και αποτελεσματικών μορφών κοινωνικού ελέγχου», ενώ βοηθά τον άνθρωπο ν’ ανακαλύψει τη βαθύτερη ουσία της ύπαρξής του και, βάσει αυτού, να διαμορφώσει ένα

⁵⁰⁴ *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965, (Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, «Εξουσία και διανοούμενοι», στήλη: Ο ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ, σ. 61-63).

⁵⁰⁵ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965, (Jean Cassou, «Ο άνθρωπος Ουναμούνο», σ. 26-30).

⁵⁰⁶ Ένα από αυτά είναι η τεχνολογία και όλα τα επιμέρους ζητήματα που αυτή θέτει. Για τη μελέτη της δυνατότητας του φιλοσοφικού λόγου να τα ερμηνεύσει, βλ. Βλ. Donald Cardwell, *Ιστορία της Τεχνολογίας*, ό.π., σ. 541-542.

⁵⁰⁷ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965, (Β. Φίλιας, «Οι διανοούμενοι και το πρόβλημα των ηγεσιών, Α’», σ. 20-27).

⁵⁰⁸ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965, (Β. Φίλιας, «Οι διανοούμενοι και το πρόβλημα των ηγεσιών, Α’», ό.π.).

καλύτερο για τον ίδιο μέλλον⁵⁰⁹. Με τον τρόπο αυτό, ο λόγος του σύγχρονου διανοουμένου γίνεται μέσο συνειδητοποίησης των αλλαγών και των κινδύνων που φέρει ο ταχέως εξελισσόμενος κόσμος και ερέθισμα για την προσπάθεια διαμόρφωσης ενός ισορροπημένου μελλοντικού περιβάλλοντος.

Η θέση του ανθρώπου μέσα στο νέο περιβάλλον

Το κεντρικό στοιχείο στη συζήτηση για τη σύγχρονη κοινωνία είναι ο άνθρωπος και το πώς αυτός επηρεάζεται από τις παγκόσμιες εξελίξεις. Παράγοντες, όπως εκείνοι που μελετήσαμε παραπάνω, επιδρούν στη μεταβολή του ανθρώπινου ρόλου μέσα στην κοινωνία, δημιουργώντας διαφορετικές αντιστοιχίες στη σχέση ανθρώπου-περιβάλλοντος. Η γενικότερη αυτή αλλαγή προκαλεί ανακατατάξεις και μέσα στο ίδιο το ανθρώπινο σύνολο, προτείνοντας νέα δεδομένα για τις ανθρώπινες «υποομάδες», είτε αυτές είναι διαχωρισμένες βάσει ηλικίας, φύλου, εθνικότητας, φυλής, κοινωνικού στρώματος κ.τ.λ.

Η ανισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους είναι κάτι που οι νέες συνθήκες σε άλλες περιπτώσεις όξυναν και σε άλλες άμβλυναν. Κατ' αρχάς ο διαχωρισμός του κόσμου σε καπιταλιστικά και προλεταριακά έθνη φαίνεται να ενέτεινε την αντίθεση ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, ή αλλιώς ανάμεσα στους κατοίκους των ανεπτυγμένων και των υπανάπτυκτων χωρών⁵¹⁰.

Μία δεύτερη μορφή ανισότητας είναι αυτή που προκαλούν οι φυλετικές διακρίσεις. Στη σημερινή εποχή, αναφέρει ο Κ. Κίτσος(διδάκτωρ παιδαγωγικής πανεπιστημίου Γενεύης) τίθενται κάποια ερωτήματα, η απάντηση στα οποία αποκαλύπτει τη σύγχρονη μορφή που έχει λάβει το θέμα των φυλετικών διακρίσεων και τα οποία είναι: «Ο άνθρωπος είχε έναν ή πολλούς προγόνους»; «Τι είναι ανθρώπινη φυλή»; Οι μεικτοί γάμοι έχουν «επιζήμιες συνέπειες»; Οι φυλετικές διαφορές ισοδυναμούν με θρησκευτικές, γλωσσικές και πολιτιστικές διαφορές; Υπάρχουν ανώτερες και κατώτερες φυλές; Γίνονται δεκτές σήμερα οι φυλετικές θέσεις; Όλα αυτά τα ζητήματα που καλείται να απαντήσει η σύγχρονη έρευνα δείχνουν ότι πρόκειται για ένα «πρόβλημα βιολογικό, ανθρωπολογικό, κοινωνικό και παιδαγωγικό». Κάποια από τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η UNESCO σε διάσκεψη του 1964 είναι ότι όλοι οι άνθρωποι είναι απόγονοι του *homo sapiens*, ότι κάθε

⁵⁰⁹ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965, (Β. Φίλιας, «Οι διανοούμενοι και το πρόβλημα των ηγεσιών, Β'», σ. 49-56).

⁵¹⁰ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965, (Raymond Aron, «Η θεωρία της ανάπτυξης και τα ιδεολογικά προβλήματα», σ. 20-28).

ανθρώπινος πληθυσμός παρουσιάζει γενετική ποικιλία, ότι έχουν προταθεί κατά καιρούς με βάση τα κληρονομικά χαρακτηριστικά ποικίλες υποδιαιρέσεις της ανθρωπότητας σε μεγάλες φυλές κ.ο.κ. Όπως υπογραμμίστηκε, η διαφορά στα εξωτερικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων οφείλεται στις κλιματολογικές και τις εδαφικές συνθήκες, και οι βιολογικές διαφορές που προέρχονται εξ αυτών δεν συνδέονται με εθνικά, θρησκευτικά και άλλα χαρακτηριστικά. Όσο για τους γάμους μεταξύ ανθρώπων που ανήκουν σε διαφορετικές φυλές, όχι μόνο δεν είναι επιζήμιοι, αλλά συμβάλλουν πολύ στην «σύσφιγξη των βιολογικών δεσμών των ανθρώπινων ομάδων». Τέλος, η επιστήμη δε μπορεί σε καμία περίπτωση να δικαιολογήσει το διαχωρισμό του κόσμου σε «ανώτερες και κατώτερες φυλές». Αυτή είναι επομένως η επίσημη άποψη για τις φυλετικές διακρίσεις που κατοχυρώθηκε με την Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το 1948 και η οποία προωθεί την ισότητα. Ωστόσο, το παράδειγμα της Νοτίου Αφρικής, με την απροκάλυπτη καταπάτηση των δικαιωμάτων των μαύρων, δείχνει ότι η πράξη δεν ακολουθεί πάντα τη θεωρία⁵¹¹.

Το παρεμφερές θέμα των σχέσεων Αφρικής και Ευρώπης στη μετά αποικισμού εποχή πραγματεύεται σε κείμενό του ο λογοτέχνης και δημοσιογράφος Dominique Desanti. Ο τελευταίος πιστεύει ότι, ενώ για τους ευρωπαίους υφίσταται ένα σταθερό πλαίσιο για τα ζητήματα ηθικής και θρησκείας, για τους αφρικανούς υπάρχει διαμάχη ανάμεσα σε αντίθετες δυνάμεις, μεταξύ των οποίων η παράδοση και ο «εξευρωπαϊσμός». Στις περιπτώσεις των μεικτών γάμων, οι αντιθέσεις αυτές φαίνεται να εκδηλώνονται έντονα, καθώς πρόκειται για την κατεξοχήν απόπειρα «σύνθεσης δύο πολιτισμών», η οποία όμως ακόμη παρουσιάζεται να βρίσκεται ακόμη σε πρώιμο στάδιο. Ο συγγραφέας, πάντως, αντιμετωπίζει με оптимισμό το μέλλον:

«Στην επόμενη γενιά, όταν η ανεξαρτησία θα είναι πια κληρονομική, οι αντιθέσεις των πολιτισμών θα μετριασθούν, όσο προχωρούμε σε μια παιδεία πιο συνθετική»⁵¹².

Ανάμεσα στα ζητήματα ισότητας μεταξύ ανθρώπων, σημαντική θέση κατέχει εκείνο που αφορά στο γυναικείο φύλο. Οι Εποχές θα σχολιάσουν το συγκεκριμένο θέμα μέσα από κείμενο της Αλίκης Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, η οποία θα αναφέρει ως ενθαρρυντικό το γεγονός ότι στις 106 από τις 119 χώρες του κόσμου οι γυναίκες έχουν ίσα

⁵¹¹ Εποχές, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965, (Κ. Κίτσος, «Σύγχρονες απόψεις για το φυλετικό πρόβλημα», στήλη: ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ, σ. 57-60).

⁵¹² Εποχές, τ. 39, Ιούλιος 1966, (Dominique Desanti, «Η Αφρική και ο ευρωπαϊκός πολιτισμός», σ. 46-56).

πολιτικά δικαιώματα με τους άντρες. Μολοντούτο, «απομένει ως αίτημα η ισοπολιτεία να γίνει ουσιαστική». Η Γιωτοπούλου τονίζει την ανάγκη να καταστεί η γυναίκα ενεργή πολιτικά όχι μόνο με την ψήφο της, αλλά και με το να πολιτεύεται. Γιατί,

«...δεν είναι η γυναίκα καταστατικά ακατάλληλη για την πολιτική· είναι η παράδοση και περισσότερο η προκατάληψη, που της εμποδίζει κυρίως το δρόμο...»⁵¹³.

Σε μία σύντομη αναδρομή, υπενθυμίζεται η πρώτη μεγάλη αλλαγή που έφερε ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος στο υπάρχον από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα γυναικείο κίνημα, κι η ακόμη μεγαλύτερη που ακολούθησε το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, όταν η ανάγκη για αξιοποίηση και των γυναικών ως εργατικών χεριών απέδειξε τις ικανότητες τους. Πλέον, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, βρισκόμαστε στο μεταβατικό στάδιο όπου οι γυναίκες έχουν πολιτικά δικαιώματα, ωστόσο αυτό δεν έχει εμπεδωθεί στις συνειδήσεις του κόσμου, επομένως η σχέση τους με την πολιτική παραμένει κατά βάση επιφανειακή. Εκεί που οι γυναίκες πράγματι συμμετέχουν ενεργά στα πολιτικά πράγματα είναι σε δύο κατηγορίες χωρών. Πρώτον, στις χώρες που δεν έχουν πολιτική παράδοση, γιατί απελευθερώθηκαν πρόσφατα κι επομένως «ξεκίνησαν εξ αρχής μαζί, άντρες και γυναίκες»(π.χ. Κεϋλάνη, Ινδία, Ισραήλ, Πακιστάν). Δεύτερον, στα κράτη «που έχουν κόψει απότομα την παράδοση», δηλαδή στα κράτη του ανατολικού συνασπισμού. Στις φιλελεύθερες δημοκρατικές χώρες από την άλλη, που τα πολιτικά πρόσωπα εκλέγονται από το λαό, τα κόμματα «δε ριψοκινδυνεύουν να βάλουν πολλές γυναίκες υποψήφιες», λόγω της προκατάληψης που συνεχίζει να υπάρχει. Είναι λογικό, επισημαίνεται, κατακτήσεις σαν κι αυτή να προχωρούν με αργό ρυθμό, καθώς η ελευθερία «δίκαια ακριβοπληρώνεται». Ως τη στιγμή που γράφεται το άρθρο, ως θετική εκτιμάται η συμβολή του ΟΗΕ με το Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών το 1945, την Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου(1948) και τη Σύμβαση περί Πολιτικών Δικαιωμάτων των Γυναικών (1952). Ωστόσο, χρειάζεται ακόμη μεγάλη και συστηματική προσπάθεια από όλες τις πλευρές και κυρίως από τις πολιτικές ηγεσίες και από τις ίδιες τις γυναίκες. Μπορεί να απαιτείται επίπονη προσπάθεια, αλλά το αποτέλεσμα της θα ανταμείψει όλο το κοινωνικό σύνολο, όπως πιστεύει η Γιωτοπούλου, καθώς θα προστεθούν στο πολιτικό πεδίο «στοιχεία ικανά», με «ζήλο για δουλειά» και «διάθεση προσφοράς υπηρεσιών», περισσότερο ανιδιοτελή ίσως από εκείνη των αντρών, τόσο λόγω της γυναικείας φύσης όσο και λόγω του ότι είναι οι

⁵¹³ Εποχές, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965, (Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η γυναίκα στην πολιτική», σ. 60-63).

πρώτη φορά που χρησιμοποιούνται πολιτικά οι γυναίκες και άρα είναι, τρόπον τινά, ανυποψίαστες. Για παράδειγμα, οι γυναίκες στην Ελλάδα, παρουσιάζονται να έχουν επιδείξει πάντα, χάριν των συνανθρώπων τους ή της πατρίδας, «πρωτοβουλία, ικανότητα, δραστηριότητα και πολλές φορές αυτοθυσία»⁵¹⁴.

Κι από το διαχωρισμό άντρα-γυναίκας προχωράμε σ' εκείνον ανάμεσα σε ειδικούς και πλειοψηφία πολιτών, ή αλλιώς στο θέμα της οργάνωσης της δημόσιας ζωής. Στην εποχή που βρισκόμαστε έχει πια γίνει κοινή αντίληψη, αναφέρεται σε άρθρο, ότι ο πολίτης πρέπει να έχει λόγο για όσα συμβαίνουν γύρω του. Κι ως προς τα βασικά ζητήματα, είναι πράγματι η πλειοψηφία των πολιτών που αποφασίζει, όμως ως προς τα τεχνικά πολλοί υποστηρίζουν ότι αρμόδιοι είναι οι ειδικοί. Ωστόσο, δε μπορεί κάποιος να κάνει σαφή διαχωρισμό των βασικών από τα τεχνικά ζητήματα. Εκτός αυτού, η τεχνοκρατική άποψη που αρνείται την ικανότητα μιας «απρόσωπης» πλειοψηφίας να αποφασίζει, προτείνοντας αντ' αυτής τους ειδικούς, θα είχε αξία μόνο αν μπορούσε να εξασφαλιστεί «ότι ο κατάλληλος άνθρωπος βρίσκεται στην κατάλληλη θέση», πράγμα εξαιρετικά δύσκολο. Ο πολιτικός μηχανικός Γρ. Ευστρατιάδης, που υπογράφει το σχετικό άρθρο, πιστεύει ότι έχουμε φτάσει στο σημείο που η πλειοψηφία των πολιτών πρέπει να αποκτήσει τη δύναμη που της αρμόζει:

«Στη σημερινή πραγματικότητα δεν είναι ανεκτή οποιαδήποτε καταστρατήγηση της αρχής της πλειοψηφίας. Στην εποχή μας και στο χώρο που ζούμε ο λαός δεν έχει ανάγκη ούτε από παιδονόμους ούτε από κατηχητές ούτε από φρουρούς άλλους από αυτούς που διορίζει ο ίδιος»⁵¹⁵.

Εδώ, οι *Εποχές* επιβεβαιώνουν την πρόθεση τους να αμφισβητήσουν την αξία της αυθεντίας ή της εμπειρογνωμοσύνης. Παρουσιάζεται πράγματι σαν χαρακτηριστικό της δημόσιας ζωής, με τον τρόπο που έχει διαμορφωθεί από την περίοδο εκείνη, η απώλεια του κύρους του ειδικού. Η διαρκώς μεταβαλλόμενη γνώση που διαχέεται προς όλο το κοινωνικό σύνολο είναι από μόνη της ανασταλτικός παράγοντας για την παντοδυναμία των ειδικών⁵¹⁶.

Αφήνουμε τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους για να εστιάσουμε στη σχέση του ανθρώπου ως ολότητα με το περιβάλλον του. Οι *Εποχές*

⁵¹⁴ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965, (Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η γυναίκα στην πολιτική», ό.π.).

⁵¹⁵ *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965, (Γρ. Ευστρατιάδης, «Αρμοδιότητες και σκοπιμότητες στη δημόσια ζωή», σ. 42-48).

⁵¹⁶ «..σε μια κοινωνικά αντανakλαστική εποχή, η εμπειρογνωμοσύνη δεν παραμένει η μοναδική περιοχή του ειδικού», υποστηρίζει ο Giddens. Βλ. Anthony Giddens, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, ό.π., σ. 154.

θα παραθέσουν άρθρο του γάλλου κοινωνιολόγου Paul-Henry Chombart de Lauwe, ο οποίος μελετά τη σχέση ανθρώπου-πόλης, εξετάζοντας ειδικότερα προβλήματα συγκέντρωσης, δομής, ανθρωπινων ομάδων, ατομικών συμπεριφορών κ.τ.λ. Χαρακτηρίζει την πολεοδομική συμπύκνωση ως «αναγκαία φάση της εξέλιξης της ανθρωπότητας» και τονίζει την ανάγκη για οργάνωση του χώρου, των μεταφορών, του καθημερινού και ετήσιου χρόνου, της εργασίας κ.τ.λ. Για να πραγματοποιηθούν όλα αυτά πρέπει να ληφθούν υπόψη οι κοινωνικοί συσχετισμοί που προκύπτουν από τα νέα δεδομένα βάσει των οποίων διαμορφώνεται το βιοτικό επίπεδο, τα εισοδήματα, η ισορροπία ανάμεσα «στις κοινωνικές τάξεις, στις εθνικές ομάδες και στα νέα περιβάλλοντα»⁵¹⁷.

Ο αρχιτέκτονας Κ. Δοξιάδης, μένοντας στο θέμα της σχέσης ανθρώπου-περιβάλλοντος, επισημαίνει την απομόνωση του σύγχρονου ανθρώπου σε μεγάλα κτήρια, την αύξηση της ταχύτητας των μέσων συγκοινωνίας, που αντί να διευκολύνει, δυσχεραίνει την πρόσβαση στο κέντρο των πόλεων κ.ο.κ. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο άνθρωπος παραμένει ο «μεγάλος άγνωστος», και στόχος γίνεται η ανατροπή αυτής της κατάστασης με τη δημιουργία του «ανθρώπινου ανθρώπου» και της «παγκόσμιας πόλης με ανθρώπινες συνθήκες». Ο τρόπος που θα αξιοποιηθεί η τεχνολογία παρουσιάζεται ως κεφαλαιώδους σημασίας στη διαδικασία επίτευξης αυτού του στόχου. Συγκεκριμένα προτείνεται η παράλληλη ανάπτυξη δύο επιστημών: της «ανθρωπικής», για τη μελέτη του ανθρώπου και της «οικιστικής», για τη μελέτη του κόσμου του ανθρώπου⁵¹⁸.

Η ιδέα που προκύπτει συνολικά από τον τρόπο θέασης του ανθρώπου είναι εκείνη της χειραφέτησης. Μια χειραφέτηση που σημαίνει έξοδο από τους καταναγκασμούς που επέβαλλαν κατά το παρελθόν οι φυλετικές διακρίσεις, ο περιορισμός των γυναικών και οι κάθε είδους ανισορροπίες και ανισότητες. Το περιβάλλον το οποίο καλούνται να συγκροτήσουν οι σύγχρονοι άνθρωποι είναι ένα περιβάλλον που διέπεται από τις αρχές της ελευθερίας και του ανθρωπισμού, που αφήνει περιθώρια στην ελεύθερη βούληση να εκφραστεί, μέσα σε συνθήκες που διασφαλίζουν ισότητα και ποιότητα ζωής. Μολονότι, οι Εποχές προβάλλουν κατά κόρον αυτό το κοινωνικό και πολιτιστικό μοντέλο, οι αγκυλώσεις από την παράδοση υπονομεύουν σε πολλά σημεία τη συγκεκριμένη οπτική. Έτσι, ο λόγος του περιοδικού σε ορισμένες περιπτώσεις αφήνεται, στο όνομα της πολυφωνίας, να αμφιγρέπει μεταξύ πολιτισμικού φιλελευθερισμού και κοινωνικού συντηρητισμού.

⁵¹⁷ Εποχές, τ. 41, Σεπτέμβριος 1966, (Paul-Henry Chombart de Lauwe, «Ανθρώπινα προβλήματα πολεοδομίας, Μια εφαρμογή: Το Παρίσι», σ. 247-256).

⁵¹⁸ Εποχές, τ. 47, Μάρτιος 1967, (Κ. Δοξιάδης, «Ανθρωπόκοσμος», σ. 214-221).

Η «ηθική κρίση»

Μία από τις μεγαλύτερες συζητήσεις που αναπτύσσεται στις σελίδες των *Εποχών* είναι η σχετική με την ηθική κρίση. Συναντήσαμε ήδη την αντίληψη ότι οι κοινωνικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα συνιστούν κρίση, και στο σημείο αυτό θα τη μελετήσουμε υπό το πρίσμα της ηθικής, μια και η εποχή επιτάσσει, όπως φαίνεται να πιστεύουν οι συντάκτες του περιοδικού, επανεξέταση των ηθικών αξιών. Πρόκειται για μία ακόμη πτυχή της αλλαγής, που βρίσκεται σε απόλυτη αντιστοιχία με την αναδιάταξη της παράδοσης, της φύσης και όλης της κοινωνίας. Γιατί αν ως φυσική κατάσταση της κοινωνίας εκλαμβάνεται η «παραδοσιακή κατάσταση», τότε η αναδιαμόρφωση του ηθικού πλαισίου που τη στηρίζει, παρουσιάζεται να απειλεί την ίδια τη φύση που σ' αυτήν την περίπτωση ταυτίζεται με την παράδοση. Η κατά περίπτωση υιοθέτηση ενός τέτοιου σχήματος από το περιοδικό βρίσκεται ανάμεσα στις ενδείξεις «αυτοϋπονόμευσης» του φιλελεύθερου κοινωνικού προφίλ που οι *Εποχές* διεκδικούν. Παρακάτω θα παρακολουθήσουμε τον τρόπο που οι *Εποχές* αντιμετωπίζουν την καθομολογούμενη αλλαγή των ηθών που είχε δρομολογηθεί από το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, η οποία προέκυψε από ένα συνδυασμό παραγόντων, όπως η έμφαση στην ατομική ευημερία, η απενοχοποίηση του ανθρώπινου σώματος και της σεξουαλικότητας, η αλλαγή στη σχέση ανάμεσα στις γενεές με την εδραίωση της αντίληψης ότι κάθε ηλικιακή ομάδα επιδέχεται διαφορετικής αντιμετώπισης, τη δυναμική είσοδο των γυναικών στον κοινωνικοπολιτικό στίβο κ.ο.κ.⁵¹⁹

Ο διάλογος πάνω στην ηθική κρίση ξεκινάει το Μάιο του 1964, με τη διαπίστωση του διευθυντή των *Εποχών* Άγγελου Τερζάκη ότι η βαθύτερη αλλαγή σήμερα δεν έγκειται στην κατάκτηση του διαστήματος, ούτε στο θέμα των πυρηνικών όπλων, αλλά στην «εσωτερική αλλοίωση του ηθικού ανθρώπου». Για τον γνωστό συγγραφέα, αυτό που θα χρειαζόταν είναι μια ηθική απαλλαγμένη από τις ανθρώπινες αδυναμίες. Η θεμελίωση όμως μιας τέτοιας ηθικής είναι κάτι εξαιρετικά δύσκολο αν λάβουμε υπόψη τις αντιφάσεις και την αστάθεια που χαρακτηρίζει το σύγχρονο άνθρωπο⁵²⁰.

Θα ακολουθήσει η άποψη του Αθ. Κανελλόπουλου ότι ζήτημα ηθικής κρίσης τίθεται σε κάθε εποχή και υπάρχουν τρεις τρόποι για να το αντιμετωπίσει κανείς. Ο πρώτος είναι να ταυτιστεί με τα ηθικά διδάγματα, ο δεύτερος να συμφωνήσει με τη νιτσεϊκή άποψη που

⁵¹⁹ Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 302-305.

⁵²⁰ *Εποχές*, τ. 13, Μάιος 1964, (Άγγελος Τερζάκης, «Η ηθική κρίση και η ηθική αξίωση», σ. 25-28).

χαρακτηρίζει την ηθική ψευδαίσθηση, και ο τρίτος να ακολουθήσει μια ηθική που σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να αναστέλλεται (Κίρκεγκωρ). Όπως αναφέρεται, το πρόβλημα σήμερα δεν είναι ο κλωνισμός των ηθικών αξιών, αλλά ο κλωνισμός όσων ξέραμε ως τώρα για την επιστημονική γνώση, που προχωράει γρηγορότερα από τη συνείδηση. Σε κάθε περίπτωση, ο γράφων δε δείχνει να ανησυχεί, ούτε να πιστεύει ότι απομακρυνόμαστε από το «χριστιανικό ιδανικό», αφού ηθική πρόοδος για τον ίδιο σημαίνει «εξανθρωπισμός του ανθρώπου», δηλαδή το να τον καταστήσουμε από αντικείμενο υποκείμενο, καταργώντας τη λογοκρισία στις σχέσεις και αποβάλλοντας τα προσώπια⁵²¹.

Η επόμενη άποψη πάνω στην ηθική κρίση προέρχεται από τον εκδότη του περιοδικού, τον Χ. Λαμπράκη. Το ενδιαφέρον στοιχείο εδώ είναι ότι οι απόψεις του διευθυντή (Αγγ. Τερζάκης) και του εκδότη των *Εποχών* (Χρ. Λαμπράκη) πάνω στο ίδιο θέμα δεν ταυτίζονται, ωστόσο παρατίθενται και οι δύο επιβεβαιώνοντας με τον πιο ευκρινή τρόπο την πίστη του περιοδικού στην αξία του διαλόγου. Για τον Λαμπράκη, μια ηθική κρίση μπορεί να έχει «εξελεγκτική» μορφή, όταν συνεπάγεται ανατροπή των υπαρχόντων δεδομένων από νέα, ή «στατική», όταν υπάρχει «κρίση κόπωσης και φθοράς» που δεν αφήνει κανένα περιθώριο για ανανέωση. Ο κόσμος, στη δεδομένη στιγμή φαίνεται να βρίσκεται εν μέσω της πρώτης, ακολουθώντας την «εξελεγκτική ροή των ανθρωπίνων φαινομένων», κάτι απολύτως φυσιολογικό. Όσο για την ένταση με την οποία βιώνεται το συγκεκριμένο φαινόμενο, αυτή σχετίζεται με το ότι η κοινωνία βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο. Ένας από τους τρόπους που εκδηλώνεται η ηθική κρίση είναι με «την αχρήστευση και την στειρότητα, αν όχι των ηθικών αξιωμάτων, οπωσδήποτε όμως της διατύπωσής τους». Επίσης, «αλλοίωση υφίσταται ο παραδοσιακά θρησκευτικός άνθρωπος», εφόσον επανακαθορίζονται οι θρησκευτικές, αλλά και όλες οι άλλες αξιωματικές έννοιες που στήριζαν ως τώρα το κοινωνικό οικοδόμημα. Όλα αυτά θεωρούνται φυσιολογικά και προκύπτουν ως αποτέλεσμα της τάσης των κοινωνιών και των ανθρώπων προς την εξέλιξη. Όμως, αν και η μονολιθική προσκόλληση στο παρελθόν εκλαμβάνεται πλέον ευρέως ως «ανόητη», η προσπάθεια να οδηγήσουμε το παρόν προς το μέλλον, συνεχίζει να θεωρείται σε μεγάλο βαθμό «ανήθικη». Αναφερόμενος σε συγκεκριμένα ζητήματα που θέτει η ηθική κρίση, ο Λαμπράκης ξεκινάει από τις σεξουαλικές σχέσεις, όχι ως το σημαντικότερο, αλλά ως «το πιο προκλητικό» θέμα. Παραθέτει έπειτα συγκεκριμένα κάποιον ζητήματα που περιλαμβάνει η συζήτηση για την ηθική κρίση, ως αφετηρία προβληματισμού, χωρίς δηλαδή να παίρνει ξεκάθαρη θέση. Κάποια από αυτά, είναι η θανατική εκτέλεση, η ευθανασία, η ευγονική, ο περιορισμός των γεννήσεων και η έκτρωση, οι εξώγαμες σχέσεις, η

⁵²¹ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964, (Αθ. Κανελλόπουλος, «Υπάρχει ηθική κρίση;», σ. 13-16).

πορνεία, η μοιχεία, η ομοφυλοφιλία, η αυτοκτονία κ.τ.λ. Η τεχνολογία, φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο στην αναπροσαρμογή της ηθικής, αφού έθεσε σε νέα βάση όσα γνώριζε ο κόσμος ως τότε. Το συμπέρασμα όλων τούτων είναι ότι πιθανότατα,

«...βαίνουμε προς μίαν ομοιογενοποίηση...κατά την διάρκεια της οποίας είναι φυσικό να περιμένουμε πως τα κράτη, τα έθνη, οι φυλές-εφ' όσον υπάρχουν ακόμη τέτοιοι διαχωρισμοί- θα έχουν αποκτήσει κοινή δικαιοσύνη, κοινή ηθική και κοινούς ηθικούς κανόνες συμπεριφοράς»⁵²².

Σε ένα κείμενο γενικού θεωρητικού χαρακτήρα για το σύγχρονο άνθρωπο, η διδάκτωρ φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου του Μονάχου Νέλλη Σαβεριάδου προσπαθεί, επίσης, να απομυθοποιήσει την άποψη που τον θέλει ν' αντιμετωπίζει μια ηθική κρίση ανησυχητικών διαστάσεων. Η χαρακτηριζόμενη ως κρίση κατάσταση παρουσιάζεται να είναι η προσεκτική ενασχόληση με τη μελλοντική πορεία του ανθρώπου, που προκύπτει από την επιφυλακτικότητα με την οποία αντιμετωπίζονται οι σύγχρονες εξελίξεις. Αν αυτό αποτελεί κρίση, τότε η τελευταία μπορεί να θεωρηθεί κάτι θετικό, εφόσον όμως δεν υπόκειται σε διαστρεβλώσεις, όπως η «ακρισία» και η «υποκρισία». Όσον αφορά σε αυτό που αποκαλείται «απελευθέρωση», η Σαβεριάδου το αντιλαμβάνεται ως την απόφαση για την «ποιότητα του απελευθερωθέντος χρόνου» και για το «ανήκειν ή μη ανήκειν σ' ένα σύγχρονο κόσμο»⁵²³.

Ο Γρ. Ευστρατιάδης γράφει ένα ακόμη κείμενο που διαφωνεί με όσους μιλούν για ιδιαίτερη όξυνση της ηθικής κρίσης. Ο ίδιος πιστεύει ότι τα ηθικά ανακλαστικά του ανθρώπου ενεργοποιούνται κάθε φορά που οι σύμφυτες σε αυτόν ηθικές αρχές βρίσκονται υπό απειλή, κι αυτό ανεξαρτήτως ιστορικής φάσης. Ακόμη κι αν επικαλεστούμε πρακτικά παραδείγματα της σύγχρονης εποχής, ο Ευστρατιάδης θεωρεί ότι δεν προκύπτει ηθικό πρόβλημα, αλλά πρόβλημα προσαρμοστικότητας κάποιων ατόμων στο κοινωνικό σύνολο. Το γεγονός ότι η συζήτηση περί κρίσης είναι εντονότερη από ποτέ, ίσως οφείλεται, κατά τον Ευστρατιάδη, στην ανάπτυξη της ικανότητας να αναγνωρίζουμε την πολυπλοκότητα των ζητημάτων που φέρνουν στην επιφάνεια οι αξίες. Σε σχέση με τη θρησκεία, ως «ηθική κρίση» πιστεύει ότι έγινε αντιληπτή η αποκατάσταση της παρεξήγησης που ήθελε τα θρησκευτικά αξιώματα να έχουν λογική βάση⁵²⁴.

⁵²² Εποχές, τ. 15, Ιούλιος 1964, (Χ. Λαμπράκης, «Κρίση ή φυσιολογική επανεκτίμηση;», στήλη: Η ΗΘΙΚΗ ΚΡΙΣΗ, σ. 11-17).

⁵²³ Εποχές, τ. 16, Αύγουστος 1964, (Νέλλη Σαβεριάδου, «Η ανθρώπινη κατάσταση μια κρίσιμη κατάσταση», σ. 9-15).

⁵²⁴ Εποχές, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964, (Γρ. Ευστρατιάδης, «Οι αξίες και τα συστήματα», στήλη: Η ΗΘΙΚΗ ΚΡΙΣΗ, σ. 40-43).

Ο Αλέκος Αμπατζής εν συνεχεία θα αντιτείνει με τη σειρά του στην αρχική γνώμη του Τερζάκη, που συνηγόρησε υπέρ της ύπαρξης ηθικής κρίσης, ότι αυτή ή έντονη κοινωνικότητα που παρατηρείται σε όλα τα επίπεδα, όχι απλά δεν είναι ανησυχητική, αλλά αντιθέτως είναι δείγμα αντίδρασης του κοινωνικού οργανισμού απέναντι στο όποιο μικρόβιο εισβάλλει σε αυτόν. Εξάλλου, αν οι υπέρμαχοι της ηθικής κρίσης προτείνουν την παθητική αποδοχή νομικών ή θρησκευτικών καταναγκασμών, ο ίδιος την απορρίπτει, επικροτώντας όμως οποιαδήποτε πίστη είναι συνειδητή, ως αποτέλεσμα εσωτερικής πάλης⁵²⁵.

Οι Εποχές θα ζητήσουν από τον επίσκοπο του Woolwich John Robinson να γράψει την άποψη του σε σχέση με το θέμα κι αυτός ανταποκρινόμενος στο αίτημα τους, θα δημιουργήσει ένα κείμενο όσο προοδευτικό και ανοιχτό σε νέες ιδέες επιτρέπει η θέση του γράφοντος ως επισκόπου. Αναφέρει λοιπόν ότι η ηθική κρίση είναι ένα θέμα που απασχολεί έντονα παγκοσμίως. Μιλώντας περί ερωτικών σχέσεων, ο επίσκοπος θα εντοπίσει το πρόβλημα στην ποιότητα αυτών κι όχι στο αν καθεμιά τους ονομάζεται γάμος ή όχι. Όσο για την ομοφυλοφιλία ή τις προγαμιαίες σχέσεις, πιστεύει ότι δε μπορούμε πια να μείνουμε στην «συνοπτική καταδίκη» όπως συνέβαινε ως τώρα. Εν πάση περιπτώσει, για τον Robinson η ηθική, η οποία είναι σε θέση να μας υποδείξει κάθε φορά ποιο είναι το σωστό, έχει αυτόνομη αξία και «εσωτερικό κύρος», επομένως δε διαφέρει η ηθική του Χριστιανού από εκείνη του «ουμανιστού». Ωστόσο, η ηθική λειτουργεί ως ιδανική βάση για να αναπτυχθούν μεταφυσικές αξιώσεις όπως αυτές του χριστιανισμού⁵²⁶.

Ο Κυρ. Κατσιμάνης, διαφωνώντας με τους περισσότερους από τους παραπάνω, θα αποφανθεί ότι «κανένας τεχνητός συνωστισμός φιλοσοφικών όρων και καμιά λογική αλχημεία δεν πρέπει να αρνηθούν την ύπαρξη ηθικής κρίσης». Ως λύση του προβλήματος αντιλαμβάνεται την επίμονη και αποφασιστική δουλειά προς την κατεύθυνση της επίλυσης των πολιτικοκοινωνικών προβλημάτων. Πάντως, ο αγώνας για την αρετή περιγράφεται ως δύσκολος και επίπονος, επομένως για να υπάρχουν πιθανότητες επιτυχίας, θα πρέπει να ξεκινήσει από την «ακλόνητη απόφαση»⁵²⁷.

Από τα πλέον συντηρητικά άρθρα σε σχέση με το θέμα είναι εκείνο του Χρ. Μαλεβίτση, ο οποίος εντοπίζει το πρόβλημα της ηθικής κρίσης στον πυρήνα της ανθρώπινης υπάρξεως. «Η ηθική ζωή οδηγεί προς τον Θεό», διαβεβαιώνει ο Μαλεβίτσης, εμπιστευόμενος για τη λύση του

⁵²⁵ Εποχές, τ. 17, (Αλέκος Αμπατζής, «Ηθική κρίση και ηθική συνείδηση», σ. 44-45).

⁵²⁶ Εποχές, τ. 18, Οκτώβριος 1964, (John Robinson, «Η ηθική κρίση και η ηθική αξίωση», σ. 3-6).

⁵²⁷ Εποχές, τ. 18, (Κυρ. Κατσιμάνης, «Ο αγώνας για την αρετή», στήλη: Η ΗΘΙΚΗ ΚΡΙΣΗ, σ. 43-46).

ηθικού προβλήματος τις προερχόμενες από το Θεό ή τη Φύση «μυστικές υποσυνείδητες ψυχικές δυνάμεις του ανθρώπου», με παράλληλη απόρριψη της ανθρώπινης λογικής. Η συνεχής επίκληση στο θείο και ο φόβος για τη εναπόθεση της πλήρους εμπιστοσύνης μας στο Λόγο συνηγορεί υπέρ της αρχικής διαπίστωσης περί της συντηρητικότητας του άρθρου⁵²⁸.

Προτού κλείσουμε το υποκεφάλαιο με θέμα την ηθική κρίση θεωρήσαμε σκόπιμο να μελετήσουμε αναλυτικότερα ένα από τα ζητήματα που αυτή αναδεικνύει και το οποίο έθιξε ο Χ. Λαμπράκης παραπάνω. Πρόκειται για το παράδειγμα της ποινής του θανάτου, που περάν του ότι απευθύνεται στην ηθική συνείδηση του ανθρώπου, αποτελεί πρόβλημα «νομικό», «θεολογικό», «φιλοσοφικό» και «πολιτικό». Σύμφωνα με τον Π. Παπαδάτο, που αναλαμβάνει να αναλύσει το θέμα, η ποινή του θανάτου ήταν ευρύτατα διαδεδομένη έως τον 18^ο αιώνα, οπότε και ξεκίνησαν οι φωνές διαμαρτυρίας. Ο συγγραφέας, προσπαθώντας να τεκμηριώσει τη θέση στην οποία θα δούμε ότι καταλήγει, παρουσιάζει όλα τα σχετικά επιχειρήματα, ξεκινώντας από εκείνα όσων στρέφονται κατά της θανατικής ποινής και ζητούν άμεσα τη νομοθετική κατάργησή της:

α) Η ποινή του θανάτου αντιστρατεύεται το σύγχρονο κράτος δικαίου και τη φιλελεύθερη δημοκρατική βιοθεωρία. Ο εγκληματίας, ακόμη κι ως «εχθρός της κοινωνίας», διατηρεί την «ανθρώπινη ιδιότητά του».

β) Θίγεται η αξιοπρέπεια τόσο εκείνου που την υφίσταται όσο κι εκείνου που την πραγματοποιεί(δήμιου).

γ) «Γαλουχείται» η πανάρχαια παρόρμηση για καταστροφή της ανθρώπινης ζωής.

δ) Είναι ξεπερασμένη σήμερα η έννοια της ανταπόδοσης («σκότωσες, θα πεθάνεις»). Εξάλλου η ισόβια κάθειρξη ίσως και να είναι σκληρότερη τιμωρία από τον θάνατο.

ε) Υπάρχει η άποψη που λέει ότι «κάθε ποινή που δεν είναι απολύτως αναγκαία είναι άδικη», ειδικά όταν η αποτελεσματικότητά της δεν έχει αποδειχθεί, όπως συμβαίνει με τη θανατική ποινή⁵²⁹.

Συνεχίζοντας στο ίδιο άρθρο, παραθέτουμε κάποια από τα επιχειρήματα που παρουσιάζει ο Παπαδάτος, αυτή τη φορά υπέρ της θανατικής ποινής, για τη θεωρητική θεμελίωση της οποίας πρωτεύοντα ρόλο διαδραμάτισε η θετική σχολή του ποινικού δικαίου(τέλη 19^{ου} –αρχές 20^{ου} αιώνα):

⁵²⁸ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964, (Χρ. Μαλεβίτσης, «Η ηθική κρίση, κρίση του ανθρώπου», στήλη: Η ΗΘΙΚΗ ΚΡΙΣΗ, σ. 65-69).

⁵²⁹ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Π. Παπαδάτος, «Η ποινή του θανάτου», σ. 12-17).

α) Η θεωρία του «γεννημένου εγκληματία», του «κοινωνικού τέρατος» που πρέπει να εξολοθρευτεί (για το οποίο ο συγγραφέας αντιπαράθετει τη δυσκολία απόδειξης).

β) Η «ενδεχόμενη προστασία αθώων πολιτών», καθώς αν δεν έχει αποδειχτεί η αποτελεσματικότητα της θανατικής ποινής, πάντως δεν έχει αποδειχθεί ούτε το αντίθετο.

γ) Ο άμεσος κίνδυνος για τους φύλακες των σωφρονιστηρίων.

δ) Το ότι με τη θανατική ποινή οι μεγάλοι εγκληματίες καθίστανται «ανίκανοι να κάνουν άλλο κακό» και καθησυχάζεται η κοινή γνώμη.

Η τρίτη άποψη πάνω στο θέμα της ποινής της εκτέλεσης, με την οποία συντάσσεται και ο συγγραφέας, είναι να οδηγηθούμε στη *de facto* κι έπειτα στη νομοθετική κατάργησή της, σε όσες χώρες δεν έχει αυτό ήδη γίνει. Δηλαδή προτείνεται η «συστηματική αποφυγή εκτελέσεων με την κατάλληλη συνεργασία των δικαστικών αρχών και της αρχής που απονέμει τη χάρη». Κάτι τέτοιο συνιστά ο Παπαδάτος και για την Ελλάδα, όπου η κοινή γνώμη δεν είναι ακόμη ώριμη για να «αντιμετωπίσει συνειδητά το θέμα ως ηθικό, κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα». Για τον περιορισμό των εκτελέσεων με την προοπτική της εξάλειψης δεν χρειάζεται καν νομοθετική ρύθμιση, αφού, όπως αναφέρεται, η υπάρχουσα νομοθεσία παρέχει τέτοιες δυνατότητες. Εξάλλου επισημαίνεται ότι έχει ήδη παρατηρηθεί μείωση των εκτελέσεων τα τελευταία χρόνια. Εν ολίγοις ο Παπαδάτος, μολονότι τάσσεται σαφώς κατά της θανατικής ποινής, το κάνει με ήπιο τρόπο, προτείνοντας τη σταδιακή απαλλαγή από το δεινό αυτό, δεδομένων κάποιων ριζωμένων προκαταλήψεων που δεν μπορεί να εξαλειφθούν απότομα και βίαια. Το άρθρο κλείνει ως εξής:

«Έτσι θα φθάσουμε και στην Ελλάδα στο σημείο που η Πολιτεία δεν θα σκοτώνει, σε ομαλή περίοδο, κανένα πολίτη, έστω κι εκείνους που φαίνονται ανίκανοι να ζήσουνε αρμονικά μέσα στην κοινωνία»⁵³⁰.

Ένα ακόμη παράδειγμα κοινωνικού προβληματισμού: η μετανάστευση

Ανάμεσα στις μεγάλες έρευνες των *Εποχών* βρίσκεται και εκείνη που αφορά στη μετανάστευση, ως κοινωνικό και οικονομικό ζήτημα που αντιμετωπίζει η Ελλάδα, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Ειδικά στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 το εν λόγω φαινόμενο βρίσκεται σε

⁵³⁰ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Π. Παπαδάτος, «Η ποινή του θανάτου», ό.π.).

έξαρση⁵³¹. Οι παράγοντες που επέτρεψαν μεταπολεμικά στη μετανάστευση να λάβει μαζικές διαστάσεις σχετίζονται με την πολιτική κατάσταση της χώρας (αστάθεια και αποδιοργάνωση της πολιτικής ζωής), με μακροοικονομικούς παράγοντες (ανεργία, υποαπασχόληση, χαμηλό και άνισα κατανομημένο εισόδημα), με διαρθρωτικές αδυναμίες του αγροτικού κλάδου(μικρός και πολυτεμαχισμένος κλήρος, αγρότες χωρίς κατάρτιση, αδιαφορία για τη συγκρότηση συνεταιρισμών κ.τ.λ.), με αντίστοιχες αδυναμίες του αστικού κλάδου (αδυναμία της βιομηχανικού τομέα να απορροφήσει όλα τα εργατικά χέρια) και με τις κακές συνθήκες διαβίωσης(σε επίπεδο περίθαλψης, επικοινωνιών, ψυχαγωγίας κ.ο.κ.)⁵³². Ο Ι. Χασιώτης προσθέτει σε αυτά και την «κατακόρυφη αύξηση της εκπαιδευτικής μετανάστευσης, κυρίως της τριτοβάθμιας», η οποία τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Ο ίδιος προσδιορίζει ως ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού μεταναστευτικού φαινομένου μεταπολεμικά την δημιουργία νέων εστιών μετανάστευσης, οι οποίες από τις Ηνωμένες Πολιτείες μετατοπίζονται σε άλλες περιοχές της αμερικανικής ηπείρου, αλλά κυρίως στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης⁵³³.

Η σχετική έρευνα των *Εποχών* ξεκινάει στις αρχές του 1965, με άρθρο του Γ. Μαύρου. Σύμφωνα με τον τελευταίο, το γεγονός ότι οι μετανάστες δεν έχουν πια ως προορισμό τους μακρινές χώρες, αλλά τη Δυτ. Ευρώπη, σημαίνει ότι «η Κοινή Γνώμη τους παρακολουθεί». Η επόμενη επισήμανση αφορά στον μεγάλο αριθμό των μεταναστών που μαρτυρεί μία κοινωνικά και οικονομικά καθυστερημένη χώρα. Ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο αξιολογεί καθένας το συγκεκριμένο φαινόμενο έχει ως συνέπεια άλλοι να το θεωρούν «ευλογία Θεού», με την έννοια ότι προσφέρει διέξοδο από την ανεργία και την υποαπασχόληση

⁵³¹ Με βάση στοιχεία που παραθέτει ο Σάββας Ρομπόλης, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 η «καθαρή μετανάστευση», την οποία ορίζει ως «υπεροχή αναχωρήσεων έναντι αφίξεων Ελλήνων πολιτών», ανέρχεται σε 504.300 άτομα (η αύξηση του πληθυσμού για την ίδια περίοδο υπολογίζεται σε 356.330). Ο αγροτικός πληθυσμός καταλάμβανε το 60% του συνολικού ποσοστού των μεταναστών, διαμορφώνοντας τον αριθμό των προερχόμενων από την ύπαιθρο μεταναστών σε 302.600 άτομα, ενώ αντίστοιχα μεγάλος ήταν και ο αριθμός όσων μετακινήθηκαν από αγροτικές περιοχές σε αστικά κέντρα(εσωτερική μετανάστευση). Βλ. Σάββας Ρομπόλης, «Η μετανάστευση στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο(1945-1967) ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής» στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 299-310 και ειδικότερα 304.

⁵³² Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης –παλιννόστησης*, Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (ΙΜΕΟ) /Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ), Αθήνα 1986, κεφ. 6, μέρος Α', σ. 145-190.

⁵³³ Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 127.

και άλλοι «κατάρα», διασκορπισμό του ελληνισμού και τροχοπέδη στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Ο ίδιος ο Μαύρος το χαρακτηρίζει ως εξής:

«...φαινόμενο κοινωνικό, που γεννά το καθεστώς της οικονομικής υπαναπτύξεως της Χώρας μας και που δεν είναι δυνατόν να εξαλειφθεί παρά μόνον βαθμηδόν σε διάστημα πέντε ή δέκα χρόνων, όταν δηλαδή η οικονομία θα είναι σε θέση να δημιουργεί καλές ευκαιρίες απασχολήσεως στον πληθυσμό»⁵³⁴.

Σύμφωνα με τον Μαύρο, καμία δημοκρατική κοινωνία δε θα μπορούσε να απαγορεύσει το φαινόμενο αυτό δεδομένης ιδιαιτέρως της υπάρξεως της ευρωπαϊκής κοινής αγοράς, που έχει ως βάση της την «ελευθερία μετακινήσεως κεφαλαίων, αγαθών και πληθυσμού». Αυτό όμως δε σημαίνει, ότι δε θα μπορούσε να αναπτυχθεί μία πολιτική δημιουργίας των προϋποθέσεων που θα επιτρέψουν την ανάσχεση της ανεξέλεγκτης μετανάστευσης. Το ότι το ελληνικό κράτος μάλιστα δεν δραστηριοποιείται προς αυτή την κατεύθυνση θεωρείται «πολιτικά» και «ηθικά» απαράδεκτο⁵³⁵.

Ο Ηλίας Δημητράς⁵³⁶, από τη μεριά του θα φωτίσει την σημασία της μετανάστευσης ως παράγοντα ανάπτυξης και σύσφιξης των σχέσεων ανάμεσα στα κράτη. Τη θεωρεί «μοχλό οικονομικής ανάπτυξης» και τονίζει ότι:

«παρά το υψηλό κοινωνικό κόστος της, που οφείλεται στις κοινωνικο-ψυχικές θυσίες των μεταναστών, είναι και μπορεί να γίνει περισσότερο,

⁵³⁴ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965, (Γ. Μαύρος, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα;», σ. 3-5).

⁵³⁵ *Εποχές*, τ. 21, Ιανουάριος 1965, (Γ. Μαύρος, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα;», ό.π.).

⁵³⁶ Ο Ηλίας Δημητράς αναλαμβάνει να συντονίσει τη συζήτηση πάνω στη μετανάστευση που συνεχίζεται επί πολλούς μήνες στο περιοδικό. Οι *Εποχές* αναφέρουν σχετικά με τον Δημητρά: Γεννήθηκε στην Αθήνα το 1927, έχει πτυχίο ΑΣΟΕΕ, Οικονομικών Επιστημών της Νομικής και της Οικονομικής Σχολής Παρισίου. Έγραψε κοινωνιοδημογραφικές μελέτες σε ξένα περιοδικά και τρία βιβλία γύρω από την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση στην Ευρώπη και την προσαρμογή του αγροτικού εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία. Υποστήριξε διατριβή στο Παρίσι(1960) σε σχέση με το θέμα της μετανάστευσης. Έλαβε μέρος σε διεθνή συνέδρια και ορίστηκε γενικός εισηγητής σε διεθνή σεμινάρια που ασχολήθηκαν με τα προβλήματα των μετακινήσεων και την εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού. Από το 1963 εργάστηκε σαν γραμματέας του Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών. Ασχολείται με τα θέματα κοινωνικής πολιτικής των Υπουργείων Συντονισμού και Εργασίας. Βλ. *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965, (Οι συνεργάτες του τεύχους, σ. 76).

αν προγραμματισθεί, το καλύτερο μέσο προσέγγισης των λαών όλων των ηπείρων και σύμμιξης των πολιτισμών τους»⁵³⁷.

Για να λειτουργήσει ωστόσο η μετανάστευση τόσο θετικά, θα έπρεπε, κατά τον διευθυντή του Υπουργείου Συντονισμού Νικ. Πολύζο, να πληρούνται κάποιες προϋποθέσεις, πράγμα που δε γίνεται τουλάχιστον στην Ελλάδα. Κατ' αρχάς δε φαίνεται να υπάρχει προετοιμασία, πληροφόρηση, επαγγελματικός προσανατολισμός και ορθολογική κατανομή των μεταναστών που πρόκειται να αποχωρήσουν για τη Δυτ. Ευρώπη. Έπειτα, κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στις ξένες χώρες προβαίνουν σε λάθος επαγγελματικές κινήσεις, συναντούν εμπόδια στην κοινωνική τους ζωή λόγω άγνοιας της γλώσσας κ.τ.λ. Και τέλος, μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα, μολονότι τείνουν να θεωρούνται «εκλεκτή μερίδα του πληθυσμού» συνήθως δεν αξιοποιούνται με τον τρόπο που θα μπορούσε να βοηθήσει τόσο τους ίδιους όσο και τη χώρα⁵³⁸.

Το περιοδικό θα προβάλει σε επόμενο τεύχος τις απόψεις κάποιων σημαντικών για τη δημόσια ζωή της χώρας προσώπων. Ο Παν. Κανελλόπουλος θα μιλήσει για τη μετανάστευση ως «ευλογία Θεού» που συμβαδίζει με την τάση των Ελλήνων «να απλώνουν την δράση τους σ' όλον τον κόσμο». Όσο κι αν προκύπτει ως «σύμπτωμα ενός κοινωνικού και οικονομικού κακού», καταλήγει να είναι «αγαθό» για τη χώρα. Αντίθετη είναι η γνώμη του Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος θα χαρακτηρίσει τη μετανάστευση «κατά βάση επιζήμια για την χώρα μας». Τη θεωρεί μέρος του ευρύτερου προβλήματος της οικονομικής ανάπτυξης και τονίζει την ανάγκη λήψης μέτρων προκειμένου να περιοριστεί και «κατά το μέτρο που υφίσταται να παύση να έχει παθογόνο χαρακτήρα». Οδηγώντας την άποψη αυτή στα άκρα, ο Ηλίας Ηλιού υποστηρίζει ότι «δεν μπορούσε να υπάρξει μεγαλύτερη συμφορά για τον τόπο από την μετανάστευση»⁵³⁹. Πρόκειται για μία άποψη συνήθη στους κόλπους της αριστεράς, η οποία τείνει να αποδίδει συγγένεια ανάμεσα στη μετανάστευση και τον καπιταλισμό, εντάσσοντας το μεταναστευτικό φαινόμενο στην ευρύτερη λογική του συστήματος που στηρίζεται στο διαχωρισμό κέντρου-περιφέρειας και ευνοεί την κινητικότητα των εργατών στα πλαίσιά του. Για τη λύση των προβλημάτων που σχετίζονται με τη μετανάστευση η μαρξιστική πρόταση συμπεριλαμβάνει, αντί αυτής της κινητικότητας, την αλλαγή του τρόπου

⁵³⁷ *Εποχές*, τ. 21, (Ηλίας Δημητράς, «Η σύγχρονη παγκόσμια μετανάστευση», σ. 5-11).

⁵³⁸ *Εποχές*, τ. 21, (Νικόλας Πολύζος, «Προβλήματα των Ελλήνων μεταναστών στη Δυτ. Ευρώπη», σ. 13-21).

⁵³⁹ *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965, (Ηλίας Δημητράς, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα», Μεθοδολογικό σημείωμα, σ. 32-47).

παραγωγής⁵⁴⁰. Μετά από αυτή τη σύντομη παρένθεση για την ιδεολογική βάση της συνήθους απαξίωσης του μεταναστευτικού φαινομένου από την αριστερά⁵⁴¹, επανερχόμαστε στο περιοδικό και συγκεκριμένα στη μέση άποψη περί της δυνατότητας αξιοποίησης της μετανάστευσης για την ανάπτυξη του τόπου, η οποία εκφράζεται από τον Ιω. Πεσμαζόγλου. Ο τελευταίος δε θεωρεί τη μετανάστευση πρόβλημα όταν γίνεται εντός λογικών ορίων, ωστόσο αναγνωρίζει ότι στην Ελλάδα έχουν ξεπεραστεί τα όρια αυτά και επομένως έχει καταστεί επιτακτική η ανάγκη αύξησης της απασχόλησης⁵⁴².

Η τακτική της συγκέντρωσης σύντομων κειμένων πάνω στη μετανάστευση συνεχίζεται. Στο τεύχος Μαρτίου 1965, ο διδάκτωρ της Νομικής Λουκάς Πατράς θα αναφερθεί στη μετανάστευση ως πρακτικό και επιστημονικό πρόβλημα, για την επίλυση του οποίου χρειάζεται να τεθούν σαφείς στόχοι. Κάποιοι από αυτούς είναι η σωστή τοποθέτηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού σε δουλειές στο εξωτερικό, η διατήρηση του δεσμού τους με την ελληνική κοινωνία και η μέριμνα για τον επαναπατρισμό πολλών εξ αυτών. Παράλληλα με αυτήν την άποψη, συναντάμε κι εκείνη του Κ. Δραγώνα(διευθυντή Γεωργοοικονομικού Προγραμματισμού) που μιλάει για τη μετανάστευση ως «κατάσταση ανάγκης» και επαναλαμβάνει ότι πρέπει να περιοριστεί η ίδια ή τα μειονεκτήματά της, ώστε να είναι δυνατό να προκύψουν μόνιμα οφέλη, εκτός από τα προσωρινά που δημιουργούν τα μεταναστευτικά εμβάσματα⁵⁴³.

Εκτός των ελληνικών απόψεων, οι Εποχές φιλοξενούν και ξένες θέσεις γύρω από το θέμα των ελλήνων μεταναστών. Ανάμεσα σ' αυτές ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση της Marion Remer, προϊσταμένης της Διεκκλησιαστικής Υπηρεσίας Κοινωνικής Βοήθειας Μεταναστών, που αναφερόμενη στους έλληνες μετανάστες, μιλάει για δυσχέρεια στην προσαρμογή τους. «Δυσκολίες της γλώσσας», «διαφορετικές εθνικές αντιλήψεις», «τρόπος συμπεριφοράς»,

⁵⁴⁰ Λουκία Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991, σ. 55-67. Επίσης για τη θέση των μαρξιστικών θεωριών ότι το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής ευνοεί τις ανισορροπίες από τις οποίες τροφοδοτείται το μεταναστευτικό φαινόμενο βλ. Nancy L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης, σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μετάφραση: Δημήτρης Παρσάνογλου, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ. 109-110.

⁵⁴¹ Στους υπόλοιπους ιδεολογικούς χώρους, αντιθέτως, δημοφιλής είναι η άποψη, που στα μέσα της δεκαετίας του 1960 βρίσκει θεωρητική θεμελίωση στον Charles P. Kindleberger, ότι «η μετανάστευση είναι συμφέρουσα και για τις δύο χώρες». Βλ. Nancy L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, ό.π., σ. 118.

⁵⁴² Εποχές, τ. 22, Φεβρουάριος 1965, (Ηλίας Δημητράς, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα», Μεθοδολογικό σημείωμα, σ. 32-47).

⁵⁴³ Εποχές, τ. 23, Μάρτιος 1965, (Ηλίας Δημητράς, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρα», Μεθοδολογικό σημείωμα, σ. 38-51).

«ψυχολογικές αντιδράσεις» και άλλοι παράγοντες που διαφοροποιούν τους μετανάστες από τους κατοίκους της χώρας όπου διαμένουν, δημιουργούν προβλήματα αφομοίωσης τους από το νέο περιβάλλον⁵⁴⁴.

Τον Απρίλιο του 1965 ο Γ. Μαύρος, ο οποίος μας εισήγαγε στο θέμα, επανέρχεται σε αυτό για να διαπιστώσει τη μεγάλη ως τώρα ανταπόκριση στη σχετική συζήτηση. Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τη σύνθεση των κειμένων είναι ότι η μετανάστευση καθεαυτή δεν είναι ούτε καλή ούτε κακή, αλλά σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να περιοριστούν οι πολύ μεγάλες διαστάσεις που έχει λάβει, με την «οικονομική ανάπτυξη και την πλήρη απασχόληση», την «οργάνωση της αγοράς εργασίας και της εσωτερικής μεταναστεύσεως», με την «ταχύρρυθμη εκπαίδευση και εκλεκτική επιστροφή μεταναστών», με «οργανωμένη εξωτερική μετανάστευση από τη Δυτ. Ευρώπη»⁵⁴⁵.

Η συζήτηση όμως για τη μετανάστευση δε θα κλείσει με αυτές τις συγκεκριμενικές παρατηρήσεις. Στο επόμενο τεύχος, ο Σωτ. Αγαπητίδης, επιλέγει και αυτός τη μέση οδό, αρνούμενος να δει τη μετανάστευση τόσο ως «κατάρρα» όσο και ως «ευλογία», αλλά χαρακτηρίζοντάς την αναγκαστική λύση απέναντι στην υποαπασχόληση και τα συναφή προς αυτήν κοινωνικοοικονομικά προβλήματα. Η υποαπασχόληση αποδίδεται σε «καθυστέρηση στην βιομηχανική ανάπτυξη», σε «ελαττωματική σύνθεση του εργατικού δυναμικού σε ειδικευμένους και ανειδίκευτους» και σε «έλλειψη συμπτώσεως προσφοράς και ζήτησεως εργασίας»⁵⁴⁶. Σύμφωνα ως προς αυτά παρουσιάζεται και ο Ι. Βαρβιτσιώτης, ο οποίος φαίνεται να θεωρεί ότι το προφίλ της Ελλάδας ως χώρας χαμηλού εισοδήματος συνάδει με την ανεργία και την υποαπασχόληση, που καθιστούν μονόδρομο τη μετανάστευση, από την οποία μπορεί να προκύψει «σχετική» τουλάχιστον ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση εργασίας. Ούτε ο Βαρβιτσιώτης, όμως, θα παραλείψει ν' αναφερθεί στο ανησυχητικό μέγεθος του φαινομένου, που πρέπει να ανακοπεί με κάποια μέτρα⁵⁴⁷.

Οι συντάκτες των *Εποχών* θα κάνουν μνεία, στη συνέχεια, σε συζήτηση για τη μετανάστευση που οργάνωσε το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος. Αυτό ως προς το οποίο υπήρξε σύμπνοια ήταν ότι:

⁵⁴⁴ *Εποχές*, τ. 23, Μάρτιος 1965, (Ηλίας Δημητράς, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρρα», ό.π.).

⁵⁴⁵ *Εποχές*, τ. 24, Απρίλιος 1965 (Γ. Μαύρος, «Η μετανάστευση: ευλογία ή κατάρρα, Συμπεράσματα», σ. 10-16).

⁵⁴⁶ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965, (Σωτ. Αγαπητίδης, «Μετανάστευση και μεταναστευτικό συνάλλαγμα», στήλη: ΕΛΕΥΘΕΡΕΣ ΓΝΩΜΕΣ, σ. 54-55).

⁵⁴⁷ *Εποχές*, τ. 26, Ιούνιος 1965, (Ι. Βαρβιτσιώτης, «Παρελθόν και μέλλον της μετανάστευσης», στήλη: ΕΛΕΥΘΕΡΕΣ ΓΝΩΜΕΣ, σ. 52).

«...η μετανάστευση είναι μια οξεία μορφή εκδήλωσης των οργανικών αδυναμιών, αρρυθμιών και εμπλοκών της ελληνικής οικονομίας, οι οποίες εννοιολογικά καλύπτονται με τον περιληπτικό όρο υπανάπτυξη»⁵⁴⁸.

Επίσης τέθηκε ερώτημα σχετικά με την αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να εκσυγχρονιστεί, συμβαδίζοντας με τις «κοσμογονικές μεταβολές» που παρατηρούνται παγκοσμίως. Διαφωνία υπήρξε ως προς την αποτελεσματικότητα της εισοδηματικής πολιτικής που ακολούθησε η χώρα μεταπολεμικά, η οποία συγκρατούσε τους μισθούς σε υπερβολικά χαμηλά επίπεδα χάριν της νομισματικής σταθερότητας. Αντίθετα, παρατηρήθηκε ταυτογνωμία σε σχέση με την ύπαρξη απειλής «δημογραφικού μαρασμού» και την εξάντληση των περιθωρίων για περαιτέρω «διαρροή εργατικών χεριών». Κι αυτό, χωρίς να παραγνωρίζεται η άμβλυνση του προβλήματος της ανεργίας, η σημασία των μεταναστευτικών εμβασμάτων και η δυνατότητα για δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης στον ελληνικό χώρο που προσέφερε η μετανάστευση. Στον επίλογο του άρθρου, προτείνονται «ριζικές αλλαγές» για την αντιμετώπιση των μειονεκτημάτων της μετανάστευσης:

«...δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος, καλύτερα ημερομίσθια, δυνατότητες αδιάκοπης απασχόλησης, παροχή πολιτιστικών ανέσεων στον εργαζόμενο πληθυσμό, πρακτικά προσανατολισμένη τεχνική εκπαίδευση, αναδιοργάνωση των Γραφείων Ευρέσεως Εργασίας και κυρίως προγραμματισμός(Αγγελόπουλος) και παρεμβατική κρατική πολιτική⁵⁴⁹, που αναλαμβάνει τολμηρές πρωτοβουλίες εκεί όπου οι ιδιώτες διστάζουν και φορολογεί δραστικά τα μεγάλα εισοδήματα όταν τρέπονται προς την πολυτελή κατανάλωση και τις αντιπαραγωγικές τοποθετήσεις(Φίλιας)»⁵⁵⁰.

Ο Ηλίας Δημητράς, θα επιστήσει την προσοχή μας, τέλος, στο εξίσου μεγάλου κοινωνικού ενδιαφέροντος θέμα της εσωτερικής, αυτή τη φορά, μετανάστευσης. Στο σχετικό άρθρο ο Δημητράς προσπαθεί να

⁵⁴⁸ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966, (Δ.Μ., «Δημόσια συζήτηση για τη μετανάστευση», στήλη: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, σ. 464-466).

⁵⁴⁹ Οι αρνητές της θεωρίας του φιλελεύθερου εθνικισμού, αναφερόμενοι στο θέμα της μετανάστευσης, θεωρούν ότι η φιλελεύθερη θεωρία δίνει απόλυτη ελευθερία στο άτομο για μετακίνηση, ενώ ο εθνικισμός δίνει τον πρώτο λόγο στις πολιτικές κοινότητες. Στο σημείο αυτό θα κατηγορούσαν, επομένως, τις *Εποχές* για ασυνέπεια απέναντι στη φιλελεύθερη θεωρία. Τη λύση ίσως δίνει ο διαχωρισμός κλασικού(ατομικά δικαιώματα, ελεύθερη αγορά κ.τ.λ.) και μοντέρνου φιλελευθερισμού(πολιτικά δικαιώματα, κοινωνική δικαιοσύνη, ευημερία, κοινωνική πρόνοια κ.τ.λ.). Βλ. David Miller, «Crooked Timber or Bent Twig? Isaiah Berlin's Nationalism», ό. π., σ. 118.

⁵⁵⁰ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966, (Δ.Μ., «Δημόσια συζήτηση για τη μετανάστευση», ό.π.).

αποκαταστήσει την αλήθεια γύρω από το θέμα της εξόδου των αγροτών προς την πόλεις, η οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, κακώς επονομάζεται «αστυφιλία». Ο Δημητράς φαίνεται να θεωρεί ανακριβή τον όρο αστυφιλία, ίσως επειδή η ετυμολογία του δημιουργεί την εντύπωση ότι η εσωτερική μετανάστευση αποτελεί μία προτίμηση των αγροτών στις αστικές συνθήκες ζωής έναντι εκείνων στην επαρχία. Με άλλα λόγια, ο όρος αυτός δεν καθιστά σαφές το ότι η έξοδος προς τις πόλεις συνιστά από μέρους των αγροτών όχι προτίμηση, αλλά αναγκαστική επιλογή στην οποία ώθησε η αναζήτηση μεγαλύτερου εισοδήματος και η οποία ωφέλησε, ταυτόχρονα με τους ίδιους και την οικονομία της χώρας που είχε ανάγκη από ανακατανομή του πληθυσμού⁵⁵¹. Ο Δημητράς θεωρεί την τάση για εσωτερική μετανάστευση «στενά δεμένη και στην Ελλάδα με την οικονομική πρόοδο των μεταναστών και του κοινωνικού συνόλου» και προτείνει ν' αναθεωρηθεί η επιχειρηματολογία όσων καταφέρονται κατά του παραπάνω φαινομένου⁵⁵², αναπτύσσοντας μία «ρομαντική φιλολογία» περί «ερήμωσης της υπαίθρου». Η αποδοχή του φαινομένου της εσωτερικής μετανάστευσης, σύμφωνα με τον Δημητρά, πρέπει να συνδυαστεί από τη μέριμνα για περιφερειακή ανάπτυξη, η οποία μεταφράζεται κυρίως σε λήψη μέτρων για την εκβιομηχάνιση της υπαίθρου.⁵⁵³

⁵⁵¹ Την άποψη αυτή συναντάμε στον Κ. Κανελλόπουλο που μιλά για την εσωτερική μετανάστευση ως «περιφερειακή ανακατανομή του πληθυσμού» που αποτελεί «ανταπόκριση των ατόμων στις οικονομικές ευκαιρίες που παρουσιάζονται στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης περιφερειακά». Επιβεβαιώνει ακόμη ότι κατά την περίοδο που μελετάμε «η εσωτερική μετανάστευση παρατηρήθηκε από τις περιοχές με χαμηλές αμοιβές και εισοδήματα σε περιοχές με υψηλότερα». Παράλληλα την παρουσιάζει να συνέβαλε στην «αύξηση του όγκου της γεωργικής παραγωγής και μεσοχρόνια του κατά κεφαλήν γεωργικού προϊόντος», καθώς και στη «μείωση της ανεργίας και υποαπασχόλησης των αγροτικών περιοχών». Βλ. Κ. Ν. Κανελλόπουλος, *Εσωτερική Μετανάστευση*, Εκθέσεις 21, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), Αθήνα 1995, σ. 49-50.

⁵⁵² Η καταδίκη της εσωτερικής μετανάστευσης μπορεί να στηριχθεί στο ίδιο θεωρητικό μοντέλο βάσει του οποίου είδαμε να απορρίπτεται και η εξωτερική μετανάστευση. Δηλαδή, «η εργασία “μεταναστεύει” από τους τόπους με σχετικά χαμηλούς μισθούς προς εκείνους όπου η εργασία αμείβεται καλύτερα». Το πρώτο στάδιο αυτής της διαδικασίας πραγματοποιείται εντός της ίδιας χώρας (εσωτερική μετανάστευση) και το δεύτερο εκτός (εξωτερική μετανάστευση). Βλ. Nancy L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, ό.π., σ. 111.

⁵⁵³ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965, (Ηλίας Δημητράς, «Εσωτερική μετανάστευση και περιφερειακή ανάπτυξη», στήλη: ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, σ. 55-57).

Οι κοινωνικοί προβληματισμοί των Εποχών εν συντομία

Στην αρθρογραφία των Εποχών μπορεί κανείς να διακρίνει τους προβληματισμούς, τις αμφιταλαντεύσεις και τα ερωτηματικά που δημιουργούν οι εξελίξεις της δεκαετίας του 1960 στην ελληνική και διεθνή κοινωνία. Ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσονται οι σχετικές θέσεις υποδηλώνει την αμηχανία, αλλά και την ένταση με την οποία βιώνονται τα φαινόμενα της περιόδου. Μιας περιόδου, για την οποία διατυπώνονται ανομοιογενείς παρατηρήσεις, που δεν παύουν ωστόσο να συγκλίνουν ως προς τη διαπίστωση της μεταβατικότητας της εποχής. Είναι διάχυτη, με άλλα λόγια, η αντίληψη ότι ο κόσμος οδηγείται προς νέα, ομοιογενοποιημένα, πρότυπα συμβίωσης σε όλα τα επίπεδα. Κάποιοι παρουσιάζονται περισσότερο έτοιμοι ν' αντιμετωπίσουν την αλλαγή αυτή και διαλέγουν ν' αναδείξουν τις διευκολύνσεις και γενικότερα τις θετικές προοπτικές που δημιουργεί, ενώ άλλοι προτιμούν να ενοχοποιήσουν το νεοδιαμορφωθέν περιβάλλον για κάθε παρέκκλιση από τα ως τότε ισχύοντα κοινωνικά πρότυπα.

Η τεχνολογία είναι ίσως το βασικότερο συστατικό της παραπάνω αλλαγής. Τα άλματα που επιτελεί η τεχνική πρόοδος κατά τη συγκεκριμένη περίοδο «υποχρεώνουν» τον άνθρωπο να θέσει τα όρια ανάμεσα στην απαραίτητη για τη βελτίωση της ανθρώπινης δραστηριότητας πρόοδο, και στην πλήρη μηχανοποίηση, και ενδεχομένως «απανθρωποποίηση» του κόσμου. Η γνησιότητα ή μη των κινήτρων που υποβόσκουν κάτω από την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών είναι ένας από τους παράγοντες, βάσει των οποίων, επιχειρείται η αποτίμηση της προόδου⁵⁵⁴. Ο Duverger, για παράδειγμα τείνει να θεωρεί τα νέα δεδομένα όπλα στα χέρια της τεχνοδημοκρατίας στην προσπάθεια της να επιβάλει το κοινωνικοοικονομικό πρότυπο που επιθυμεί. Το πρότυπο αυτό παρόλο που παρέχει θετικά αποτελέσματα σε υλικό επίπεδο(παραγωγικότητα, απόδοση κ.τ.λ.) δείχνει να επηρεάζει αρνητικά την ποιότητα ζωής⁵⁵⁵. Στις Εποχές συναντάμε διάφορες εκδοχές της θέσης ότι η κοινωνία της ευημερίας ευνοεί τον εφησυχασμό των ανθρώπων και την παθητική αποδοχή των εξελίξεων που τείνουν να

⁵⁵⁴ Ο D. Cardwell αναφέρει ότι «στην καρδιά της τεχνολογίας βρίσκεται η ικανότητα της αναγνώρισης μιας ανθρώπινης ανάγκης ή επιθυμίας(πραγματικής ή ενδεχόμενης) και κατόπιν της επινόησης ενός μέσου- μιας εφεύρεσης ή μιας νέα σχεδίασης-που θα την ικανοποιήσει με τρόπο οικονομικό». Βλ. Donald Cardwell, *Ιστορία της Τεχνολογίας*, ό.π., σ. 544.

⁵⁵⁵ Η τεχνοδημοκρατία «χρησιμοποιεί την αμφισβήτηση των περιθωριακών, την επαναστατική τέχνη, τις διαμαρτυρίες των διανοουμένων, τα φοιτητικά κινήματα, τη σεξουαλική ελευθερία για να αναπτύξει την κατανάλωση των μαζών και τα κέρδη της οικονομικής ολιγαρχίας». Βλ. Maurice Duverger, *Ο ΙΑΝΟΣ, το διπλό πρόσωπο της Δύσης, Κοινωνικοπολιτική ανατομία της αστικής κοινωνίας*, ό.π., σ. 246& 252-254.

παρουσιάζονται θελκτικές, ωστόσο επί της ουσίας υποβαθμίζουν την ποιότητα ζωής. Παράλληλα όμως, και σε μεγαλύτερη συχνότητα, εκφράζεται η άποψη ότι ο άνθρωπος μπορεί και πρέπει να έχει λόγο πάνω στα όσα διαδραματίζονται γύρω του, κατανοώντας ότι η τεχνολογία, όσο κι αν προχωράει κάποιες φορές γρηγορότερα από την ανθρώπινη συνείδηση, μπορεί να συνυπάρξει με τον άνθρωπο.

Το κλίμα αμφισβήτησης συμπαρασύρει και άλλες, σταθερές ως τότε αξίες, θεολογικού, ηθικού κ.α. περιεχομένου. Η μεταπολεμική εποχή έχει επιτρέψει στις φωνές που ζητούν αναθεώρηση των ανθρώπινων σχέσεων, των αποκαλούμενων ηθικών αξιών, των θεολογικών αντιλήψεων κ.τ.λ. να ακουστούν, πράγμα που έχει ερμηνευθεί από πολλούς ως εκδήλωση μιας βαθιάς κοινωνικής κρίσης. Οι Εποχές δείχνουν να αποδέχονται την επαναδιαπραγμάτευση του ρόλου του Θεού στη σύγχρονη κοινωνία, απέναντι στον οποίο είναι και οι ίδιες συχνά επιφυλακτικές. Ζητούν επίσης επανατοποθέτηση του θεωρητικού λόγου κατά τρόπο τέτοιο, ώστε να συμβαδίζει με τις κοινωνικές εξελίξεις. Ψήγματα συντηρητισμού είναι ευκολότερο για τον αναγνώστη να εντοπίσει στον τρόπο ανάλυσης του θέματος «ηθική κρίση». Η ένταξη του συγκεκριμένου ζητήματος στις μεγάλες έρευνες του περιοδικού, μαρτυρεί από μόνη της μια ξεχωριστή έμφαση στο θέμα, εντύπωση που ενισχύεται από την αρχική θέση που εκφράζει ο διευθυντής του περιοδικού Αγγ. Τερζάκης υπέρ της υπάρξεως ηθικής κρίσης. Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι στα πλαίσια της ανάλυσης, παρουσιάζονται κατά κόρον θέσεις που αρνούνται να αντιμετωπίσουν τη φυσιολογική επανεκτίμηση κάποιων ηθικών διδαγμάτων ως «κρίση».

Πέραν των παραπάνω, παρακολουθήσαμε, εκτενέστερα ή συνοπτικότερα, την αναφορά σε ζητήματα, όπως η θέση της γυναίκας στην πολιτική σκηνή, οι φυλετικές διακρίσεις, η ποινή του θανάτου, η αξία της μετανάστευσης κ.τ.λ. Στα ζητήματα όπου ένας στοιχειωδώς προοδευτικός νους έχει σαφή άποψη, όπως για παράδειγμα στην ανάγκη κατάργησης της θανατικής ποινής, της εξάλειψης των διακρίσεων, της εισόδου των γυναικών στον πολιτικό στίβο, οι Εποχές συνήθως δεν παρέχουν δείγματα διολίσθησης σε οπισθοδρομικές θέσεις. Σε άλλα πάλι θέματα, όπως η μετανάστευση, όπου η έκφραση άποψης προϋποθέτει μελέτη πολύπλοκων οικονομικών, κοινωνιολογικών, πολιτικών και άλλων παραγόντων, επιλέγεται για μια ακόμη φορά η μέθοδος της μεγάλης έρευνας, κατά τη διάρκεια της οποίας αναλύονται όσο το δυνατόν περισσότερες πτυχές του θέματος. Απότοκο αυτής της διαδικασίας, είναι η πολύπλευρη μελέτη του ζητήματος, που καθιστά ευκολότερη την τεκμηρίωση της όποιας θέσης. Για τις Εποχές, η θέση αυτή συμβιβάζει, όπως συνήθως, τα δύο άκρα: για παράδειγμα η μετανάστευση δε θεωρείται ούτε «ευλογία», ούτε «κατάρα», αλλά ανάγκη

προερχόμενη από την απαραίτητη για τη χώρα έξοδο από την ανεργία και την υπανάπτυξη.

Συνολικά, παραμένει η εντύπωση ότι υπάρχουν πράγματι τάσεις προοδευτικότητας στο λόγο των *Εποχών* στα πλαίσια ανάλυσης κάποιων κοινωνικών προβληματισμών. Το περιοδικό τείνει προς την υπό προϋποθέσεις αποδοχή του νέου περιβάλλοντος και επιχειρεί να αμβλύνει τον αντίκτυπο της επιρροής των δυνάμεων της οπισθοδρόμησης, ο οποίος είναι έντονος κατά την εποχή αυτή. Δύσκολα θα αμφισβητούσε, ωστόσο, κανείς ότι η προοδευτικότητα είναι συγκρατημένη, ή ακόμη κι ότι αφήνει περιθώρια στο συντηρητισμό να κάνει σε πολλές περιπτώσεις την εμφάνισή του.

ΚΕΦ. 6 : ΟΙ ΕΠΟΧΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗ ΤΕΧΝΗ

Το παραδοσιακό και το σύγχρονο στην τέχνη

Μιλώντας για τη θέση των *Εποχών* απέναντι στην αντιπαράθεση παλιού-νέου, διαπιστώσαμε ότι το περιοδικό τείνει να ισορροπεί ανάμεσα στις δύο αυτές δυνάμεις, σεβόμενο την παράδοση, αλλά πιστεύοντας ταυτόχρονα και στο σύγχρονο ως φορέα προόδου και ανανέωσης. Η θέση αυτή βρίσκει εφαρμογή και στον τομέα της τέχνης, με την αναφορά στον οποίο θα ολοκληρωθεί το κυρίως μέρος της παρούσας μελέτης. Προτού περάσουμε σε συγκεκριμένα παραδείγματα από τις *Εποχές*, ας παραθέσουμε λίγες εισαγωγικές στο θέμα παρατηρήσεις. Μεσούσης της δεκαετίας του '60 στο καλλιτεχνικό κλίμα αντικατοπτρίζεται η αίσθηση μιας έντονης αλλαγής που σε μεγάλο βαθμό σχετίζεται με την «αφθονία της καταναλωτικής κοινωνίας»⁵⁵⁶ και την ευρύτερη ένταξη των πολιτιστικών προϊόντων στους κανόνες της αγοράς. Ανάμεσα στις βασικότερες εξελίξεις είναι η σταδιακή απομάκρυνση από τον αμερικανογενή αφηρημένο εξπρεσιονισμό⁵⁵⁷ που είχε ανθίσει κατά τα

⁵⁵⁶ Ο Hobsbawm συσχετίζει το γεγονός ότι πρόκειται για μια «άνευ προηγούμενου παγκόσμιας ευημερίας εποχή» με την «τεράστια αύξηση στους διαθέσιμους χρηματικούς πόρους για την υποστήριξη των τεχνών». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 637.

⁵⁵⁷ Η Αμερική παρουσιάζεται να έχει καταστεί μεταπολεμικά το κατεξοχήν «κέντρο εικαστικών τεχνών», αντικαθιστώντας ως προς αυτό την (Δυτική) Ευρώπη. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 637

προηγούμενα χρόνια, η εξάπλωση της ποπ-αρτ (Popular Art: λαϊκή τέχνη) και η αύξουσα δύναμη της φωτογραφίας⁵⁵⁸. Τα παραδείγματα αυτά είναι ενδεικτικά της κρίσης που αρχίζει να υφίσταται ο μοντερνισμός κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, εφόσον η εξάπλωση της λαϊκής ή εμπορικής τέχνης παράλληλα με την επαναφορά στην εικόνα και την αναπαράσταση μαρτυρούν ότι «ακόμα και ο κυριότερος προμαχώνας του μοντερνισμού στις εικαστικές τέχνες, η αφαίρεση, έχασε την ηγεμονία της⁵⁵⁹». Πέραν όμως των εξελίξεων στον τομέα των εικαστικών τεχνών, η έντονη κινητικότητα που σημειώνεται γύρω από τις τέχνες, σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο και η ευρύτερη πολιτιστική ανησυχία που βρίσκει πολλαπλές διεξόδους έκφρασης, είναι στοιχεία που δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό της εποχής ως «πολιτιστική άνοιξης», κάτι που ισχύει για την Ελλάδα αλλά και γενικότερα.

Εστιάζοντας, ωστόσο, κανείς στο θέμα της εμπορικότητας, μπορεί να καταλήξει σε μια απαισιόδοξη οπτική επί των καλλιτεχνικών πραγμάτων της δεκαετίας του '60, την οποία βρίσκουμε σε κείμενα όπως είναι αυτό του αμερικανού κριτικού και δοκιμιογράφου Jacques Barzun⁵⁶⁰. Ο τελευταίος φαίνεται να υποστηρίζει ότι η τέχνη υφίσταται, κατά την εποχή εκείνη, μια εμπορευματοποίηση που την κάνει να χάνει τον

⁵⁵⁸ Ο αφηρημένος εξπρεσιονισμός είχε τις ρίζες του στην «τάση προς την αφαίρεση, στην εκφραστική και συναισθηματική μάλλον παρά στην αυστηρή φορμαλιστική εκδοχή της». Στον αφηρημένο αμερικανικό εξπρεσιονισμό «αυτό που είχε σημασία και τους οδήγησε στην αφαίρεση ήταν η ίδια η πράξη της τοποθέτησης του χρώματος στο μουσαμά». Η ποπ αρτ εμφανίζεται ως «αντίδραση στις υπερβολές του Αφηρημένου Εξπρεσιονισμού». Προσπάθησε να ανατρέψει τον «ακραίο υποκειμενισμό» του τελευταίου και «“μετέτρεψε το απρόσωπο στοιχείο σε ύφος” χρησιμοποιώντας εικόνες από τον κόσμο της διαφήμισης και των μέσων μαζικής επικοινωνίας». (H. Honour-J. Fleming, *Ιστορία της Τέχνης*, τόμος 4, μετάφραση Ανδρέας Παππάς, εκδ. Υποδομή, Αθήνα 1993, σ. 158-159&166-167). Ο Gombrich προσθέτει στα χαρακτηριστικά του Αφηρημένου Εξπρεσιονισμού ότι τα έργα «δεν πρέπει να είναι προμελετημένα, αλλά να μοιάζουν με αυθόρμητη έκρηξη» και τονίζει ότι το ρεύμα αυτό συνόδευε ο μυστικιστικός χαρακτήρα του Υπερρεαλισμού και γενικότερα της τέχνης του 20^{ου} αιώνα, ο οποίος σχετίζεται με την επιθυμία των καλλιτεχνών «να ξεπεράσουν το παραπέτασμα των φαινομένων για να φτάσουν σε κάποια υψηλότερη αλήθεια». Όσον αφορά στην άλλη τάση της εποχής, τη φωτογραφία, αναφέρει πως κατά την περίοδο αυτή έχουμε «το γεγονός της διάδοσης της φωτογραφίας ως αντιπάλου της μουσικής» (Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994, σ. 604-605&615-616).

⁵⁵⁹ Ο μοντερνισμός «από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και μετά είχε νομιμοποιήσει την πρακτική της μη χρησιμοθηρικής καλλιτεχνικής δημιουργίας και ασφαλώς είχε προμηθεύσει τη δικαίωση του ισχυρισμού των καλλιτεχνών ότι έπρεπε να είναι ελεύθεροι από κάθε περιορισμό». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 652&656.

⁵⁶⁰ *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964, (Jacques Barzun, «Ο Ρομαντισμός στην εποχή μας», σ. 3-10).

«υψηλό» στόχο της⁵⁶¹. Μολονότι ο Barzun δε συμφωνεί με τη μέθοδο της «εκλαϊκευσης» και του «ξοδέματος» που τείνουν να καθιερώσουν οι κανόνες της αγοράς, δεν αντιπροτείνει μια απόλυτα εσωτερική και απόμακρη από το κοινό τέχνη. Η τέχνη πιστεύει ότι δε μπορεί να προσφέρεται ως έτοιμη «τροφή» προς πάσα κατεύθυνση, ενώ θα πρέπει να εκφράζει όλες εκείνες τις τάσεις που ενυπάρχουν στην ανθρώπινη ψυχή, χωρίς να αλλοιώνεται και να διαστρεβλώνεται η μορφή τους⁵⁶².

Στη συνέχεια ο δοκιμιογράφος και μυθιστοριογράφος Jean-Bloch Michel θα αναφερθεί επίσης στη σύγχρονη τέχνη, υπό άλλο πρίσμα όμως, καταλήγοντας σε μία άποψη περί ισορροπίας που ταιριάζει περισσότερο από την προηγούμενη στο ύφος του περιοδικού⁵⁶³. Ο Jean-Bloch Michel ξεκινάει από τη θέση ότι είναι δύσκολο να ορίσουμε την έννοια του ρεαλισμού. Αν πρόκειται για τη μεταφορά της πραγματικότητας πάνω στο καλλιτεχνικό έργο, τότε είναι αναπόφευκτη, όπως πιστεύει, η αλλοίωση της πραγματικότητας. Το σωστό στην περίπτωση αυτή είναι να πούμε ότι η πραγματικότητα «αναπαράγεται» ή «εκφράζεται», ενώ παράλληλα αποκτά «αισθητική επένδυση». Αναφερόμενος στα παλιότερα χρόνια, ο Jean-Bloch Michel επισημαίνει την προσπάθεια των δυτικών καλλιτεχνών να δημιουργήσουν μια πραγματικότητα, αν όχι ίδια, συγγενή με την κοινή πραγματικότητα. Με την έννοια αυτή, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι σε γενικές γραμμές το καλλιτεχνικό ύφος είναι εκλογή ανάμεσα στις διάφορες πτυχές της πραγματικότητας. Η σύγχρονη τέχνη όμως ήρθε να κάνει ακόμη πιο πολύπλοκη τη σχέση της με τον ρεαλισμό, εγκαταλείποντας την πραγματικότητα από τη μία και διευρύνοντας τα «όρια της αισθητικής πραγματικότητας» από την άλλη. Ο ιμπρεσιονισμός, για παράδειγμα, αναγνωρίζει την αντιστοιχία σημείου και πραγματικότητας και ταυτόχρονα δίνει «αυτόνομη αξία» στο σημείο. Ο κυβισμός, ωστόσο, έδωσε τα πρώτα δείγματα έργων χωρίς αντιστοιχία με την πραγματικότητα⁵⁶⁴. Ίσως τελικά μια τέτοια αναντιστοιχία να

⁵⁶¹ Η εμπορευματοποίηση της τέχνης αποτέλεσε, σύμφωνα με το Γιάννη Χαϊνή, τη βασική αιτία συγκρότησης της «ομάδας τέχνης α'» στην Αθήνα το 1961, από μία ομάδα καλλιτεχνών που αντιδρούσαν «στο θεσμικό σύστημα διακίνησης της τέχνης». Για περισσότερα βλ. Γιάννης Χαϊνής, «Ομάδα Τέχνης Α'», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 349-362.

⁵⁶² *Εποχές*, τ. 10, Φεβρουάριος 1964, (Jacques Barzun, «Ο Ρομαντισμός στην εποχή μας», ό.π.).

⁵⁶³ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964, (Jean-Bloch Michel, «Το άρρητο ένα πρόβλημα της σύγχρονης τέχνης», σ. 3-12).

⁵⁶⁴ Στη Ιστορία της Τέχνης του H. Honour αναφέρεται, ωστόσο, για τον κυβισμό η άποψη ότι «το νόημα βρίσκεται πάντα στα ίδια τα έργα, όπως ένα ποίημα “απλώς υπάρχει”». Επίσης παρατίθεται η άποψη του Πικάσο πάνω στη σχέση «αφαίρεσης και εικονιστικότητας» στον κυβισμό: «“Δεν υπάρχει αφηρημένη τέχνη”, λέγεται ότι δήλωσε κάποτε. “Πάντοτε πρέπει να ξεκινήσεις από κάτι”». (H. Honour-J. Fleming, *Ιστορία της*

καταλήγει να ταυτίζεται με αυτό που προαναφέρθηκε ως «διεύρυνση των ορίων της αισθητικής πραγματικότητας». Έτσι, η αμορφική ζωγραφική, υιοθετώντας την τεχνική μιας τέτοιας διεύρυνσης, ουσιαστικά αποκόπτεται από την πραγματικότητα και προσπαθεί να γίνει η ίδια ο «δημιουργός των όντων». Ο δοκιμιογράφος, μεταβαίνοντας στο παράδειγμα της μουσικής, αναφέρει την άποψη του Adorno ότι «η παραδοσιακή μουσική υπάρχει για' μας, ενώ η καινούργια μουσική υπάρχει μόνο για τον εαυτό της». Ο Jean-Bloch Michel επικαλείται τη συγκεκριμένη φράση προκειμένου να τονίσει ότι η τέχνη πρέπει να διατηρεί την επαφή της με την πραγματικότητα⁵⁶⁵. Για το λόγο αυτό, κατακρίνει την αυτόματη γραφή, για παράδειγμα, ως ακραία στάση, διερωτώμενος: «αφού κανείς δεν καταλαβαίνει γιατί να καταλάβει ο δημιουργός;» Ο καλλιτέχνης, όπως αναφέρεται, συνήθως παρασύρεται από την αντίληψη ότι ο σεβασμός στην παράδοση θα οδηγήσει στην πεπατημένη. Για τον Jean-Bloch Michel, σε κάθε περίπτωση, το ιδανικό είναι η επίτευξη ισορροπίας ανάμεσα στον «αγοραίο ρεαλισμό» και τον «ακατανόητο ερμητισμό», ή αλλιώς ανάμεσα στη «λογική» και την «αισθητική»⁵⁶⁶.

Εκείνο το οποίο πρέπει να υπογραμμίσουμε σε σχέση με τη σύγχρονη τέχνη, κατά τον Δ. Φατούρο είναι η επιρροή της τεχνολογίας. Ισχυρίζεται δηλαδή ότι κάποιες νέες τάσεις στην τέχνη είναι απόρροια του καινούργιου περιβάλλοντος που έχει διαμορφωθεί. Έτσι, ο Φατούρος, αντίθετα από τον Jean-Bloch Michel, δε θεωρεί το άμορφο υποχρεωτικά «αποκομμένο» από την πραγματικότητα, αλλά το συσχετίζει με το σύγχρονο άνθρωπο και τη σύγχρονη ζωή. Μολαταύτα, αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα της νέας σχέσης ανθρώπου και περιβάλλοντος, την οποία ο σύγχρονος καλλιτέχνης πρέπει να κατανοήσει, και κατόπιν τούτου να επιδιώξει τη «συμφιλίωση με τον περιβάλλοντα χώρο»,

Τέχνης, ό.π., σ. 119-120). Με άλλη διατύπωση: «...δεν υπάρχει τίποτε στην τέχνη που να μην έχει την έναρξή του από τη φύση, ακόμη και η αφηρημένη τέχνη» (Βλ. Γιώργος Διζικιρίκης, *Η τέχνη και οι Έλληνες*, ό.π., σ. 120).

⁵⁶⁵ Αντιθέτως, ο Gombrich δεν θέτει περιορισμούς στην τέχνη, πιστεύοντας ότι η τελευταία λαμβάνει τη μορφή που της υποδεικνύει η κάθε εποχή. Οι εξελίξεις της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου στη ζωγραφική, για παράδειγμα, ανέδειξαν σε τέχνη «τον καθεαυτό χειρισμό των χρωμάτων, άσχετα με οποιοδήποτε απώτερο σκοπό ή ελατήριο». Εξάλλου, «μιλάμε για τέχνη κάθε φορά που κάτι είναι τόσο εξαιρετικά καλοκαμωμένο, ώστε ξεχνάμε να ρωτήσουμε τι υποτίθεται ότι είναι, από καθαρό θαυμασμό για τον τρόπο με τον οποίο είναι φτιαγμένο». Βλ. Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 602.

⁵⁶⁶ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964, (Jean-Bloch Michel, «Το άρρητο ένα πρόβλημα της σύγχρονης τέχνης», σ. 3-12).

διατηρώντας μια «στάση τρυφερότητας προς τον άλλον και τον εαυτό του»⁵⁶⁷.

Ο προβληματισμός για την αμορφική τέχνη, δείγματα του οποίου παρακολούθησαμε στα δύο προηγούμενα κείμενα, συνιστά αυτό που ο ποιητής Γερ. Λυκιαρδόπουλος ονομάζει «κρίση των μορφών» στη σύγχρονη τέχνη. Το εντάσσει μάλιστα μέσα στη γενικότερη κρίση του σύγχρονου πολιτισμού, που σύμφωνα με τον ίδιο, προκύπτει από το ιστορικό δίλημμα «μπροστά ή πίσω; Σοσιαλισμός ή κατρακύλισμα σε μια νέα, ραφιναρισμένη βαρβαρότητα;»⁵⁶⁸. Αυτά υποστηρίζει ο Λυκιαρδόπουλος, προσδίδοντας πολιτικές διαστάσεις στη συζήτηση για τη σύγχρονη τέχνη.

Ο Μανόλης Ανδρόνικος(αρχιτέκτων και ζωγράφος), μας επαναφέρει στην έννοια της ισορροπίας στην τέχνη που πρότεινε ο Jean-Bloch Michel, μιλώντας για την αρχαία ελληνική τέχνη ως υπόδειγμα σεβασμού στην παράδοση και νεωτερισμού ταυτόχρονα. Η αρχιτεκτονική των ελληνικών ναών, για παράδειγμα, έχει πολλά παραδοσιακά στοιχεία, χωρίς όμως να παρατηρείται «ακαδημαϊσμός», «συντήρηση», «κομφορμισμός», ούτε βέβαια και «ανώφελος νεωτερισμός». Η Ακρόπολη αποτελεί, κατά τον Ανδρόνικο, κορυφαίο δείγμα «καλλιτεχνικής επαναστάσεως», αφού οι νεωτερισμοί που εμπερικλείει πηγάζουν από «γνήσιες καλλιτεχνικές ανάγκες» κι όχι από μία αυθαίρετη υπέρβαση της παράδοσης⁵⁶⁹.

Αναφορές απέναντι σε κάποια σύγχρονα ρεύματα υπάρχουν και σε κριτική του Τάκη Σινόπουλου, ο οποίος επαινεί τον ποιητή Θ. Φραγκόπουλο για την επαφή του με την ελληνική ιστορία και την παράδοση καθώς και για το ότι «δεν ενδίδει στην φτηνή υπαρξιακή ποιητικοφιλοσοφία» και «αποστρέφεται τις ναφθαλινισμένες επιβιώσεις του προπολεμικού υπερρεαλισμού»⁵⁷⁰. Για το Δ. Μαρωνίτη, όμως, ο υπερρεαλισμός στην Ελλάδα απλώς πολλαπλασίασε τις δυσκολίες προσέγγισης μιας ποίησης που είχε πάψει να είναι εύπεπτη ήδη από την εποχή του Παλαμά και του Γρυπάρη. Ο ίδιος, μένοντας ανοικτός απέναντι στις νέες τάσεις στην ποίηση, πιστεύει ότι:

⁵⁶⁷ *Εποχές*, τ. 22, Φεβρουάριος 1965, (Δ. Φατούρος, «Μια άποψη για το σύγχρονο περιβάλλον», σ. 22-27).

⁵⁶⁸ *Εποχές*, τ. 32, Δεκέμβριος 1965, (Γερ. Λυκιαρδόπουλος, «Η ποίηση και το αδιέξοδο», σ. 30-36).

⁵⁶⁹ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964, (Μαν. Ανδρόνικος, «Νεωτερισμός και παράδοση στην Αρχαία Ελληνική Τέχνη», σ. 24-28).

⁵⁷⁰ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964, (Τάκης Σινόπουλος, «Ο ποιητής και η Ελλάδα-αρετές και επιδράσεις», στήλη: ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ, σ. 66-68).

«ο αινιγματικός και κάπως απόκρυφος χαρακτήρας της μοντέρνας ποίησης προκαλεί και ερεθίζει τη λογική μας και ως ένα σημείο ελέγχει τις γνώσεις μας»⁵⁷¹.

Ο διηγηματογράφος, θεατρικός συγγραφέας και μεταφραστής Μάνθος Κρίστης με τη σειρά του, βρισκόμενος στο μέσο των δύο απόψεων, θεωρεί ότι η υιοθέτηση του σουρεαλισμού ή κάποιων σύγχρονων ρευμάτων δεν είναι καθ' εαυτή καλή ή κακή, αλλά αποκτά θετικό ή αρνητικό χαρακτήρα, ανάλογα με το αν είναι γνήσια⁵⁷². _Πρόκειται για μία άποψη που συναντάμε και στον Gombrich, ο οποίος προσυπογράφει την αξία της ύπαρξης καλλιτεχνών που δεν περιορίζουν την καλλιτεχνική τους έμπνευση στα καλούπια που θέτουν οι διάφοροι «-ισμοί»⁵⁷³. Για τον Κρίστη, το ζητούμενο, που είναι η «η απογύμνωση της τέχνης μας από τα ψεύτικα και περιττά στοιχεία της», προϋποθέτει αντίστοιχη «απογύμνωση της ζωής μας». Ωστόσο, παράγοντες όπως η ματαιοδοξία ή ο φόβος της μετά θάνατον δικαίωσης, οδηγούν πολλούς στην κατεύθυνση προς την οποία πηγαίνει το ρεύμα της εποχής, ακόμη κι αν κάτι τέτοιο γίνεται καθ' υπέρβαση της προσωπικής τους καλλιτεχνικής υπόστασης⁵⁷⁴.

Σε επόμενο κείμενο, που επικαλείται το παράδειγμα της μουσικής και εκλαμβάνει την παράδοση ως το σύνολο των δημιουργιών καταξιωμένων καλλιτεχνών του παρελθόντος, εκδηλώνεται το αίτημα να μην παρασυρόμαστε από τη «γοητεία» της παράδοσης, ευνοώντας όσα έργα ανήκουν σ' αυτήν εις βάρος των σύγχρονων, «ζωντανών» δημιουργιών⁵⁷⁵. Ο μουσικοσυνθέτης Γιώργος Σισιλιανός επιβεβαιώνει την αξία των σύγχρονων δημιουργιών, τονίζοντας ότι η μουσική, όπως και οι άλλες τέχνες, είναι εκφραστής των ιστορικών συνθηκών. Και προσθέτει την άποψη του για το στοιχείο που εξασφαλίζει την επιτυχία τέτοιων δημιουργιών, το οποίο δεν άλλο από το γνωστό μέτρο:

«Η επιστροφή στο αρχαίο ελληνικό “μέτρον”, με την έννοια της αναζήτησης της ισορροπίας της ανθρώπινης ατομικότητας μέσα στον έξω κόσμο-ισορροπίας που προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ατόφιας “εξωστρεφούς” προσωπικότητας-μοιάζει να συμβολίζει το μονόδρομο που μας απομένει να πάρουμε για να ξεφύγουμε απ' τα δίχτυα του άγχους

⁵⁷¹ *Εποχές*, τ. 29, Σεπτέμβριος 1965, (Δ. Μαρωνίτης, «Πρώτα φιλολογικά προλεγόμενα στο “Άξιον Εστί” του Ελύτη», σ. 13-19).

⁵⁷² *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966, (Μάνθος Κρίστης, «Ο αγώνας για τη γνησιότητα», σ. 354-355).

⁵⁷³ Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 609-610.

⁵⁷⁴ *Εποχές*, τ. 42, Οκτώβριος 1966, (Μάνθος Κρίστης, «Ο αγώνας για τη γνησιότητα», ό.π.).

⁵⁷⁵ *Εποχές*, τ. 18, Οκτώβριος 1964, (Χρ. Κ., «Φωνές της εποχής μας», στήλη: Η ΜΟΥΣΙΚΗ, σ. 75-76).

μας και ν' αγναντέψουμε μ' αισιοδοξία έναν λαμπρό κόσμο που έρχεται»⁵⁷⁶.

Ανάμεσα στα άρθρα που επιδοκιμάζουν τις νέες τάσεις στην τέχνη και ειδικότερα στη μουσική, είναι και εκείνο του D. Dayton (πιανίστας και καθηγητής μουσικολογίας σε διάφορα αμερικανικά πανεπιστήμια), που θίγει την τεράστια τεχνολογική εξέλιξη των τελευταίων ετών, η οποία είχε άμεσες συνέπειες στη μουσική. Για πολλούς, η σύγχρονη μουσική των ΗΠΑ (το κείμενο ξεκινά με αφετηρία τη συγκεκριμένη χώρα, αλλά οι παρατηρήσεις γενικεύονται) είναι «παράφωνα», «πολύπλοκη» και χωρίς μελωδία. Ο αρθρογράφος όμως φαίνεται να θεωρεί μια τέτοια στάση βιαστική και απλουστευτική, ενώ προτείνει να έχουμε «ευρεία αντίληψη» και να προσεγγίσουμε τη σύγχρονη μουσική χωρίς προκαταλήψεις ή συγκρίσεις με το παρελθόν. Όσο για την υπερβολική επιφυλακτικότητα κάποιων απέναντι στα ηλεκτρονικά μέσα που χρησιμοποιούνται σήμερα, ο Dayton δεν την θεωρεί δικαιολογημένη, καθώς η εξάρτηση της τέχνης από τη μηχανή χρονολογείται από πολύ παλιά, αν δεχθούμε ότι και τα όργανα είναι επί της ουσίας μηχανικά κατασκευάσματα. Οι οφειλόμενες βέβαια στην ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας έντονες αλλαγές που παρουσιάζεται να έχει υποστεί η σύγχρονη μουσική, καθιστούν ως ένα βαθμό κατανοητές τις όποιες επιφυλάξεις⁵⁷⁷. Όμως, εφόσον η εξέλιξη της μουσικής προς καινούργιες κατευθύνσεις είναι αναπόφευκτη, «οι ακροατές που είναι πρόθυμοι να δεχθούν την αλλαγή θα βρουν τη νέα μουσική διεγερτική και ικανοποιητική»⁵⁷⁸.

Εξίσου θετικός απέναντι στη νέα μουσική παρουσιάζεται και ο μουσικοσυνθέτης Μιχάλης Αδάμης. Ο τελευταίος υποστηρίζει ότι η δυτική μουσική, αντιλαμβανόμενη ότι οδεύουμε προς μία νέα εποχή στην τέχνη, όπου η μελωδία χάνει την κυριαρχία της, δεν αναλώθηκε σε μία μάταιη προσπάθεια αντιστροφής του ρεύματος, αλλά, συμβαδίζοντας με τις νέες μουσικές ανάγκες, προσπάθησε να εισαγάγει καινούργιες ιδέες στη μουσική. Αυτό γίνεται, όταν μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο «η κατασκευή νέων ήχων παίρνει τη θέση ενός καινούργιου ιδανικού»⁵⁷⁹.

Διαφορετική όμως άποψη εκφράζει ο επίσης μουσικοσυνθέτης Ν. Ρώτας που θεωρεί ότι «η “μοντέρνα” μουσική...η “πρωτοποριακή”, μικραίνει, διαιρεί τον εαυτό της, κατακερματίζεται σε σκέτους ήχους». Συμφωνεί ως προς την ανάγκη να εκφραστεί η σύγχρονη εποχή μέσα από

⁵⁷⁶ *Εποχές*, τ. 20, Δεκέμβριος 1964, (Γιώργος Σισιλιανός, «ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ: ΩΡΑ 24.00, Σχεδιάσμα για ένα δοκίμιο πάνω στο μέλλον της Μουσικής», σ. 23-26).

⁵⁷⁷ Για τη σχέση τέχνης-τεχνολογίας βλ. επίσης Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 613-614.

⁵⁷⁸ *Εποχές*, τ. 28, Αύγουστος 1965, (D. Dayton, «Σύγχρονη μουσική των ΗΠΑ», σ. 20-25).

⁵⁷⁹ *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966, (Μιχάλης Αδάμης, «Νεότερη μελωδική κατασκευή», σ. 154-155).

την τέχνη, όμως δε νομίζει ότι αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί όταν κανείς προσπαθεί να εκβιάσει τη δημιουργία νέων, «πρωτοποριακών» ήχων. Όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο προκύπτει μία μουσική κενή από νοήματα, πράγμα αναμενόμενο, δεδομένου του ότι δε στηρίχθηκε στην πηγαία έμπνευση του δημιουργού. Και καταλήγει στο ότι «δεν υπάρχει πρωτοπορία ήχων. Υπάρχει απονέκρωση ανθρώπων που πιστεύουν σ' αυτού του είδους τις πρωτοπορίες»⁵⁸⁰.

Ένα παράδειγμα από το χώρο του κινηματογράφου αυτή τη φορά, όπως το παρουσιάζει ο Claude Ollier, είναι ενδεικτικό της δυσκολίας αρμονικής συνύπαρξης του παραδοσιακού με το σύγχρονο στην τέχνη. Όπως αναφέρει ο αρθρογράφος, το Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης της χρονιάς εκείνης(1965) αποκάλυψε ότι η ελληνική κινηματογραφική παραγωγή ταλαντεύεται ανάμεσα στο «παλιό» και το «νέο», χωρίς να έχει σαφώς διαμορφωμένη σχέση με κάποια από τις δύο τάσεις. Στον όρο «παλιό» συμπεριλαμβάνονται τα εξής είδη ταινιών: «αισθηματικό μελόδραμα», «χωριάτικη φάρσα», «αγροτική τραγωδία με συγκεχυμένες κοινωνικές προεκτάσεις», «σατιρική κωμωδία», «αστυνομική πλοκή με ερωτική σύγκρουση». Ο ακαδημαϊσμός των ειδών αυτών είναι για τον Ollier εξίσου ανώφελος με τον σύγχρονο, που εντοπίζεται, για παράδειγμα, στις κωμικές, αισθηματικές ή αστυνομικές σειρές, οι οποίες παρουσιάζονται επενδεδυμένες με στοιχεία των «νέων κυμάτων», εφαρμοσμένα ωστόσο στην κάθε περίπτωση με έναν παλιομοδίτικο τρόπο. Αυτές οι τάσεις υποδηλώνουν μια «φοβισμένη ασυνειδησία που προέρχεται από τον αυξανόμενο υλιστικό αυτοματισμό της καθημερινής ζωής»⁵⁸¹.

Κι από τον κινηματογράφο στο θέατρο και συγκεκριμένα στο θέατρο του παραλόγου, απέναντι στο οποίο ο μεταφραστής Κώστας Νικολάου, στέκεται μάλλον θετικά. Θεωρεί δηλαδή, ότι το θέατρο του παραλόγου προσιδιάζει στη σύγχρονη εποχή όπου γίνεται λόγος περί «του θανάτου του Θεού», «της ολοκληρωτικής χρεοκοπίας της μεταφυσικής», «του καταποντισμού των αξιών του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού». Ο Νικολάου πιστεύει ότι τα κινήματα του 20^{ου} αιώνα γενικότερα χαρακτηρίζονται από την τάση αποκοπής από την παράδοση και τις αστικές αντιλήψεις. Πολλά από αυτά κατάφεραν να ανανεώσουν την τέχνη, να τη βγάλουν από τη στασιμότητα και τη συμβατικότητα και να την απαλλάξουν από έναν «στείρο λυρισμό» που περιττολογεί και αναλώνεται σε ανάλυση ανώφελων λεπτομερειών. Πάντως, παρά την αποδοχή του θεάτρου του παραλόγου, ο Νικολάου ομολογεί ότι η γλώσσα που χρησιμοποιείται σε αυτό είναι «ταυτόχρονα παράδειγμα για μίμηση και παράδειγμα για αποφυγή». Κι όμως, το είδος αυτό του θεάτρου

⁵⁸⁰ Εποχές, τ. 44, Δεκέμβριος 1966, (Ν. Ρώτας, «Σύγχρονη Μουσική», σ. 554-555).

⁵⁸¹ Εποχές, τ. 32, Δεκέμβριος 1965, (Claude Ollier, «Εντυπώσεις από το Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης», στήλη: Ο ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ, σ. 62-64).

ανταποκρίνεται στις ανάγκες της σύγχρονης τέχνης, που δεν μπορούν πλέον να εκφραστούν δια μέσω του νατουραλισμού ή του διδακτικού θεάτρου⁵⁸².

Την παραπάνω όμως άποψη δεν συμμερίζεται η θεατρική συγγραφέας και διδάσκουσα ιστορία του Θεάτρου(σχολή Βακαλό), Φώφη Τρέζου, η οποία ζητάει επιστροφή στο παρελθόν και συγκεκριμένα στο ρομαντικό θέατρο, αρνούμενη να αναγνωρίσει αξία στο πρωτοποριακό θέατρο. Αποδίδει την εμπορικότητα του «λίγο παλαβού», όπως το αποκαλεί, έργου στη μονοτονία που είχε προκαλέσει στο κοινό ο ρεαλισμός. Όσο όμως κι αν θεωρεί λογική την απορρέουσα από τον κορεσμό αντίδραση στο ρεαλιστικό θεατρικό πρότυπο, δεν εγκρίνει το ότι το πρωτοποριακό θέατρο έφτασε σε μία «προς τα κάτω» υπερβολή. Ως παράδειγμα αυτής της υπερβολής επικαλείται μάλιστα ήρωα του Μπέκετ που «όταν θύμωσε έκλεισε τη μάνα του και τον πατέρα του στο σκουπιδοτενεκέ». Η Τρέζου αναφέρει επίσης ότι είναι «αστείο» και «ψεύτικο» να προκρίνουμε το άγχος ως κριτήριο θεατρικής απόλαυσης, όπως κάνει το πρωτοποριακό θέατρο. Βάσει όλων αυτών, νομίζει ότι «μια επιστροφή στο ρομαντικό θέατρο θα' ταν ανακουφιστική για τους θιασάρχες και το κοινό»⁵⁸³.

Μερικές ακόμη γενικές σκέψεις γύρω απ' την τέχνη

Υπάρχουν αρκετά ακόμη ζητήματα, κυρίως θεωρητικής φύσεως, που αφορούν γενικά στην τέχνη και τα οποία οι Εποχές θέτουν προς συζήτηση. Τον Γρ. Ευστρατιάδη(πολιτικός μηχανικός), λόγου χάρη, απασχολεί το ποια θα πρέπει να είναι τα όρια της παράδοσης στην τέχνη. Πιστεύει ότι δε μπορεί να δοθεί μία απάντηση η οποία να βρίσκει εφαρμογή σε όλες τις περιπτώσεις, καθώς ο βαθμός παράδοσης στην τέχνη εξαρτάται από τις «συνειδητές ή ασυνειδητες προθέσεις» καθενός, όπως περίπου γίνεται και με τη θρησκεία. Ωστόσο, το να αφήνεται κάποιος στην τέχνη ολοκληρωτικά, θεωρείται σπατάλη ανθρώπινης δύναμης. Ειδικά όταν μέσω αυτού επιδιώκει να επιβεβαιωθεί, βρίσκοντας ή εκβιάζοντας την εύρεση σημείων επαφής ανάμεσα στις προσωπικές του υποθέσεις και το εκάστοτε έργο, η σχέση καλλιτεχνικού πομπού-δέκτη παύει να είναι υγιής. Ο Ευστρατιάδης επισημαίνει ότι η τέχνη, όσον κι αν απαιτεί τη συμμετοχή ολόκληρου του ψυχικού μας κόσμου, δεν πρέπει να

⁵⁸² Εποχές, τ. 35, Μάρτιος 1966, (Κώστας Νικολάου, «Το παράλογο και το θέατρο του», σ. 237-244).

⁵⁸³ Εποχές, τ. 43, Νοέμβριος 1966, (Φώφη Τρέζου, «Πίσω στον ρομαντισμό», σ. 460-461).

απορροφήσει πλήρως το δέκτη. Μια μονομερής ενασχόληση με την τέχνη μπορεί να προσφέρει αισθητική ικανοποίηση, αλλά συνιστά «ψυχική φυγοπονία» και συνεπάγεται «υπνωτισμό». Επομένως, προτείνεται η επαγρύπνηση που δε θα επιτρέψει στο καλλιτεχνικό «ερέθισμα» να καταλάβει αδικαιολόγητα μεγάλη έκταση στην ανθρώπινη ψυχή σε σχέση με τα υπόλοιπα ερεθίσματα που υπάρχουν στον κόσμο⁵⁸⁴.

Η παιδαγωγική στην τέχνη είναι το επόμενο ζήτημα, το οποίο φαίνεται να προβληματίζει το γάλλο μουσικοσυνθέτη και διευθυντή ορχήστρας Pierre Boulez. Σύμφωνα με τον τελευταίο, η γνώση που προσφέρεται σήμερα, για παράδειγμα στα ωδεία, είναι ανεπαρκής, τοποθετημένη σε «καλούπια» και μπορεί κάλλιστα να συγχύσει αντί να διαφωτίσει το μαθητευόμενο. Για το λόγο αυτό, ο κάθε επίδοξος μελλοντικός καλλιτέχνης καλείται να πραγματοποιήσει μόνος του το «πήδημα στο άγνωστο». Ενισχυτική ως προς αυτό είναι η μέθοδος των συλλογικών μαθημάτων, όπου ο καθένας μαθαίνει μέσα από τον άλλο. Όσο για το δάσκαλο στο χώρο της τέχνης, αυτό που οφείλει να κάνει, είναι να βοηθάει τον μαθητή να συνειδητοποιεί τις ικανότητές του και έπειτα να τον αφήνει να πορευτεί μόνος του⁵⁸⁵.

Εν συνεχεία προκύπτει το θέμα της αξίας του θεσμού των βραβείων νομπέλ και η δυνατότητά του να αναδεικνύει έργα με καθαρά καλλιτεχνικά κριτήρια, χωρίς να υπεισέρχονται πολιτικοί ή άλλοι παράγοντες⁵⁸⁶. Στα τέλη του 1965, οι Εποχές θα εκφράσουν ικανοποίηση από επιλογές, όπως εκείνη του ρώσου πεζογράφου Μιχαήλ Σόλοχωφ, οι οποίες έγιναν από την αρμόδια επιτροπή που απονέμει τα βραβεία νομπέλ. Το περιοδικό θεωρεί ότι, για να καταφέρει να αποτελέσει κίνητρο γνήσιας καλλιτεχνικής δημιουργίας και ανανέωσης,

«...ο θεσμός αυτός πρέπει να στέκεται ψηλότερα από πολιτικές πεποιθήσεις, προκαταλήψεις κάθε λογής, μεροληψίες, εύνοιες, δυσμένειες. Αυτή είναι η άποψη κάθε φιλελεύθερου ανθρώπου»⁵⁸⁷.

Μιλώντας για το θέατρο, ο καθηγητής Μουσικολογίας Θρ. Γεωργιάδης, εκφράζει την άποψη ότι δύο είδη είναι εκείνα που ανταποκρίνονται πλήρως στην πραγματική σημασία του θεάτρου και τα

⁵⁸⁴ Εποχές, τ. 15, Ιούλιος 1964, (Γρ. Ευστρατιάδης, «Η αναμέτρηση με την τέχνη», σ. 42-47).

⁵⁸⁵ Εποχές, τ. 19, Νοέμβριος 1964, (Pierre Boulez, «Κάτω οι οπαδοί», σ. 11-16).

⁵⁸⁶ Το νέο στοιχείο για τα βραβεία νομπέλ κατά τη δεκαετία του 1960, είναι, σύμφωνα με τον Hobsbawm, ότι η αρμόδια επιτροπή που απονέμει τα συγκεκριμένα βραβεία (η οποία αναφέρεται ως «σώμα που οι πολιτικές του απόψεις παρουσιάζουν συνήθως μεγαλύτερο ενδιαφέρον από τις λογοτεχνικές του κρίσεις»), άρχισε να επιδεικνύει ενδιαφέρον για την εκτός Ευρώπης λογοτεχνία. ». Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 637

⁵⁸⁷ Εποχές, τ. 31, Νοέμβριος 1965, («Το εφετεινό Νομπέλ», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 52).

οποία, επομένως, πρέπει να χρησιμοποιήσουμε ως βάση για να αναπτύξουμε και τα υπόλοιπα είδη. Βασικό τους χαρακτηριστικό η ανάδειξη του ανθρώπου μέσα από τα έργα:

«Η τραγωδία ως θέατρο λόγου και το γνήσιο μουσικό θέατρο, όπως πραγματώθηκε από τον Μότσαρτ, είναι οι δύο ακραίοι στύλοι που βαστάζουν πάνω στη σκηνή τη δημιουργία του ανθρώπου: η τραγωδία από την άποψη του προσώπου, το θέατρο του Μότσαρτ από την άποψη της κοινότητας»⁵⁸⁸.

Το θέατρο θα έχει ως σημείο αναφοράς και η θεατρική συγγραφέας Λούλα Αναγνωστάκη, που θα ισχυριστεί ότι ειδικά στο είδος αυτό τέχνης, λόγω της ιδιαιτερότητας που το διακρίνει ο δέκτης να είναι ολόκληρη ομάδα, είναι απαραίτητος ο «τέλειος και διαρκής συντονισμός δέκτη-πομπού». Στην παρατήρηση αυτή έρχεται να προσθέσει την άποψή της περί ασυμφωνίας του θεατρικού με το λογοτεχνικό λόγο. Χαρακτηρίζει μάλιστα «θανάσιμο εχθρό» του θεάτρου τη λογοτεχνία, καθώς η προσπάθεια εφαρμογής των όρων του λογοτεχνικού λόγου στο θέατρο, έχει αποδώσει αντιαισθητικά αποτελέσματα. Εξίσου αρνητική είναι, τέλος, η αρθρογράφος απέναντι στην εμμονή κάποιων σε έργα που αποτυπώνουν τη ντόπια παράδοση⁵⁸⁹.

Όσον αφορά στον κινηματογράφο, οι Εποχές επιλέγουν, ως αρμόδιο να μιλήσει σχετικά, τον αμερικανό κριτικό κινηματογράφου Gideon Bachmann. Σύμφωνα με όσα αυτός δηλώνει, ο κινηματογράφος, όπως και κάθε μορφή τέχνης, είναι «το πρακτικό της αναζήτησης του ανθρώπου για μια εσωτερική αλήθεια». Για να κινητοποιήσει μια τέτοια διαδικασία όμως, «πρέπει να διεγείρει τη φαντασία και την περιέργεια του θεατή κι όχι να την αποναρκώνει». Παρόλ' αυτά, ακόμη και σήμερα, ο Bachmann πιστεύει ότι ο κινηματογράφος είναι εγκλωβισμένος σε νατουραλιστικά στοιχεία, σε παραδοσιακά ερμηνευτικά μοντέλα και άλλους παράγοντες που δεν τον αφήνουν να είναι «αρκετά τεχνητός για να είναι τέχνη»⁵⁹⁰.

Μεταβαίνουμε από μια άποψη για τον κινηματογράφο σε μια άλλη για την ποίηση. Για τον Γερ. Λυκιαρδόπουλο, το κοινό της ποίησης είναι σήμερα «πολύ στενό» και «ειδικό», ενώ οι σχέσεις ανάμεσα στον πομπό και τον δέκτη είναι «αποσυντονισμένες». Το χάσμα που έχει δημιουργηθεί συνιστά την κρίση της ποίησης, μια κρίση «είδους» και «λειτουργίας». Από αυτήν απορρέουν απόψεις, όπως εκείνη του

⁵⁸⁸ Εποχές, τ. 32, Δεκέμβριος 1965, (Θρ. Γεωργιάδης, «Το μουσικό θέατρο», σ. 15-21).

⁵⁸⁹ Εποχές, τ. 40, Αύγουστος 1966, (Λούλα Αναγνωστάκη, «Σημειώσεις για το θέατρο», σ. 156-157).

⁵⁹⁰ Εποχές, τ. 43, Νοέμβριος 1966, (Gideon Bachmann, «Σκέψεις για την αλήθεια στον κινηματογράφο», σ. 439-445).

αισθητικού Θ. Μουστοξύδη, που θεωρεί ότι η ποίηση είναι ασύμβατη με τη μορφή που έχει αποκτήσει ο σημερινός πολιτισμός, καθώς υπερπροβάλλει το «εγώ» έναντι του συνόλου, πράγμα που δε συνάδει με τις «εξαιρετικά κοινωνικές τάσεις» που χαρακτηρίζουν το σύγχρονο πολιτιστικό οικοδόμημα. Είναι πολλοί εκείνοι που συμφωνούν ότι «οι όροι της σύγχρονης παραγωγής δεν δημιουργούν ανάγκες που να μπορεί να τις θεραπεύσει η τέχνη». Αν αυτό που προσφέρει η ποίηση σήμερα θεωρείται περιττό, τότε, σύμφωνα με το Λυκιαρδόπουλο, το είδος αυτό της τέχνης αναμένεται να αναγεννηθεί μόνο όταν το «περιττό» αποκτήσει την αξία του αναγκαίου⁵⁹¹.

Ο Χρ. Μαλεβίτσης θα επιλέξει επίσης να αναφερθεί στην ποίηση, η οποία «σαν πνευματική λειτουργία μυθολογεί την άρρητη αίσθηση των ορίων του ανθρώπου». Κάνοντας αυτό, η ποίηση υφίσταται επικρίσεις για την απώλεια του αντικειμενικού στοιχείου, απέναντι στις οποίες οι ποιητές παρουσιάζονται να απαντούν ότι κάνουν μια «προσπάθεια διάσωσης της δημιουργικότητας έναντι της αποκρουστικής τάσης για αντικειμενικοποίηση». Κατά τον Μαλεβίτη, η τάση των ποιητών να αφαιρούν κάτι από την πραγματιστική διάσταση του ανθρώπου και να εγκαταλείπουν τον εμπειρικό κόσμο είναι μια μορφή αντίδρασης στην «κρίση του πολιτισμού», ο οποίος έχει στραφεί ενάντια στον άνθρωπο. Μάλιστα, ο ίδιος ο Μαλεβίτης φαίνεται να δικαιώνει την επιλογή αυτή των ποιητών, θεωρώντας ότι με τον τρόπο αυτό τουλάχιστον διατηρείται κάποια επαφή «με τις αρχέγονες μήτρες της ανθρωπινότητας»⁵⁹².

Ο καθηγητής Δομικής Μηχανικής Θ. Τάσιος θα προβληματιστεί πάνω στη σχέση του ανθρωπισμού με τις καλές τέχνες, υπενθυμίζοντας αρχικά ότι παλιότερα ο άνθρωπος γινόταν αντιληπτός ως ενότητα, δηλαδή οι καλές τέχνες δεν ασχολούνταν με την ατομική ύπαρξη. Αυτό όμως σταδιακά ανατράπηκε και οδηγήθήκαμε στην «αισθητική αναζήτηση των στοιχείων της υπάρξεως». Όμως, φτάνοντας στο άλλο άκρο, ίσως αναλωθήκαμε στην αναζήτηση του εσωτερικού μας χώρου, χάνοντας την αίσθηση του ανθρώπινου όλου και δημιουργώντας έτσι «δίχασμό». Ο Τάσιος δηλώνει την πίστη του ότι:

«όταν η γενναιότητα του ανθρώπου ξεπεράσει(αν ξεπεράσει) αυτούς τους διχασμούς, η σημερινή επανάσταση που είναι η νέα τέχνη και η νέα επιστήμη θα' ναι τότε η Νέα Τάξη, ένας πνευματικός χώρος άγνωστος κι επικίνδυνος, αλλά, επί τέλους, ουσιαστικότερα Ανθρωπιστικός»⁵⁹³.

⁵⁹¹ Εποχές, τ. 32, Δεκέμβριος 1965, (Γερ. Λυκιαρδόπουλος, «Η ποίηση και το αδιέξοδο», σ. 30-36).

⁵⁹² Εποχές, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Χρ. Μαλεβίτης, «Το μέλλον της ποίησης μέλλον του ανθρώπου», σ. 112-114).

⁵⁹³ Εποχές, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Θ. Τάσιος, «Ο ανθρωπιστικός χώρος», σ. 9-11).

Συχνά εμφανιζόμενο στις συζητήσεις περί τέχνης είναι το θέμα του καλλιτέχνη ως προς την εποχή του⁵⁹⁴. Σ' αυτό θα κάνει μνεία ο ζωγράφος και χαράκτης Π. Τέτσης, αντιπαραθέτοντας στην άποψη ότι οι καλλιτέχνες προηγούνται, με ένα διαισθητικό τρόπο, της εποχής τους, εκείνη που υποστηρίζει ότι συμβαδίζουν με την εποχή τους⁵⁹⁵. Ο Τέτσης θα χρησιμοποιήσει, όπως και ο Τάσιος, τον όρο «χάσμα» για να περιγράψει την κατάσταση που έχει δημιουργήσει στις τέχνες η τεράστια πρόοδος της επιστήμης. Αυτή την κατάσταση οι περισσότεροι άνθρωποι παρουσιάζονται αδύναμοι να την παρακολουθήσουν, ο καλλιτέχνης όμως, αναφέρει ο γράφων, «θέλει ν' αντιδράσει ή να παραβγεί». Το τελικό, για τον ίδιο, συμπέρασμα, είναι ότι όλοι οι καλλιτέχνες, εκφράζουν τη εποχή τους, απλά επιλέγουν να το κάνουν με διαφορετικούς τρόπους· άλλοι με ήρεμο και αδιόρατο τρόπο, κι άλλοι εκρηκτικά, καθιστώντας περισσότερο εμφανείς τις θέσεις τους⁵⁹⁶.

Περί μουσικής ο λόγος σε κείμενο του μουσικοσυνθέτη Γιάννη Χρήστου, ο οποίος ισχυρίζεται ότι πρέπει να υπάρχουν «μεταμορφώτριες δυνάμεις», που θα επιτρέπουν να δημιουργούμε μια πολύπλευρη και ολοκληρωμένη μουσική. Στον αντίποδα αυτής βρίσκεται η μουσική «διακοσμητικής φύσεως», που δεν έχει κανένα ουσιαστικό νόημα ούτε κάποια χρησιμότητα, εντούτοις, έχει την ικανότητα να παρασύρει στην κενότητά της τόσο τους δημιουργούς όσο και τους ακροατές. Χαρακτηριστική είναι η φράση που μιλάει για τον κίνδυνο που διατρέχουν οι προαναφερθέντες «να ξελογιαστούν από την πόρνη της διακόσμησης ή της αισθητικής». Αντίθετα με τη διακοσμητική, η πραγματική μουσική για τον Χρήστου, είναι η «λυτρωτική, με την έννοια του ότι μας απελευθερώνει από την κοινή χωροχρονική συνέχεια και μας προσανατολίζει σε άλλες περιοχές της εμπειρίας»⁵⁹⁷.

⁵⁹⁴ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Π. Τέτσης, «Αισθητικά προβλήματα και θεωρητικές αναζητήσεις», σ. 54-55).

⁵⁹⁵ Το 1965 ο Σαχίνης διατυπώνει σχετικά μια άποψη, στην οποία ο Μουλλάς αναγνωρίζει «ηθικολογικές, ανθρωπιστικές και αριστερίζουσες αποχρώσεις»: ο καλλιτέχνης(πιο συγκεκριμένα ο πεζογράφος) «είναι "στρατευμένος" με την έννοια πως πρέπει να μετέχει στις ιδεολογικές κινήσεις κι εξελίξεις της εποχής του, να εμπνέεται ως αφηγητής απ' αυτές και να τις απηχή στο έργο του με καλλιτεχνικά νόμιμη μορφή· και μάλιστα πρέπει να απηχή τις πιο προοδευτικές κινήσεις κι εξελίξεις...». Βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, «Σκέψεις για την πεζογραφία μας», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 339-348 και ειδικότερα 341.

⁵⁹⁶ *Εποχές*, τ. 33, Ιανουάριος 1966, (Π. Τέτσης, «Αισθητικά προβλήματα και θεωρητικές αναζητήσεις», ό.π.).

⁵⁹⁷ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Γιάννης Χρήστου, «Ένα "πιστεύω" για τη μουσική», σ. 146).

Πάνω στο θέμα της σύγχρονης μουσικής, τοποθετείται ένας ακόμη μουσικοσυνθέτης, ο Ι. Ιωαννίδης, ο οποίος προσθέτει την ανάγκη να γίνει αντιληπτό το είδος της αλλαγής που συντελείται, κάτι το οποίο ως το σημείο εκείνο δεν έχει συμβεί. Μέρος της αλλαγής είναι, όπως το αντιλαμβάνεται ο ίδιος, η ατονικότητα, η αναμόρφωση της έννοιας του ρυθμού και της μελωδίας, της αρμονίας κ.ο.κ. Όσο η διαφορετικότητα των συνθηκών που δημιουργούν τα νέα δεδομένα για την παραγωγή σύγχρονων έργων δε γίνεται κατανοητή, τόσο ο προβληματισμός για τη μουσική δε θα τίθεται στη σωστή βάση⁵⁹⁸.

Αναφερόμενος γενικά στα έργα τέχνης ο Μανόλης Ανδρόνικος(καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) προτάσσει ως κριτήριο για την αξία τους το συνδυασμό του μαθηματικού στοιχείου(ομορφιά) και του οργανικού(ζωτικότητα), διάκριση που παρουσιάζεται ν' αντιστοιχεί στην αντίστοιχη λογικού-άλογου. Ο άνθρωπος γενικότερα φαίνεται να βρίσκεται αντιμέτωπος με δύο δυνάμεις: «Η ζωή τον ωθεί με την κίνησή της, ο Λόγος τον ακινητοποιεί με τη στάση του». Η αμφιταλάντευση ανάμεσα σε αυτές τις δύο δυνάμεις αναστέλλει την ολοκλήρωση του, πρόβλημα που έρχεται να αποκαταστήσει η τέχνη, εγκλείοντας στους κόλπους της τα δύο στοιχεία σε αγαστή σύμπραξη⁵⁹⁹.

Κλείνουμε το υποκεφάλαιο με μια ακόμη γενική παρατήρηση για την τέχνη. Όπως αναφέρεται στο περιοδικό, η περίοδος για την οποία γίνεται συζήτηση είναι κρίσιμη, γιατί είναι μεταβατική. Αυτό έχει τις επιπτώσεις του τόσο στην ίδια την τέχνη όσο και στο δημιουργό της, ο οποίος φαίνεται να βρίσκεται σε σύγχυση. Ωστόσο, όσες αλλαγές κι ανακατατάξεις κι αν επιφέρει η νέα εποχή, η τέχνη δε θα πάψει να είναι «απαραίτητος παράγοντας ευρύτερης ανθρώπινης κατανόησης», «στοιχείο επαφής» ανάμεσα στους ανθρώπους. Αυτό που θα επιτρέψει στην τέχνη να επιβιώσει κάτω από τα νέα δεδομένα είναι «ο νόμος της διαφοροποίησης» που της εξασφαλίζει διάρκεια στην ύπαρξη, λόγω της δυνατότητας που προσφέρει για «ανανέωση» και «πολυμορφία». Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία ο ρόλος του καλλιτέχνη θεωρείται βασικός, καθώς από τη θέληση του να εκφραστεί εξαρτάται η επιτυχία του ανανεωτικού, δημιουργικού εγχειρήματος⁶⁰⁰.

⁵⁹⁸ *Εποχές*, τ. 43, Νοέμβριος 1966, (Ι. Ιωαννίδης, «Προβλήματα της σύγχρονης μουσικής», σ. 462-464).

⁵⁹⁹ *Εποχές*, τ. 37, Μάιος 1966, (Μαν. Ανδρόνικος, «Η νομοτέλεια της μορφής ή η υπέρβαση μιας αντινομίας», σ. 407-414).

⁶⁰⁰ *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, (Χρήστος Καράς, «Περί τέχνης ολίγα», σ. 147-148).

Η τέχνη παγκοσμίως

Οι Εποχές, διατηρώντας μιας φιλότεχνη στάση και σχολιάζοντας τα καλλιτεχνικά συμβάντα ανά τον κόσμο, άλλοτε με εγκωμιαστικό και άλλοτε με επικριτικό ύφος, φαίνεται να παρουσιάζουν τα προβλήματα τέχνης και αισθητικής, ως κατεξοχήν ανασταλτικούς παράγοντες για τη συγκρότηση της οργανωμένης και ισορροπημένης παγκόσμιας αλλά και εθνικής κοινωνίας που οραματίζονται. Η ανάδειξη μάλιστα τόσο των θετικών όσο και των αρνητικών πλευρών της τέχνης σε διάφορες χώρες ανά τον κόσμο μοιάζει σε κάποια σημεία να γίνεται κατ' αντιστοιχία προς την κατάσταση στην Ελλάδα, που παρά το ότι από κάποιες απόψεις βιώνει περίοδο «πολιτιστικής άνοιξης», συχνά χωλαίνει, όπως θα παρακολουθήσουμε στο επόμενο υποκεφάλαιο, σε ζητήματα καλλιτεχνικής ανησυχίας και προόδου.

Από τα πλέον ωφέλιμα στοιχεία που μπορούν να αποδώσουν οι ανταλλαγές ανάμεσα στις χώρες είναι, για τις Εποχές, ο εμπλουτισμός και η ενίσχυση της τέχνης και της κουλτούρας κάθε κράτους από τις επιρροές του άλλου. Η ιστορία παρουσιάζεται ως μάρτυρας όσον αφορά στη σημασία της μεταφοράς πολιτιστικών στοιχείων από τη μια χώρα στην άλλη. Ως παράδειγμα αυτού δίνεται η σημασία της καλλιτεχνικής δραστηριότητας του ρώσου Μπαλανσίν για την άνθιση του χορού στις ΗΠΑ. Ο ρώσος χορογράφος έχει παίξει καθοριστικό ρόλο, όπως αναφέρεται, στη διαμόρφωση του ύφους του σύγχρονου αμερικανικού μπαλέτου. Το ίδιο παρουσιάζεται να έχει συμβεί και στην περίπτωση του γάλλου Πετιπά, ο οποίος καθόρισε τη μορφή του ρωσικού μπαλέτου⁶⁰¹. Τα πρώτο ιδίως παράδειγμα, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς εντοπίζει σημεία πολιτιστικής επικοινωνίας ανάμεσα στις δύο μεγάλες αντίπαλες δυνάμεις της εποχής, δείχνοντας ίσως την έμμεση πρόθεση των Εποχών να αμβλύνουν τις εντυπώσεις που δημιουργεί ο ψυχρός πόλεμος σε πολιτικό επίπεδο, μέσω της πρόταξης των καλλιτεχνικών σημείων σύγκλισης των δύο υπερδυνάμεων.

Στο θέμα των επιρροών από τη μία χώρα στην άλλη θα αναφερθεί ακόμη ο Κ. Μητσάκης, εστιάζοντας στις επιρροές που έχουν δεχθεί οι λαοί της Κεντρικής και αργότερα και Βόρειας Ευρώπης από το ελληνικό τραγούδι. Όπως αναφέρει ο ίδιος, η αγγλική ιδιαιτέρως μπαλάντα (και κατά δεύτερο λόγο η γερμανική) είχε ως πρότυπο το ελληνικό δημοτικό τραγούδι. Οι ρίζες αυτής της συγγένειας στο συγκεκριμένο είδος τέχνης μπορούν να αποδοθούν σε μία επίδραση που χρονολογείται ίσως κι από

⁶⁰¹ Εποχές, τ. 11, Μάρτιος 1964, («Η συμβολή του Μπαλανσίν», στήλη: Ο ΧΟΡΟΣ, σ. 72).

την αρχαιότητα, όπως πιστεύει ο Μητσάκης⁶⁰², κι έχει ιδιαίτερη αξία αν λάβουμε υπόψη ότι η Βρετανία χαίρει της παγκόσμιας αναγνώρισης ως κέντρο μουσικής(όπως και θεάτρου) κατά τη μετά το 1950 περίοδο⁶⁰³.

Παρόμοιο ενδιαφέρον για τις πολιτιστικές σχέσεις ανάμεσα σε γειτονικές χώρες, εκδηλώνουν οι *Εποχές* όταν αναφέρονται στη σημασία που έχουν πρωτοβουλίες, όπως η περιοδεία του ελληνικού Εθνικού Θεάτρου στις βαλκανικές χώρες⁶⁰⁴. Με ενέργειες σαν κι αυτή, οι *Εποχές* φαίνεται να θεωρούν ότι καθίσταται δυνατή η διατήρηση μιας σταθερής διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στις κουλτούρες των λαών.

Αφήνοντας το θέμα των επιρροών, θα μελετήσουμε άρθρο από το οποίο προκύπτει η επιθυμία να πληγεί κάτι από το κύρος του ψυχρού πολέμου, όπως είδαμε να συμβαίνει έμμεσα και μέσα από προηγούμενο κείμενο. Αυτό υποθέτει κανείς, παρακολουθώντας ένα αμερικανό σκηνοθέτη με επιρροή στη χώρα του να προβάλλει αντιαμερικανικές ιδέες, υποσκάπτοντας έτσι, λιγότερο ή περισσότερο, την πίστη και την αφοσίωση της αμερικανικής κοινής γνώμης στις ιδέες που εκπροσωπεί ο συνασπισμός του οποίου οι αρχές της χώρας της ηγούνται. Αυτή είναι η εντύπωση που αποκομίσαμε ως αναγνώστες από την κριτική των *Εποχών* για την ταινία του Στάνλεϋ Κιούμπρικ *Δόκτωρ Στρέηντζλαβ*. Μένουμε σε μία από τις δηλώσεις που είχαν γίνει σε σχέση με την ταινία, την οποία το περιοδικό διαλέγει να παραθέσει:

«...είναι η πιο αντιαμερικανική κωμωδία που γυρίστηκε ποτέ και μόνο ένας αμερικανός θα μπορούσε να έχει την εμπειρία και το κουράγιο να το κάνει»⁶⁰⁵.

Η επιρροή της τέχνης στην ύφεση της ψυχροπολεμικής έντασης, είναι, μάλιστα, για κάποιους τόσο μεγάλη, ώστε να καθιστά υλοποιήσιμη την «ιδέα της συναδέλφωσης ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση». Ο Μπέλα Μπάρτοκ παρουσιάζεται ως μία εύγλωττη περίπτωση καλλιτέχνη που «ευαγγελίζεται» το τέλος του ανταγωνισμού ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση και την, βασισμένη στην εξάλειψη των όποιων διαφωνιών, ειρηνική τους συνύπαρξη⁶⁰⁶. Σ' αυτό φαίνεται να συμφωνεί και ο Κώστας

⁶⁰² *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964, (Κ. Μητσάκης, «Το τραγούδι του νεκρού αδελφού και η αγγλική μπαλλάντα», σ. 34-39).

⁶⁰³ Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 638.

⁶⁰⁴ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964, («Οι πνευματικές σχέσεις με τους γείτονες», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 70).

⁶⁰⁵ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964, («Στάνλεϋ Κιούμπρικ», στήλη: Ο ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ, σ. 72-73).

⁶⁰⁶ *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966, (Benze Szabolcsi, «Ανατολή και Δύση στην τέχνη του Μπέλα Μπάρτοκ», σ. 110-112).

Νικολάου, ο οποίος αναφέρει τον Peter Weiss ως ένα στρατευμένο καλλιτέχνη στο χώρο το θεάτρου που μέσα από το έργο του επεδίωκε το διπλό στόχο της «διόρθωσης των κακώς κειμένων του Δυτ. Κόσμου» και ταυτόχρονα της «χαλάρωσης της μονολιθικότητας των σοσιαλιστικών χώρων»⁶⁰⁷.

Το σοβιετικό παράδειγμα, εν συνεχεία, μας οδηγεί σε μια επικίνδυνη για την τέχνη τάση, την χειραγώγηση από τις πολιτικές δυνάμεις. Όπως αναφέρει ο κριτικός κινηματογράφου και θεάτρου Π. Ζάννας, κατά την περίοδο του «σοβιετικού πατριωτισμού», την οποία τοποθετεί γύρω στο 1936, η γραμμή που υπήρχε για το ρωσικό κινηματογράφο ήταν να «εκθειάζει ήρωες και ηγέτες του ρωσικού έθνους»⁶⁰⁸. Τότε ήταν που ανατέθηκε στον Αιζενστάϊν να γυρίσει ταινία για τον Αλέξανδρο Νέφσκι. Όμως ο αντιγερμανικού περιεχομένου σοβιετικός πατριωτισμός θα είναι ασύμβατος, ένα χρόνο μετά, με την πρόσκαιρη γερμανο-σοβιετική φιλία. Τότε ο ίδιος καλλιτέχνης θα σκηνοθετήσει τη *Βαλκυρία* του Βάγκνερ στο Μπολσόϊ της Μόσχας. Όλα αυτά δείχνουν τον εξαναγκασμό της καλλιτεχνικής έμπνευσης να διοχετευθεί προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις, και με συγκεκριμένο τρόπο, πράγμα που ουσιαστικά την αφανίζει. Όταν αυτή τολμήσει να εκφραστεί περισσότερο αυθόρμητα, τότε είναι που επεμβαίνει η λογοκρισία. Έτσι, συνέβη και με το δεύτερο μέρος της ταινίας του Αιζενστάϊν *Ιβάν ο Τρομερός*, που κατάφερε να γίνει γνωστή μόνο μετά το θάνατο του Στάλιν⁶⁰⁹. Στο συγκεκριμένο πρόβλημα, που απασχόλησε όλες τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού⁶¹⁰, αναφέρεται ο Martin Esslin, σχολιάζοντας τον απόηχο συνεδρίου με τη συμμετοχή καλλιτεχνών της Ανατολικής Ευρώπης, όπου διαφάνηκε η τάση εγκατάλειψης της φίμωσης της τέχνης στο όνομα του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού»⁶¹¹. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, οι

⁶⁰⁷ *Εποχές*, τ. 45, Ιανουάριος 1967, (Κώστας Νικολάου, «Στράτευση και στρατευόμενο θέατρο», σ. 29-36).

⁶⁰⁸ Ο «πολιτιστικός εθνικισμός», όμως, που κρατούσε απομονωμένη την τέχνη της ΕΣΣΔ συνέχισε να υπάρχει και στη μετά Στάλιν εποχή. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 640.

⁶⁰⁹ *Εποχές*, τ. 11, Μάρτιος 1964, (Π. Ζάννας, «Στον Ιβάν τον Τρομερό του Αιζενστάϊν», στήλη: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ, σ. 33-45).

⁶¹⁰ Πάντως στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, από τα τέλη του 1950 παρατηρείται μια «απροσδόκητη άνθιση» του κινηματογράφου. Ο Hobsbawm θεωρεί αξιοσημείωτο το ότι «μια τέχνη που εξαρτάται σε τόσο μεγάλο βαθμό από τις κρατικές επιχορηγήσεις, κατάφερε να ανθίσει από καλλιτεχνική άποψη κάτω από κομμουνιστικά καθεστώτα». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Ακρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 641.

⁶¹¹ Η αρχή του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού» που εισήγαγε στην τέχνη η ΕΣΣΔ τη δεκαετία του 1920 ξεκινά, σύμφωνα με τον Gombrich, από την αντίληψη ότι η τέχνη του 20^{ου} αιώνα είναι «σύμπτωμα της παρακμής της καπιταλιστικής κοινωνίας. Το σύμπτωμα μιας υγιούς κομμουνιστικής κοινωνίας ήταν μια τέχνη που υμνούσε τη χαρά της παραγωγικής δουλειάς, ζωγραφίζοντας κεφάτους οδηγούς τρακτέρ ή ρωμαλέους

προερχόμενοι από τις ανατολικές χώρες σύνεδροι αρνήθηκαν να μιλήσουν υπέρ του πολιτικού ρόλου του θεάτρου, του σοσιαλιστικού ρεαλισμού ή αντίστοιχα κατά των «απαισιόδοξων», «ενδοστρεφών», καθώς χαρακτηρίζονται, έργων που προέρχονται από δημιουργούς, όπως ο Μπέκετ ή ο Ιονέσκο. Το πιο σημαντικό για τον ίδιο φαίνεται να είναι η φθορά του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, δείγμα «φιλελευθερισμού», όπως επισημαίνει, στον καλλιτεχνικό χώρο, που ωστόσο ελπίζει να είναι οριστικός, ώστε «να μην υπάρξουν πια τραγικά θύματα του δόγματος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού»⁶¹².

Εξ αφορμής της αναφοράς στις ανατολικές χώρες της Ευρώπης, θα σταθούμε στη Βουλγαρία, στη λογοτεχνία της οποίας οι *Εποχές* κάνουν ιδιαίτερη μνεία. Όπως υπογραμμίζεται, είναι δύσκολο να εξοικειωθεί κανείς με τα ιδιαίτερα θέματα που απασχολούν τη λογοτεχνία «μιας ολοκληρωτικής και μάλιστα ευθυγραμμισμένης μαρξιστικής χώρας». Τα εμπόδια που υπάρχουν για να γίνει κάτι τέτοιο είναι η «κατευθυνόμενη ανειλικρίνεια» και η «δική μας καχυποψία». Σε κάθε περίπτωση, η Βουλγαρία εξάιρεται τόσο ως προς το ότι επιτυγχάνει να συνδέει την πεζογραφία με την καθημερινότητα των ατόμων όσο και ως προς το ότι γενικά αντιμετωπίζει με ένα σεβασμό την πνευματική παράγωγή της, στηρίζοντας τη σε όλα τα επίπεδα, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στην Ελλάδα⁶¹³.

Οι *Εποχές* επικαλούνται ακόμη το πρόσφατο πορτογαλικό παράδειγμα, ώστε να καταδείξουν για άλλη μια φορά ότι οι διαφόρων ειδών προκαταλήψεις και απαγορεύσεις, περιορίζουν την τέχνη σε στεγανά και δεν αφήνουν την ουσία της να αποκαλυφθεί. Συγκεκριμένα, σάλος είχε προκληθεί στην Πορτογαλία, όταν απονεμήθηκε από την Εταιρεία Συγγραφέων βραβείο διηγήματος στον Λουαντίνο Βιέϊρα για τη συλλογή *Λουάντα*. Και αυτό, όχι επειδή αμφισβητήθηκε η αξία του έργου, αλλά για το γεγονός ότι ο συγγραφέας του το συνέγραψε στη φυλακή, όπου βρισκόταν λόγω συμμετοχής σε μια αποτυχημένη εξέγερση το 1961. Για το περιοδικό, τέτοια περιστατικά προκαλούν «σύγχυση στα

ανθρακωρύχους». Ο Gombrich ερμηνεύει την πρωτοβουλία αυτή ως «προσπάθεια κρατικού ελέγχου της τέχνης», η οποία «παρέσυρε τις τέχνες στο στίβο της πολιτικής και τις μετέτρεψε σε όπλα του ψυχρού πολέμου» (Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 616). Πάντως, οι Berstein και Milza, φαίνεται να αναγνωρίζουν δύο όψεις στην «προσπάθεια να εμφυτευθεί ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός στον δυτικό πολιτισμό», αφού άλλες φορές «εκφυλίζεται...σε επίσημη κομματική τέχνη» και άλλες «μπορεί να οδηγήσει και σε αξιόλογα έργα» (Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, σ. 321-322).

⁶¹² *Εποχές*, τ. 31, Νοέμβριος 1965, (Martin Esslin, «Το τέλος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», σ. 56-57).

⁶¹³ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965, (Γ. Ν. Άμποτ, «Η βουλγαρική λογοτεχνία», στήλη: Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ, σ. 61-64).

πνεύματα» και αμφιβολίες για τον «περίλαμπρο αυτόν αιώνα της προόδου»⁶¹⁴.

Και ενώ αυτά συμβαίνουν στην Πορτογαλία, στην Ιταλία, την ευρωπαϊκή χώρα όπου μεταπολεμικά έκανε αίσθηση με την αξιοσημείωτη νεορεαλιστική κινηματογραφική παραγωγή της⁶¹⁵, η τέχνη δείχνει να βρίσκεται υπό εξίσου μεγάλη απειλή. Χαρακτηριστική ήταν η προώθηση τροπολογίας από τους Χριστιανοδημοκράτες για την καθιέρωση της προληπτικής λογοκρισίας, που έγινε σε συζήτηση στη Βουλή, και για την οποία βοήθησαν οι ψήφοι της άκρας δεξιάς και η απουσία πολλών σοσιαλιστών. Όταν οι τελευταίοι, αντιλήφθηκαν αυτό που συνέβη, αντέδρασαν έντονα, με αποτέλεσμα η λογοκρισία που εισήγαγε η τροποποίηση να περιοριστεί στις ταινίες «που εκμεταλλεύονται χυδαία ερωτικοσεξουαλικά θέματα»⁶¹⁶. Αυτό όμως δεν καθυσάχασε τους καλλιτεχνικούς κύκλους, που διαμαρτυρήθηκαν για την τακτική της εκκλησίας και των συντηρητικών να επικαλούνται την πορνογραφία προκειμένου να ασκούν «ιδεολογικό πόλεμο»⁶¹⁷. Οι Εποχές αναφέρουν χαρακτηριστικά τη θέση ενός εκ των «αγανακτισμένων»(Ρόζι):

«Αντί ν' ασχολούνται με τον ερωτισμό των ταινιών οι χριστιανοδημοκράτες θα έπρεπε να προσβάλλονται από τα τεράστια οικονομικά σκάνδαλα που γεμίζουν τον καθημερινό τύπο. Εκεί βρίσκεται η αληθινή προσβολή της ηθικής»⁶¹⁸.

Η κατάσταση στη Γαλλία, υπενθυμίζει το διπλό σκοπό της λογοκρισίας: τη διατήρηση της ηθικής στον ερωτικό τομέα και της «καθεστηκυίας τάξης» στον πολιτικό. Στο γαλλικό κόσμο, αναφέρει το περιοδικό, υπήρξε μεταπολεμικά φόβος για την επίδραση που θα είχαν οι ταινίες σε κοινωνικό-πολιτικό επίπεδο. Μία από τις «επίφοβες» ταινίες ήταν το *Πεθαίνουν και τ' αγάλαμα* του Αλάν Ρεναί, καθώς μιλάει για τη συμβολή των «πολιτισμένων λευκών στην παρακμή της νέγρικης τέχνης». Κι ενώ στις ταινίες με πολιτικές διαστάσεις οι ιθύνοντες υπήρξαν αμείλικτοι, στις ερωτικές επέδειξαν ελαστικότητα. Εντούτοις,

⁶¹⁴ Εποχές, τ. 27, («Κρίσεις και ακρίσιες», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 56).

⁶¹⁵ Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 638

⁶¹⁶ Εποχές, τ. 28, Αύγουστος 1965, (Γ. Μπ., «Η μάχη της λογοκρισίας», στήλη: Ο ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ, σ. 80).

⁶¹⁷ Αντιδράσεις αυτού του είδους απέναντι στο «άσεμνο» στην τέχνη γενικότερα δεν δικαιολογούνται, σύμφωνα με τον Γ. Διζικιρίκη, όταν είναι προφανές πως η χρήση του παραπάνω στοιχείου «είναι εντοπισμένη στην όλη ηθική και πνευματική δομική συγκρότηση του έργου, δε θίγει τον αυθεντικό λόγο της τέχνης, που είναι η ποιητική γοητεία». Βλ. Γιώργος Διζικιρίκης, *Η τέχνη και οι Έλληνες*, ό.π., σ. 119

⁶¹⁸ Εποχές, τ. 28, Αύγουστος 1965, (Γ. Μπ., «Η μάχη της λογοκρισίας», ό.π.)

επικαλούνται το ηθικό στοιχείο όποτε χρειάζονται μια δικαιολογία για να καταδικάζουν ταινίες με κοινωνικοπολιτικά μηνύματα, όπως *Η παντρεμένη γυναίκα* του Ζαν-Λυκ Γκοντάρ, σε σχέση με την αλλοτρίωση και τον εγκλωβισμό της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία⁶¹⁹.

Η τέχνη στην Ελλάδα

Πολλά είναι τα παραδείγματα που παρουσιάζουν οι Εποχές και τα οποία αποδεικνύουν τις ανάγκες, τις ελλείψεις, αλλά και τα όποια θετικά βήματα γίνονται για τα ελληνικά καλλιτεχνικά πράγματα, που σηματοδοτούνται και αυτά από τις τάσεις αλλαγής και ανανέωσης της κοινωνίας⁶²⁰. Οι Εποχές, εκδιδόμενες οι ίδιες από ανθρώπους με πολύ σημαντική συνεισφορά στη λογοτεχνική παραγωγή της χώρας, υποστηρίζουν με ιδιαίτερη θέρμη τη συμβολική δύναμη του λογοτεχνικού λόγου που επιτυγχάνει την καλλιτεχνική επένδυση των πολιτικών και κοινωνικών διαμορφώσεων της περιόδου. Έχουμε, εξάλλου, αναφερθεί επανειλημμένα στην τάση των Εποχών να τοποθετούνται απέναντι σε ιδεολογικοπολιτικά προβλήματα μέσω του πολιτιστικού τους λόγου. Κείμενα αυτής της κατηγορίας παρουσιάζουν συχνά ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για την αυτόνομη καλλιτεχνική τους αξία, όσο και για τα νοήματα που προκύπτουν από την επεξεργασία των χρησιμοποιούμενων συμβόλων. Οι ίδιες οι Εποχές εκτιμούν ως τέτοια, ως κείμενα δηλαδή καλλιτεχνικά, συμβολικά και νοηματικά άρτια, εκείνα που συναπαρτίζουν την ελληνική μεταπολεμική πεζογραφία. Επισημαίνεται ότι τα έργα των είκοσι τελευταίων ετών «απηχούν την μεταπολεμική εποχή-την αστάθεια, την ανησυχία, την αγωνία της», στην οποία

⁶¹⁹ *Εποχές*, τ. 19, Νοέμβριος 1964, (Γ. Μπ., «Λογοκρισίας νέα κατορθώματα», στήλη: Ο ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ, σ. 92-93).

⁶²⁰ Ο Άγγελος Ελεφάντης αναφέρει για τις ελληνικές τέχνες της δεκαετίας του 1960 ότι χαρακτηρίζονται από μια «νέα λαϊκότητα», που δε σχετίζεται με τον λαϊκισμό, ενώ έχουν ξεπεράσει και συντηρητικές τάσεις του παρελθόντος. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, «1951-1967: Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σ. 31-42 και ειδικότερα 37. Η Μάρθα-Έλλη Χριστοφόγλου προσθέτει στα χαρακτηριστικά της ελληνικής τέχνης του '60: «διεύρυνση της αγοράς με αύξηση του αριθμού των αιθουσών και των τεχνοκριτικών δημοσιευμάτων», «επαφές με καλλιτεχνικά κέντρα του εξωτερικού», «αντιακαδημαϊσμός», κυριαρχία των νέων καλλιτεχνών κ.τ.λ. [Μάρθα-Έλλη Χριστοφόγλου, «Η πρόκληση του αντιακαδημαϊσμού στις εικαστικές τέχνες (1949-1967)», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 87-97].

εκφράζεται το «αφηγηματικά και πεζογραφικά μορφοποιημένο»⁶²¹. Στη μεταπολεμική πεζογραφία είναι ορατές οι επιπτώσεις πολέμου, όπως η διαφοροποίηση του ανθρώπου και της ηθικής του. Τα θέματα που πραγματεύεται («της μοναξιάς, της ενοχής, της αποξένωσης, της εξέγερσης, του παράλογου της ζωής») φωτογραφίζουν τη μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο εποχή. Το συμπέρασμα είναι ότι η ελληνική πεζογραφία της περιόδου που ξεκινάει από το 1945 «βρίσκεται στο σωστό δρόμο του αφηγηματικού και πνευματικού εκσυγχρονισμού»⁶²².

Επειδή όμως για την εξέλιξη της ελληνικής τέχνης γενικότερα, δεν αρκεί η καλή θέληση των δημιουργών, αλλά χρειάζεται και η δημιουργία του σωστού πλαισίου ανάπτυξης της δράσης των καλλιτεχνών, ένα από τα αιτήματα του περιοδικού είναι η διασπορά των πολιτιστικών δραστηριοτήτων σε όλο τον ελληνικό χώρο. Για το λόγο αυτό, ενθαρρύνονται πρωτοβουλίες, όπως αυτή της ανέγερσης δημοτικών θεάτρων σε 25 περίπου πόλεις της Ελλάδος, ενώ τονίζεται η ανάγκη να πραγματοποιηθούν κι άλλα βήματα αποκέντρωσης, που δε θα περιορίζονται στο χώρο του θεάτρου. Προτείνεται δε, η αποκέντρωση αυτή να είναι μην είναι φαινομενική, αλλά ουσιαστική και να συνοδεύει από την ίδρυση μορφωτικών κέντρων σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο αριθμό πόλεων⁶²³.

Το θέμα του ελληνικού θεάτρου, όπως δείχνει και το παραπάνω παράδειγμα, βρίσκεται ανάμεσα στις καλλιτεχνικές ανησυχίες του περιοδικού. Ειδικότερα ο θεσμός του Εθνικού Θεάτρου και ο ρόλος που αυτός διαδραματίζει ανήκει στα θέματα που σχολιάζονται επανειλημμένα. Ο λόγος είναι, ότι ο συγκεκριμένος θεσμός «έχει ριζώσει βαθιά στη σύγχρονη ελληνική ζωή», πράγμα που κάνει τους πρωταγωνιστές του να μοιάζουν με «εθνικοί ήρωες» και τις ανησυχίες του με «εθνικές υποθέσεις». Σύμφωνα με τις *Εποχές*, ανάμεσα στις κυριότερες υποχρεώσεις της αρμόδιας διοίκησης είναι να προετοιμάζει τους νέους καλλιτέχνες που θα αποτελέσουν το μέλλον του Εθνικού Θεάτρου. Για να ανταποκριθεί σε ρόλους σαν κι αν αυτόν, η διοίκηση πρέπει να είναι «αυτόνομη», «ανεπηρέαστη» και «αδέκαστη» στην

⁶²¹ Μολονότι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο μαίνεται η αντιπαράθεση μεταξύ της γενιάς του '30 και των μεταπολεμικών συγγραφέων, οι *Εποχές* ξεχωρίζουν για την προσπάθεια αρμονικής συνύπαρξης και των δύο ρευμάτων. Χαρακτηριστική ως προς αυτό θεωρείται η ανάθεση της βιβλιοκριτικής στήλης σε μεταπολεμικούς συγγραφείς (Σινόπουλος, Στεργιόπουλος, Αργυρίου) καθώς και η παρουσία στο περιοδικό ακόμη νεότερων κριτικών (π.χ. Π. Μουλλάς). Βλ. Ευριπίδης Γαργαντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά: λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία», ό.π., σ. 330.

⁶²² *Εποχές*, τ. 30, Οκτώβριος 1965, (Απόστολος Σαχίνης, «Απόψεις της μεταπολεμικής πεζογραφίας», σ. 35-39).

⁶²³ *Εποχές*, τ. 13, Μάιος 1964, («Για μια αληθινή αποκέντρωση», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 57).

εφαρμογή των κανόνων⁶²⁴. Καμία επιείκεια δε μπορεί, σύμφωνα με το περιοδικό, να επιδειχθεί, όταν, για παράδειγμα, ένας σκηνοθέτης επιφέρει αλλοιώσεις σε κάποιο κλασικό έργο για εμπορικούς σκοπούς, πράγμα που παρουσιάζεται να έχει συμβεί κατά τη συγκεκριμένη περίοδο⁶²⁵. Με μεγάλη θέρμη, πρέπει να καταπολεμηθούν και άλλα φαινόμενα, που πλήττουν το κύρος του Εθνικού Θεάτρου, όπως οι εκδηλώσεις του «αποθηριωμένου, αδηφάγου βεντετισμού» κάποιων καλλιτεχνών. Το παράδειγμα ηθοποιού του Εθνικού Θεάτρου που αρνήθηκε να παίξει σε έργα του δραματολογίου που είχαν καταρτίσει οι αρμόδιοι, προκαλεί τη έκρηξη των *Εποχών*:

«...αν τα καπρίτσια, οι ματαιοδοξίες, οι ναρκισσισμοί μιας χούφτας ανθρώπων που παριστάνουν τα είδωλα της κοινής γνώμης κερδίσουν το παιχνίδι, τότε το Εθνικό Θέατρο δεν θα μπορέσει να σταθεί, ή κάτι πολύ χειρότερο, θα παραμείνει μια σκιά του εαυτού του, παρωδία της εθνικής, πνευματικής και κοινωνικής του αποστολής που τις σεβάστηκαν ο πόλεμος και η κατοχή. Θα το έχει γκρεμίσει μέσα στη βακχεία της η ασύδοτη εγωπάθεια μισής ντουζίνας Ελλήνων»⁶²⁶.

Συχνά επανέρχεται το περιοδικό στο θέμα της ευθύνης που θα έπρεπε να διακατέχει τους ελληνικούς θιάσους όταν ασχολούνται με την αρχαία τραγωδία. Επειδή η προσέγγιση του είδους αυτού πρέπει να χαίρει άκρας προσοχής, θεωρείται ότι, με την ίδρυση του Εθνικού Θεάτρου, σωστά δημιουργήθηκε και «μια ερμηνευτική σχολή του αρχαίου Δράματος», που γνώρισε διεθνή ανταπόκριση. Τα προβλήματα ξεκίνησαν από τη στιγμή που, εν ονόματι της άμιλλας, άρχισαν να δημιουργούνται ανεξέλεγκτα θίασοι αρχαίου θεάτρου. Μολονότι το Εθνικό Θέατρο δεν μπορεί να μονοπωλήσει το δικαίωμα ενασχόλησης με το αρχαίο δράμα, παραμένει, σύμφωνα με το περιοδικό, απαράδεκτο το να κυκλοφορούν τόσοι θίασοι τη στιγμή που όλο το έμψυχο δυναμικό του ελληνικού θεάτρου μετά βίας θα μπορούσε να συστήσει δύο αξιοπρεπείς θιάσους αρχαίου δράματος. Οι *Εποχές* αναγνωρίζουν το δέλεαρ της εμπορικότητας, δεδομένης της ζήτησης για αρχαίο δράμα που παρατηρείται κατά την περίοδο εκείνη στο εξωτερικό, προειδοποιούν όμως πως, όταν η απήχηση του συγκεκριμένου είδους μειωθεί, θα γίνει εμφανές ότι η κερδοσκοπία και η επιπολαιότητα οδήγησαν στη φθορά

⁶²⁴ *Εποχές*, τ. 15, Ιούλιος 1964, («Το Εθνικό Θέατρο», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 55).

⁶²⁵ *Εποχές*, τ. 17, Σεπτέμβριος 1964, («Πνευματική ευθύνη», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 51-52).

⁶²⁶ *Εποχές*, τ. 40, Αύγουστος 1966, («Η κρίση ενός θεσμού», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 158).

ενός σημαντικού «πνευματικού» και «εθνικού» κεφαλαίου⁶²⁷. Και μάλιστα, αυτό θα έχει συντελεστεί, πάντα βάσει του περιοδικού, όχι απλά λόγω ενός «κακώς νοούμενου “οικονομικού φιλελευθερισμού”», αλλά με τις «ευλογίες» του επίσημου κράτους, κάτι που «ξεπερνάει τα όρια ακόμη και της νεοελληνικής συγχύσεως φρένων...»⁶²⁸.

Η εμπορικότητα εμφανίζεται παρακάτω, ως η αιτία που οδήγησε σε άλλη μία λανθασμένη, κατά τις *Εποχές*, επιλογή⁶²⁹. Πρόκειται για την, στηριγμένη στο έργο του Καζαντζάκη Αλέξης Ζορμπάς, ταινία, που τιτλοφορήθηκε αυθαίρετα από τον άγγλο εκδότη Ζορμπάς ο Έλληνας. Η κίνηση αυτή, που, όπως προαναφέρθηκε, πραγματοποιήθηκε για εμπορικούς λόγους, οδηγεί στη ταύτιση του χαρακτήρα του Καζαντζάκη με το μέσο Έλληνα. Ωστόσο για πολλούς, μεταξύ των οποίων βρίσκονται όπως φαίνεται και οι συντάκτες του περιοδικού, είναι αμφίβολο αν το βιβλίο και κατ' επέκταση η ταινία είναι χαρακτηριστική της ελληνικής φυλής. Κάποιοι θεωρούν τη στάση αυτή ως δείγμα υπερβολικής ευθιξίας και αντιπαραθέτουν το παράδειγμα της Ιταλίας, όπου κανείς δε θίγεται όταν διαφαίνονται μέσα από τα έργα οι «σκοτεινές πλευρές» της. Και σ' αυτό όμως οι *Εποχές* αντιτάσσουν το εξής:

«...η Ιταλία έχει μεγάλα περιθώρια αυτοκαταδίκης που δεν τα έχει η μικρή μας χώρα, η μόλις ξεκινήμενη στο δρόμο της πολιτιστικής προβολής ή και, απλούστερα, του τουρισμού»⁶³⁰.

⁶²⁷ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965, («Η τραγωδία της τραγωδίας», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 56).

⁶²⁸ *Εποχές*, τ. 27, Ιούλιος 1965, («Σύγχυση φρένων», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 56).

⁶²⁹ Η εμπορικότητα είναι μία από τις αιτίες, που μαζί με την λογοκρισία, την «λευκή τρομοκρατία», την «αθυμία του κοινού να ξαναδεί τα πάθη των μακρών ωρών της περιόδου 1949-1967» και την «απαιδευσία» όσων ασχολούνταν με τον κινηματογράφο», δεν επέτρεψαν στον ελληνικό κινηματογράφο της μεταπολεμικής περιόδου να αποτυπώσει φλέγοντα κοινωνικοπολιτικά θέματα της εποχής. (Νίκος Κολοβός, «“1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία”, Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας-άνθιση του “αθώου” εμπορικού κινηματογράφου: ένα παράδοξο», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 145-161). Πάντως η Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, θεωρεί ότι σε πολλά από τα κινηματογραφικά έργα της περιόδου «αποτυπώνονται οι γρήγοροι ρυθμοί ανάπτυξης και εμφανίζεται το κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας που έχει αποκτήσει τις οικονομικές προϋποθέσεις, ώστε να αποκολληθεί από τη μεταπολεμική καχεξία και να οδεύσει προς την κατανάλωση». Επίσης, μολονότι αναγνωρίζει ότι τα αιτήματα των νέων της περιόδου για εκδημοκρατισμό και αναμόρφωση της παιδείας δεν μεταφέρονται με σαφήνεια στην ελληνική κινηματογραφική παραγωγή, δεν παύουν να ενυπάρχουν συχνά ως «μεταφορά» ή ως «αίσθηση». (Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, «Ελληνικός Κινηματογράφος 1955-1965: Κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 163-176).

⁶³⁰ *Εποχές*, τ. 25, Μάιος 1965, («Τα περιθώρια», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 56).

Το ζήτημα της λογοκρισίας, που είδαμε ότι είναι κεντρικό παγκοσμίως, δε θα μπορούσε να μείνει ασχολίαστο όταν πρόκειται για την Ελλάδα. Καταγγέλλουν, επί παραδείγματι, οι *Εποχές* το γεγονός της έκδοσης «Μηνιαίου Δελτίου Πληροφοριών» από τη Γενική Διεύθυνση Εθνικής Ασφαλείας το οποίο και στέλνεται στις κρατικές υπηρεσίες προς ενημέρωση. Ανάμεσα στα άλλα, συμπεριλαμβάνει και τη στήλη *Εκδοτική Κομμουνιστική Δραστηριότητα*, όπου καταγράφονται τίτλοι έργων, τα οποία χρωματίζονται αρνητικά και καταδικάζονται ως κομμουνιστικά. Ανεκδιήγητο για το περιοδικό είναι το γεγονός, ότι η συγκεκριμένη στήλη έχει συχνά τολμήσει να στιγματίσει αριστουργήματα της ελληνικής καλλιτεχνικής παραγωγής όπως: *Λυσιστράτη* (Αριστοφάνης), *Γράμματα στη Ραχήλ* (Κ. Παλαμάς), *Στου Χατζηφράγκου* (Κοσμάς Πολίτης) κ.τ.λ. Οι *Εποχές* αποφαινόμενοι ότι η όλη πρωτοβουλία συνιστά «πράξη κακή», μια και πρόκειται για «επέμβαση των αστυνομικών οργάνων στην πνευματική ζωή», που «συνοδεύεται από ανήκουστη αμάθεια». Κάποιοι δράττονται της ευκαιρίας αυτής για να μεταδώσουν στην ελληνική και διεθνή κοινή γνώμη την αντίληψη ότι στην Ελλάδα, υπό δημοκρατικό καθεστώς, καταδιώκεται το πνεύμα. Συνοψίζοντας, οι *Εποχές* αποδίδουν την κατάσταση σε ένα συνδυασμό «κακής πρόθεσης», «αγραμματοσύνης», «μωρίας» από τη μία και «ηθελημένης σύγχυσης» από την άλλη⁶³¹.

Μία ακόμη αφορμή για αναφορά στο ευρύτερο θέμα της λογοκρισίας στην τέχνη δίνει η διαταγή να μην παίζονται τραγούδια του Θεοδωράκη στο ραδιόφωνο. Οι *Εποχές* προβάλλουν, στις αρχές του 1966, το συγκεκριμένο γεγονός ως αξιόμιπτο και αναρωτιούνται σε σχέση με την παραπάνω απόφαση: «Τι σκοπό έχει;» «Να εξαφανίσει τη μουσική ενός συνθέτη δημοφιλέστατου;» «Να τον δυσφημήσει;» «Να τον...συνετίσει;». Ακόμη κι αν ήταν αυτός ο σκοπός, δε θα μπορούσε να έχει επιτευχθεί με τέτοιες εκδηλώσεις, οι οποίες όχι μόνο οδηγούν στο αντίθετο από το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, αλλά επίσης «δίνουν λαβή σ' εύκολες ρητορικές εκδηλώσεις» και σε «μελοδραματικές επιδόσεις». «Ακόμη και μ' ελαφριά μουσική», προσθέτουν οι *Εποχές*. Το τελευταίο υπονοούμενο στρέφεται μάλλον κατά της καλλιτεχνικής κι ίσως ευρύτερης δράσης του Θεοδωράκη, την οποία ακόμη κι αν οι συντελεστές του περιοδικού δεν προσυπογράφουν, αυτό δεν τους εμποδίζει από το να καταγγέλλουν με σθένος της λογοκρισία εναντίον αυτής και οποιουδήποτε άλλου είδους τέχνης⁶³².

⁶³¹ *Εποχές*, τ. 14, Ιούνιος 1964, («Μια ηλίθια υπόθεση», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια σ. 57).

⁶³² *Εποχές*, τ. 34, Φεβρουάριος 1966, («Τα ευτράπελα της λογοκρισίας», στήλη: ΧΡΟΝΙΚΑ-Σχόλια, σ. 149).

Στο χώρο της ελληνικής μουσικής μας επιτρέπει να παραμείνουμε ο Μάνος Χατζηδάκης⁶³³, ο οποίος επικρίνει την Κρατική Ορχήστρα Αθηνών και τα ωδεία που επέμεναν πεισματικά στην άρνησή τους «να διαπαιδαγωγήσουν “σταρ” αν θέλετε, ώστε σ’ αυτούς οι νέοι να φιλοδοξούν να μαθητεύσουν...». Αρνούμενοι οι ιθύνοντες να δημιουργήσουν ένα σύστημα που να προσφέρει ερεθίσματα στους νέους για την ενασχόληση τους με τη μουσική, προκάλεσαν την αδιαφορία των τελευταίων απέναντι στον ενδεχόμενο μιας μουσικής καριέρας. Μεγάλο μέρος της ευθύνης αποδίδεται στους κρατικούς φορείς που, σκεπτόμενοι ψηφοθηρικά, συμβιβάζονται με την πολιτική που έχει δημιουργήσει το ισχυρό συνδικάτο το οποίο έχουν συγκροτήσει οι μουσικοί της Κρατικής Ορχήστρας Αθηνών. Ακόμη και το Φεστιβάλ Αθηνών έχει καταντήσει, αναφέρει ο Χατζηδάκης, «καθρέφτης του τρόπου με τον οποίο πολιτεύεται το Κράτος ως προς την τέχνη». Το χειρότερο, όπως πιστεύει, είναι ότι η πλειοψηφία των ανθρώπων που τοποθετούνται στις διοικήσεις των οργάνων που αποφασίζουν για τη μουσική της χώρας, δεν είναι καν πραγματικοί μουσικοί, και υπάρχουν μόνο για να σχηματίζουν «συμβούλια, διοικήσεις και συμφέροντα». Τη λύση στο αδιέξοδο αυτό θα μπορούσε να προσφέρει «ένας πολύ φωτισμένος και τολμηρός υπουργός ή πρωθυπουργός» που να προωθήσει σε καίριες θέσεις άξιους ανθρώπους της μουσικής. Τέτοιοι, σύμφωνα με την εκτίμηση του Χατζηδάκη, είναι ο Μιλτιάδης Καρύδης, ο Γιάννης Παπαϊωάννου, ο Ντίνος Γιαννόπουλος

⁶³³ Ο Στέφανος Βασιλειάδης εκτιμά τη συμβολή του Μάνου Χατζηδάκη στα μεταπολεμικά μουσικά πράγματα τη χώρας (κατά την περίοδο αυτή, όπως αναφέρει, «αποτυπώθηκε καθαρά το πρόσωπο της ελληνικής δημιουργίας και ερμηνείας», ενώ «εκδηλώθηκε και η ουσιαστικότερη στροφή προς τις ρίζες του ελληνικού μουσικού πολιτισμού»). Αναγνωρίζεται ο ρόλος του Χατζηδάκη στην «ανάσχυση από την αφάνεια του λαϊκού τραγουδιού των αστικών κέντρων», στη διαμόρφωση «μιας καινούργιας γλώσσας βασισμένης στους τρόπους και τους ρυθμούς της ελληνικής, αλλά και της ευρωπαϊκής παράδοσης», στην «προαγωγή και την προβολή της πρωτοποριακής ελληνικής μουσικής» κ.τ.λ. (Στέφανος Βασιλειάδης, «Μια εποχή άνοιξης και καρποφορίας στην ελληνική πρωτοποριακή μουσική», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 101-124). Ο Βασίλης Αγγελικόπουλος θεωρεί απαραίτητο να εξετάσουμε τη συμβολή του Χατζηδάκη παράλληλα με αυτή του Μίκη Θεοδωράκη, για να ερμηνεύσουμε την εξέλιξη των ελληνικών μουσικών πραγμάτων κατά τη «μεγάλη δεκαετία του '60» (κατά τη διάρκεια της οποίας αναφέρει ότι σημειώθηκε «άνθιση όχι μόνο στη μουσική, αλλά γενικότερη, πνευματική, καλλιτεχνική, κοινωνική και πολιτική»). Σύμφωνα με τον Αγγελικόπουλο «το ελληνικό τραγούδι βρήκε πρόσωπο και ταυτότητα μετά τις δεκαετίες του '50 και του '60 κι αυτό το οφείλουμε κυρίως στο Μάνο Χατζηδάκη και το Μίκη Θεοδωράκη». Για περισσότερα βλ. Βασίλης Αγγελικόπουλος, «Το όραμα του Μάνου Χατζηδάκη και του Μίκη Θεοδωράκη για την ελληνική μουσική-ως το 1967», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 125-137.

κ.τ.λ. Χρήσιμο ακόμη θεωρείται το να προσελκύσει η χώρα διακεκριμένους ανθρώπους της διεθνούς μουσικής, αξιοποιώντας το θαυμασμό που κάποιοι εξ αυτών τρέφουν για την αρχαία ή και τη σύγχρονη Ελλάδα. Μέχρι τότε όμως, «καλό θα είναι να μη χάνουμε τη φρικτή εικόνα της πραγματικότητας από τα μάτια μας...»⁶³⁴.

Τη ζοφερή κατάσταση της ελληνικής μουσικής διαπιστώνει και ο Γιώργος Σισιλιανός:

«...το μουσικοεκπαιδευτικό μας σύστημα, όπου δεν είναι ανύπαρκτο, νοσεί βαρύτερα και είναι ανάγκη να το προσαρμόσουμε χωρίς χρονοτριβή στη νέα μουσική και εκπαιδευτική πραγματικότητα που διαμορφώθηκε στον Κόσμο»⁶³⁵.

Για παράδειγμα, μολονότι αναγνωρίζεται η παρελθούσα εκπαιδευτική πρόσφορα των ωδείων, κρίνεται αναγκαίος ο αναπροσδιορισμός του ρόλου τους σύμφωνα με τα νέα δεδομένα. Κεντρικό αίτημα του κειμένου είναι η ίδρυση Ανώτατης Μουσικής Σχολής και μάλιστα άμεσα στη χώρα. Όπως πιστεύει ο Σισιλιανός, αναπόφευκτα θα συμβεί κάτι τέτοιο, καθώς το επιτάσσει η εποχή. Αν όμως πραγματοποιηθεί έστω και λίγο αργότερα θα έχει χαθεί πολύτιμος χρόνος, που θα έχει ίσως καταστήσει τους Έλληνες ουραγούς στην παγκόσμια μουσική κλίμακα. Για την κάλυψη της απόστασης που θα έχει δημιουργηθεί, θα χρειαστεί πιθανότατα πολλαπλάσια προσπάθεια από εκείνη που θα απαιτούνταν αν όλα συνέβαιναν τη σωστή στιγμή⁶³⁶.

Μία ακόμη παράμετρος η οποία μπορεί να συνεισφέρει στη θετική εξέλιξη της τέχνης στην Ελλάδα είναι η κριτική, όταν αυτή ασκείται γόνιμα, εποικοδομητικά και ανεξάρτητα από τα οποιαδήποτε συμφέροντα. Στο θέμα αυτό μετατοπίζει την προσοχή μας ο δημοσιογράφος Γιώργος Λεωτσάκος, θέλοντας να αποκαταστήσει τον κριτικό της μουσικής συγκεκριμένα τέχνης στα μάτια της ελληνικής αστικής κοινωνίας⁶³⁷, η οποία καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια των προηγούμενων χρόνων του 20^{ου} αιώνα, συνήθιζε να τον θεωρεί γραφικό⁶³⁸.

⁶³⁴ *Εποχές*, τ. 38, Ιούνιος 1966, (Μάνος Χατζηδάκης, «Η μουσική πραγματικότητα στον τόπο μας», σ. 552-553).

⁶³⁵ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966, (Γιώργος Σισιλιανός, «Τα παραλειπόμενα μιας συζήτησης», σ. 59-61)

⁶³⁶ *Εποχές*, τ. 39, Ιούλιος 1966, (Γιώργος Σισιλιανός, «Τα παραλειπόμενα μιας συζήτησης», ό.π.).

⁶³⁷ *Εποχές*, τ. 47, Μάρτιος 1967, (Γιώργος Λεωτσάκος, «Η μουσική κριτική στον ελληνικό χώρο», σ. 256-258).

⁶³⁸ Ο Διονύσης Γιατράς αναφέρει ως ένα από τα προβλήματα της μουσικής κριτικής την πρόθεση κάποιων κριτικών να διαδραματίσουν «τους ρόλους του κήνσορα, του προστάτη του κοινού, του υπερδημιουργού που καθοδηγεί τους δημιουργούς ή τους αποτρέπει από παραπατήματα, του υπερδασκάλου που διδάσκει φτασμένους καλλιτέχνες». Ακόμη

Ο Λεωτσάκος παραδέχεται ότι υπήρξε και συνεχίζει σε μεγάλο βαθμό να υπάρχει το είδος εκείνο της κριτικής που δικαιολογεί μια τέτοια αντίληψη. Πρόκειται για την κριτική που «μασά τα λόγια της» και «σκεπάζει την αλήθεια εν ονόματι μιας αστικής και κακώς εννοούμενης ευπρέπειας». Η πραγματική κριτική, όμως, έχει κοινωνική αποστολή, μια αποστολή με αναμορφωτικό για την τέχνη χαρακτήρα. Όσο για εκείνους, που ενοχλούνται από τις αλήθειες που αποκαλύπτει η γνήσια κριτική τέχνης και ζητούν επιείκεια, θα έφριτταν, σύμφωνα με τον Λεωτσάκο, «αν ήξεραν, όπως εμείς, όλα τα παρασκήνια των καταστάσεων»⁶³⁹.

Ο μουσικολόγος και κριτικός Φοίβος Ανωγειανάκης, συνεχίζοντας τη συζήτηση για τους Έλληνες μουσικούς κριτικούς τέχνης, στέκεται στις δυσκολίες που δημιουργεί τόσο η πολυπλοκότητα της σύγχρονης μουσικής, όσο και το ελληνικό περιβάλλον. Η κατάσταση στην Ελλάδα, τονίζει, από όποια οπτική και αν εξεταστεί, δεν επιδέχεται σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές μουσικές σχολές, καθόσον, μολονότι και εκεί αντιμετωπίζονται ανάλογα προβλήματα, το ελληνικό περιβάλλον είναι «απείρως εχθρικότερο». Συγκεκριμένα στο χώρο της μουσικής κριτικής, οι Έλληνες μουσικοκριτικοί παραμένουν πάντα εντός των ορίων άσκησης μιας «“απολογητικής” κριτικής». Αυτό συνέβαινε, τόσο κατά το παρελθόν που τα κριτήρια μουσικής ποιότητας ήταν σαφέστερα(μελωδία, συνήχηση, ορχηστρικό χρώμα), όσο και κατά την παρούσα φάση όπου οι εξελίξεις στη μουσική έχουν περιπλέξει την κατάσταση⁶⁴⁰.

Σύνοψη των απόψεων περί τέχνης

Εξετάζοντας συνολικά τις απόψεις που εκφράζονται στις *Εποχές* περί τέχνης, διαπιστώνει κανείς ότι ενισχύεται η θέση περί μεταβατικότητας της περιόδου ως προς τον πολιτιστικό τομέα. Η αμφισβήτηση απέναντι στην αφηρημένη τέχνη, η αναβίωση του ρεαλισμού, οι ενδείξεις ότι οδεύουμε προς τη λεγόμενη «μαζική κουλτούρα», η ανάδειξη της Αμερικής στον πυρήνα από τον οποίο πηγάζουν οι καλλιτεχνικές εξελίξεις, είναι όλα στοιχεία που προμηνύουν

όμως κι όταν οι κριτικοί είναι απαλλαγμένοι από τέτοιες τάσεις, έχουν να αντιμετωπίσουν την υπέρμετρη καχυποψία όσων δεν αντιλαμβάνονται τη ζωτικής σημασίας για την τέχνη αξία της αυθεντικής κριτικής. Έτσι, οι αξιολογες επισημάνσεις των κριτικών προσπερνώνται ως κοινοτοπίες, ενώ οι όποιες άστοχες κρίσεις τους στιγματίζουν. Βλ. Διονύσης Γιατράς, *Η κρίση της κριτικής, Σύγχρονα προβλήματα αισθητικής*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1982, σελ. 28&34-35.

⁶³⁹ *Εποχές*, τ. 47, Μάρτιος 1967, (Γιώργος Λεωτσάκος, «Η μουσική κριτική στον ελληνικό χώρο», σ. 256-258).

⁶⁴⁰ *Εποχές*, τ. 48, Απρίλιος 1967, (Φοίβος Ανωγειανάκης, «“Απολογητική” κριτική», σ. 356-357).

μία νέα εποχή στην τέχνη. Η ποπ-αρτ, η ροκ μουσική, το ολοένα ισχυροποιούμενο Χόλλυγουντ⁶⁴¹, αποτελούν προϊόντα της μετάβασης, μιας μετάβασης που καθίσταται σημείο αναφοράς για τους καλλιτεχνικούς και θεωρητικούς κύκλους της εποχής, είτε ως κάτι αρνητικό, είτε ως θετικό, είτε τέλος ως κάτι φυσιολογικό που, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, τείνει να λαμβάνει άλλοτε θετικό και άλλοτε αρνητικό περιεχόμενο. Παράλληλα, κατά τη δεκαετία του 1960, ανθεί το είδος της κριτικής που θέτει υπό αμφισβήτηση όχι μόνο κάποια νέα καλλιτεχνικά ρεύματα, αλλά τη συνολική πορεία της παγκόσμιας τέχνης προς συμβατικές μορφές, προσαρμοσμένες στα αστικά πρότυπα⁶⁴².

Οι συντελεστές των *Εποχών* φαίνεται να βρίσκονται ανάμεσα σ' εκείνους που αντιμετωπίζουν τις εξελίξεις στην τέχνη με επιφυλακτικότητα, αλλά χωρίς αρνητική προδιάθεση. Το περιοδικό δείχνει να αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για μία περίοδο-τομή, μεταξύ άλλων, για τα πολιτιστικά πράγματα, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της οποίας είναι η αλληλεπίδραση αντιτιθέμενων ως τώρα στοιχείων. Οι οσμώσεις που λαμβάνουν χώρα σε καλλιτεχνικό επίπεδο αποτελούν, καθώς φαίνεται, μία ακόμη έκφανση της γενικότερης όσμωσης που την εν λόγω περίοδο ξεκινά από την προσέγγιση Ανατολής-Δύσης και επεκτείνεται στο ευρύτερο πολιτικό, κοινωνικό και τώρα καλλιτεχνικό πεδίο. Οι *Εποχές* παρουσιάζονται εξοικειωμένες με το γεγονός αυτό, όσο και με την ευρύτερη ανάγκη να εντάσσουμε την τέχνη στις εκάστοτε συγκυρίες. Η διαδοχή των καλλιτεχνικών ρευμάτων που προκύπτουν είτε ως συνέχεια είτε ως αντίδραση σε κάποια άλλα ρεύματα εκλαμβάνεται ως μια αναγκαία διαδικασία, η οποία φανερώνει την προσαρμοστικότητα της τέχνης απέναντι στα τεχνολογικά και κοινωνικά κάθε στιγμή δεδομένα. Αυτό δε σημαίνει ότι εξομοιώνεται η βαρύτητα όλων των καλλιτεχνικών τάσεων, αλλά ότι υποστηρίζεται πως δεν μπορεί να αναχαιτιστεί η πορεία της τέχνης προς την κατεύθυνση που την οδηγεί η κάθε εποχή. Εκείνο που σε κάθε περίπτωση, δείχνει να προκαλεί αντίδραση, είναι η μονολιθική και αποκομμένη από το παρελθόν ενασχόληση με τα νέα ρεύματα, η οποία ξεχνάει το «νόμο» της κυκλικότητας, βάσει του οποίου οι τάσεις στην τέχνη, όπως και σε άλλους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, έρχονται, παρόν, παρόν, και επανέρχονται.

Για τους παραπάνω λόγους, το εμπορικό στοιχείο που έχει στη δεκαετία του '60 εισαχθεί στην τέχνη, δεν μπορεί, σύμφωνα με τις *Εποχές*, να επισύρει αναθέματα. Μολονότι το περιοδικό δεν επιδεικνύει καμία

⁶⁴¹ Ωστόσο, παρά την «οικονομική και τεχνολογική πρωτοκαθεδρία» του Χόλλυγουντ, ο ευρωπαϊκός κινηματογράφος κατάφερε τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες να γνωρίσει άνθιση και να παράγει «εθνικά» έργα, αποφεύγοντας την αμερικανική επιρροή. Βλ. Βλ. Serge Bernstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, ό.π., σ. 326-327.

⁶⁴² Γιώργος Διζικιρίκης, *Η τέχνη και οι Έλληνες*, ό.π., σ. 152.

προτίμηση προς το «μαζικό» και το «εύπεπτο», δε δείχνει να θεωρεί ότι τα στοιχεία αυτά απειλούν συθέμελα την τέχνη. Εξάλλου, δίνεται έμφαση στην ικανότητα των καλλιτεχνών να εκφράζονται κατά τον τρόπο που οι ίδιοι επιθυμούν, ανεξαρτήτως των γενικότερων τάσεων που επικρατούν. Εκτός του πομπού και ο καλλιτεχνικός δέκτης είναι σε θέση να επιλέγει, απορρίπτοντας όσα από τα νεοεισαχθέντα στοιχεία δεν συμφωνούν με την καλλιτεχνική παιδεία και την αισθητική του. Προκειμένου να μπορούμε όμως να κάνουμε λόγο για καλλιτεχνική παιδεία, θα πρέπει, όπως προκύπτει από τις αναλύσεις του περιοδικού, καθέννας που εμπλέκεται, ως πομπός ή δέκτης, στην καλλιτεχνική διαδικασία, να έχει επαφή με την παράδοση και την ιστορία της τέχνης. Η γνώση του παρελθόντος, εφόσον είναι πολυσχιδής και ουσιαστική, φαίνεται ότι όχι μόνο δε μειώνει τη δεκτικότητα απέναντι στα νέα ρεύματα, αλλά, κατά μία έννοια, την ενισχύει. Ταυτόχρονα όμως, θέτει τα όρια εκείνα η υπέρβαση των οποίων μετατρέπει την δημιουργική ένταξη σε καλλιτεχνικά ρεύματα σε στείρα αφοσίωση στην όποια τεχνοτροπία.

Ο Gombrich, αναφερόμενος στην ίδια περίοδο, υποστηρίζει ότι «είναι εξίσου ανόητο να είναι κανένας “υπέρ της μοντέρνας τέχνης” όσο και “εναντίον” της». Αν κανείς την καταδικάσει, παράλληλα με τα όποια σύγχρονα ρεύματα, οδηγείται σε «παραμερισμό των ζωντανών καλλιτεχνών». Από την άλλη, «η απόλυτη προσήλωση στο παρόν μπορεί να μας αποκόψει από την κληρονομιά μας»⁶⁴³. Πρόκειται για μία θέση που δείχνει απόλυτα σύμφωνη με τη συνολική στάση των *Εποχών* απέναντι στην τέχνη. Η ισοστάθμιση της παράδοσης και των σύγχρονων καλλιτεχνικών επιταγών είναι μία ακόμη μορφή που λαμβάνει το γενικότερο αίτημα των *Εποχών* για ισορροπία, την προβαλλόμενη ως μόνη ίσως δύναμη που θα επιτρέψει την απαραίτητη συνύπαρξη του ανθρωπισμού με την πρόοδο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, οφείλει να παρατηρήσει κανείς ότι η ποικιλία των πολιτικο-ιδεολογικών και κοινωνικών θέσεων που εκφράζονται στις *Εποχές* καθιστά υποχρεωτικό για τον αναλυτή να συνοδεύει την απόδοση χαρακτηρισμών με ορισμένες επισημάνσεις. Το περιοδικό είναι αντικομμουνιστικό, αλλά συντάσσεται συχνά με σοσιαλίζουσες απόψεις. Είναι αντιδεξιό, αλλά ο συντηρητισμός, ρητά δηλωμένος ή όχι, κάνει την εμφάνισή του σε κάποια από τα άρθρα. Είναι φιλελεύθερο, όμως συχνά η

⁶⁴³ Gombrich E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, ό.π., σ. 596&617.

επιστροφή στην παράδοση παρουσιάζεται να συνιστά λύση στα αδιέξοδα της εποχής. Καμιά φορά μάλιστα κάποια από τα άρθρα που παρουσιάζουν εμφανή κλίση προς τα «δεξιά» ή τα «αριστερά» περιέχουν θέσεις τις οποίες οι συντελεστές του περιοδικού δείχνουν να συμμερίζονται. Ο ιδιαίτερος «κεντρισμός» τους δανείζεται, επομένως, στοιχεία άλλοτε από το δεξιό κι άλλοτε από τον αριστερό χώρο, θεωρώντας όπως φαίνεται, ότι η ίδια η εποχή έχει θέσει σε διαλεκτική σχέση τα δύο στοιχεία, κάτι που σε πολιτικό επίπεδο υλοποιείται μέσω της προσέγγισης δυτικού και ανατολικού κόσμου. Σε κάθε περίπτωση, προτάσσεται η έννοια της ισορροπίας, καθώς αφενός οι θέσεις που εκφράζονται δεν αγγίζουν τα άκρα, κι αφετέρου αντισταθμίζονται από αντίθετες απόψεις που διατυπώνονται παράλληλα.

Από την άλλη, δε θα μπορούσε κανένας να παραβλέψει ότι η ιδέα της απόλυτης ισορροπίας είναι ουτοπική, ιδίως σε περιόδους κρίσεων. Πρέπει να αναγνωριστεί στις Εποχές ότι προέβαλλαν έντονα μέσα από τα κείμενά τους ιδέες προοδευτικές, οι οποίες συμβάδιζαν με το κλίμα της εποχής. Ακόμη, γεγονός είναι ότι έμειναν κατά το δυνατό πιστές στις αρχές που εξαρχής είχαν διακηρύξει, δηλαδή στο διάλογο, τη δημοκρατία, τη μετριοπάθεια κ.ο.κ. Ο τρόπος που βρίσκουν εφαρμογή οι αρχές αυτές στα διάφορα πεδία ανάλυσης ήταν εξάλλου ο βασικός στόχος της παρούσας μελέτης. Ωστόσο, παρά τη συνέπεια απέναντι στους αρχικούς στόχους, ας μας επιτραπεί να επισημάνουμε στις τελικές τούτες παρατηρήσεις, την εντύπωση που αποκομίσαμε ως αναγνώστες, ότι δηλαδή η προοδευτικότητα κάποιων εκ των θέσεων είναι λιγότερο πηγαία απ' ό,τι οι συντελεστές του περιοδικού θέλουν να την παρουσιάζουν. Σε αρκετά σημεία μας δίνεται η αίσθηση ότι το περιοδικό πιέζεται από τις ίδιες τις συνθήκες της εποχής να προβεί σε προσπάθεια ιδεολογικής και γενικότερης επανατοποθέτησης απέναντι σε καίρια ζητήματα. Βρισκόμαστε, με άλλα λόγια, εν μέσω μιας εποχής κατά την οποία αρχίζει να διαχέεται η αίσθηση μιας γενικότερης αλλαγής, που σημαίνει αναδιαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού, ιδεολογικές και κοινωνικές ανακατατάξεις κ.τ.λ. Οι διεθνείς εξελίξεις αλλάζουν τις ισορροπίες του καπιταλιστικού συστήματος και της παγκόσμιας οικονομίας, που αρχίζει να εμφανίζει ένα «διεθνοποιημένο πρόσωπο»⁶⁴⁴. Αλληλοσχετιζόμενες με τις οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις είναι οι κοινωνικές και πολιτιστικές μεταβολές. Η αλλαγή των ηθών, η έμφαση στην ατομική ευημερία, οι αλλαγές στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα είναι όλα προϊόντα

⁶⁴⁴ Ο Hobsbawm αναφέρει ότι οι σημαντικότερες πτυχές αυτής της «διεθνοποίησης» κατά τη δεκαετία του 1960 είναι: «οι διεθνικές εταιρείες (γνωστές ως "πολυεθνικές"), ο νέος διεθνής καταμερισμός της εργασίας και η εμφάνιση και άνοδος των χρηματοδοτικών "εξωεδαφικών παραδείσων" (offshore finance)». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 343-345 & 355.

του νέου περιβάλλοντος. Τα στοιχεία αυτά είναι εύλογο να οδηγούν το φιλελεύθερο λόγο σε επαναδιατυπώσεις και επανατοποθετήσεις, οι οποίες ίσως επισύρουν κριτική σε σχέση με τη γνησιότητα, τη συνέπεια, ή την ενάργεια των θέσεων. Ο λόγος των *Εποχών* για παράδειγμα, δείχνει ότι επιθυμεί να γίνει φορέας προόδου και φιλελευθεροποίησης της κοινωνίας, ξεπερνώντας παγκόσμια και εθνικά σχήματα του παρελθόντος που αρχίζουν ήδη κατά την περίοδο αυτή να φαντάζουν παρωχημένα(όπως αυτό της εθνικοφροσύνης). Ωστόσο, την προσπάθεια αυτή υπονομεύουν σοβούσες τάσεις, όπως ο ριζωμένος αντικομμουνισμός, η δυσκολία αποβολής κάθε προκατάληψης στη διαπραγμάτευση εννοιών όπως είναι η παράδοση, το έθνος, ή η ηθική κ.ο.κ. Σε κάθε περίπτωση, οι *Εποχές* πραγματοποιούν μια αξιόλογη προσπάθεια να απεικονίσουν την σύγχρονη ελληνική και διεθνή πραγματικότητα, προσανατολισμένες, όσο αυτό είναι δυνατό, στην θεμελιώδη έννοια της ισορροπίας.

Αναλύοντας τη σχέση του παρελθόντος με τον παρόν υπό το πρίσμα των *Εποχών*, διαπιστώσαμε ότι αυτό που προτείνεται είναι μια γόνιμη όσμωση των δύο στοιχείων. Η όσμωση αυτή πρέπει, σύμφωνα με το περιοδικό, να επεκταθεί σε όλα τα πεδία της πολιτικής και κοινωνικής δράσης. Πρέπει να είναι εμφανής στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, στην εξέλιξη της γλώσσας αλλά και ολόκληρου του έθνους. Περίοπτη θέση στα κείμενα που αναφέρονται στο παρελθόν κατέχει η αρχαιότητα, η αξία της οποίας ως προς την προαγωγή της τέχνης, των επιστημών και του πνεύματος γενικότερα θεωρείται ανεκτίμητη. Το να προβούμε όμως, παρασυρόμενοι από τη διαπίστωση αυτή, σε εκείνο που χαρακτηρίστηκε ως «άγονη προγονολατρία» θα ήταν αιτία ανάσχεσης της ανθρώπινης προόδου. Εξίσου αρνητικά αποτελέσματα θα είχε η τάση αποθέωσης της αρχαιότητας με παράλληλη απαξίωση άλλων περιόδων, όπως τα ελληνιστικά χρόνια(με το επιχείρημα της ηθικής παρακμής, του ισχνού πολιτικού προβληματισμού κ.ο.κ.) ή ο Μεσαίωνας(με τη γνωστή άποψη περί «σκοταδισμού»). Το περιοδικό φαίνεται να αποδίδει αξία σε όλες τις περιόδους της ελληνικής και διεθνούς ιστορίας, θεωρώντας καθεμία από αυτές απαραίτητο βήμα στα πλαίσια της κατεύθυνσης προς την εξέλιξη των ανθρώπων και των κοινωνιών. Η αίσθηση της αρραγούς ενότητας της ιστορίας ενισχύεται από τη θέση ότι κάθε περίοδος αδιάκριτα εμπεριέχει φωτεινά όσο και μελανά σημεία. Επί παραδείγματι, ο νεοελληνικός διαφωτισμός από τη μία παρουσιάζεται να συνοδεύτηκε από αφύπνιση των πνευμάτων και προοδευτικότητα, από την άλλη από κρίση στις ιδεολογίες και στον πνευματικό χώρο γενικότερα.

Λόγω λοιπόν του ότι στα πλαίσια κάθε ιστορικής φάσης επενεργούν στην κοινωνία τόσο δυνάμεις προόδου, όσο και οπισθοδρόμησης, οι άνθρωποι πρέπει να προσπαθούν να αντλούν τα διδάγματα και τα βοηθητικά για τους ίδιους στοιχεία του παρελθόντος, χωρίς να υποτιμούν

αλλά ούτε και να υπερτιμούν την αξία τους. Κι αν το απώτερο παρελθόν μπορεί να παράσχει διδάγματα και μοντέλα δράσης, αυτό συμβαίνει πολύ περισσότερο με το πιο πρόσφατο παρελθόν, μια και η σύγχρονη δράση πρέπει να στηρίζεται στη συνέχιση των επιτευγμάτων αλλά και στην μελετημένη αποκατάσταση των δυσλειτουργιών που κληροδότησαν οι προηγούμενες δεκαετίες. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της ελληνικής ιστορίας του 20^{ου} αιώνα, η οποία, σύμφωνα με τις *Εποχές*, δεν έχει αξιοποιηθεί με τον τρόπο που θα έπρεπε από τους ιθύνοντες. Αυτό που προτείνεται είναι η διαφύλαξη των μνημείων της παλιότερης και ειδικότερα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Στην έννοια μνημείο φαίνεται να συμπεριλαμβάνεται μια ευρύτερη ομάδα καλλιτεχνικών, ιστορικών και κοινωνικών κατακτήσεων που συνεχίζουν να υπάρχουν είτε ως ζωντανά δημιουργήματα είτε ως μνήμες και αντιλήψεις εντεταγμένες στη σφαίρα της παράδοσης. Μιας παράδοσης που παρουσιάζεται ως απαύγασμα των συνολικών ζυμώσεων που συντελέστηκαν στην ελληνική κοινωνία από την αρχαιότητα έως και τα νεότερα χρόνια. Η διαφαινόμενη τάση για ένθερμη κάποιες φορές υπεράσπιση της παράδοσης, είναι το πρώτο από τα σημεία όπου γεννάται η υποψία ότι τα ψήγματα του συντηρητισμού των φιλελεύθερων φωνών της εποχής, τουλάχιστον έτσι όπως διαγράφονται μέσα από τις *Εποχές*, είναι υπαρκτά. Μέσα από την παράλληλη πίστη στην πρόοδο, μετριάζεται η εντύπωση που δημιουργούν τα πολλά άρθρα υπέρ της παράδοσης. Ο αναγνώστης των *Εποχών* μπορεί να διακρίνει μια προσπάθεια από μέρους των συντελεστών να παρουσιάσουν την υποστήριξη στην παράδοση, ως συνειδητοποίηση της ανάγκης επιβίωσής της ως συμπληρωματικού κι όχι ως αντιθετικού πόλου της προόδου. Με άλλα λόγια, η πρόοδος ενυπάρχει πάντα ως ιδέα στη σκέψη του περιοδικού, ωστόσο τα ίδια τα κοινωνικοπολιτικά πράγματα δείχνουν να της έχουν προσδώσει μία ιδιαίτερη δυναμική, ενώ δεν έχει συμβεί το ίδιο και με την παράδοση, η οποία έχει ανάγκη από μεγαλύτερη ώθηση προκειμένου να συναγωνισθεί επάξια την πρόοδο. Αν δεχθούμε όλα αυτά, τότε και πάλι μπορούμε να κάνουμε λόγο για ισορροπία, μια ισορροπία όμως που στηρίζεται, όχι στη μελέτη της σχέσης ανάμεσα στα άρθρα του περιοδικού, αλλά στην αντίστοιχη του περιοδικού συνολικά με την κοινωνία. Πρόκειται για την επιθυμία των *Εποχών* να διατηρήσουν στο προσκήνιο όσα από τα συστατικά μιας υγιούς κοινωνίας δείχνουν να υποχωρούν πιεζόμενα από τις εξελίξεις. Ανάμεσα σε αυτά φαίνεται ότι εντάσσεται και η αξία της παράδοσης. Είναι, ωστόσο, δύσκολο να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα αν η όλη προσπάθεια πράγματι σχετίζεται με την επιθυμία αποκατάστασης των κοινωνικών ανισορροπιών ή λειτουργεί ως αφορμή εκδήλωσης συγκεκριμένων αντιλήψεων που αντιστρατεύονται τους χαρακτηρισμούς με τους οποίους το περιοδικό έχει επιλέξει να αυτοπροσδιορίζεται. Πόσο μάλλον όταν η

ιστορία της συντηρητικής σκέψης έχει να επιδείξει αρκετά παραδείγματα κειμένων στα οποία συνυπάρχει η ιδέα του παρελθόντος με αυτή του μέλλοντος, ή αλλιώς της παράδοσης με της προόδου.

Η εισαγωγή στο σχετικό με τις έννοιες και τις ιδεολογίες κεφάλαιο μας επέτρεψε να αντιληφθούμε καλύτερα τους λόγους για τους οποίους επιμείναμε, κατά την περιγραφή του προφίλ των *Εποχών*, στα στοιχεία της μετριοπάθειας και της ισορροπίας. Αρχικά αναφερθήκαμε στην κυρίαρχη κατά τη συγκεκριμένη περίοδο συζήτηση περί έθνους. Στο περιοδικό εντοπίζουμε κείμενα στα οποία γίνεται προσπάθεια να μετρηθεί η ένταση και οι επιπτώσεις του εθνικισμού παγκοσμίως, με ιδιαίτερη αναφορά στο ανατολικό μπλοκ. Η αποσαφήνιση της σχέσης του συνασπισμού που ηγείται η ΕΣΣΔ με τον εθνικισμό, τον πατριωτισμό και συνακόλουθα με το διεθνισμό και τον κοσμοπολιτισμό φαίνεται να εκλαμβάνεται ως η κυριότερη ίσως πτυχή της παγκόσμιας συζήτησης περί έθνους, καθώς από αυτήν μπορεί να προκύψουν χρήσιμα συμπεράσματα για την εξέλιξη της ιδεολογικής βάσης της ψυχροπολεμικής κατασκευής. Όσο οι περί έθνους, αλλά και οι ευρύτερα ιδεολογικές αρχές που βρίσκονται στο θεωρητικό υπόβαθρο του ανατολικού μπλοκ φθίνουν μεταλλασσόμενες, τόσο φαίνεται ότι «αποιδεολογικοποιείται» ο ψυχρός πόλεμος και ενισχύεται η προοπτική ολοκληρωτικής επιβολής του δυτικού τρόπου σκέψης.

Όσον αφορά στην Ελλάδα, οι *Εποχές* επέμειναν στην ανάγκη διαφύλαξης τους έθνους και της ελληνικότητας σε όλες τις εκφάνσεις. Σε γενικές γραμμές εκφράστηκε ένας μετρημένος πατριωτισμός, ο οποίος στις περισσότερες περιπτώσεις χαλιναγωγήθηκε προτού αγγίξει τα όρια του εθνικισμού, ενός εθνικισμού που εξάλλου εντάσσεται στον κατάλογο με τις ακραίες κι ως εκ τούτου απευκταίες για το περιοδικό τάσεις. Η μεγάλη πάντως έμφαση που αποδίδεται στην ελληνικότητα, την ελληνοπρέπεια και κάθε παρεμφερή έννοια μας επαναφέρει στο νόημα όσων ειπώθηκαν για την περίπτωση της παράδοσης. Η πρόθεση να αναπτυχθεί η συζήτηση περί έθνους με απόλυτη νηφαλιότητα και αντικειμενικότητα ίσως να συγκρούεται με έναν διάχυτο στην ελληνική κοινωνία πατριωτισμό. Στην περίπτωση των *Εποχών*, όταν αυτός ο πατριωτισμός δε μπορεί να συγκρατηθεί ολοκληρωτικά, τιθασεύεται ή παρουσιάζεται ως εξαίρεση από τον κανόνα της μετριοπάθειας που έχει θέσει το περιοδικό ως αρχή του. Είναι εξάλλου αρκετά νωρίς για ανθρώπους που κινούνται περί τον κεντρώο χώρο, να αποβάλουν τα βασισμένα στο έθνος μετεμφυλιακά σχήματα και τις αντίστοιχες διακρίσεις. Ωστόσο, είναι εμφανές ότι έχει ξεκινήσει η προσπάθεια να ξεπεραστεί η αντίληψη που θέλει ολόκληρη τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους να στηρίζεται στο δόγμα της εθνικοφροσύνης. Οι *Εποχές* δείχνουν να συντάσσονται με την προσπάθεια αυτή, που συνοδεύεται από την αντικατάσταση του διπόλου εθνικοφροσύνη-μη εθνικοφροσύνη

από το αντίστοιχο δεξιά-αντιδεξιά και παρουσιάζουν δείγματα του ότι έχουν αντιληφθεί αν όχι εμπεδώσει, την ανάγκη υπέρβασης που εκδηλώνει η ελληνική κοινωνία.

Το περιοδικό αποστρέφεται γενικότερα ό,τι εντάσσεται στη σφαίρα του φανατικού και του ακραίου. Επικαλείται μάλιστα παραδείγματα της διεθνούς κι ελληνικής πολιτικής σκηνής που απέδειξαν ότι απότοκο του φανατισμού είναι η βία και η τελμάτωση σε όλα τα επίπεδα. Από ακραία και φανατικά ελατήρια παρουσιάζονται να έχουν προκύψει τα ολοκληρωτικά καθεστώτα σταλινικού τύπου. Ως δείγματα της αναρχίας που συντηρείται από αυτές τις τάσεις αναφέρονται περιστατικά, όπως οι δολοφονίες πολιτικών προσώπων (Κέννεντυ, Λαμπράκης) ή άλλες εκδηλώσεις βίας και ακοινωνησίας.

Ως προς την αριστερή ιδεολογία, έχουμε αναφερθεί επανειλημμένα στην τάση των *Εποχών* να την προσεγγίζουν διατυπώνοντας συχνά σοσιαλίζουσες θέσεις, διατηρώντας όμως παράλληλα απόσταση από τον σκληρό πυρήνα της αριστεράς. Οι προσεκτικές και πολύπλευρες αναφορές στο Μαρξ και σε άλλους θεωρητικούς δείχνουν την δεκτικότητα και τη διάθεση διαπραγμάτευσης πάνω σε αριστερά σχήματα, ενώ η δημοσίευση ακόμη και καθαρά αριστερών άρθρων αποδεικνύει ότι ο αντικομμουνισμός των *Εποχών* δε συνοδεύεται από φοβία ή γενικευμένη απόρριψη της σοσιαλιστικής οπτικής. Η μελέτη των κειμένων μας δίνει τη δυνατότητα να αναφέρουμε ότι, κατά τη γνώμη μας, το περιοδικό εκφράζει με ήπιο τρόπο τον αντικομμουνισμό που το διακρίνει. Παρατηρείται μια συστηματική προσπάθεια κατάρριψης του μύθου σε σχέση με τον κομμουνιστικό κίνδυνο, κάτι που φυσικά δεν αποτελεί καινοτομία των *Εποχών* αλλά ένδειξη της συνολικότερης απαγκίστρωσης του παγκόσμιου φιλελεύθερου λόγου από το δογματικά αντικομμουνιστικό. Προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται να βοήθησαν η προσέγγιση του δυτικού με τον ανατολικό κόσμο, όσο και οι γενικότερες κοινωνικοιδεολογικές ανακατατάξεις της δεκαετίας του 1960 που σηματοδότησαν μια στροφή προς τη «μετριοπαθή αριστερά»⁶⁴⁵.

Κι από τη διαπραγμάτευση πάνω στην έννοια του έθνους, την απόρριψη του φανατισμού και την αποκατάσταση των σχέσεων του περιοδικού με την αριστερή ιδεολογία, φτάσαμε σε πάγιες για το περιοδικό αξίες, όπως η δημοκρατία και η ελευθερία. Ιδιαίτερα συχνά απασχολεί η κατοχύρωση της τελευταίας στα σύγχρονα νομοθετικά κείμενα. Η ανάγκη να συνυπάρξουν πολλές μορφές ελευθεριών και

⁶⁴⁵ «Στη δεκατία του '60, το κέντρο βάρους της συναίνεσης μετατοπίστηκε προς τα Αριστερά, εν μέρει διότι κάτω από την Κεϋνσιανή διεύθυνση της οικονομίας ο οικονομικός φιλελευθερισμός όλο και υποχωρούσε», κάτι που ευνόησε τη μετριοπαθή Αριστερά «που βρέθηκε ξανά στην κυβέρνηση σε πολλά δυτικοευρωπαϊκά κράτη...». Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, ό.π., σ. 363.

ταυτόχρονα η γενική ιδέα περί ελευθερίας να μην αφήνει περιθώρια μετάπτωσης στην ασυδοσία είναι εκείνη που αξιώνει την επεξεργασία της συγκεκριμένης έννοιας ως το βαθμό που θα καταστεί δυνατή η πραγμάτωση της μέσα σε συνθήκες εξισορρόπησης των διαφόρων πτυχών της. Η ανάλυση των *Εποχών* επί της έννοιας της ελευθερίας δεν επεκτείνεται, ωστόσο, μέχρι το επίπεδο της εξέτασης του αν και κατά πόσον διασφαλίζονται στην Ελλάδα της περιόδου εκείνης οι πολιτικές ελευθερίες. Ίσως επειδή τα βήματα που έκανε η ΕΚ προς αυτή την κατεύθυνση δεν χαρακτηρίστηκαν από την απαιτούμενη αποφασιστικότητα, που θα ανέτρεπε πλήρως το καθεστώς πολιτικής ανελευθερίας που είχε επιβάλει ο μετεμφυλιακός συσχετισμός δυνάμεων.

Η παρουσίαση της γενικής εικόνας του τρόπου που οι *Εποχές* αντιλαμβάνονται κάποιες θεμελιώδεις για την εποχή έννοιες ολοκληρώθηκε με την έκφραση πικρίας για την αδυναμία της ελληνικής κοινωνίας να μετάσχει με αξιώσεις στην καίρια συζήτηση περί ιδεών και εννοιών. Η ρίζα του προβλήματος εντοπίζεται στην ελληνική ροπή προς τη σύγχυση των εννοιών, που συνεπάγεται ή προέρχεται από την τάση κάποιων να κάνουν ευκαιριακή και κατά βούληση χρήση των όρων, επιδεικνύοντας, ηθελημένη ή μη, άγνοια απέναντι στις συγκεκριμένες ιστορικές και ιδεολογικές συνθήκες γένεσής τους.

Η τελευταία παρατήρηση μας εισάγει στο θέμα του τρίτου κεφαλαίου, όπου αναλύθηκαν ζητήματα που αφορούν στην πολιτική ζωή της χώρας κατά την υπό εξέταση περίοδο. Η εξέλιξη των πραγμάτων στην Ελλάδα, παρουσιάζεται να βρίσκεται προσανατολισμένη σε λάθος κατεύθυνση. Η κακή διαχείριση του δημόσιου βίου, ο έντονος κομματισμός, η έλλειψη οργάνωσης και προγραμματισμού, οι λάθος προτεραιότητες, είναι όλα στοιχεία που ταλανίζουν σταθερά τα ελληνικά πράγματα. Γενικώς, ο δημόσιος βίος παρουσιάζεται να πλήττεται από φαινόμενα διαφθοράς και ανυποληψίας, τα οποία εμφανίζονται έμμεσα ως εκδηλώσεις της βαθύτατης πολιτικής σήψης, που χαρακτηρίζει ολόκληρο το μετεμφυλιακό σύστημα εξουσίας. Εντούτοις, το πρόβλημα δεν τοποθετείται στις πραγματικές του διαστάσεις. Οι *Εποχές* δείχνουν να συμμερίζονται τα αιτήματα των πολιτικοποιημένων πλέον μαζών, αλλά χωρίς να μπορούν, ως εθνικόφρων δύναμη, να κάνουν την απαραίτητη σύνδεση των αιτημάτων (για εκδημοκρατισμό της παιδείας και των κομμάτων, οικονομικό εξορθολογισμό, δικαιότερη κατανομή εισοδημάτων, ευρύτερη κοινωνική πολιτική κ.τ.λ.) με την ουσία του πολιτικού προβλήματος στη χώρα.

Αισιοδοξία θα εκφραστεί με την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία, όμως η αισιοδοξία αυτή θα εξανεμιστεί σύντομα και θα διαπιστωθεί ότι οι δυνάμεις που αντιμάχονται την πρόοδο της χώρας είναι ισχυρότερες από τη θέληση κάποιων πολιτικών προσώπων για εκδημοκρατισμό και εξυγίανση. Γι' άλλη μια φορά η έλλειψη μέτρου και

ισορροπίας παρουσιάζεται να είναι αυτή που κρίνει τα πράγματα. Μια έλλειψη που εμφανίζεται όταν γίνεται στάθμιση των συμφερόντων και των υποχρεώσεων που συνεπάγεται η εξουσία, όταν είναι απαραίτητη η συνεννόηση ανάμεσα στις δυνάμεις που καθοδηγούν από κοινού τις εξελίξεις στη χώρα κ.ο.κ.

Η σχετική με την ανάληψη της εξουσίας από την ΕΚ αισιοδοξία, για την οποία μιλήσαμε προηγουμένως, παρακολουθήσαμε ότι σχετιζόταν σε μεγάλο βαθμό με την πρόθεση της κυβέρνησης να δώσει έμφαση στο νευραλγικό για το περιοδικό θέμα της παιδείας. Ιδιαίτερα η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Παπανούτσου, με την δωρεάν δημόσια εκπαίδευση, την αύξηση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, την καθιέρωση της δημοτικής στα σχολεία κ.τ.λ., θα επαινεθεί ως η σημαντικότερη ίσως συνεισφορά της συγκεκριμένης κυβέρνησης. Ωστόσο, οι *Εποχές* δεν επαναπαύονται στα μέτρα αυτά, επιμένοντας στην ανάγκη να συνδυαστούν από μία γενικότερη προσπάθεια αναβάθμισης της ελληνικής παιδείας, με την αποβλέπουσα στην πνευματική καλλιέργεια των παιδιών συνεπή και μόνιμη συνεργασία φορέων του κράτους, παιδαγωγών και οικογένειας, την αφομοίωση θετικών επιρροών από τα ξένα εκπαιδευτικά συστήματα κ.τ.λ.

Ως προς το παρεμφερές με την παιδεία γλωσσικό ζήτημα, οι *Εποχές* τίθενται σαφώς υπέρ του δημοτικισμού, αγανακτώντας μάλιστα με όσες δυνάμεις συνεχίζουν να μάχονται υπέρ της καθαρεύουσας. Η προοδευτικότητα, πάντως, της άποψης ότι η εξέλιξη των πραγμάτων, απαιτεί την καθιέρωση της δημοτικής, δεν εξωθείται στα άκρα. Ο εκδημοτικισμός προτείνεται να γίνει σταδιακά και κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες που δε θα επιφέρουν πλήγμα στην αισθητική και την βαθύτερη ουσία της ελληνικής γλώσσας. Την ίδια προοπτική θα έπρεπε, σύμφωνα με τις *Εποχές*, να έχουν και οι υπόλοιπες εξελίξεις που αφορούν σε ζητήματα γλώσσας. Την προοπτική δηλαδή της εκσυγχρονιστικού περιεχομένου μετάπλασης και συγχρόνως της διατήρησης του ιδιαίτερου ύφους που χαρακτηρίζει την ελληνική και κάθε άλλη γλώσσα. Ειδικά πάντως, ως προς το θέμα της δημοτικής, είναι ίσως ακριβέστερο να πούμε, όχι ότι οι *Εποχές* εμφανίζονται τόσο προοδευτικές ώστε να την υποστηρίξουν, αλλά ότι δεν παρουσιάζονται τόσο συντηρητικές ώστε να αντιταχθούν σε μία εξέλιξη απόλυτα συναφή με τα νέα κοινωνικά και πολιτιστικά δεδομένα.

Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας είναι ο επόμενος τομέας στον οποίο αναφερθήκαμε. Τα δεδομένα της περιόδου είναι η απαρέγκλιτα φιλοδυτική εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, που έχει επιστεγαστεί με τη συμμετοχή στο ΝΑΤΟ από την προηγούμενη δεκαετία και τη Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ(1961), η αναζωπύρωση της ελληνοτουρκικής έντασης και τα ανοίγματα στο βαλκανικό κυρίως χώρο. Οι *Εποχές* αντιλαμβάνονται ως επιτακτική την ανάγκη κατάρτισης σχεδίου για μια

ανεξάρτητη και φιλόδοξη εξωτερική πολιτική, που θα αναπτύσσεται στο πεδίο της συνεργασίας με τα άλλα κράτη και σ' εκείνο της υπεράσπισης των εθνικών συμφερόντων και δικαιωμάτων. Κυρίαρχο ανάμεσα στα σχετικά με την ελληνική εξωτερική πολιτική θέματα παρουσιάζεται να είναι και το κυπριακό, που γνωρίζει νέα ένταση από το 1963. Η ελληνική κυβέρνηση καλείται από τις *Εποχές* να επιδιώξει την επίλυση του προβλήματος προς όφελος και των δύο πλευρών στην Κύπρο, προωθώντας την λύση της ένωσης.

Οι αναφορές στα ελληνικά πολιτικά πράγματα ολοκληρώνονται με τη νύξη στο ρόλο του παλατιού, του στρατού και της εκκλησίας. Μολονότι οι *Εποχές* δεν παρουσιάζονται διατεθειμένες να αντιδικήσουν με τις δυνάμεις που στηρίζουν το μετεμφυλιακό καθεστώς εξουσίας, δοθείσης της ευκαιρίας υπογραμμίζουν την ανάγκη να περιορίζεται τόσο ο βασιλιάς, όσο και ο στρατός στο ρόλο τους. Με την εκδήλωση της Ιουλιανής κρίσης οι *Εποχές*, βλέποντας ότι τα δικαιώματα που συνεπάγεται ο ρόλος του βασιλιά υπερβαίνουν σε προκλητικό βαθμό, υιοθετούν μια πιο επιθετική στάση απέναντι στο θεσμό. Καθιστούν σαφές ότι η πίεση για εκδημοκρατισμό που ασκείται από την ίδια την κοινωνία με μαζικό τρόπο είναι πλέον ασφυκτική, αλλά δε μπορεί να υλοποιηθεί, παρά το ότι υπάρχει η πολιτική βούληση από πλευράς του πρωθυπουργού, όταν παρεισφρέουν στο κυβερνητικό έργο, άνευ καμίας αρμοδιότητας και κατά παντελώς αντισυνταγματικό τρόπο, ο βασιλιάς και ο στρατός. Στο δίπολο παλάτι-στρατός, προσθέσαμε και τον παράγοντα εκκλησία, μια και ο τελευταίος εμφανίζεται ως ένας ακόμη θεσμός, η διασαφήνιση της σχέσης του οποίου με το κράτος είναι απαραίτητη για την αναγκαία ισορροπία του πολιτικού σκηνικού. Για άλλη μια φορά το περιοδικό, θα αφήσει ανέγγιχτη την ουσία του προβλήματος, προτείνοντας για τη σχέση κράτους-εκκλησίας το «σύστημα της συναλληλίας» που θεωρητικά συνεπάγεται ξεχωριστές αρμοδιότητες.

Της συζήτησης για τα ελληνικά πράγματα έπεται η σχετική με τη διεθνή κατάσταση. Κυρίαρχο ζήτημα κατά τη συγκεκριμένη φάση, είναι ο ψυχρός πόλεμος, το κλίμα που έχει δημιουργήσει σε διεθνές επίπεδο και οι προοπτικές που διαγράφονται σε σχέση με αυτόν για το μέλλον. Οι *Εποχές* θα αποφύγουν να εκφράσουν σαφή συμπάθεια προς το ένα ή το άλλο στρατόπεδο και θα προσεγγίσουν τη θέση των ουδετέρων, διατηρώντας ίσες σχεδόν αποστάσεις από το δυτικό και το ανατολικό μπλοκ, όταν αναφέρονται σε ζητήματα ψυχροπολεμικής τακτικής και ευθυνών. Ωστόσο, το σενάριο που θα περιλάμβανε ενδεχόμενο πλήρους επικράτησης του ανατολικού συνασπισμού θα ήταν, καθώς φαίνεται, το χειρότερο δυνατό για τις *Εποχές*. Το περιοδικό, πάντως, δεν κάνει μνεία σε μια τέτοια πιθανότητα, καθώς θεωρεί ότι, ευτυχώς για την παγκόσμια κοινότητα, οδηγούμαστε στην εκ των πραγμάτων προσέγγιση των δύο

κόσμων. Τα προβλήματα που φαίνεται να αντιμετωπίζει καθεμία από τις δύο δυνάμεις, οι τριβές στο εσωτερικό του συνασπισμών που ηγούνται και η οικονομική αποστράγγιση στην οποία οδηγεί σταδιακά ο ανταγωνισμός σε επίπεδο εξοπλισμών, είναι κάποιιοι από τους λόγους που καθιστούν την προσέγγιση μονόδρομο.

Οι φιλοδοξίες άλλων δυνάμεων παγκοσμίως, όπως η Γαλλία και η Κίνα παρουσιάζονται να καθιστούν ακόμη περισσότερο πολύπλοκα τα πράγματα για την επίτευξη ενός κλίματος ισορροπίας. Οι Εποχές στέκονται κριτικά απέναντι στη στρατηγική τόσο του στρατηγού Ντε Γκωλ όσο και του Μάο Τσε Τουργκ. Η προσωπική πολιτική που άσκησε ο πρώτος, με τον εθνικιστικό και αντιαμερικανικό χαρακτήρα της, επικρίνεται για την έλλειψη σταθερότητας και συνέπειας, στοιχεία που θα συνέβαλλαν στην παγίωση του γκωλλικού συστήματος και την κατόπιν τούτου πιθανότητα υλοποίησης των στόχων που αυτό θέτει. Η κινεζική προοπτική από την άλλη, στην οποία οι Εποχές αναγνωρίζουν μια ιδιαίτερη δυναμική, ανήκει στους παράγοντες εκείνους που παρουσιάζονται να απειλούν την παγκόσμια σταθερότητα. Όχι τόσο λόγω ενδεχόμενης πυρηνικής απειλής, όσο λόγω της πιθανότητας επέκτασης της «αγροτικής επανάστασεως», την οποία το Πεκίνο προβάλλει ως τρόπο απελευθέρωσης του υπανάπτυκτου κόσμου.

Έχοντας παρακολουθήσει τις βασικές συνιστώσες της δράσης των κυριότερων δυνάμεων διεθνώς κατά τη δεκαετία του 1960, πραγματοποιήσαμε μια περιήγηση σε κάποια άλλα σημεία του κόσμου, ο σχολιασμός των εξελίξεων στα οποία μας επέτρεψε να αντλήσουμε κάποια ακόμη στοιχεία για την άποψη των Εποχών σε σχέση με τα συστήματα διακυβέρνησης και την πρόοδο των κοινωνιών παγκοσμίως. Συγκεκριμένα, είδαμε να ψέγονται όλες οι δυνάμεις που με τον αυταρχισμό, τον συντηρητισμό ή τον όποιο δογματισμό τους, αναχαιτίζουν την πορεία φιλελευθεροποίησης των χωρών και ορθώνουν διαφόρων ειδών εμπόδια, όπως είναι οι φυλετικές διακρίσεις, ο περιορισμός των ελευθεριών του πολίτη, η αδιαλλαξία στις συναλλαγές με τις άλλες χώρες κ.τ.λ. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον τρίτο κόσμο, τα προβλήματα του οποίου παρουσιάστηκαν να αντανakλούν την πεμπτουσία του σύγχρονου διεθνούς προβλήματος, που σύμφωνα με τις Εποχές είναι εκείνο της ανάπτυξης. Με δεδομένη μάλιστα τη χαλάρωση των ιδεολογικών πεποιθήσεων που συνείχαν τους δύο συνασπισμούς, ευνοήθηκε η υποχώρηση της διάκρισης στην οποία έτεινε να στηρίζεται ως το σημείο εκείνο η περιγραφή της διεθνούς κατάστασης, εκείνης δηλαδή ανάμεσα σε καπιταλιστές και κομμουνιστές, έναντι της διάκρισης αναπτυγμένων-υπανάπτυκτων.

Ξεχωριστά αναλύσαμε στα πλαίσια του τέταρτου κεφαλαίου μία ακόμη σημαντική για τη διεθνή ισορροπία παράμετρο. Πρόκειται για τις διεθνείς ενώσεις και οργανισμούς. Οι Εποχές δείχνουν να πιστεύουν ότι η

συγκρότηση τέτοιων οργανισμών είναι αναγκαία, αν και εφόσον όμως πραγματοποιείται στη βάση της επιθυμίας για ανάπτυξη κοινής στρατηγικής σε διάφορα επίπεδα, που θα αποφέρει οφέλη για κάθε συμβαλλόμενο μέρος ξεχωριστά και σε όλα μαζί σαν ενότητα. Παραδείγματα οργανισμών που δεν έχουν αναπτύξει πρόγραμμα συγκεκριμένης από κοινού δράσης των συμμετεχόντων σε αυτούς κρατών ή που στηρίζονται στην προοπτική της εκμετάλλευσης των λιγότερο ισχυρών μελών, δε μπορούν, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των *Εποχών*, να συμβάλουν στην επιθυμητή ενότητα και συνεργασία που προϋποθέτει η διεθνής ειρηνική συνύπαρξη. Το πιο ενδιαφέρον ίσως παράδειγμα που παρουσιάστηκε στα πλαίσια αναφοράς στους διεθνείς οργανισμούς, ήταν το σχετικό με τη δυτική αμυντική συμμαχία, το ΝΑΤΟ, καθώς άφησε να διαφανεί ευκρινέστερα η στάση των *Εποχών* απέναντι στον ψυχρό πόλεμο. Το περιοδικό αναφέρθηκε στην προστασία που μπόρεσαν οι ΗΠΑ να παράσχουν στους συμμάχους τους έναντι ενδεχόμενης σοβιετικής επίθεσης, επιβεβαιώνοντας ότι ο αντικομμουνισμός που το διακρίνει έχει τις ρίζες του στην αντίληψη περί «κόκκινου κινδύνου», ακόμη κι αν οι ίδιες οι *Εποχές* ισχυρίζονται ότι ο τελευταίος τείνει να εξανεμιστεί από τη στιγμή που ο κόσμος εισήλθε σε φάση ύφεσης. Βάσει αυτού, όσο κι αν η πολιτική των ΗΠΑ επικρίνεται ως προς πολλές πτυχές της, η εξάρτηση που έχει αναπτυχθεί ανάμεσα σε Αμερική και δυτικούς συμμάχους παρουσιάζεται επί της ουσίας ως μονόδρομος, στον οποίο οδήγησε η αναζήτηση ασφάλειας.

Τα ζητήματα όμως που απασχολούν τη διεθνή κοινότητα κατά τη δεκαετία του 1960 δεν είναι μονάχα πολιτικής φύσεως, αλλά και ευρύτερα κοινωνικής. Ως προς τους κοινωνικούς προβληματισμούς, η στάση των *Εποχών* προκύπτει από την αντίληψη περί πίστης στην πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό, ως το βαθμό που αυτή επιτρέπει το σεβασμό απέναντι στον άνθρωπο και τις θεμελιώδεις αξίες που τον συνοδεύουν ανά τους αιώνες. Η ραγδαία τεχνολογική εξέλιξη και το νέο περιβάλλον που αυτή τείνει να διαμορφώσει παρουσιάζεται να έχει δημιουργήσει πλήθος ζητημάτων. Ο ρόλος του ανθρώπου και η πιθανότητα της αντικατάστασής του από τις μηχανές, η υποβάθμιση του περιβάλλοντος, η στάθμιση των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων της ευγονικής, οι αλλαγές στα ήθη, η τοποθέτηση των θρησκευτικών θεμάτων σε νέα βάση, η επαναδιαπραγμάτευση της αξίας του θεωρητικού λόγου, είναι όλα ζητήματα που πηγάζουν από το γενικότερο κλίμα ανανέωσης και αμφισβήτησης που διέπει τις εξελίξεις της δεκαετίας του '60. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα θέματα ισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους και στο κατά πόσον ευδοκούν οι συνθήκες για να εξαλειφθούν τα φαινόμενα ανισότητας είτε έχουν ως βάση τη φυλή, το φύλο, την κοινωνική θέση κ.ο.κ. Εξίσου σημαντική παρουσιάζεται να είναι η διατήρηση του

ανθρώπινου χαρακτήρα της κοινωνίας, της ικανότητας δηλαδή του ανθρώπου να ελέγχει και όχι να ελέγχεται από τις εξελίξεις.

Η ηθική κρίση που πολλοί υποστηρίζουν ότι επικρατεί κατά την περίοδο αυτή θα αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης και δημοσίευσης μιας σειράς από άρθρα. Είναι γεγονός ότι η μεταπολεμική περίοδος, αλλάζοντας τον τρόπο αντίληψης γύρω από θεσμούς όπως η οικογένεια και θέτοντας ως προτεραιότητα την ατομική ευημερία και την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου με όλα όσα συνεπάγεται, δημιούργησε προβληματισμούς που μπορούν να χαρακτηριστούν «ηθικής φύσεως». Πάντως, παρότι η άποψη του διευθυντή του περιοδικού Άγγελου Τερζάκη είναι ότι ηθική κρίση πράγματι υφίσταται, από την παράλληλη μελέτη όλων των κειμένων που σχετίζονται με τη θέμα προκύπτει η πρόταση για απενοχοποίηση της εποχής ως προς το ηθικό σκέλος, καθώς η ανακίνηση του ζητήματος των ηθικών αξιών ακολουθεί τη λογική εξέλιξη και επανατοποθέτηση των αξιών που λαμβάνει χώρα σε κάθε περίοδο, ειδικά όταν αυτή έχει μεταβατικό χαρακτήρα, όπως η παρούσα (δεκαετία '60). Πολλές από τις απόψεις που αναφέρονται σε ηθικά ζητήματα, όπως οι ερωτικές σχέσεις, οι εκτρώσεις, η θανατική εκτέλεση κ.ο.κ. αποπνέουν προοδευτικότητα και επιδοκιμάζουν το γεγονός ότι τα σύγχρονα δεδομένα επιτρέπουν να θέσουμε επί τάπητος ζητήματα ως τώρα ανέγγιχτα, διαδικασία από την οποία δε σημαίνει ότι θα θιγεί ο πυρήνας της κοινωνικής ηθικής. Ωστόσο, η σχοινοτενής ανάλυση του θέματος, όσο και η τιτλοφόρησή του ως «ηθική κρίση» εμπεριέχουν από μόνα τους το αξιολογικό στοιχείο και είναι ενδείξεις μιας συντηρητικότερης ίσως, σε σχέση με άλλα θέματα, προσέγγισης των Εποχών. Εάν δηλαδή οι συντελεστές του περιοδικού δεν διακατέχονταν από ενστάσεις σε σχέση με την ηθική της εποχής τους, φαίνεται ότι δεν θα έθεταν εξ αρχής το ζήτημα προς συζήτηση, ή θα αναφέρονταν σ' αυτό επιγραμματικά. Η ένταξή του, αντιθέτως, στην ομάδα των θεμάτων που γίνονται αντικείμενα των πιο αναλυτικών ερευνών των Εποχών, δείχνει ότι για τους συντελεστές του περιοδικού η σχετική συζήτηση έχει ειδική βαρύτητα.

Ανάμεσα στις μεγάλες έρευνες των Εποχών βρίσκεται και η σχετική με το φαινόμενο της μετανάστευσης, το οποίο επίσης συγκαταλέξαμε στο κεφάλαιο με τα κοινωνικά ζητήματα. Δεδομένων των διαστάσεων που είχε λάβει η μετανάστευση στην Ελλάδα των μεταπολεμικών χρόνων, οι Εποχές κρίνουν σκόπιμο να τοποθετήσουν το ζήτημα στις πραγματικές του διαστάσεις, ανασκευάζοντας τόσο το χαρακτηρισμό «ευλογία» όσο και τον αντίθετο «κατάρα» που κάποιοι του είχαν αποδώσει. Το περιοδικό, βρισκόμενο εν τω μέσω των δύο αυτών θέσεων, προτιμάει να προβάλλει τη μετανάστευση ως αναγκαιότητα που προκύπτει από την επιβεβλημένη προσπάθεια καταπολέμησης της ανεργίας και της

υποαπασχόλησης, με προοπτική μελλοντικής εξασθένισης έως εξάλειψης των φαινομένων αυτών.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης θίχτηκαν ενδεικτικά κάποια ζητήματα που αφορούν στην τέχνη. Η ιδιαίτερη έμφαση και ο μεγάλος αριθμός κειμένων που αφιερώνονται στη θεματική αυτή απορρέει τόσο από την προσωπική σχέση των συντελεστών του περιοδικού με τον καλλιτεχνικό και ευρύτερα πολιτιστικό χώρο όσο κι από την αντίληψη που θέλει τον πολιτισμό να είναι άμεσα συνδεδεμένος με την κοινωνικοπολιτική αναμόρφωση. Για το λόγο αυτό, εξάλλου, οι *Εποχές* επιλέγουν συχνά, αξιοποιώντας τις συμβολικές και υπαινικτικές δυνατότητες της τέχνης, να εμπερικλείουν σε πολιτιστικού ύφους κείμενα ιδεολογικοπολιτικά μηνύματα.

Σε ό,τι αφορά συγκεκριμένα στον σχολιασμό καλλιτεχνικών δρωμένων και τάσεων, επιβεβαιώθηκε για μία ακόμη φορά η ροπή των *Εποχών* προς την μετριοπάθεια. Η άποψη ότι είναι αναγκαίο να διατηρηθούν τα στοιχεία της παράδοσης, χωρίς όμως να υπάρξει προσκόλληση στο παρελθόν, αλλά και χωρίς άρνηση των εξελίξεων που επιτάσσουν την ανανέωση, συναντάται για πολλοστή φορά στην ανάλυση. Στον τομέα της τέχνης, η θέση αυτή ερμηνεύεται ως αύξηση της δεκτικότητας, χωρίς όμως εκμηδένιση της επιφυλακτικότητας των ανθρώπων απέναντι στις σύγχρονες τάσεις, είτε αυτές συγκροτούν το θέατρο του παραλόγου, είτε την ηλεκτρονική μουσική, είτε τη μοντέρνα ποίηση. Ορισμένα κείμενα δεν καταφέρνουν να διατηρήσουν την επιθυμητή ισορροπία, αφήνοντας ένα από τα δύο στοιχεία, τη δεκτικότητα ή την επιφυλακτικότητα δηλαδή, να επικρατήσει του άλλου. Κάποιοι προτείνουν να απεγκλωβιστούμε από την παράδοση και να αφεθούμε ολοκληρωτικά στη σύγχρονη τέχνη, ενώ άλλοι εντοπίζουν κινδύνους σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο αντιπροτείνοντας επιστροφή στην παράδοση. Η παράλληλη εξέταση των κειμένων αυτών, δημιουργεί ωστόσο την αίσθηση ότι η έκθεση των συγκεκριμένων απόψεων γίνεται με ισομερή τρόπο. Εξάλλου, ο τρόπος με τον οποίο εκτυλίσσονται τα πράγματα στην τέχνη κατά την υπό μελέτη περίοδο ενισχύει το συμπέρασμα ότι οι *Εποχές* βρίσκονται στο μέσο παράδοσης και σύγχρονων ρευμάτων. Από τη μία δηλαδή η επάνοδος στο ρεαλισμό ως αντίδραση στον ερμητισμό της απόλυτης αφαίρεσης, δείχνει να ικανοποιεί το περιοδικό κι από την άλλη, επισημαίνεται ο κίνδυνος να οδηγηθούμε στο άλλο άκρο, δηλαδή την πλήρη εμπορευματοποίηση που ίσως οδηγήσει στην απώλεια του νοήματος της τέχνης.

Αλλα ζητήματα τέχνης στα οποία έγινε μνεία ήταν η αξία θεσμών όπως τα βραβεία νομπέλ, η χρησιμότητα της παιδαγωγικής, ο ρόλος και η ιδιαιτερότητα κάποιων μορφών τέχνης, η σχέση του καλλιτέχνη με την εποχή του κ.ο.κ. Ανεξάρτητα από το βαθμό της προοδευτικότητας καθεμιάς από τις απόψεις που εκφράζεται, η συνολική εντύπωση είναι

πως επιδοκιμάζεται οτιδήποτε μπορεί να προαγάγει την τέχνη. Και καθώς η τέχνη προάγεται εξελισσόμενη, φαίνεται να προτείνεται η προσπάθεια αναγνώρισης των θετικών σημείων των νέων ρευμάτων, ως προϊόντων της απαραίτητης αλλαγής και ανανέωσης.

Ενώ οι γενικοί προβληματισμοί περί τέχνης εντάσσονται σε αυτά περίπου τα πλαίσια, τα ειδικότερα καλλιτεχνικά ζητήματα υποδεικνύονται από τα διεθνή παραδείγματα. Ένα πρώτο ζήτημα είναι η λογοκρισία και όλοι οι περιορισμοί που συνοδεύουν την τέχνη. Τόσο η αναφορά στο παράδειγμα της Σοβιετικής Ένωσης, όπου η λογοκρισία που ασκήθηκε ιδίως επί Στάλιν ήταν απροκάλυπτη, όσο και εκείνη σε περιστατικά «φίμωσης» της τέχνης που συναντώνται σε άλλες χώρες, όπως η Ιταλία και η Γαλλία, δεν αφήνουν περιθώρια στις Εποχές για οποιαδήποτε άλλη επιλογή πέραν της σαφούς στηλίτευσης της λογοκρισίας.

Η διεθνής καλλιτεχνική δράση προσφέρει όμως και θετικά παραδείγματα, τα οποία το περιοδικό αξιοποιεί προκειμένου να παρουσιάσει την τέχνη ως στοιχείο συμφιλίωσης και συνδιαλλαγής ανάμεσα στις χώρες. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις, η πολιτιστική επικοινωνία που απορρέει από την επιρροή που ασκείται από την κουλτούρα μιας χώρας σε μια άλλη και τούμπαλιν, προβάλλεται έμμεσα ως αφορμή άμβλυνσης των πολιτικών ερίδων.

Τα σχετικά με την τέχνη ζητήματα που καλείται να λύσει η Ελλάδα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο είναι πολλά και ποικίλης φύσεως, μολονότι βιώνει μια εποχή που από πολλούς χαρακτηρίζεται ως «πολιτιστική άνοιξη». Οι εκδηλώσεις λογοκρισίας, από τις οποίες, όπως παρακολουθήσαμε, παρουσιάζεται να πλήττεται η τέχνη παγκοσμίως, δείχνουν να έχουν ανησυχητικές διαστάσεις και στην Ελλάδα. Την καλλιτεχνική παραγωγή της χώρας υπονομεύουν όμως και άλλοι παράγοντες, παραδείγματος χάριν η έλλειψη συντονισμού και σωστής οργάνωσης σε ζωτικής σημασίας θεσμούς, όπως το Εθνικό Θέατρο. Ακόμη η περιορισμένη αποκέντρωση, η εμπλοκή του πολιτικού παράγοντα και η έλλειψη εποικοδομητικής κριτικής, βρίσκονται ανάμεσα στις παραμέτρους που δεν επιτρέπουν στην ελληνική τέχνη να εξελιχθεί κατά το δέον.

Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι το περιοδικό *Εποχές*, παρά τις όποιες επιθέσεις δέχτηκε, σύμφωνα με παρατηρήσεις των ίδιων των συντακτών, αποτέλεσε μια άξια ανάλυσης αποτύπωση των ανανεωτικών, φιλελεύθερων τάσεων της δεκαετίας του 1960. Οι απόψεις που εκφράζονται για την ιστορία, την παράδοση, τις ιδεολογίες και τις έννοιες, την ελληνική και διεθνή επικαιρότητα, την τέχνη κ.ο.κ., όσο κι αν καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών πεδίων, μέσα στο οποίο συνυπάρχουν διαφορετικού ύφους και νοοτροπίας επιχειρήματα, συντιθέμενες ενισχύουν την άποψη ότι το μέτρο και η αρμονία αποτελούν

θεμέλιο λίθο των *Εποχών*. Το γεγονός ότι το συνολικό περιεχόμενο των άρθρων του περιοδικού φαντάζει ίσως ριζοσπαστικό για τους δεξιούς και ταυτόχρονα συντηρητικό για τους αριστερούς, λειτουργεί επαληθευτικά ως προς τη θέση ότι οι *Εποχές* καταφέρνουν να εκφράσουν ένα λόγο που ισορροπεί με αρκετή επιτυχία ανάμεσα σε αντίπαλες ιδεολογικές τάσεις.

Θα πρέπει να τονίσουμε για μία ακόμη φορά ότι οι παραπάνω διαπιστώσεις απορρέουν από τη γενική εικόνα που σχηματίζει κανείς ερχόμενος σε επαφή με την αρθρογραφία του περιοδικού και θα διακινδυνεύαμε να υποπέσουμε σε γενίκευση, ίσως και σε ανακρίβεια, αν ισχυριζόμασταν ότι βρίσκουν πάντα εφαρμογή στις *Εποχές*. Παρά το ότι οι παρεκκλίσεις από τη γραμμή της μετριοπάθειας μπορούν στις περισσότερες περιπτώσεις να ερμηνευθούν είτε ως εξαιρέσεις είτε ως ερεθίσματα για διάλογο, που αντισταθμίζονται κάποια στιγμή από άλλες απόψεις, δε μπορούμε να παραβλέψουμε το ενδεχόμενο να υπολανθάνουν, πίσω από αυτές τις παρεκκλίσεις, τάσεις που δε συμφωνούν με την εικόνα ενός περιοδικού που ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την ανάπτυξη του διαλόγου, αποκλείοντας ακόμη και την έμμεση καθοδήγηση του αναγνώστη προς συγκεκριμένες θέσεις. Παρακολουθήσαμε, για παράδειγμα, ότι σε γενικά θέματα ελληνικότητας, παράδοσης και ηθικής, οι *Εποχές* έδειχναν περισσότερο οικείες με συντηρητικότερες θέσεις. Ταυτόχρονα όμως, συγκεκριμένες απόψεις γύρω από την παιδεία, τη γλώσσα, τη διεθνή κατάσταση κ.τ.λ. διέπονταν από μια δόση προοδευτικότητας. Εν ολίγοις, όπως τονίσαμε και προηγουμένως, δεν αμφισβητείται η προσπάθεια των *Εποχών* να προαγάγουν τον διάλογο με την κατά το δυνατό ισομερή παρουσίαση των επιχειρημάτων όλων των πλευρών, που είναι συνεπής και αξιόλογη, αλλά επισημαίνεται η αντικειμενική δυσκολία της ίδιας της υπάρξεως ενός τέλει ισορροπημένου διαλόγου ειδικά σε περιόδους έντονης πόλωσης, όπως η δεκαετία του 1960.

Ολοκληρώνοντας, να αναφέρουμε ότι ένα από τα βασικότερα, κατά τη γνώμη μας, στοιχεία που οφείλει να παράσχει στον αναγνώστη η έρευνα σε σχέση με τις *Εποχές*, είναι η δυνατότητα αναγωγής των υπό ανάλυση δεδομένων στη σύγχρονη εποχή, κάτι που ελπίζουμε να κατέστη εφικτό μέσω της συγκεκριμένης μελέτης. Οι ομοιότητες που μπορεί να εντοπίσει κανείς ανάμεσα στα θέματα που απασχολούν την κοινωνία του 1960 και τη σημερινή φανερώνουν το χρόνιο κάποιων προβλημάτων, αλλά και τη συγγένεια πολλών εκ των αναζητήσεων της ελληνικής και διεθνούς κοινωνίας τότε και σήμερα. Όπως προκύπτει επομένως, πολλά από τα φλέγοντα σύγχρονα θέματα έχουν τις ρίζες τους στην προ τεσσαρακονταετίας εποχή. Κι ωστόσο, οι δεκαετίες που έχουν παρέλθει μοιάζουν να μην ήταν αρκετές, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η αναδιάταξη των θεμελίων της κοινωνίας και της πολιτικής, κατά τέτοιο

τρόπο ώστε να δρομολογηθεί η διαδικασία της έκτοτε πολυπόθητης εξυγίανσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγελίδης, Μανόλης. *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και Νέος, ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993.

Αγγελικόπουλος, Βασίλης, «Το όραμα του Μάνου Χατζιδάκι και του Μίκη Θεοδωράκη για την ελληνική μουσική-ως το 1967», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 125-137.

Αλεξανδρόπουλος, Στέλιος, *Συλλογική Δράση και Αντιπροσώπηση Συμφερόντων πριν και μετά τη Μεταπολίτευση*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1990.

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

Αλισανδράτος, Γιώργος, «Τέσσερα περιοδικά ιδεών στη δεκαετία του '30», στο *Ο Περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 26&27 Μαρτίου 1999, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001, σελ 283-328.

Αναστασιάδης, Γιώργος, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία(1940-1986)*, β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1998.

Αναστασιάδης, Γιώργος, «Ο Γεώργιος Παπανδρέου στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία: Πολιτικός λόγος και συνταγματική ιδεολογία», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 87-117.

Αναστασιάδης, Γιώργος, «Γεώργιος Παπανδρέου: Πολιτικά κείμενα, πνευματική ελευθερία και πολιτισμός», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, 60 Χρόνια παρουσίας*

και δράσης στην πολιτική ζωή, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 119-133.

Βασιλάκης, Μανώλης, *Η Μάστιγα του Θεού*, εκδ. Γνώσεις, Αθήνα 2006.

Βασιλειάδης, Στέφανος, «Μια εποχή άνοιξης και καρποφορίας στην ελληνική πρωτοποριακή μουσική», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 101-124.

Βερέμης, Θάνος, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική, Από την ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000.

Berstein, Serge-Milza, Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, μετάφραση Μιχάλης Κοκολάκης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Γαργαντούδης, Ευριπίδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά: λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 313-337.

Cardwell, Donald, *Ιστορία της Τεχνολογίας*, μτφ. Δ. Κατσέρης, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.

Γιανναράς, Χρήστος, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. Δόμος (γ' έκδοση), Αθήνα 1999

Γιανουλόπουλος, Γιάννης Ν., *Ο Μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία(1945-1963)*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1992.

Γιατράς, Διονύσης, *Η κρίση της κριτικής, Σύγχρονα προβλήματα αισθητικής*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1982.

Γληνός, Δημήτρης, *Έθνος και Γλώσσα, Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους*, Αθήνα 1976.

Clogg, Richard, *Σύντομη Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, μτφ. Χάρης Φουντέας, ε' εκδ., Ινστιτούτο του Βιβλίου-Αντώνης Καρδαμίτσας, Αθήνα 1999.

Δελβερούδη, Ελίζα-Άννα, «Ελληνικός Κινηματογράφος 1955-1965: Κοινωνικές αλλαγές της μεταπολεμικής εποχής στην οθόνη», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 163-176.

Δεσποτόπουλος, Κ., «Η δημοτική γλώσσα και η παιδεία του έθνους», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα (1980;), σ. 89-94.

Δημάκης, Ιωάννης, *Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός και εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1983.

Δημαράς, Αλέξης, «Προσήλωση στην παράδοση και αντίδραση στην ελληνική εκπαίδευση», στο Γιαννόπουλος Γιώργος, Clogg Richard(επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976, σ. 208-231.

Δημαράς, Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Από τις πρώτες ρίζες ως της εποχή μας*, 6^η έκδοση, εκδ. Ίκαρος 1975.

Δημητρόπουλος, Παναγιώτης, *Κράτος και Εκκλησία: Μια δύσκολη σχέση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001.

Διαμαντόπουλος, Θανάσης, «Η Ένωση Κέντρου: Κόμμα αρχών ή ομάδα εξουσίας;», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1991, σ. 131-150.

Διζικιρίκης, Γιώργος, *Η τέχνη και οι Έλληνες*, Εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1992.

Duverger, Maurice *Ο ΙΑΝΟΣ, το διπλό πρόσωπο της Δύσης, Κοινωνικοπολιτική ανατομία της αστικής κοινωνίας*, Μετάφραση: Άλκης Σταύρου, Εκδ. Ράππας, Αθήνα 1975.

Ελεφάντης, Άγγελος, «1951-1967: Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 31-42.

Έμκε-Πουλοπούλου, Ήρα, *Προβλήματα μετανάστευσης – παλιννόστησης*, Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας

(IMEO)/Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ), Αθήνα 1986.

Ευαγγέλου, Ιάσων, *Ελευθερία της Βουλήσεως, Η πορεία μιας ιδέας*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1975.

Freeden, Michael, *Ideologies and Political Theory. A conceptual approach*, Clarendon Press, Oxford 1996.

Gaddis, John Lewis, *We now know, Rethinking Cold War History*, Oxford University Press 1997.

Geuss, Raymond, «Liberalism and its discontents», *Political Theory*, vol. 30, 2002, Sage Publications, p. 320-338.

Giddens, Anthony, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς*, μτφ. Στέφανος Ροζάνης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999.

Gombrich, E. H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994.

Green, Nancy L., *Οι δρόμοι της μετανάστευσης, σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις, μετάφραση: Δημήτρης Παρσάνογλου*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004.

Hampsher-Monk, Iain, Tilmans, Karin και van Vree Frank(επιμ.), *History of concepts: Comparative Perspectives*, Amsterdam University Press, 1998.

Hobsbawm, Eric, *Έθνη και Εθνικισμός, Από το 1780 μέχρι σήμερα*, μτφ. Χρυσ. Νάντρινς, Ινστιτούτο του βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Hobsbawm, Eric, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, γ' έκδοση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Honour, H.-Fleming, J., *Ιστορία της Τέχνης*, τόμος 4, μτφ. Ανδρέας Παππάς, εκδ. Υποδομή, Αθήνα 1993.

Καζάκος, Πάνος, «Η Ελληνική Οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σελ. 223-237.

Κανελλόπουλος, Κ. Ν., *Εσωτερική Μετανάστευση*, Εκθέσεις 21, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), Αθήνα 1995.

Καραγιάννης, Σωτήρης *Ο κεντρώος πολιτικός χώρος στην μεταπολεμική Ελλάδα(1944-1961), Διάγνωση-Οριοθέτηση-Ερμηνεία, β' τόμος, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1984.*

Καράογλου, Χ. Λ, «Βιβλιογραφώντας τα περιοδικά του μεσοπολέμου», στο *Ο Περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 26&27 Μαρτίου 1999, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001, σελ 217-231.

Κολοβός, Νίκος, « “1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία”, Ένταση των λαϊκών αγώνων εκδημοκρατισμού της χώρας-άνθιση του “αθώου” εμπορικού κινηματογράφου: ένα παράδοξο», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 145-161.

Κόντης Βασίλειος, «Η περίοδος του Εμφυλίου Πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σελ. 120-158.

Κοντογιώργης, Γ., *Νεότερικότητα και πρόοδος, Το ελληνικό παράδειγμα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 2001.

Κορδάτος, Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, γ' έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1973.

Κορδάτος, Γ., *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*, β' έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1974.

Kosellek, Reinhert, *Futures Past, On the semantics of Historical Time*, μτφ. Keith Tribe, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, Αγγλία 1985.

Κριαράς, Εμμανουήλ, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού*, τόμος Α', εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1986.

Κριαράς, Εμμανουήλ, «Από την ιστορία του γλωσσικού», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα (1980;), σ. 21-27.

Λάδης, Φώντας, *ΙΟΥΛΙΑΝΑ 1965, 100 μέρες που συγκλόνισαν την Ελλάδα, Ανάλυση των γεγονότων και 170 φωτογραφίες-ντοκουμέντα*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1985.

Λαδογιάννη, Γ., «Η Γενιά του '30 στο περιοδικό *Ιδέα*», στο *Ο Περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 26&27 Μαρτίου 1999, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2001. σ. 127-134.

Λιναρδάτος, Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Δ':1961-1964, Παπαζήσης, Αθήνα 1986.

Λιναρδάτος, Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. Ε': 1964-1967, Παπαζήσης, Αθήνα 1986.

Μαζαράκης, Ιωάννης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 220-254.

Μακρής, Σπύρος, *Φιλελευθερισμός, Ιστορικές και φιλοσοφικές καταβολές, Σύγχρονες θεωρητικές τάσεις*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2002.

Μανέ, Στέλλα, «Πολιτισμική σύμμιξη Δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας δια μέσου της κατασκευής του ελληνικού κράτους(1821-1862), Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας», στο Α. Αργυρίου-Κ. Δημάδης-Α. Λαζαρίδου(επιμ.), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σελ. 459-472.

Ματάλας Παρασκευάς, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», στο Α. Αργυρίου-Κ. Δημάδης-Α. Λαζαρίδου(επιμ.), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 481-493.

Ματθιόπουλος, Ευγένιος, «Ιδεολογία και τεχνοκρατική τα χρόνια 1949-1967: ελληνοκεντρισμός, σοσιαλιστικός ρεαλισμός, μοντερνισμός», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο

- (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 363-400.
- Meynaud, Jean, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1966.
- Meynaud, Jean, *Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1974.
- Miller, David, «Crooked Timber or Bent Twiq? Isaiah Berlin's Nationalism», *Political Studies*, 2005, vol. 53, p. 100-123.
- Μοσχονάς, Γεράσιμος, «Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση(1974-1990). Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"» στο Νίκος Δεμερτζής(επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 159-215.
- Μουλλάς, Παναγιώτης, «Σκέψεις για την πεζογραφία μας», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 339-348.
- Μουσούρου, Λουκία, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991.
- Μπαμπινιώτης, Γ., «Πέρα της καθαρεύουσας και της δημοτικής», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα (1980;), σ. 149-158.
- Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Ελένη, *Προβλήματα Ιστορίας, Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.
- Μπόμπιο, Νορμπέρτο, *Δεξιά και Αριστερά*, μτφ. Ελεονώρα Ανδρεαδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1995.
- Müller-Rommel, Ferdinand, «The F.D.P.: small and beautiful» στο Lieven De Winter(Ed.), *Liberalism and Liberal Parties in the European Union*, Institut de Ciències Polítiques I Socials, Barcelona 2000, σ. 85-118.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σελ. 172-207.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001.

Πάνος, Στ., «Γλώσσα και ιδεολογία», στο *Για τη δημοτική γλώσσα*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα (1980;), σ. 11-14.

Παπακωνσταντίνου, Μιχάλης, *Η Ταραγμένη Εξαετία (1961-1967)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1997.

Παπανδρέου, Α. Γ., *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, εκδ. Φέξης, Αθήνα 1966.

Παπαρηγόπουλος, Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Από της αρχής της Φραγκοκρατίας μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων και Από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι της Επανάστασεως του 1821*, τόμος 6^{ος}, 8^η έκδοση, Ν. Δ. Νίκας Α.Ε.

Περγάκης, Στέλιος «Η εξωτερική πολιτική της Ένωσης Κέντρου(1963-1965)», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 523-540.

Ρεβέλ, Ζαν Φρανσουά, *Ο πειρασμός του ολοκληρωτισμού, Σταλινικός κομμουνισμός ή φιλελεύθερος σοσιαλισμός;*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1976.

ΡΙζάς, Σωτήρης, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001.

ΡΙζάς, Σωτήρης, «Η Κυπριακή κρίση και το σχέδιο Acheson (1963-1964)» στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 205-218.

ΡΙκέρ, Πωλ, *Δοκίμια Ερμηνευτικής*, μτφ. Αλέκα Μουρίκη, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1990.

Ρωλς, Τζων, *Ο Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000.

Σακελλαρόπουλος, Σπύρος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος, 1949-1967, Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Εκδ. Λιβάνη, «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1998.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 1955-1967», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σελ. 208-223.

Σβορώνος, Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφ. Αικατερίνη Ασδραχά, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1985.

Σταθόπουλος, Μιχ., *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1999.

Thomas, Alastair H., «The liberal Democrats in Britain», στο Lieven De Winter(Ed.), *Liberalism and Liberal Parties in the European Union*, Institut de Ciències Polítiques I Socials, Barcelona 2000, σ. 27-81.

Trefousse, H.L., *The Cold War*, G. P. Putnam' s Sons, New York 1965.

Τσάκωνας, Δημ., *Προβλήματα ελληνικότητας: κοινωνιολογία και φιλοσοφία του νέου ελληνισμού*, Αθήνα (χ. ό.), 1970.

Τσουνάκος, Όθων, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία», 1963-1967», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σελ. 208-223.

Vryonis Speros, «Η βυζαντινή κληρονομιά στον επίσημο και έντεχνο πολιτισμό των βαλκανικών λαών», μτφ. Στέφανος Ευθυμιάδης, στο John Yiannias (επιμ.), *Η βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994, σ. 35-68.

Wolikow, Serge, «Διεθνιστές και διεθνισμοί στο πλαίσιο του κομμουνισμού», στο *Ο αιώνας των κομμουνισμών*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2001, σελ. 474-496.

Χαϊνης, Γιάννης «Ομάδα Τέχνης Α'», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000),

Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 349-362.

Χαραλάμπης, Δημήτρης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985.

Χαραλάμπης, Δημήτρης, «Η κρίση της δεκατίας του '60 και ο ρόλος του Γεωργίου Παπανδρέου», στο Π. Πετρίδης-Γ. Αναστασιάδης(επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου, 60 Χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 491-521.

Χαρίσης, Αποστόλης, *Θρησκεία και πολιτική στην Ελλάδα*, Μελέτες Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001.

Χασιώτης, Ι.Κ., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Χριστοφόγλου, Μάρθα-Έλλη, «Η πρόκληση του αντιακαδημαϊσμού στις εικαστικές τέχνες(1949-1967)», στο 1949-1967, *Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 87-97.

Ψυρούκης, Νίκος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας(1940-1967)*, τόμος γ', εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1976.

ΠΗΓΕΣ

Περιοδικά-εφημερίδες

Εποχές: τ. 1-48, Μάιος 1963 έως Απρίλιος 1967[η μελέτη του περιοδικού πραγματοποιήθηκε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής(Λένορμαν 218, Αθήνα) και στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας(Πλατεία Ελευθερίας 1, Αθήνα)].

Νέα Εστία: Μάιος έως Δεκέμβριος 1963.

Καθημερινή, 15/2/2004, ένθετο *Επτά Ημέρες* (Ηλίας Μαγκλίνης, «Η εποχή των Εποχών»).

Άλλες πηγές

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, (τόμοι 20^{ος}-27^{ος}-31^{ος}-32^{ος}-43^{ος}-46^{ος}-48^{ος}-52^{ος}-53^{ος}-54^{ος}-57^{ος}) εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1984-1993.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Σκουζές-Τηλέμαχος, τόμος 22^{ος}, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1993.

Who's who, Επίτομο Βιογραφικό Λεξικό 2002-2003, 8^η έκδοση, εκδόσεις Μέτρον, Αθήνα 2003.

Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τόμος 4^{ος}&6^{ος}, Εκδοτική Αθηνών 1985&1987.

Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου(1784-1974)(υπό έκδοση-φορέας έρευνας: INE/EIE): λήμμα της Έρης Σταυροπούλου για το περιοδικό *Εποχές*.

